

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**TÜRK SİYASAL HAYATINDA MUHALEFET
OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ**

DOKTORA TEZİ

Danışman **Hazırlayan**
DOÇ. DR. İŞİL ARPACI **KÜBRA GÜMÜŞ**

MALATYA, 2023

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

TÜRK SİYASAL HAYATINDA MUHALEFET OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ

DOKTORA TEZİ

Kübra GÜMÜŞ

**Danışman
DOÇ. DR. İŞİL ARPACI**

MALATYA-2023

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Işıl ARPACI'nın danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım “Türk Siyasal Hayatında Muhalefet Olarak Milli Görüş” başlıklı bu çalışmada bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımda yazıldığını ve yararlandığım tüm kaynakları hem metin içerisinde hem de kaynakça bölümünde uygun bir şekilde yer verdiğimi belirtir, onurumla doğrularım.

KÜBRA GÜMÜŞ

ÖNSÖZ

Demokrasinin temel koşulu olan muhalefet Türk siyasal hayatında çoğunlukla mesafeli durulan bir kavram olmuştur. Bu mesafeli duruşta hem Türkiye'nin kendi siyasal ve kültürel yapısı hem de İslamiyet'i benimsemesinin etkisi bulunmaktadır. Türk siyasal hayatında, muhalefet olan bakış açısının İslami yönü ile ön plana çıkan Milli Görüş çerçevesinden detaylı bir şekilde ele alındığı bu çalışmada, Milli Görüşün anayasal, yapısal olmayan ve parlamenter bir muhalefet anlayışına sahip olduğu savı incelenmektedir.

Çalışma boyunca hem akademik hem de psikolojik desteklerini esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Işıl ARPACI hocama sonsuz teşekkür ediyorum. Ayrıca hem doktora ders dönemi hem de Tez İzleme Komitesi boyunca engin bilgileri ile yoluma ışık olan Prof. Dr. Abdülkadir BAHARÇİÇEK ve Mehmet Ozan SARAY hocalarıma da yapıcı eleştiri ve sabırları için minnettarım.

Emeklerinin karşılığını hiçbir şekilde ödememin mümkün olmadığı sevgili babama ve bu süreçte ansızın kaybettiğim canım anneme, biricik kız kardeşime ve kardeşi olmaktan gurur duyduğum abime teşekkür ederim.

Çalışma boyunca göstermiş olduğu sabır ve hayatımı kolaylaştırdığı için sevgili eşime, gelişile hayatımı renklendiren, yüzümü güldüren oğluma teşekkür ederim.

TÜRK SİYASAL HAYATINDA MUHALEFET OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ

KÜBRA GÜMÜŞ

İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Malatya 2023

Danışman: Doç. Dr. Işıl ARPACI

ÖZET

Bu çalışmada İslami karakteri ile ön plana çıkan ve Türk siyasal hayatı açısından önemi yadsınamaz Milli Görüşün muhalefet anlayışı ele alınmıştır. Sıklıkla parti kapatmalara maruz kalan bir hareket olarak Milli Görüşün, kurulan her yeni parti ile muhalefet anlayışında bir değişim olup olmadığı incelenmiştir. Ayrıca Milli Görüşün kurucusu Necmettin Erbakan'ın en nihayetinde genel başkanı olduğu her partisinde, muhalefet anlayışını değiştirip değiştirmediği, Erbakan'dan sonra Milli Görüşün muhalefet anlayışında bir farklılık olup olmadığı araştırılmıştır.

Türk siyasal hayatında Batıdakinden çok daha geç sayılabilecek bir zamanda muhalefetin kurumsallaşma sürecine girmesi ve bu sürecin Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürmesi muhalefete karşı olumsuz bir bakışın oluşmasında etkili olmuştur. Çok partili hayata geçilmesiyle demokratik bir rejim için çok önemli bir adım atılmış olsa da, muhalefete karşı mesafeli duruş sebebiyle demokrasinin konsolidasyonunu tamamlamadığı söylenebilir. Bu sebeple demokrasinin temel koşulu sayılabilecek muhalefet olgusunun, bugün bile tam anlamıyla Türk siyasetinden yerleştiğini söylemek oldukça zordur. Bununla birlikte Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi de muhalefete olan mesafeyi etkileyen bir faktör olmuştur. İslamiyet'te var olan biat kültürünü siyasette, iktidara ve lidere bağlılık veya sadakat şeklinde yorumlamak mümkündür. Dolayısıyla Milli Görüş gibi dini hassasiyetleri ön planda tutan bir hareketin siyaset arenasında iktidara karşı nasıl bir muhalefet sergilediği konusu önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Milli Görüş, Necmettin Erbakan, Muhalefet, Demokrasi, İktidar

NATIONAL OPINION AS OPPOSITION IN TURKISH POLITICAL LIFE

KÜBRA GÜMÜŞ

İnönü University, Institute of Social Sciences, Department of Political Science and
Public Administration, PhD Thesis, Malatya 2023

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Işıl ARPACI

ABSTRACT

In this study, the opposition understanding of the National Vision, which stands out with its Islamic character and has an important place in Turkish political life, is discussed. As a movement that was frequently subjected to party closures, it is examined whether there was a change in the opposition understanding of the National Vision with each new party established. In addition, it has been investigated whether Necmettin Erbakan, the founder of the National Vision, changed the opposition understanding in every party of which he eventually became the general chairman, and whether there was a difference in the opposition understanding of the National Vision after Erbakan.

The institutionalization of the opposition in Turkish political life at a much later time than in the West and the fact that this process lasted until the first years of the Republic were effective in the formation of a negative view of the opposition. Although a very important step was taken for a democratic regime with the transition to multi-party life, it can be said that democracy did not complete its consolidation due to the distant stance towards the opposition. For this reason, it is very difficult to say that the phenomenon of opposition, which can be considered as the basic condition of democracy, has been fully established in Turkish politics even today. In addition, the Turks' acceptance of Islam was also a factor affecting the distance from the opposition. It is possible to interpret the culture of allegiance in Islam as loyalty to the government and the leader in politics. Therefore, the issue of how a movement such as the National Vision, which prioritizes religious sensitivities, exhibits opposition to the government in the political arena is important.

Keywords: National Vision, Necmettin Erbakan, Opposition, Democracy, Power

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi

BİRİNCİ BÖLÜM ARAŞTIRMA HAKKINDA

1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Önemi.....	2
1.3. Araştırmanın Amacı	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	3
1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası	3

İKİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL OLARAK MUHALEFET

2.1. Siyasal Muhalefet	6
2.1.1. Siyasal Muhalefet Türleri	13
2.1.1.1. Anayasal- Anayasal Olmayan Muhalefet	14
2.1.1.2. Yapısal-Yapısal Olmayan Muhalefet	15
2.1.1.3. Parlamenter-Parlamento Dışı Muhalefet	16
2.1.2. Siyasal Muhalefetin Tarihsel Süreçte Ortaya Çıkışı ve Kurumsallaşması	17
2.1.2.1. Batı Düşüncesinde ve Uygulamasında Siyasal Muhalefet.....	18
2.1.2.2. İslam Düşüncesinde Siyasal Muhalefet.....	21
2.1.3. Siyasal Muhalefetin Demokratik Rejimdeki Yeri, Fonksiyonu, Hak ve Yetkileri	28
2.1.3.1. Siyasal Muhalefetin Demokratik Rejimdeki Yeri.....	28

2.1.3.2. Siyasal Muhalefetin Fonksiyonu.....	30
2.1.3.3. Siyasal Muhalefetin Hak ve Yetkileri	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SİYASAL MUHALEFET

3.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Siyasal Muhalefet	36
3.1.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Siyasal Muhalefetin Karakteri ...	36
3.1.2. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Siyasal Muhalefet Biçimleri	38
3.1.2.1. Klasik Dönem Siyasal Muhalefeti	38
3.1.2.2. Tanzimat ve Sonrası Siyasal Muhalefet.....	40
3.1.2.3. I. Meşrutiyet'te Siyasal Muhalefet	43
3.1.2.4. II. Meşrutiyet'te Siyasal Muhalefet.....	46
3.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Siyasal Muhalefet	53
3.2.1. Cumhuriyet Dönemi'nde Siyasal Muhalefetin Karakteri	53
3.2.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Siyasal Muhalefet Biçimleri	55
3.2.2.1. 1923-1945 Arası Siyasal Muhalefet	56
3.2.2.2. 1945-1980 Arası Siyasal Muhalefet	66
3.2.2.3. 1980-2002 Arası Siyasal Muhalefet	109
3.2.2.4. 2002'den Günümüze Siyasal Muhalefet	133

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASAL MUHALEFET VE MİLLİ GÖRÜŞ

4.1. Necmettin Erbakan'ın Hayatı.....	149
4.2. Milli Görüşün Tarihsel Arka Planı	153
4.2.1. İslamcılık	155
4.2.2. İslam Birliği İdeali.....	157
4.2.3. Ümmetçilik	159
4.2.4. Tasavvuf Menşeli Oluş	159
4.2.5. Ehl-i Sünnet Mensubiyeti.....	160
4.2.6. Mezhepler Üstü Duruş	160
4.2.7. Millilik	160
4.2.8. Yerlilik	161

4.2.9. Antiemperyalizm	162
4.2.10. Anti Siyonizm.....	162
4.2.11. Siyasallık.....	163
4.2.12. Islahatçılık	163
4.2.13. Karizmatik Lider Tipli Oluş.....	164
4.2.14. Kuşatıcılık	165
4.2.15. Aktivizm ve Teşkilatçılık	165
4.3. Milli Görüşün İdeolojik Örgüsü	166
4.3.1. Milli Görüş Partileri.....	168
4.3.3.1. Milli Nizam Partisi.....	168
4.3.1.2. Milli Selamet Partisi	177
4.3.1.2.1. MSP – CHP Koalisyon Dönemi	181
4.3.1.2.2. Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi	201
4.3.1.2.3. İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi	210
4.3.1.3. Refah Partisi.....	225
4.3.1.3.1. Refah Partisi'nin Parlamenter Muhalefeti (1991-1995)	230
4.3.1.3.2. Refahyol Hükümeti	238
4.3.1.3.3. Refah Partisinin Kapatılması.....	243
4.3.1.4. Fazilet Partisi.....	244
4.3.1.5. Saadet Partisi.....	251
4.4. Yeni Bir Alternatif Olarak Yeniden Refah Partisi	255
4.5. Milli Görüşün Muhalefet Yöntemleri ve Kaynakları	257
SONUÇ	259
KAYNAKÇA.....	263

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Siyasal Muhalefet Türleri.....	13
---	----

KISALTMALAR

AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
A-RMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
CGP	: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CMKP	: Cumhuriyetçi Millet Köylü Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
DP	: Demokrat Parti
DSP	: Demokratik Sol Parti
DYP	: Doğruyol Partisi
FP	: Fazilet Partisi
HDP	: Halkların Demokratik Partisi
HEP	: Halkın Emek Partisi
HP	: Hürriyet Partisi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MC	: Miliyetçi Cephe
MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MKP	: Milli Kalkınma Partisi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MP	: Millet Partisi

MSP	: Milli Selamet Partisi
RP	: Refah Partisi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SP	: Saadet Partisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSEP	: Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi
TSP	: Türkiye Sosyalist Partisi
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA HAKKINDA

Bu bölümde araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve sunuş sırası olmak üzere araştırma ile ilgili genel tanıtıcı nitelikte bilgiler verilecektir.

1.1. Araştırmanın Konusu

Kavram olarak muhalefet, siyaset biliminin önemli bir çalışma alanını oluşturmaktadır. İktidarın antitezi olarak ortaya çıkan muhalefet demokrasinin de ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Zira muhalefetin olmadığı bir demokrasinin tam bir demokrasi olmayacağı varsayılmaktadır. Dolayısıyla demokrasinin konsolidasyonu için iktidar karşısında muhakkak bir muhalefet yer almalıdır.

Siyaset bilimi için bu kadar önemli bir kavram olan muhalefet, şüphesiz ki Türk siyasal hayatı için de önem arz etmektedir. Ancak Türkiye'nin kültürel altyapısından kaynaklanan kodlar sebebiyle muhalefet demokrasinin vazgeçilmez bir unsuru olmaktan daha çok, ayrıştırıcı ve bölüştürücü dilin taşıyıcısı olarak görülmektedir. Bu sebeple muhalefet, hizipleşmeye yol açtığı düşüncesiyle sert eleştirilere maruz kalmıştır.

Çalışmanın diğer bir kısmını oluşturan Milli Görüş ise Türk siyasal hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Milli Görüş, Türkiye ölçeğinde siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarda değişimlerin öncüsü olmuştur. Ayrıca İslami yönü sebebiyle kapatmalarla ya da isim değişiklikleri ile yeniden kurulmalara muhatap olmuş bir siyasal hareket olması dolayısıyla da incelemeye değer görülmüştür.

İslami yönü ön plana çıkan partiler tarafından temsil edilen Milli Görüş, 1970 yılından bu yana siyaset sahnesinde yer almaktadır. 1970 yılında İslami karakteri ile dikkat çeken Milli Nizam Partisi (MNP) Milli Görüşün ilk partisi olarak kurulmuştur. Milli Nizam Partisi (MNP)'nden hemen sonra Milli Görüşün taşıyıcısı olarak kurulan partiler, gerek koalisyon ortağı olarak ve gerekse de mecliste grup kurabilen ya da grup kuracak çoğunluğa erişemeyen siyasi partiler olarak farklı statülerde bulunmuştur.

Türk siyasal hayatında muhalefet konusunun sınırlı sayıda çalışılmış olmasının yanında Milli Görüş partilerinin muhalefet anlayışlarının hiç analiz edilmediği tespiti çalışmanın konusunun belirlenmesinde etkili olmuştur. Zira 1970'lerden itibaren Türk

siyasetinde var olan Milli Görüş partilerinin muhalefet anlayışlarının incelenmesi, iktidarlara karşı, kurulan her yeni Milli Görüş partisinin muhalefet anlayışında bir değişiklik olup olmadığının tespit edilmesi önemli bulunmuştur. Bu kapsamda çalışmada Milli Görüşün siyaset sahnesindeki ilk oluşumu olan Milli Nizam Partisi'nden başlayarak son parti Saadet Partisi ve yeni bir alternatif olarak değerlendirilebilecek Yeniden Refah Partisi'ne kadar muhalefet anlayışları ve muhalefet etme biçimleri ele alınmaya çalışılacaktır.

1.2. Araştırmanın Önemi

Çalışmanın önemi, Türk siyasal Hayatında Milli Görüşün muhalefet anlayışının incelenmesi noktasında anlam bulmaktadır. Zira Milli Görüş partilerinin anayasal, yapısal olmayan ve parlamenter bir muhalif duruş sergilediği kabulüyle araştırmanın önemi ortaya konulmuştur. Milli Görüşün mücadele yöntemi olarak aktif ve legal siyaseti tercih etmesi onun muhalefet sınıflandırmasında bu şekilde bir sınıflandırma içinde ele alınmasında etkili olmuştur.

İslamiyet'in muhalefete istisnalar dışında olumlu bakmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte Milli Görüşün kaynağını İslamiyet'ten alan bir hareket olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla muhalefete sınırlar çizen bir din ile onun Türk siyasal hayatındaki taşıyıcısının muhalefet anlayışının araştırılması çalışma için önemlidir. Ayrıca hem muhalefet hem de Milli Görüş ile ilgili siyaset bilimi literatüründe çalışmalar olsa da Milli Görüşün muhalefetini ele alması bakımından çalışma, ilk olma önemine haizdir.

1.3. Araştırmanın Amacı

Hem muhalefet kavramının hem de Milli Görüşün temel karakteristiklerinin incelendiği bu çalışmanın amacı, Türkiye'de olumsuz anlam yüklenen muhalefeti, İslami yönü ağır basan bir siyasal hareket olan Milli Görüş çerçevesinden ele almaktır.

Bu çalışmanın bir diğer amacı ise; ilgili literatür taramalarından ve kişisel görüşmelerden edinilen bilgiler doğrultusunda, 1970 yılından bu yana hem Türk siyasal hayatında hem de dini alanda stratejik bir konuma sahip olan Milli Görüşün, din-siyaset ilişkileri bağlamında siyasal muhalefet anlayışını incelemektir. Milli Görüşün bugüne gelene kadar geçirdiği evreleri, ivme kazandığı dönemleri ya da fikir ayrılıkları sebebiyle yaşadığı kırılmaları, başarıları, mağlubiyetleri, yasaklanmaları ile siyaset ve din ile ilgili

söylemleri ve eylemleri ortaya koymak ve analiz etmek çalışmanın başlıca amaçları arasındadır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma muhalefet kavramının detaylı bir analizi ile başlamıştır. Bu yüzden ilk bölümde betimsel yöntem kullanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan Milli Görüş bölümünde ise tarihsel yöntem kullanılmıştır. Milli Görüşün tarihsel serüvenine tanıklık eden isimlerle yüz yüze ve telefon ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler neticesinde elde edilen veriler, katılımcıların izni ve onayı ile kayıt altına alınmıştır. Yapılan görüşmeler ile Milli Görüşün ortaya çıkış süreci, uyguladığı politikalar, savunduğu ilkeler, muhalefette olduğu dönemlerde iktidar partisi ile ilişkileri ve iktidara muhalefet etme şekilleri öğrenilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın tümünde detaylı tarihsel analizler, literatür taraması ve uygulamaları da kullanılmıştır.

1.5. Araştırmanın Sunuş Sırası

Çalışma toplamda dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırma hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Bu kapsamda araştırmanın konusu, araştırmanın önemi, araştırmanın amacı ve araştırmanın yöntemi incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde muhalefet kavramı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu bölüm iki ana başlık ve beş alt başlıktan oluşmaktadır. Detaylı bir muhalefet açıklamasına yer verilen bu bölümde siyasal muhalefet ile siyasal muhalefet türlerinden olan anayasal ve anayasal olmayan muhalefet, yapısal ve yapısal olmayan muhalefet ve son olarak parlamenter muhalefet ile parlamento dışı muhalefet ayrımları detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Siyasal muhalefetin ortaya çıkış süreci ve kurumsallaşması demokrasi kurumu ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Batı düşüncesinde muhalefet ve İslam düşüncesinde muhalefet uygulamalarına ve muhalefete bakışa yer verilmiştir. ikinci bölümde, muhalefetin, demokratik rejimlerdeki yeri, fonksiyonu ve bununla birlikte muhalefetin söz konusu rejimlerdeki hak ve yetkileri siyasal partiler bağlamında incelenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde “Türkiye’de Siyasal Muhalefet” konusu incelenmiştir. Bu bağlamda siyasal muhalefetin Türkiye’deki tarihçesi etraflıca ele

alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde siyasal muhalefetin karakteri ve siyasal muhalefet biçimleri, Klasik dönem ve Tanzimat sonrası dönem olarak iki ayrı dönem şeklinde incelenmiştir. Cumhuriyet dönemi siyasal muhalefetin karakteri ve siyasal muhalefet biçimleri de dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Bu başlık, Türk siyasal hayatında dönüm noktaları olarak belirlenen tarihler olan 1923-1950 arası siyasal muhalefet, 1950-1980 arası siyasal muhalefet, 1980-2002 arası siyasal muhalefet ve 2002'den günümüze siyasal muhalefet şeklinde dönemlere ayrılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde “Siyasal Muhalefet ve Milli Görüş” başlığı ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle Milli Görüşün tarihsel arka planı ve ideolojik örgüsü incelenmiştir. Milli Görüş partileri, kronolojik olarak Mili Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi ve yeni bir alternatif olarak kurulan Yeniden Refah Partisi'nin muhalefet yöntemleri ve kaynakları açıklanmıştır. Adı geçen partilerin mecliste bulunduğu dönemlerde, dâhil oldukları hükümetlerde muhalefet ettikleri konular irdelenmiştir. Ayrıca Necmettin Erbakan'dan sonra Milli Görüş partilerinde genel başkanlık yapmış isimlerin muhalefete bakış açıları öğrenilmeye çalışılmıştır. Buna ek olarak genel başkan değiştikçe muhalefet anlayışlarında ne tür değişiklikler olduğu sorusuna cevap aranmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL OLARAK MUHALEFET

Muhalefet kavramını tanımlayabilmek için öncelikle onun ayrılmaz bir parçası olan iktidar kavramından bahsetmek gerekmektedir. Zira demokrasiyi belirgin hale getiren iktidarın varlığıdır. Bütün siyasal sistemlerin başrolü kabul edilen iktidarın anlam kazanabilmesi için onunla aynı görüş ve düşünceleri paylaşmayanlarında temsil edildiği bir muhalefetin varlığı olmazsa olmazdır.

İktidar, en genel anlamıyla, “başkalarının davranışlarını etkileyebilme, kontrol edebilme olanağı” şeklinde tanımlanabilir. Başkalarını, kendi istediği şekilde davranmaya ikna edebilen kişi onlar üzerinde bir iktidara sahiptir. İktidar ile ilgili çalışmaları bulunan Weber (1962: 117) ise iktidarı sosyal ilişkiler çerçevesinde bir iradenin, ona karşı gelinmesi durumunda dahi yürütülebilmesi olanağı olarak tanımlamaktadır.

İktidara toplumsal yaşamın her kademesinde rastlanılmaktadır. Aileden, sivil toplum kuruluşlarına, dernek ve vakıflardan siyasi partilere kadar tüm sosyal/siyasal birlikteliklerde iktidar olgusu bulunmaktadır. Bu çalışmada ise tıpkı muhalefette olduğu gibi iktidar da siyaset bilimi yönüyle ele alınmaktadır.

Duverger’e (1995: 225) göre siyasal iktidar, “kullanıldığı toplumun normlarına, inançlarına ve değerlerine uygun şekilde oluşan bir etki ya da güç biçimi” olmakla birlikte aynı zamanda “meşru bir etki” doğurmaktadır. İktidarın mantığı, toplumun, idare edenlerin varlığını açık ya da kapalı bir biçimde kabullenmiş olmasına ve aynı zamanda bu idarecilere toplum tarafından bir şeyi yaptırmak üzere emir verme hakkı tanınmış olmasına dayanmaktadır. İktidarın bu hak ile donatılmış olması onun verdiği emirlere herkesin itaat edeceği anlamına gelmemektedir. İşte tam olarak bu aşamada muhalefet kavramı devreye girmektedir.

Kavram olarak muhalefet, “bir görüşe, bir tutum ve davranışa karşı olma, uymama”, “karşıtlık”, “zıtlık”, “başka türlü olma”, şeklinde aynı anlama gelen farklı sözcüklerle

ifade edilirken; bu eylem içinde bulunanlar ise “uymaz”, “karşıt”, “aksi taraf”, “aksi fikirde olanlar” muhalif kavramıyla tanımlanmaktadır (Yılmaz Turgut, 2014: 4).

Etimolojik olarak incelendiğinde muhalefet kavramı, Arapçadan gelen ve “h-l-f” kökünden türeyen bir kelimedir. Aynı kökten gelen “ihtilâf” kelimesiyle benzer olarak, herkesin farklı bir yol tutması ve fikir ayrılığı manasını içermektedir. Çağdaş siyasal literatürdeki kullanımı için, modern Arapçada “mu’ârada”, kelimesi tercih edilmektedir (Ardoğan, 2004: 171). Ayrıca muhalefetin, “tersine gitmek, zıddına olmak, karşı çıkmak ve itiraz etmek” (Özcan, 2018: 127) anlamlarına gelen Arapça ve Osmanlıca bir kelime olduğu da tespit edilmiştir.

Muhalefet kelimesinin içeriğine bakıldığında, çatışma ve karşı olma eylemlerini barındırdığı görülmektedir. Dolayısıyla toplumsal yaşamın her seviyesinde az veya çok muhalefete rastlanması muhtemeldir (Bayri, 2015: 13). Zira muhalefet toplumdaki en küçük birim olan aileden başlayarak, her toplumsal kademedeki ve her dönemde görülmektedir. Muhalefetin toplumda bu kadar yaygın görülmesinin sebebi, kökeninde sosyo-ekonomik çıkar veya değer çatışmalarından kaynaklanan görüş farklılıklarının olmasıdır. Bununla birlikte muhalefet sadece fikir farklılıkları ve uyuşmazlıkları ile sınırlanamaz. Ayrıca fikir farklılıklarından ve uyuşmazlıklarından kaynaklanan eylemlerden meydana gelebilecek çatışmacı eylemleri de içermektedir. Bu sebeple kavramsal olarak muhalefet, hem düşünce bakımından karşı olma anlamında bir eleştiriyi, hem de bu eleştiriyi fiili olarak hayata geçirmek için girişilen eylemleri kapsamaktadır (Yılmaz Turgut, 2014: 4).

Muhalefet toplumun hangi biriminde ortaya çıkarsa çıksın, tepki gösterilen veya karşı çıkılan bir iktidar odağının mevcudiyetini gerektirmektedir. Sadece iki bireyin bir arada bulunduğu bir yerde de, toplumun en küçük yapı taşı olarak kabul edilen ailede de, çok daha kalabalık kitleleri kapsayan toplumsal yapılarda da muhalefete rastlanılabilir. Buradan hareketle muhalefet kavramının geniş kapsamlı ve çeşitli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu çalışmada ise muhalefet kavramı, yalnızca siyaset bilimi boyutuyla detaylı bir şekilde incelenecektir.

2.1. Siyasal Muhalefet

En genel anlamıyla siyasal muhalefet kavramı, yukarıda da açıklanan muhalefet kavramının siyasal bakış açısıyla ele alınması sonucu ortaya çıkmıştır. Muhalefet ve bu

eylemi gerçekleştirenler yani muhalifler, kendi dar sınırlarından çıkıp mevcut sosyo-ekonomik düzeni, siyasal sistemi ve bunun unsurlarını hedef aldıklarında ve bunlardan birine, bazılarına ya da tamamına yöneldikleri an itibariyle artık siyasal bir nitelik kazanmaktadır (Yılmaz Turgut, 2014: 4).

Siyasal muhalefet, siyasal sistem içerisinde, rejime, iktidara veya bireye muhalefeti içermektedir. Bahse konu muhalefet davranışla, sözle ya da yazıyla olabilir. Bir siyasal geleneğin temsilcisi olarak, diğer siyasal geleneklere karşı muhalefet edilebilir veya her yeni olay yeni muhalif hareketler doğurabilir. Siyasal muhalefet derin fikir ayrılıkları içererek devamlılığını koruyabilir ya da belirli konu başlıkları üzerinden sınırlı bir zaman dilimini kapsayabilir (Komsuoğlu, 2008: 9).

Siyaset bilimi sözlüklerinde siyasal muhalefet kavramı iki anlamı karşılamaktadır. İlki, genel muhalefet kavramının siyasal niteliğe bürünmüş, birbirinden farklı çıkar ve fikirleri temsil eden partilerin, hükümetin faaliyetlerine ve politikalarına karşı çıkmaları veya engellemeleri olarak ifade edilmektedir. İkinci olarak ise, hükümete karşı koyma davranışı ile somutlaşan muhalefettir (Yılmaz Turgut, 2014: 4).

Siyasal muhalefet farklı gerekçelerle iktidarın karşısında konumlanmaktadır. İktidarı engellemek, etkilemek, değiştirmek ve sınırlamak, hatta onun yerine geçme gibi amaçlarla siyasal alanda eylemler gerçekleştirilmektedir. Bu eylem çeşitliliğinden de anlaşılacağı üzere siyasal muhalefet örgütlü ya da örgütsüz, kişisel ya da kitlesel, sürekli veya geçici nitelikte olabileceği gibi yasal ya da yasal olmayan yollarla da yapılabilmektedir. Dolayısıyla siyasal muhalefeti sadece siyasal partiler aracılığıyla yapılan bir faaliyet olarak görmek ve göstermek onu dar bir çerçevede değerlendirmek olur. Siyasal muhalefet siyasal partilerden başka farklı topluluklar, hatta bireyler eliyle yürütülen faaliyetleri de içermektedir. Dolayısıyla çok daha kapsayıcı bir anlam ve içeriğe sahiptir (Algan, 2015: 10-11).

Siyasal muhalefet siyasal partiler, dar ve geniş anlamıyla baskı grupları tarafından ya da bireysel şekilde, örgütlü veya örgütsüz yapılabilmektedir. Muhalif olan “kim” ve “ne” olursa olsun davranışla, yazıyla, sözle, hareketle, aktif veya pasif direnme yollarıyla ve hatta yaşam şekliyle bile eylemini gerçekleştirebilmektedir. Genel hatlarıyla siyasal muhalefet şu konu ve anlamları içermektedir (Yılmaz Turgut, 2014: 7-8):

1. Mevcut siyasal, sosyal, ekonomik sisteme ve düzene karşı olmak.
2. Sosyal yapıyı sorgulamak ve eleştirmek.

3. Sadece var olan sosyo-ekonomik sisteme veya yalnızca mevcut siyasal sisteme karşı olmak.
4. Toplumsal yapıyı tartışma konusu yapmadan, yalnızca hükümeti denetim ve kontrol altında tutan veya iktidar sahibi kişi, grup veya partiye karşı olmak, bunlara direnmek veya meşruluklarını reddetmek.
5. Yöneticinin baskıcı görülmesi durumunda, baskıya karşı gelmek.
6. Yalnızca bazı somut çıkarlar sağlamak amacıyla, yapısal bir değişiklik veya hükümet değişikliğini hedef almadan, iktidarlar üzerinden çıkarlarla ilgili konularda baskı yaparak istenilen sonuca ulaşmak.
7. Somut bir amacı hayata geçirmeyi düşünmek yerine, sırf bazı çıkarlar elde etmek amacıyla siyasal iktidara baskı yapmak.
8. Bazı somut ve ideolojik hedefleri ya da manevi değerleri hayata geçirmek amacıyla siyasal iktidarı etkilemeye yönelik faaliyetlerde bulunmak.

Tüm bunlara bakarak muhalefetin konusunun sınırlandırılmayacağı, birbiriyle uyum içerisinde olmayan ve hatta birbirinin tersi amaçlara hizmet eden hususların bile aynı anda muhalefetin konusu olabileceği söylenebilir.

Muhalefet yaparken herhangi bir amaç gütmeyen, yalnızca mevcut siyasal yapıya ya da iktidara karşı muhalefet etmek, hoş karşılanan bir durum değildir. Zira sırf “muhalefet yapmak için muhalefet olmak” olarak görülen bu durum popülist bir eylem ya da söylem olarak kabul edilmektedir. Böyle bir durumda siyasal tartışma kimi zaman “yah-boo” siyaseti olarak adlandırılan şeye dönüşmektedir (Heywood, 2016: 213). Bunun yerine muhalefetten sadece iktidarı eleştirmesi değil, iktidarın eleştirilen politikalarına alternatif olacak yeni politikalar üretmesi beklenmektedir (Komsuoğlu, 2008: 9). Bununla birlikte siyasal muhalefet ile ilgili bir başka bakış açısına göre ise muhalefet mutlaka alternatif bir politika sunmak zorunda değildir. Nükhet Yılmaz Turgut (2014: 9)’a göre siyasal muhalefet, toplumsal birimlerin herhangi bir biçiminde, herhangi bir zaman diliminde, var olan siyasal sisteme ve cari sosyo-ekonomik sisteme ya da bunlardan birine veya sadece iktidar sahiplerine ve/veya bunların eylem ve politikalarına karşı durmayı, bunun karşılığında ise alternatif bir öneri veya program sunarak ya da sunmayarak hukuki bir çerçevede veya hukuki sayılmayan çeşitli yollarla eleştirmeyi ve böylece istenilen hedefe uygun bir biçimde etki ve neticeler oluşturmayı kapsayan bir olgu ve davranış

olarak kabul edilmektedir. Böylece siyasal muhalefete belirli bir sınır çizilemeyeceği ya da belli bir kapsama alanı belirlenemeyeceği söylenebilir.

Siyasal muhalefet bütünüyle siyasal sürecin, hükümetin veya iktidarın bir parçası ve unsuru olarak, siyasal çatışma yollarının en kurumsallaşmış ve en gelişmiş olanıdır. Bu haliyle de muhalefet, demokratik, liberal, anayasal, çoğulcu vb. şekilde tanımlanan kurumsallaşmış bir siyasal sistemin olmazsa olmaz şartlarından biridir (Bayri, 2015: 13).

Siyasal muhalefetin bileşenleri ve temel nitelikleri şu şekilde sıralanabilir (Algan, 2015: 13):

1. Siyasal muhalefet siyasal iktidarın söz konusu olduğu her toplumsal olayda ortaya çıkabilir.
2. Siyasal muhalefet siyasal anlamda bir karşı duruş sergiler.
3. Siyasal muhalefetin karşı duruşu çeşitli şekillerde olabilir. Bu karşı duruş siyasal rejimin kendisine, bir icraatına yönelik olabileceği gibi, toplumsal ve ekonomik düzene, ya da yalnızca siyasal iktidarı fiilen kullananlara, bunlardan birine veya bir kaçına hatta tümüne yönelik olabilir. Dolayısıyla siyasal muhalefet karşı olduğu olgu açısından tek parça ve tek tip değildir.
4. Siyasal muhalefet kendi içinde de homojen değildir. Kişi, kurum ve sistemlere karşı olmaları, muhalefetin ortak noktalarda uzlaştıkları ya da benzer beklentileri olduğu anlamına gelmemektedir. Bu öznelerin tek ortak noktası, çeşitli nedenlerle iktidarla uyumsuzluk içinde olmalarıdır. Ancak bu ortak nokta, çoğu zaman kendi aralarında da birlikteliklerini, tek ses olmalarını ya da işbirliği yapmalarını sağlamaya yetmemektedir. Aksine, siyasal muhalefet odaklarının kendi aralarında da çatışmalar yaşamaları kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla iktidarın bütüncül görünümüne sahip olmasına karşın, siyasal muhalefet çoğunlukla parçalı bir görüntü sunmaktadır.
5. Siyasal muhalefetin iktidar karşısında muhalefet olarak konumlanması, onun zorunlu olarak çoğunluk karşısında “azınlık” olduğu anlamına da gelmemektedir. Hatta çok partili sistemlerde tersinin de gerçekleştiği görülmektedir.
6. Muhalefet yasal sınırlar içinde siyasal iktidarın karşısında konumlanabileceği gibi, yasal sınırlar dışına da çıkabilir. Bunun hukuk düzeni karşısında bazı

sonuçları olsa da yapılan faaliyetin siyasal muhalefet kastı ile yapılmış olması gerçeği değiştirmemektedir.

7. Siyasal muhalefet eylem ve eleştirileri ile siyasal iktidarı çeşitli şekillerde etkilemeyi ya da bir takım sonuçlara ulaşmayı amaçlamaktadır. Kimi zaman başarıya ulaşma olasılığı çok düşük olabilir. Çünkü sonuçta karşısında kamusal yetkiler ve hukuki, siyasi, toplumsal etkili araçlar bulunan siyasal iktidar bulunmaktadır. Bu nedenle siyasal muhalefetin gerçekleştirmek istediği amaçlara ulaşabilmesi çoğu zaman ya hiç mümkün olmamakta ya da ancak kısmen gerçekleştirilebilmektedir.

Siyasal muhalefetin amaçlarını gerçekleştirmek için yaptığı eylemler, parti sistemlerine göre farklılık göstermektedir. İki partili sistemlerde parlamenter yönetimler sıklıkla, hükümet ve muhalefet olarak hareket eden iki ana parti arasındaki resmi rekabeti dikkate almaktadır. Bu sistemlerde muhalefet kimi zaman “gölge” bir kabine oluşturarak hükümetin yapısını kontrol etmekte ve “beklemede hükümet” olarak faaliyette bulunmaktadır. Çok partili sistemlerde ise genellikle hükümetin koalisyon olması sebebiyle, hükümet kaynaştırıcı bir güç olmayıp, hükümet içi rekabet unsurlarını içermektedir. Böyle bir durumda kendi başına bir hükümet oluşturma potansiyeline sahip tek bir muhalefet partisinin bulunuşu istisnadır. Bu nedenle hükümet-muhalefet karşıtlığını içeren dinamik, zayıflatılmış durumdadır (Heywood, 2016: 212). Lipson’a (2005: 28) göre çok partili sistemlerde iktidar partisinin karşısında muhalefet partilerinin ve onlara bu işlevlerini yerine getirmelerini sağlamaya elverişli bir etki alanının tanınması demokrasinin belirgin bir özelliği ve ölçütüdür. En nihayetinde muhalefetin olmadığı bir rejimin, demokratik olması da mümkün değildir.

Demokrasi öncelikle kendisinden başkasının varlığını tanımayı ahlaki bir ilke olarak kabul eden kültürel ve siyasal zeminde yükselen bir değerdir. Başka bir ifadeyle demokrasi, aynı bütünün içinde birbirinden farklı, hatta birbirinin zıttı olan ama aynı zamanda hem birbirine benzeyen, hem de birbirinden ayrılan birey ve grupları bir arada yaşatma iradesidir (Tourine, 1977: 277). Zıtlıkları içinde barındıran bir demokrasi kabulünden sonra muhalefetsiz bir demokrasiden de bahsedilmeyeceği kesindir. Siyasal muhalefet ve demokrasi birbirinden ayrı düşünülemez. Demokrasinin devamlılığı ve varlığı için siyasal muhalefet ne kadar şartsa, siyasal muhalefetin de varlığı için demokrasi en az o derece elzemdir (Barker, 1971: 2).

Muhalefet, liberal demokratik rejimlerin yaşamsal bir özelliğidir. Bu özelliği dolayısıyla üç temel işlevi yerine getirmektedir. İlk olarak sınırlı yönetimi sağlamaya yardımcı olmaktadır. İkinci olarak kamu politikasının kalitesini geliştirerek, yönetimi hatalarından dolayı hesap verebilir hale getiren denetleme ve gözetimi garanti altına almaktadır. Son olarak bilgili bir seçmen kitlesi oluşturarak partiler arasında tercih yapma özgürlüğü ile demokratik hesap verebilirliği güçlendirmektedir (Heywood, 2016: 213).

Muhalefetin varlığı demokratik bir sistemin ön koşulu olarak görülmektedir. Demokratik bir sistemi demokratik olmayanlardan ayıran temel nokta, demokrasilerde muhalefetin üstlendiği gözetim, denetim ve eleştiri fonksiyonlarının yerine getirilip getirilmediğidir. Bu görev siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları ve medya gibi güçler tarafından yerine getirilmektedir.

Demokrasi, bireyler ve gruplar arasında bir rekabet bulunması ve bu rekabetin çatışmacı değil barışçıl olmasıdır. İktidarı kullanma sonsuza kadar verili bir güç olmadığı gibi, demokratik rekabetin ruhuna uygun olarak, bir defa mağlup olan sonsuza kadar mağlup sayılmamaktadır (Aron, 1968: 2).

İktidar kadar muhalefette siyasal mücadelenin demokratik bir şekilde yürütülmesini sağlamak için gerekli hassasiyeti göstermelidir. Bu yüzden siyasal iktidarı denetleme fonksiyonunun yerine getirilmesinin yanında alternatif politikalar da üretilmelidir. Ayrıca kitlelerin daha aktif olarak siyasal mücadeleye katılmalarını sağlayacak yöntemlere ağırlık verilmelidir (Bayri, 2015: 23).

Demokratik olmayan baskıcı rejimlerde muhalefete izin verilmemesinin bir takım sakıncaları bulunmaktadır. Bu sakıncalardan biri, çoğulculuğun yerinin çoğunlukçuluğun alması ve yalnızca iktidar odakları ile yandaşlarının sesinin duyulduğu bir siyasal alanın doğmasıdır. Diğer bir sakınca ise, sistemin yozlaşması ve iktidarın otoriterleşmesidir. Son olarak siyasal iktidarın ve belki tüm sistemin bir meşruluk krizi yaşama riskinin ortaya çıkmasıdır. Muhalefetin varlığı ve muhalefet hakkının tanınması, sistemin özgürlükçü, çoğulcu ve demokratik niteliğinin korunması ve sürdürülmesi için zorunludur (Algan, 2015: 38).

Demokratik bir siyasal muhalefetten söz edebilmek için çoğulcu bir parlamento gereklidir. Siyasal çoğulculuk, bireyi siyasal iktidar ve toplum karşısında anayasal olarak güvence altına almaktadır. Aynı zamanda gücün iktidarda toplanmasından

kaynaklanabilecek keyfiliklere ve aşırılıklara karşı bireye, topluma ve onun içerisindeki çeşitli büyüklükteki toplumsal gruplara da güvence sağlamaktadır.

Siyasette muhalefet, iktidar olamamaları sebebiyle kendilerine temsilci bulamayanların düşüncelerini dile getirebilmek ve böylece bu kitlenin isteklerinin aracısı ve sözcüsü olabilmektir. Böylece muhalefetin varlığını kabul etmeyen iktidarların bulunduğu ülkelerin siyasal rejimlerinin demokratik niteliğe sahip olduğu söylenemez. İktidara ya da sisteme yönelik farklı düşünceler ve yaklaşımlar siyasal sistemi geliştiren unsurlar olarak değerlendirilmektedir. İktidarın değişebileceği düşüncesi, demokratik sistemleri istikrarlı kılan etkenlerden biridir (Komsuoğlu, 2008: 9). Bu düşüncenin sacayağını da siyasal partiler oluşturmaktadır.

Siyasal partilerin muhalefet etme ve iktidarı denetleme fonksiyonlarından dolayı siyasal muhalefetin partiler eliyle yürütülen bir eylem olduğu kabul edilmektedir. Bu fonksiyonu ile partiler, hükümeti kurmaya yeterli çoğunluğa ulaşamadıkları zaman muhalefeti oluşturmaktadırlar. Parlamenter sistemlerde muhalefet partileri mecliste iktidar partisini gensoru, güvenoyu gibi yollarla denetim altında tutmaktadırlar. Açıklamalarla iktidarın yanlışlarını topluma göstermektedirler. Muhalefet partileri ayrıca iktidardan bıkan halkın umutlarını canlı tutarak sisteme istikrar kazandırmaktadırlar (Yayla, 2016: 178).

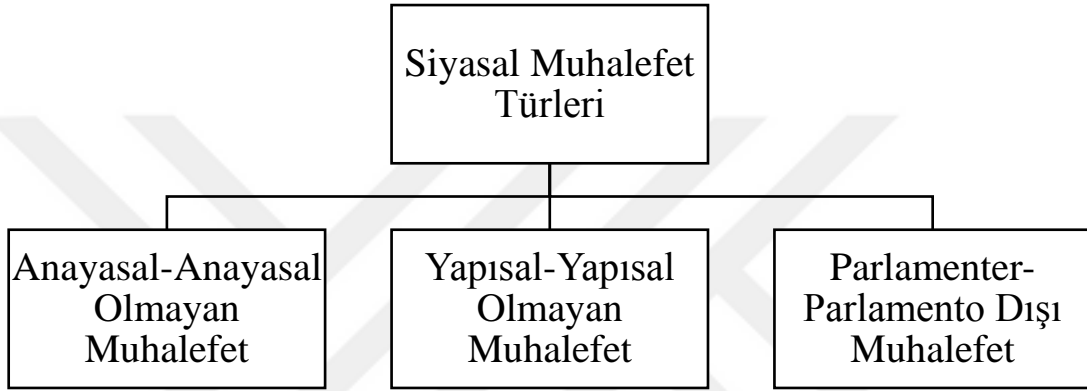
Muhalefet kanadında bulunan siyasi partiler, iktidarın eylem, işlem ve politikalarını etkileyebilecek hatta bizzat iktidarı değiştirebilecek en önemli örgütlü yapılardır. Ancak hem seçim sisteminin hem de siyasi partiler rejiminin muhalefetin faaliyetlerini serbestçe sürdürmeye imkân tanıyacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla seçim barajından, siyasi partilere yapılan devlet yardımına, parlamento çalışma usullerinden, siyasi partilerin toplumla ve sivil toplum örgütleriyle ilişkilerine kadar pek çok unsur, muhalefet partilerinin özgürce hareket etmesini sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Özellikle toplumsal, ekonomik ve siyasal boyutlarıyla kurulu düzene esaslı eleştiriler getiren ve bu nedenle “sakıncalı” görülen muhalefet partilerinin meşru sınırlar içinde siyasal işlev yürütebilmeleri güvence altına alınmalıdır (Algan, 2015: 24).

Demokratik bir rejimde muhalefet partilerinin yerine getirdiği işlevlerin yanında çoğunluğun iktidarını sınırlayan başka unsurlar da bulunmaktadır. Anayasa mahkemesi, sivil toplum kuruluşları, ulusal ve uluslararası hukuk normları, dini değerler, kamuoyu

baskısı ve medya bu unsurların en önemlileridir. Ancak en etkin sınırlama hiç şüphesiz muhalefet partileri eliyle yapılmaktadır.

2.1.1. Siyasal Muhalefet Türleri

Toplumsal hayatın her düzeyinde muhalefetten söz edilmekle birlikte, muhalefet denildiğinde akla ilk gelen siyasal muhalefet olmaktadır. Siyasal muhalefet ise oldukça kapsamlı bir kavram olup bazı alt ayrımlara tabi tutulmuştur. Siyasal muhalefetin kabul edilen en geniş kapsamlı alt ayrımları şu şekildedir:

Şekil 2.1. Siyasal Muhalefet Türleri (Yılmaz Turgut: 2014: 11)

Yukarıdaki tabloda siyasal muhalefet için üçlü bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırmadan ilki anayasal ve anayasal olmayan muhalefettir. Burada muhalefetin anayasallık kriteri dikkate alınmıştır. İkinci sınıflandırma yapısal ve yapısal olmayan muhalefettir. Burada ise genel olarak muhalefet ile gerçekleştirilmek istenen amaç ön plana çıkmaktadır. Üçüncü ve son sınıflandırma ise parlamenter ve parlamento dışı muhalefettir. Bu ayırmda ise muhalefetin yapıldığı yer dikkat çekmektedir. Yasalara uygun bir şekilde “siyasi parti” sıfatıyla kurulan her parti seçimler neticesinde parlamentoya girsin ya da girmesin iktidarın karşısında konumlanıyorsa parlamenter muhalefet olarak kabul edilmektedir. İktidara karşı duruşunu sivil toplum örgütleri, baskı grupları gibi siyasal parti sıfatı dışındaki oluşumlar ile gösteren her türlü yapı ise parlamento dışı muhalefet olarak bilinmektedir.

2.1.1.1. Anayasal- Anayasal Olmayan Muhalefet

Anayasallık ölçütü muhalefetin yapılış şekli ve muhalif olan grubun varlığı ile ilgilidir. Muhalefet yapılırken kullanılan yol ve yöntemler yasalara uygun ve anayasada belirlenen sınırlar içerisinde ise anayasal bir muhalefetten söz edilmektedir. Aynı şekilde muhalefeti yapan grup, siyasi bir parti, yasal bir baskı grubu ya da sivil toplum kuruluşu gibi legal bir örgütlenme ise yine anayasal bir muhalefet söz konusudur. Anayasal olmayan muhalefette ise muhalefet yapılırken kullanılan yöntemler anayasaya aykırıdır. Bununla birlikte anayasaya aykırı muhalefet yapan grubun varlığı da anayasaya aykırı olabilir. Örneğin terör örgütlerinin hükümete, devlete veya rejimin kendisine muhalefeti anayasanın çizdiği sınırlar içinde bile olsa, bu tarz örgütlerin varlıkları anayasa aykırı olduğu için yine anayasal olmayan muhalefet söz konusu olur. Ya da anayasal olarak kurulmasında engel olmayan bir sivil toplum kuruluşunun muhalefet tarzı anayasanın yasakladığı bir yöntem ise yine böyle bir durumda da anayasal olmayan muhalefetten bahsedilmektedir.

Muhalefetin bu alt ayrımında muhalif olan grubun ortaya çıkışı, kuruluşu ve varlığı anayasaya aykırı olabilir. Anayasanın açıkça yasakladığı veya açık bir yasak olmamakla birlikte onun ilkelerine ters düşen bir kuruluşun faaliyette bulunması bir yana varlığı sebebiyle bile anayasal olmayan muhalefeti oluşturmaktadır. Ancak bu ölçüt yalnızca örgütlenmiş muhalefet için uygulanabileceğinden genel ve kapsayıcı değildir. Muhalefetin nasıl yapıldığı, hangi araçların kullanıldığı, muhalefet yapılırken ne tür yollara başvurulduğu hususları anayasa dışı olabilir. Ayrıca muhalefetin hedefi de anayasa dışı olabilir. Örneğin asıl amacı mevcut anayasal düzeni yok etmek olan bir muhalefet anayasal kabul edilemez (Yılmaz Turgut, 2014: 12).

Sartori (1971: 34), anayasal muhalefeti gerçek muhalefet olarak açıklarken, anayasal olmayan muhalefetin ise muhalefet kavramı ile değil, karşı koyma, karşı çıkma kavramları ile incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre muhalefet, yıkıcı değil yapıcı olmalı, muhalefet etmeli ama engellememelidir. Gerçek muhalefet sadece kişisel düşmanlıkları değil, toplumun genel çıkarlarını da dikkate almalıdır.

Anayasal muhalefet devletin meşruiyetini kabul eden ve anayasanın belirlediği yapı ve süreçler içinde çalışmaya hazır bir organlar kompleksi olarak tanımlanmaktadır (Smuk ve Manddk, 2013: 187).

Lipson, (2005: 319) ise anayasal muhalefeti, kurulu otoriteye karşı direnmenin herhangi bir eyleme dönmeden sadece söylem ile sınırlı kaldığı, anayasal düzene yönelik olmadığı ve onun koruması altında bulunduğu muhalefet olarak değerlendirmektedir. Anayasal muhalefetin kurumsallaştığı partiler, “barış içinde yarış” esasına dayanmalıdır.

2.1.1.2. Yapısal-Yapısal Olmayan Muhalefet

Yapısal ve yapısal olmayan muhalefet ayrımı, muhalefet ile gerçekleştirilmeye çalışılan amaç ya da ulaşılmak istenen hedefe göre belirlenmektedir. Muhalefetteki amaç, kısa/uzun vadeli, açık/gizli, gerçekçi/ütopik olabileceği gibi görünüşteki amaç ile gerçek amaç birbirinden farklı olabilir veya zamanla farklılaşabilir. Bu yüzden muhalefet ile hangi amacın benimsendiği her zaman kolayca anlaşılmayabilir. Benimsenebilecek amaçlar açısından ise başlıca üç alternatif bulunmaktadır (Yılmaz Turgut, 2014: 14):

1. Siyasal yapıya (siyasal rejime) yönelik değişiklik isteği
2. Sosyo-ekonomik yapıya (düzene-sisteme) yönelik değişiklik isteği
3. Hükümetin (ya da iktidarın) özgün siyasetine yönelik değişiklik isteği

Bir muhalefetin yukarıdaki amaçlardan birini ya da hepsini hedef almasına göre onun yapısal olup olmadığı söylenebilir. Kural olarak ilk iki hedeften herhangi birinin benimsenmesi yapısal muhalefet için yeterli kabul edilmektedir.

Var olan sosyo-ekonomik ve siyasal sistemde, ister radikal olsun isterse olmasın herhangi bir değişikliği amaçlayan muhalefet yapısal karaktere sahiptir. Böylece yapısal muhalefet kavramına, mevcut sistemi tamamıyla yok edip yeni bir düzen kurmayı isteyen bir muhalefet gibi, sosyal yapıda yalnızca siyasal ya da ekonomik reformları hayata geçirmek isteyen muhalefet de girmektedir (Yılmaz Turgut, 2014: 15).

Yapısal muhalefet, içinde bulunduğu siyasi sistemi tanımayı kabul etmemekte ya bir devrimle sonlanmış siyasal sistemi geri getirmeyi veya gelecek için daha iyi olacağına inandığı sosyo-ekonomik sistemi hayata geçirmeyi hedef almaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için geniş çaplı eylemler yapmaktan bile çekinmemektedir (Stepan, 1995: 93-94).

Özellikle Birinci Dünya Savaşının hemen sonrasında, yapısal muhalefet, Avrupa’da faşist partilerin büyümesiyle etkisini daha fazla hissettirmiştir. Savaştan sonraki süreçte açık bir şekilde parlamenter demokrasinin yerine başka modeller getirilmesi

savunulmuştur. Hatta faşist partiler bu çabaları sonucunda bazı ülkelerde iktidarı geçici de olsa elde etmeyi başarmıştır (Beyme ve Daniels, 1979: 194).

Yapısal olmayan muhalefette, hükümet değişikliği veya hükümetin politikasında değişiklik ya da her ikisi de amaçlanmaktadır. Partilerin muhalefetinde hükümet değişikliği amaçlanırken, baskı gruplarının muhalefetinde hükümet politikasında değişiklikler yapmak öne çıkmaktadır. Yapısal olmayan muhalefette bir partinin neredeyse tüm çabası iktidarı ele geçirmeye yöneliktir. Üstelik parti, bir politikayı gerçekleştirmeyi hedeflemiyorsa hükümetin politikasını değiştirmekte söz konusu olamayacaktır. Bu sebeple bazı partiler iktidara karşı sadece muhalefet yapmak için muhalefet yapmış olmaktadır (Dahl, 1969: 231).

Özetle yapısal muhalefet, mevcut siyasal sistemde ve sosyo-ekonomik düzende, radikal veya ılımlı bir değişimi amaçlarken yapısal olmayan muhalefette ise hükümet değişikliği veya hükümetin politika ve uygulamasında değişiklik ya da her ikisini de kökten değiştirmeyi amaçlamaktadır (Özyön, 2014: 116).

Yapısal olsun ya da olmasın, muhalefetteki partilerin, hükümeti düşürme ümidi kalmayınca, güncel faaliyetlerinde izleyebilecekleri politika, iktidarı denetlemek ve eleştirmek ya da iktidarın beğenmedikleri politikalarını değiştirmek olacaktır.

2.1.1.3. Parlamenter-Parlamento Dışı Muhalefet

En genel anlamıyla parlamenter muhalefet, parlamentoda çoğunlukta olmamasına rağmen iktidara alternatif politikalar geliştiren ve bu iktidarın yerini almak için çabalayan muhalefettir (Tunç, 1997: 9-12). Literatürde parlamenter muhalefet için parlamento içi muhalefet de kullanılmaktadır.

Parlamenter muhalefet siyasi partiler eliyle yapılmaktadır. Parlamentoda bulunsun ya da bulunmasın, siyasi parti sıfatına sahip olan her topluluk parlamenter muhalefet olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple parlamenter muhalefet daha kalabalık kitlelerin temsilcisi olma, iktidarları etkileyebilme ve en nihayetinde daha etkin olması sebebiyle oldukça önemlidir.

Toplumsal yapıda, yapısal bir varlığa sahip olan siyasal partilerce gerçekleştirilen muhalefet parlamenter muhalefeti oluşturmaktadır. Siyasal parti unvanına sahip olmayan yapılanmalar tarafından ortaya koyulan muhalefet ise parlamento dışı muhalefet sayılmaktadır (Yılmaz Turgut, 2014: 17).

Parlamento dışı muhalefetin en aktif unsuru ise bireylerdir. Ancak tek başlarına ciddi anlamda bir etkinliğe sahip olamayan bireyler, belirli örgütlerin çatısı altında bir araya gelmektedirler. Bu yolla muhalif oldukları makamlar karşısında kuvvet kazanarak onları etkilemek istemektedirler. Vakıflar, dernekler, sendikalar ve sivil toplum kuruluşları ile çeşitli düşünce kuruluşları parlamento dışı muhalefetin bazı örnekleridir (Algan, 2015: 105).

Parlamento dışı muhalefet kuruluşları, hükümet değişikliğini hatta iktidara geçmeyi istese bile kendilerini mevcut iktidara alternatif olarak sunamadığı için yasal sınırlar içerisinde iktidar yarışına katılamazlar (Yılmaz Turgut, 2014: 18).

Parlamento dışı muhalefetin gelişmesi ve etkinlik kazanması, minimum seviyede de olsa demokrasinin ve düşünce özgürlüğünün varlığına bağlıdır. Muhalefetin katılım ile ilgili boyutunun somutlaştığı kamuoyu, parlamento dışı muhalefetin en etkili aracıdır. Kamuoyu ise ancak düşünce ve ifade özgürlüğü sayesinde etkin bir güç haline gelebilir. Ayrıca parlamenter muhalefetin gelişebilmesi için temsili yapılardaki politikacılara belli hakların tanınması gerekmektedir. Çünkü yasal bir muhalefetin olabilmesi, parlamentodaki tüm üyelerin hukuken korunmasına ve bu korumanın parlamentodaki azınlık gruplarına da sağlanmasına bağlıdır (Bayri, 2015: 21).

Demokratik bir sistemde, muhalif siyasi partiler ya da gruplar, demokratik sistemin kendisine ya da devletin temel meşru değerlerine değil, iktidarda olan partinin yürüttüğü politikalara muhalefet etmektedirler.

İktidarın sınırlandırılmasında muhalefet partileri asıl görevlilerdir. Bu bağlamda muhalefet partilerinin başlıca rolü, siyasal iktidarın nasıl kullanıldığını denetlemektir. Bunun yanında iktidar partisi üyelerinin bilerek veya bilmeyerek iktidarlarını yanlış kullanmaları halinde çeşitli hukuki ve siyasi yolları devreye sokarak müdahale etmek ve böylece kamuoyunun ilgisinin çekmek de muhalefet partilerinin önemli bir fonksiyonudur.

2.1.2. Siyasal Muhalefetin Tarihsel Süreçte Ortaya Çıkışı ve Kurumsallaşması

Muhalefetten özellikle de parlamenter muhalefetten 18.yüzyıl sonu ile 19.yüzyıl başlarında söz edilmeye başlanmıştır. Muhalefetin ortaya çıkışında rol oynayan iktidarın sınırlandırılması fikrine ise çok daha erken zamanlarda, ilk çağda rastlanılmaktadır.

Bununla birlikte bugünkü anlamda siyasal muhalefet, parlamenter rejim ile birlikte var olmuştur.

Temsili demokrasinin henüz kurumsallaşmadığı modern öncesi dönemde özellikle kralların otoritelerine meşruluk sağlayan bir takım klasik kaynaklar muhalefet düşüncesinin ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Dini düşünce sistemi, burjuvazi, aydınlar ve halktan oluşan toplumsal yapı bu meşruiyet kaynaklarının en önemlileridir.

Temsili demokrasinin modern zamanda ortaya çıkışı ve gelişimi uzun ve karmaşık olmuştur. Batıda Magna Carta, Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri, Sanayi Devrimi, Aydınlanma düşüncesi ile İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri gibi tarih açısından önemli olaylar, egemenliğin kaynağının halkta olduğu fikrinin ortaya çıkmasında ve gelişiminde önemli olmuştur. Egemenliğin kaynağının halkta görülmesi ve iktidarın sınırlandırılması düşüncesi beraberinde birçok yenilik getirmiştir. Anayasacılık hareketlerinin gelişmesi, yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılması, iktidardan kaynaklanan kuvvetin kim veya kimler tarafından ve ne şekilde kullanılacağına tespiti söz konusu yeniliklerdendir. Modern dönemde yaşanan yenilikler ve gelişmeler demokrasi düşüncesinin ve uygulamalarının anlam kazanmasını ve yaygın hale gelmesini kolaylaştırmıştır. Demokrasi düşüncesindeki bu anlam kazanma ve yaygınlaşma beraberinde muhalefet fikrine ve muhalif faaliyetlere ılımlı ve pozitif yaklaşımı da getirmiştir. Böylece demokrasi ile muhalefet zamanla ayrılmaz bir bütün haline gelmiştir. Muhalefet kavramı temsili demokrasilerde siyasal partiler aracılığıyla yapılan bir faaliyet olarak öne çıkmıştır (Tuncel ve Bakan, 2013: 5343).

Tüm bunlara ek olarak tarihsel süreçte siyasal muhalefetin ortaya çıkışı ve kurumsallaşması Batı demokrasisinin evrimi ve kurumsallaşması ile birlikte yürüyen bir süreç olmuştur. Dolayısıyla çalışmada siyasal muhalefetin tarihi, Batı demokrasilerindeki muhalefetin serüveni ile birlikte ele alınacaktır.

2.1.2.1. Batı Düşüncesinde ve Uygulamasında Siyasal Muhalefet

İlkçağ toplumlarında kralın mutlak iktidarını sınırlama düşüncesinin kökeni, Tanrısal kaynaklı egemenlik anlayışında görülmektedir. Başlangıçta ve bu anlayışın ilk şeklinde krallar toplumsal yapıda en önemli güç olan ve Tanrının da temsilcisi sayılan, rahipler aracılığıyla görevlerini yaptıkları için onlara karşı sorumluydular. Böylece rahipler önceleri kralları denetleme ve frenleme rolü üstlenmişlerdir. Ancak şehir

devletleri arasındaki savaşlarla birlikte rahiplerin yerini, savaş sonrası toprakları mülk edinen soylularının oluşturduğu askerler almıştır. Böylece rahipler ikinci plana itilmişlerdir. Dolayısıyla rahiplerin Tanrısal kaynaklı egemenlik anlayışındaki aracı rolleri de ortadan kalkmıştır. Egemenlik anlayışındaki değişiklik sonucu, kralların doğrudan Tanrı tarafından seçildiklerine ya onun temsilcisi olduklarına ya da bizzat Tanrı olduklarına inanılmıştır (Yılmaz Turgut, 2104: 24).

Kralların yanında, onların iktidarlarını sınırlandırmak için esasında soyluların oluşturduğu, din adamlarının da bulunduğu meclisler oluşturulmuştur. Bunlar yapıları bakımından bugünkü ikinci meclislerin ilk hali sayılabilirler. Ancak bu meclisler İlkçağın İsparta, Atina ve Roma örneklerindeki gibi Ortaçağ'da uzun bir süre gerçek bir kontrol ve denetim mekanizması olmaktan uzaktır. Daha çok krala öneriler sunan ve fikir bildiren bir danışma organı olarak görev yapmışlardır. Bunlar dışında İlkçağda denetim açısından hem işlev hem de organ olarak muhalefetin ilk örneklerini taşıyan, İsparta'da Ephor Kurulu, Atina'da Halk Mahkemeleri ve Roma'da Plep Tribünleri gibi soylulardan oluşan, halktan kopuk birimler de bulunmaktadır. Bu organların krala tavsiyelerde bulunma gibi bir yetkileri bulunmamaktadır. Bu birimlerin çalışmaları sadece devlet mekanizmasının işlemlerini engellemeye yönelik olsa da, kralların aldığı kararlara halkın muhalefeti sağlayan bir araç olmaları bakımından da muhalefetin ilk örneği sayılmaktadırlar. Bunlar İlkçağın bugünkü muhalefet anlayışına en yakın kurumları olarak kabul edilmektedir (Yılmaz Turgut, 2104: 24).

Ortaçağda ise hem ekonomik hem de siyasal bir örgütlenme modeli olan feodal yapı ile devlet yönetiminde etkili olan kilise, muhalefetin ve bugünkü anlamda siyasal kurumların gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Ortaçağda siyasal yapı, mülkiyet esasına dayanmaktadır. Bu döneme damgasını vuran feodal düzende, serfler lordların iktidarına tabiydi. Soylu sınıf mensupları kendi aralarında karşılıklı hak ve ayrıcalıklara dayanan bir ilişki zinciri oluşturmuşlardı. Lordlarla krallar arasında kurulan karşılıklı bağımlılık ilişkileri iktidarın bölünmesine meydan okumuş ve buna bağlı olarak da istikrarsız bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır. Feodal dönemde iktidarın bölünmüşlüğü yarattığı kargaşa ve düzensizlik önce mutlak iktidar anlayışının gelişmesine, mutlak iktidar tarafından hayata geçirilen uygulamalar ise yeni bir muhalefet anlayışının doğmasına sebep olmuştur (Bayri, 2015: 14).

Ortaçağın sonlarına doğru Kara Avrupa’ında yaşanan ekonomik gelişmeler sayesinde feodal döneme damgasını vuran kapalı tarım ekonomisinin yerini, ticaret ve zanaata dayanan ekonomi almıştır. Bununla birlikte toplumsal yapı değişmeye başlamıştır. Bu değişim, toplumsal yapı içinde beliren burjuva sınıfının ekonomik çıkarları ile feodal dönemin istikrarsız yapısının çatışmasına yol açmıştır. Krallar ile lordlar arasındaki bu siyasal çatışmada burjuva sınıfı, krallardan yana tavır almış ve mutlak monarşilerin kurulmasına destek olmuştur. Burjuva sınıfının siyasal etkinliğinin artması burjuvaziyi parlamentoya taşımıştır. Bu süreçten sonra parlamentolar muhalefet stratejilerinin uygulama alanı haline gelmiştir. Burjuva sınıfının siyaset sahnesinde görülmeye başlamasıyla iktidar mücadelesi dengeli bir hal almıştır. Serfler, burjuvanın desteği ile toprağa ve soylu sınıf mensuplarına bağılıktan kurtularak şehirlerde daha bağımsız yaşamaya başlamışlardır (Saybaşı, 1985: 11).

17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde sivil toplum kavramının ortaya çıktığı görülmektedir. Sivil toplum düşüncesi ile birlikte iktidarın sınırlandırılması düşüncesi de gelişmiştir. Ayrıca 18.yüzyılın sonlarına doğru kitle iletişim araçlarının ortaya çıkması ve yaygınlaşmasıyla siyasete olan ilgi de artmıştır. Tüm bunlarla ilişkili olarak siyasal katılım artmıştır. Bu durum ise demokrasinin ve halkın egemenliği fikrinin düşünsel ve kurumsal anlamda gelişmesini sağlamıştır.

Halkın egemenliği fikri başlangıçta mutlak iktidar anlayışında olduğu gibi muhalefete yer vermeyen bir düşünceydi. Hatta muhalefet fikrinin gelişmesini engelleyecek unsurları içinde barındırmaktaydı. Parlatonun bir temsil mekanizması olduğunun kabul edilmesiyle farklı fikir ve grupların parlamentoda temsil edilmesi gerektiği anlayışı oluşmaya başlamıştır. Ayrıca parlamentoda temsil edilen gruplar arasında çıkan tartışmaları çözmek amacıyla geliştirilen oylama yöntemleri (oy birliği-oy çokluğu) muhalefet fikrinin benimsenmesinde etkili olmuştur. Ancak bunlara rağmen muhalefet hukuki bir niteliğe sahip olamamıştır. Fransız ihtilali sırasında bile meşru bir muhalefetten söz edilememiştir. Çoğunluğun düşüncesini reddeden her fikir ve grup halkın egemenliğine tehdit olarak görülmüş ve karşı bir devrimle suçlanmıştır (Beyme ve Daniels, 1979: 103).

Siyasal muhalefet, sosyo-ekonomik gelişmelerin ortaya çıkardığı farklılaşmaların, bir mücadele alanına evrilmesiyle belirginlik kazanmıştır. Bu değişmelerin siyasal sistemi zorlamasıyla da kurumsallaşmaya başlamıştır. Burjuva sınıfı tarafından başlatılan siyasal

muhalefet hareketleri, önceleri mutlak monarşiler ile monarkların ve soyluların iktidarının sınırlandırılmasına, bunun sonucunda da meclislerin yetkilerinin artırılarak meşruti monarşilerin kurulmasına öncülük etmişlerdir. Siyasal evrimin daha yakın bir aşamasında ise, parlamenter sistem kurulmuş ve demokratik sistemin kurumsal gelişme süreci devam etmiştir.

2.1.2.2. İslam Düşüncesinde Siyasal Muhalefet

Tarihsel gelişimleri birbirinden farklı seyir izleyen Doğu ve Batı toplumlarında muhalefetin ortaya çıkışı ve gelişimi de farklı olmuştur. Bu farklılık, her iki toplumun muhalefet kavramına birbirinden farklı anlamlar yüklemesine ve muhalefet düşüncesine farklı bir bakış açısıyla yaklaşmasına sebep olmuştur. Modern dönemde ise özellikle temsili demokrasinin dünyada yaygınlaşıp genel kabul görmesiyle birlikte muhalefet kavramı Batının öncülüğünde halkı Müslüman olan ülkelerde yeni bir boyut kazanmıştır (Tuncel ve Bakan, 2013: 5344).

İslam siyasi düşüncesinde muhalefet, genellikle iktidar olan kişi ile ilgilidir. Batı demokrasilerinde ise yöneticilerin şahsında ideal özellikler aranmamaktadır. Bunun yerine ideal bir denge-denetim mekanizması kurularak aşırılıkların ve sistemin kötülüklerinin en aza indirilmesi amaçlanmaktadır. İslam siyasi düşüncesinde ise yöneticide olması gereken özelliklerin olmaması ya da zamanla kaybolması halinde muhalefet fikri ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda da, muhalefet iki şekilde meşru sayılmaktadır. İlkinde muhalefet meşruluğunu kaybeden iktidara ya da Allah'a itaatın sınırını aşan politikalara karşı haklılık kazanmaktadır. İkincisinde ise meşru iktidarın İslamiyet ile bağdaşmayan herhangi bir politikasına veya kararına yönelik muhalefet yapılabilmektedir (Ardoğan, 2004: 175).

Başka bir deyişle İslamiyet'te iki tür muhalefetten söz edilebilir. Birincisi dinin önem atfettiği değerlere muhalif olma, şirk, küfür, fiske, zulüm, tuğyan gibi kavramlarla tanımlanan tutum ve davranışlardır. Kutsal metinlerde böylesi muhalif tutum ve davranışlar hoş karşılanmamakta ve tenkit edilmektedir. Böyle bir durumun kişiyi ya da toplumu günahkâr yapacağını ve helak edeceği vurgulanmaktadır. İslamiyet'te var olan ikinci tür muhalefet ise dinin temsil ettiği söylemler ve değerler ile insanı ve toplumu yeniden dizayn etme çabası neticesinde mevcut yapılardan ve anlayışlardan farklı bir duruş sergilemektedir (Gündüz, 2018: 23). Muhalefetin İslamiyet'teki bu ikinci türünde

daha çok dini hükümlerin farklı yorumlanmasından kaynaklı farklı bakış açılarını ortaya koyan bir muhalefet söz konusu olmaktadır.

İslam dini açısından incelendiğinde muhalefetin meşruiyeti, ortaya çıkış sebebi ve amacından hareketle belirlenmektedir. Muhalefet olunan husus toplumun çıkarına hizmet etmelidir. İnanç ve fikir ve düzeyindeki akımlar ile siyasal ve toplumsal uygulamalar, bireyin dünya ve din görüşü çerçevesinde bir anlam bulmaktadır. Dini açıdan muhalefetin kaynağı nas ise, yani eğer muhalif olan kişi naslardan hareket ederek bir muhalif duruş gerçekleştiriyorsa bu anlamlıdır. Kişi, dinin emir ve hükümleri ile dini değerleri esas alan bir muhalif söylem ya da eylem ortaya koyuyorsa, bu dinin karşı çıkmadığı bir durumdur (Süt, 2018: 69).

İslamiyet'in muhalefeti kabul etmediği durumlar da bulunmaktadır. Muhalefetin kaynağı, asabiyet, kişisel mücadele, maddi yarar, toplumda itibar ve statü elde etme gibi amaçlara hizmet ise dinsel bakımdan böyle bir muhalefet kabul görmemektedir. Tüm bu sayılanlar dışındaki amaçlara hizmet eden bir muhalefet var ise mübahlık ve kabul edilebilirlik söz konusu olmaktadır.

Tarihin her aşamasında iktidarlara ve iktidarlar tarafından belirlenen siyasal ve sosyal yapıya itaat, “makbul” kabul edilen bireyleri ve toplumu üretmiştir. Aksine sistemi ve iktidarları sorgulamak, eleştirmek, hesap sormak ya da karşı çıkmak “makbul görülmeyen” ve “isyankâr” bireyler ile yapılara yol açmıştır. Tarihin her döneminde otoritenin ve onun belirlediği değerlerin eleştirmesi, sorgulanması, hesap sorulması ya da ona karşı çıkılması, günümüzde de olduğu gibi hoş karşılanmayan “başkaldırı” eylemleri olarak kabul edilmiş “anarşi” ve “isyan” bu “başkaldırı” ile aynı görülmüştür (Gündüz, 2018: 10-11).

Genel olarak muhalefet kavramına böylesine olumsuz bir bakışın ve pozitif bir mana yüklenmemesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Özellikle İslam dini açısından bakıldığında, itaatın ve teslimiyetin önem arz ettiği kabulünden hareketle, muhalefet ayrılık, bölücülük, fitne, isyan ve hatta küfür ile ilişkilendirilmekte ve ümmetin birlik ve beraberliğini hedef alan bir kavram olarak kullanılmaktadır.

Bunun bazı sebepleri aşağıda sıralanmıştır (Süt, 2018: 70-71):

1. İktidarların meşruiyetlerini dini bir temele ya da teolojik bir kanıta dayandırma çabaları. Bu çabalar neticesinde iktidara karşı yapılan muhalefet, meşru zeminden çıkmıştır. Böylece muhalefet etmek fitne bir hareket halini almıştır.

2. İdare şekillerinin farklı seslere ve muhalefete olanak sunmaması. İslam siyasetinde idari yönetim şekillerinden olan imamet, saltanat ve hilafet kaynaklarını sırasıyla tayin, nesep ve biattan almaktadır. Dolayısıyla bu idare şekilleri toplumda hiyerarşik bir yönetime yol açmakta, halkta iktidar için bir talebe imkân tanımamaktadır. Bu sebeple bireylerin iktidara yönelik tüm talepleri başkaldırıya evrilmiş ve şiddet ve güç ile engellenmiştir.
3. İslam siyasetinde devletin başkanı olan kişi çoğunlukla vefat edinceye değin makamında kalmaktadır. Bu durum iktidarın meşru yollarla el değiştirmesi olasılığını ortadan kaldırdığı için muhalefet arayışları da zayıflatmıştır.
4. Devlet başkanının görüş ve yorumlarının dini nitelik kazanması. Bu sebeple dini bir uygulamaya ve hükme muhalefet doğru değildir. Devlet başkanına ve dolayısıyla dine muhalefet, toplumda insanların sosyal statüsünü ve dini hassasiyetlerini zayıflatan bir unsur olarak algılanmıştır.

Kur'an egemenlik kavramını, İncil'deki gibi ilahi ve dünyevi egemenlik şeklinde ayırtmaz. Kur'an'a göre Allah mülkün tek sahibidir. Kâinattaki her şey Allah'ın kudret, irade ve ilminin eseridir. Egemenliğin sadece O'na ait olduğu vurgulanmaktadır. O mutlak otoritenin ve gücün sahibidir. Yaratılan her varlık Allah'ın emirlerine kesin bir şekilde uymakla yükümlüdür. İslamiyet'e göre Allah mutlak itaat makamıdır. Allah emri olduğu için peygamberlere itaat edilmelidir. Dünyevi iktidarlar için de "sizden olan emir sahiplerine itaat edin" emriyle bu iktidarlara bir sınır çizilmiştir. İslamiyet'e göre dünyevi iktidarlar tüm tasarruflarında ve uygulamalarında Allah'a ve peygambere itaati ilk kural olarak uygulamalıdır. Bu sebeple de dünyevi iktidarlar kendilerine muhalefet yapılmaması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Nitekim erken dönem İslam siyasetinde râşit halifelerden olan Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer halktan, Allah'a ve peygambere itaat ettikleri müddetçe kendilerine de itaat edilmesini istemişlerdir (Gündüz, 2018: 19- 20).

Hz. Peygamber düşünce özgürlüğünün gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu durum, muhalefet kültürünü de beslemiştir. O'nun zamanında sahabeler hiçbir tesir altında kalmadan duygu, düşünce ve fikirlerini özgürce ifade edebilme cesaretini gösterebilmişlerdir. Böyle bir ortama her şeyden önce peygamber kendisi zemin hazırlamıştır. Hz. Peygamber toplumu ilgilendiren önemli konular ile alakalı doğru bir karara varabilmek için ashabıyla istişare içinde olmayı gelenek haline getirmiştir. Görüşlerine başvuru sahabeler de duygu, düşünce ve fikirlerini uygun bir şekilde dile

getirmişlerdir. En nihayetinde Hz. Peygamber ifade edilen görüşlerden kendi düşüncesine uymasa bile en uygun olanını uygulamayı tercih etmiştir. O, bu yaklaşımıyla insanlar üzerinde baskı kurmamış, duygu ve düşüncelerin özgür bir ortamda açıklanmasına imkân sağlamıştır. Hz. Peygamberin bu yaklaşımı, kendi görüşlerini insanlara dikte etmeye değil, en doğru kararı alabilmeye yöneliktir. O kendisine muhalif olanları asla rencide etmemiş ve dışlamamıştır. Bu tavrıyla eleştiriye her zaman açık olduğunu göstermek istemiştir (Arslan, 2018: 132). Hz. Peygamber kendisi ya da herhangi bir görüşü ile ilgili eleştiri ya da muhalefete hoşgörü ile yaklaşırken, Allah'ın iradesine ya da Kuran'ın hükümlerine muhalefete izin vermemiştir. Bu bağlamda kendisini dünyalık bir iktidar unsuru, Allah'ı ise mutlak iktidar sahibi olarak kabul etmiştir.

Hz. Peygamberin önemli kararlardan önce ashabıyla istişare etme durumu, İslam siyasi düşüncesinde “şura/meşveret” ilkesinin önemini göstermektedir. Bu durum aynı zamanda İslam siyasi kültüründe, muhalefetin temellendirilebileceği bir dayanak noktası oluşturmaktadır.

Hz. Peygamber, “şura” çerçevesinde kaldığı sürece muhalefete ya da farklı fikirlerin ifade edilmesine hoşgörü ile yaklaşmıştır. Ancak muhalefet, Hz. Peygamberi eleştirmek ve halkta şüphe uyandırmak boyutuna geçtiği zaman Hz. Peygamber bunu kabul etmemiş ılımlı bir şekilde tavrını ortaya koymuştur. O, bu tavrı ile kendinden sonraki yöneticilere örnek olmak istemiştir. Fikirlerini açıkladıkları için insanların, idareciler tarafından baskı görmesinin önüne geçmeyi hedeflemiştir (Mustafa, 2001: 131)

“Şura/meşveret” ilkesi, işlerin istişare ve danışma ile yapılmasını öngörmektedir. Bu ilke ile idareciler farklı görüşlere açık olmaktadır. Kararlar çok sesli bir ortamda alınacağı için demokratik bir uygulama olduğu söylenebilir. Dolayısıyla şura ilkesi ile birlikte muhalefet yapma imkânı doğmaktadır.

İslamiyet'te yöneticilerin hak ve adalet üzerine uygulamalarda bulunması yönetim şeklinden daha önemlidir. Doğru uygulamaların hayata geçmesi idarecilerin danışma ve istişare ile karar almalarıyla gerçekleşmektedir. Çünkü danışma ve istişare ortamında farklı fikirlerin ve muhalif seslerin duyulması önemli politikalarda doğru kararların alınmasına imkân tanımaktadır.

İslamiyet'te temel hak ve özgürlükler siyasal iktidar tarafından belirlenmemektedir. İnanların birbirlerini üstünlüğü olmadığı kabulünden hareketle hiçbir grubun, topluluğun ya da insanın haklardan faydalanma konusunda bir ayrıcalığı

ya da ayrı hukuk kurallarına tabi olması gibi bir durum söz konusu değildir. Bu sebeple halk ile yöneticiler arasındaki ilişki, İslam hukuk normlarıyla belirlenen kurumsal bir ilişkidir. Siyasal iktidar, uygulama ve politikalarında Allah'a karşı sorumlu olmakla birlikte topluma karşı da sorumludur. Bu sorumluluk çerçevesinde halk yöneticiyi sorgulayabilmektedir. Bu sorgu ve eleştiri de muhalefete ortam hazırlamaktadır (Ardoğan, 2004: 183).

Peygamberden sonra ortaya çıkan Sünni-Şii mezheplerinin ise iktidara ve muhalefete bakışı birbirinden farklı olmuştur. Sünni İslam, iktidarı, “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, elçisine itaat edin ve sizden olan yetki sahiplerine de itaat edin” (Nisa, 59) ayetini referans alarak yöneticiye itaati zorunluluk ve gereklilik olarak görmüştür (Ardoğan, 2004: 177). Şiiliğin muhalefete bakışı ise Sünnilikten farklıdır. Şiilik imamet teorisi ile diğer mezheplerden ayrılmaktadır. Şiiliğe göre imamet bir inanç ilkesidir, peygamberliğin bir parçası ve devamıdır. Şiiler, insanlara rehberlik yapacak idareciler göndermeyi Allah'ın adalet ve hikmetinin bir gereği olarak kabul etmişlerdir. Hz. Peygamber son peygamber olduğuna göre Allah hikmetinden ve lütfundan vazgeçmiş mi olmaktadır? Bu soruya “hayır” yanıtını veren Şia'ya göre rehberlik ve hidayet imamlar aracılığıyla devam etmektedir. Bu sebeple peygambere iman etmek ne kadar zorunlu ise imama iman etmek ve bağlanmak da o kadar zorunludur (Evkuran, 2017: 42). Sünni hilafet teorisi otoritenin nas ile önceden belirlendiğine ve bir soya tahsis edilmesine karşı durarak, Şii yaklaşıma açıkça cephe almıştır (Alkan, 1994: 61-78).

Şii ekole göre ümmetin yönetimi peygamberlik görevinin devamıdır. Bu görevin dini önemi bulunmaktadır. Peygamberlikte olduğu gibi Allah, bu alana da bir düzen tesis etmiştir (Memiş, 2010: 119). Bu sebeple Şiilikte imamet oldukça önemlidir. Şiiliği öteki mezheplerden farklı kılan en önemli unsur “imamet” ile alakalı görüşleridir (Evkuran, 2012: 96). Bu ekole göre Allah'ın peygamber göndermesi bir lütuftur. Aynı şekilde peygamberin ardından bir imam tayin etmesi de yine Allah'ın bir lütfudur (Tan, 2012: 66). Şii inancı gereği imameti kabul etmeyen kâfir, kabul eden ise Müslümandır. Ayrıca imamete iman edilmelidir. Çünkü bu imanın esaslarından biridir (Zahir, 1985: 88). Şia'ya göre imamet ve nübüvvet meseleleri Allah'ın adaleti ile alakalı bir konudur. Çünkü Allah yeryüzüne peygamberler göndererek tarih boyunca insanlara doğru yolu göstermiştir. Peygamberler de doğru yolu göstermek amacıyla insanlara rehberlik

etmiştir. Son peygamber olan Hz. Muhammed ile peygamberlik sona erse de insanlara rehberlik etme misyonu imamet ile devam etmektedir (Evkuran, 2012: 97).

Kuran toplumsal ve sosyal yapıda peygamberlerin muhalefet oldukları, eleştirdikleri ve değişimi amacıyla çabaladıkları asıl konunun; Allah'ın iradesine karşı olan otorite, iktidar ve egemenlik anlayışı olduğunu bildirmiştir. Allah'ı, birliğini ve yüceliğini reddeden, Allah'a rağmen veya Allah'la beraber alternatif otoriteler arayan ve bunu kabul eden düşünceler ve sosyal yapılar, peygamberler tarafından fitne, fesat, zulüm ve şirk, kaynakları olarak görülmüştür. Peygamberler, itaat-otorite ilişkisinde otoritenin tek kaynağının Allah olduğunu ve Allah'a itaatin olmazsa olmaz olduğunu vurgulamışlardır. Allah'a itaat yalnızca O'nun kitaplarına ve peygamberlerine itaatle mümkündür (Gündüz, 2018: 21).

Muhalefetin İslamiyet için gerekli oluşu, dini ve ahlaki bir prensip olan “emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker” yani iyiliği emretmek ve kötülükten menetmek ilkesine dayandırılmaktadır. Hz. Peygamber'in “Sizden bir kötülüğü gören onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbi ile buğz etsin ama bu imanın en zayıfıdır” (Müslim, İman 78) hadisine dayalı olarak İslamiyet'in muhalefetin üç derecesini kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bunlar (Mustafa, 2001: 141):

- 1) Kötülüğü yok etmek amacıyla güce başvuru muhalefet. Bu, hadiste “onu eliyle düzeltsin” ifadesinde anlam bulmaktadır.
- 2) Kötülük ile ilgili görüşünü ve onu değiştirme talebini ortaya koymak amacıyla hitabet ve konuşma yollarını deneyen muhalefet. Bu, hadiste “dille düzeltme” ile ifade edilmektedir.
- 3) “Elle” ve “dille” düzeltilemeyip muhalefeti gizleyen ve kalbe yapılan muhalefet. Hadiste bu muhalefet imanın en zayıf yeri olarak kabul edilmektedir.

Dinde muhalefet, önemli bir kavram olmakla birlikte muhalefetin yapılaş şekli de oldukça önemlidir. Zira muhalefet tarzı dinsel geleneğin yapısına ve toplumsal konumuna göre farklılık göstermektedir. Ancak makbul olan, muhalefetin meşru zeminde yapılmasıdır.

Muhalefeti meşru ve örgütlü düzeyde yapmanın imkânı bulunmalıdır. Muhalefet, mevcut bir politikaya, uygulamaya ya da düşünceye makul ve sonrasında uygulanabilir alternatifler oluşturabilmelidir. Demokratik toplumlarda muhalefet yasal bir ortamda yapıldığı için daha güvenilir olmaktadır. Aksine hukuki bir kaynağa dayanmadan ortaya

koyulan muhalefet, bireyi korkutmakta ve muhalefete mesafeli davranmaya sebep olmaktadır.

İslam siyasi tarihinde bazı yöneticiler kendilerini “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” şeklinde tanımlamışlardır. Sultanın/halifenin böylesine kuvvetli bir sıfatı kullanması muhalefete ortam sunmamaktadır. Çünkü gölge aslın yansımasıdır. Allah, asıl olduğuna göre gölge de ona eşdeğerdir. Bu sebeple toplumda iktidara muhalefet edilmesi, İslam’ın yasakladığı Allah’a muhalefet olacağından yöneticilere muhalefet edilmemelidir. (Süt, 2018: 77). Savaşın veya toplumdaki herhangi bir huzursuzluğun sebebinin, Allah’ın kaza ve kaderi olduğunu ifade etmek, yöneticilerin toplumdaki muhalefeti kırmak için kullandıkları bir yol olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla böyle bir ortamda yapılan muhalefet meşru kabul edilmemektedir.

İslam tarihinde genel itibariyle iktidara karşı üç çeşit siyasi tavır görülmektedir: Birincisi Haricilerin tavrıdır. Bu tavır fırsat ve imkân bulduklarında isyan çıkararak iktidarı yıkıp ehil bir idareciye verme yaklaşımıdır. Böylesi bir yaklaşım, devrimci (sevra) bir davranıştır. İkinci siyasi tavır Mürcie’nin tavrını savunan Ehl-i Sünnet’in yaklaşımıdır. Bu yaklaşımı savunanlar, iktidarın uygulamalarına ve varlığına karşısında daha sabırlı durmayı öğütleyerek toplumun dini ve siyasi birlikeliğinin korunması gerektiğini savunmaktadırlar. Son tavır ise temekkündür. Bu da Hariciler ile Ehl-i Sünnetin yani devrim ile sabır ekolünün birleşimidir. Mutezile bu yaklaşımı benimsemiştir. Buna göre fırsatlar ve imkânlar el verdiğinde ve güç yettiğinde iktidara karşı devrim de dâhil olmak üzere her türlü muhalefet yapılabilir (Mustafa, 2001: 33).

Muhalefet ile ilgili fikir ve düşünceler olsa da İslam siyaset tarihinde kurumsal bir muhalefete rastlanılmamaktadır. Bunun temel sebebi yönetim biçimleridir. İmamet, hilafet ve saltanat yönetim biçimleri, otoriter bir nitelik taşımaktadırlar. Bunlar aynı zamanda danışma/istişareye izin verse de genel olarak farklı seslerin bastırılmasını tercih etmişlerdir. Dolayısıyla iktidardan memnun olmayanların veya iktidara talip olanların ayaklanmak dışında pek bir alternatifleri olmamıştır (Süt, 2018: 80). Bu ayaklanmalarda İslam siyasetinde kurumsal bir muhalefetin oluşmasının önüne geçmiştir.

İslam siyaset düşüncesinde muhalefetin kurumsallaşamamasında, yöneticinin çobana benzetilesi anlayışının da etkisi bulunmaktadır. “Hepiniz çobansınız (ra’i) ve hepimiz güttüğünüzden (idareniz altındaki/erden) sorumlusunuz. İmam, insanlar üzerinde çobandır ve raiyyesinden sorumludur ...” rivayetiyle halifenin tüm yetki ve uygulamaları

toplumun düzelmesine ve ıslahına yönelik vesileler olarak kabul edilmiştir. Batıda “devletin organizatörlüğü” fikrine karşılık, İslam coğrafyasında halifenin toplumu ıslahı ve gözetmesi anlayışı hakimdir. Halkı ve toplumu gözetme ve ıslah etme görevini üstlenen kişiye karşı da muhalefet edilmesi hoş karşılanmaz. Bu kişi ve kişilere mutlak bağlılık ve itaat gerekir (Ardoğan, 2004: 176). Aksi durumda toplumda bir başıboşluk, huzursuzluk ve güvensizlik ortamı doğacaktır. Böyle düzensiz bir ortam ise istenmediği için halk iktidara ya da otoriteye itaati bir görev olarak görmüştür.

Özetle İslam siyasi düşüncesinde Allah’a ve Hz. Peygambere itaat asıl olduğu için ulu’l-emr’e itaatte şarttır. Ancak Allah’a ve Hz. Peygambere isyanın ya da inkârın söz konusu olduğu yerde ulu’l-emr’e de itaat edilmeyecek şekilde muhalefet yolları geliştirilmelidir.

2.1.3. Siyasal Muhalefetin Demokratik Rejimdeki Yeri, Fonksiyonu, Hak ve Yetkileri

Muhalefet, toplumda bir kurum olarak siyasetin demokratik öneminin ve değerinin anlaşılmasının temel göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Muhalefet, demokrasinin diğer temel ilkelerinin yanında, katılımcı ve çoğulcu siyasi bir ortamın kurulmasının önemli bir şartıdır. Katılımın ve çoğulculuğun sağlandığı siyasi ortam, farklı görüş ve düşüncelerin de dillendirilmesine olanak sunmaktadır. Böylece hoşgörü ve uzlaşmaya dayalı politik ortamın yanında ve demokratik siyasetin kurumsallaştığı bir düzen ortaya çıkmaktadır (Kotan, 2022: 19).

2.1.3.1. Siyasal Muhalefetin Demokratik Rejimdeki Yeri

Demokratik bir hukuk devletini modern, klasik, otoriter veya totaliter rejimlerden ayıran temel fark onun toplumsal ve/veya siyasal iyyinin ne olduğu konusunda iktidara alternatif görüşler ortaya koyabilmesi ve sistem içinde siyasal muhalefete izin vermesidir. Bununla birlikte muhalefetin varlığı; otoriter veya totaliter rejimlere karşı çoğulculuğu ve denge-denetim mekanizmasını işleten önemli bir unsur olmanın yanında kurumların yasal işleyişi için de olmazsa olmazdır. Muhalefetin sistem içindeki konumu, kurumların demokratiklik özelliğini ve çoğulcu siyasi sistemin dengesini belirlemektedir. Söz konusu denge seçimleri kazandığı için hukuki olarak emretme yetkisini elinde bulunduran, bununla birlikte yasama, yürütme ve yargı erklerini tek

haline getirebilecek tek parti ya da çoğunluk koalisyonu ile seçimin kaybedenine oy verenleri temsil eden muhalefet arasındaki dengedir (Toku, 2019).

Hükümet şekli ne olursa olsun, her demokratik rejim iktidar-muhalefet ilişkileri üzerine kurulmuştur. Rejimin varlığını sürdürmesi bu ilişkilerin değişken olmasına yani azınlığın (muhalefet) çoğunluk tarafına geçerek iktidarın görev ve sorumluluklarını üstlenmesine, çoğunluğunda (hükümet) sayısal olarak üstünlüğünü kaybetmesiyle, muhalefet görevine razı olmasına bağlıdır (Yılmaz Turgut, 2014: 51). Örneğin başkanlık sistemlerinde muhalefet partisi, teknik olarak başkanlığı elinde tutmayan partidir. Ancak bununla birlikte bu parti yasamada çoğunluk partisi olabilmekte ve bu yüzden politika oluşturmada dikkate değer bir etkiye sahip olabilmektedir. Diğer taraftan muhalefet olağanüstü bir parlamenter ve anayasa karşıtı niteliğe de sahip olabilmektedir. Bu tür durumlarda muhalefet, yerleşik siyasal sistemleri reddeden ve kimi zaman devrim yoluyla siyasal sistemin dayalı olduğu ilkelere meydan okuyan siyasal gruplaşmaları, hareketleri veya partileri ifade etmektedir (Heywood, 2016: 212).

İster parlamenter sistem, ister meclis hükümeti sistemi, ister başkanlık isterse de yarı başkanlık sistemi olsun, her hükümet şeklinde muhalefet bulunmaktadır. Demokrasi-muhalefet ilişkisi ise hükümet şeklinden çok, muhalefete ne kadar izin verildiği ile alakalıdır. Demokratik bir rejimden bahsedebilmek için muhalefete tam anlamıyla özgür bir alan sağlanmalıdır. Aksi bir durumda, yani muhalefetin eylem alanının kısıtlanması halinde hükümet şekli ne olursa olsun demokrasiden söz edilemez.

Demokrasi kuramları açısından ele alındığında muhalefet ve demokrasi ilişkisi daha net bir şekilde de görülmektedir. Liberal demokrasiler farklı fikir, ideoloji ve yaşam tarzına sahip bireylerin bir arada yaşamasına imkân tanımaktadır. Böyle bir ortamda toplumun her kesimi özgür bir şekilde farklılıklarını ifade edebilecek ve herkes bu farklılıklara saygı duyacaktır. Buradaki en önemli araç ise hukuki olarak güvence altına alınmış bir ifade hürriyetidir. Çünkü ancak ifade hürriyetinin yasal olarak güvence altına alındığı bir ortamda farklılıklar ve esas olarak demokrasinin liberal niteliği sürdürülebilir (Arslan, 2008: 1).

Müzakereci demokrasi modelinde ise temel amaç kolektif olarak kararların alınması ve bu sayede meşruiyete ve rasyonelliğe ulaşmaktır. Bunun için de kurumlar tüm vatandaşların ortak çıkarına hizmet edecek şekilde, kolektif müzakere süreçlerine uygun şekilde düzenlenmelidir (Benhabib, 1999: 105). Şüphesiz müzakereci

demokrasiden beklenen toplumdaki tüm ayrılık ve ihtilafları yok etmesi değildir. Böyle bir şey mümkün olmadığı gibi, müzakerelerin uzlaşıyla neticelenmesi gibi bir şartta söz konusu değildir. Farklı görüş, düşünce ve ihtilaflar müzakerenin yalnızca başlangıç noktası değil aynı zamanda onun temel kaynağıdır. Müzakereci demokrasinin dezavantajı ise küçük ihtilafları, ahlaki olarak büyük ihtilaflara dönüştürebilme ihtimali ve böylece önu alınamayacak bir muhalefete ve siyasal çözümsüzlüklere sebep olmasıdır (Altınkök, 2015: 33).

Katılımcı demokrasi kuramıyla ekonomik ve toplumsal alanda halkın katılımını olabilecek en yüksek yüksek bir orana ulaştırmak amaçlanmaktadır. Bu sebeple oy kullanma hakkına sahip olan kişilerin oranını genişletmekle birlikte oy kullananların kendileri ile alakalı konularda bir irade ortaya koyma, söz hakkına sahip olma ve karar verme süreçlerine katılımı yaygınlaştırmak ve artırmak önem kazanmaktadır (Demir, 2010: 606). Böylece muhalif seslerinde duyulduğu bir platform yaratılmış olur.

2.1.3.2. Siyasal Muhalefetin Fonksiyonu

Bir ülkede muhalefetin fonksiyonu hükümete ve halka ya da kamuoyuna olmak üzere iki şekilde belirlenebilir.

Muhalefetin hükümete ilişkin fonksiyonunun başında onu sürekli kontrol ve denetim altında tutması gelmektedir. Muhalefet, sahip olduğu siyasi parti sıfatıyla, devletin gücünü sınırlayan hukuk dışı faktörlerden biri olarak, hükümetin toplumsal yaşama yönelik faaliyetlerini izleyerek, onun iktidarı kullanımını denetlemekte, işlemlerini, davranışlarını eleştirmekte ve gerekirse tartışmalara girişmektedir. Muhalefet, iktidarın yasal olmadığını düşündüğü ya da sakıncalı gördüğü işlem ve kararlarına karşı bir yandan hukuki kontrol mekanizmalarını doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak harekete geçirirken bir yandan da bu tür işlem ve davranışlara engel olmak veya ortadan kaldırmak için parlamentoda bazı yollara başvurmaktadır. Böylece aktif bir muhalefetin varlığı, iktidarı günlük işlerin yürütülmesinde bile dikkatli davranmaya, ölçülü olmaya ve yasal sınırlar içinde kalmaya itmektedir (Yılmaz Turgut, 2014: 52).

Muhalefet hükümeti denetlemenin ve kontrol etmenin yanında iktidar partisinin politika ve uygulamalarına karşı alternatif programlar geliştirerek seçmenleri haberdar etmekle görevlidir. Bu sebeple hükümetin meclis tarafından denetlenmesi ve gözetlenmesi görevi, muhalefet parti veya partileri aracılığıyla yerine getirilmektedir (Nassmacher,

1994: 137). Muhalefetin hükümeti kontrol ve denetim altında tutması hükümetin hukuka aykırı bir uygulama yapmasının önüne geçmektedir. Ayrıca muhalefetin kontrol ve denetim fonksiyonu, suiistimalleri de en aza indireceğinden demokrasiye ve demokratik sisteme çok büyük bir katkı sağlamaktadır.

Muhalefet, hükümeti katı rekabetçi, uzlaşmacı-işbirlikçi ve son olarak rekabetçi-işbirlikçi (Stammen, 1978: 68) araçlarla denetlemektedir. Katı rekabetçi muhalefet anlayışında, iktidar partisine ve hükümete net bir tavır takınmak gerekmektedir. Muhalefet rejimin sınırları içinde kalarak politikalarını katı rekabetçi bir çizgide sürdürmekte ve en iyi parti olduğunu seçmenlere ispatlamaya çalışmaktadır. Böylece gelecek seçimleri kazanmayı amaçlamaktadır (Arslan, 2009: 6). Uzlaşmacı ve işbirlikçi muhalefet anlayışında muhalefet partisinin amacı gelecek seçimi kazanmak değil, programı doğrultusunda, iktidarı etkilemek ve yönlendirmektir. İşbirliğine dayalı politikaların amacı meclis komisyonlarında iktidarı, uzlaşmaya ikna ederek ve programlarındaki vaatlerini iktidara kabul ettirip hayata geçmesini sağlamaktır. Bu denetim şeklinde muhalefet halka iktidarın veya hükümetin başarısız ve yetersiz olduğunu, programlarının da siyasi ve ekonomik sonuçlar bakımından olumsuzluklar doğuracağını anlatmaktan ziyade iktidarla uzlaşma arayışlarına girmektedir (Hübner, 2000: 10). Son olarak rekabetçi ve işbirlikçi muhalefet anlayışı, sonraki seçimlerde muhalefetin iddialı ve başarılı olabilmesi için orta bir yol izleyerek seçmenleri ikna etmesine dayanmaktadır. Muhalefet hem iktidarı yapıcı eleştiri ve politikalarla uyararak iktidar partisine oy vermiş seçmenlerin oylarını almayı amaçlamakta hem de, toplumsal problemlere alternatif yollar üreterek iktidara hazır olduğunu göstermektedir. İktidardan muhalefete gelebilecek tavsiye ve önerilere dikkate alınmalı, muhalefetin bunları reddetmediği gösterilerek uzlaşmaya açık bir parti olduğu imajı vermelidir. İktidara destek vermiş kesimlerin desteğini de kazanmak amacıyla muhalefet uzlaşmaz bir parti imajından kesinlikle kaçınmalıdır (Arslan, 2009: 8).

Muhalefetin halka ya da kamuoyuna yönelik fonksiyonunun başında, öncelikle onu parlamentoda temsil etmesi gelmektedir. Dolayısıyla muhalefetteki siyasi partiler kendilerine iktidar olmaları için oy veren seçmenlerine karşı sorumludurlar. Muhalefet, halk kitlelerinin ve ya seçmenlerinin, parlamentodaki aracısı ve sözcüsüdür. Muhalefet, ayrıca yaptığı gözetim, denetim ve tartışmalarla, başvurduğu bazı denetim yollarıyla iktidarın yaptıkları ve yapmadıklarını, yanlışlarını halkın önüne sermektedir. Böylece

vatandaşın olup bitenlerden haberdar olmasını sağlayarak siyasal rejimin işleyişine açıklık ve canlılık getirmektedir. Halk kitlelerinin istek ve şikâyetlerinin parlamentoda dile getirilmesini, iktidara iletilmesini ve iktidarın da dikkatinin bu konulara yöneltmesini sağlamaktadır. Böylece genelde tüm siyasal partilere ait olan halk kitleleri ile iktidar arasında köprü kurma rolü aslında muhalefet partileri aracılığıyla gerçekleşmektedir (Yılmaz Turgut, 2014: 54).

Hukuki olarak muhalefetin tanınması, siyasal iletişimin etkinliğini ve demokratik hukuk devletinin istikrarını teminat altına alan önemli bir unsurdur. Muhalefete yüklenen işlevler bu garanti altına alınmanın sonucunda ortaya çıkmaktadır. Muhalefetin temel fonksiyonları aşağıdaki gibi sayılabilir (Toku, 2019):

- 1- Hükümetin kararlarını, programını, uygulamalarını, kanun taslaklarını ve bütçesini inceleyerek eksikliklerin giderilmesini istemek.
- 2- Hükümetin eleştirilen ya da beğenilmeyen uygulamalarına karşı, kendi programını geliştirerek alternatif politikalar sunmak.
- 3- Meclisin karar alma süreçlerinde farklı fikir ve görüşler ortaya koyarak süreci geliştirmek.
- 4- Kurum ve kuruluşların faaliyetlerini ve eylemlerini gözetlemek ve denetlemek.
- 5- Siyasi sürecin şeffaflığını, hesap verebilirliğini ve açıklığını kuvvetlendirmek.
- 6- Seçmenlere çıkarlarını anlatmak ve yönlendirmek.

Demokratik bir rejimde her zaman iktidar ve muhalefet vardır ancak bunların rollerinin hangi siyasi güçler tarafından oynanacağı belirsizdir. Çünkü bir rejimde kimin iktidar kimin muhalefet olacağı önceden bilinirse artık o rejim demokrasi olarak nitelendirilemez.

Przeworski (1992: 1050)'ye göre demokrasi; belirsizliğin kurumsallaştırılmasıdır. Yani çağdaş demokrasilerde periyodik olarak yapılan seçimlerden kimin galip kimin mağlup olarak çıkacağına bilinmemesi, seçmenlerin desteğini sandıkta kim kazanıyorsa onun iktidara gelmesi, kaybedenlerin ise oyunun kurallarına razı olup muhalefet olarak mücadelelerine anayasal sistem içerisinde devam etmesi esastır.

Sonuç olarak demokratik bir sistemde muhalefet fonksiyonunu üstlenen siyasi partiler, bir taraftan bir gün iktidara gelmenin umut ve inancıyla siyasi çalışmalarına ve mücadelelerine devam edecek, öte taraftan da iktidarı izleyecek, eleştirecek ve denetleyecektir.

2.1.3.3. Siyasal Muhalefetin Hak ve Yetkileri

Muhalefetin yukarıda da açıklanan işlevlerini gerektiği gibi yerine getirebilmesi çeşitli faktörlerin yanı sıra, ona tanınmış olan hak ve yetkilere bağlıdır. Muhalefete tanınan hak ve yetkiler ile bunların kullanılması, onun toplumsal yapıdaki hukuki ve fiili statüsünü ortaya koymaktadır.

Muhalefete tanınan hak ve yetkiler, sadece muhalefetin iktidarı denetlemesi ve eleştirmesi amacına yönelik değil aynı zamanda azınlığın çoğunluk karşısında ezilmemesi, azınlığın haklarının kabul edilip korunması ve bunlara saygı duyulması için gereklidir. Çoğunluk haline gelme hakkı Azınlığa tanınan en önemli haktır. Bunu sağlamanın ilk koşulu da etkili ve yapıcı bir muhalefet yapmaktır (Yılmaz Turgut, 2014: 55).

Muhalefete tanınması gereken hakların sadece hukuki metinlerde düzenlenmesi yeterli değildir. Bu hakların mevcudiyetinin tartışmaya yer olmayacak şekilde kabul edilmesi gerekmektedir. Bunun yanında parlamenter muhalefetin hukuki kaynağını, parlamenter azınlıklar, siyasal partiler ve parlamento grupları aracılığıyla, anayasalar, siyasal partiler yasası, anayasa mahkemesi kararları ve dolaylı ilgisi olan diğer bazı özel yasalarda bulmak mümkündür.

Muhalefetin hukuki kaynaklarının tanıdığı haklar ve yetkiler ülkelere göre farklılık gösterse de genel olarak kabul edilen iktidarı kontrol ve denetim altında tutmaktır. Parlamento içi muhalefet bunu yaparken genel olarak soru, genel görüşme, gensoru, güvensizlik önergesi ve meclis araştırması araçlarını kullanmaktadır.

Parlamentonun muhalefet tarafından denetlenmesine imkân tanıyan araçlardan biri sorudur. Yürütme erkinden herhangi bir konu ile alakalı bilgi talep edilmesi, bilgi edinme ve denetim yollarından biri olan sorunun çalışma alanına girmektedir. Yürütmenin sorulan soruya cevap verme yükümlülüğü olduğu için soru öteki bilgi edinme araçlarından ayrılmaktadır. Soru sayesinde yürütmenin belli bir konu ile alakalı tutumu öğrenilmektedir (Yamamoto, 2007: 49).

Genel görüşme ile parlamentoda görüş alışverişi yapılarak karar alınmasına katkı sağlanmaktadır. Genel görüşme, siyasi parti gruplarına veya parlamenterlere bir konu ile ilgili görüşlerini açıklama imkânı sunmaktadır. Hem iktidarın hem de muhalefetin kullanabildiği araçtır (Yamamoto 2007: 64).

Gensoru, bir konu hakkında anayasada belirtilen sayıda parlamenterin, başbakanın veya ilgili bakandan genel bir görüşmeyle birlikte sözlü açıklama talep etmesidir. Açıklama sonrası söz konusu muhatapın doğrudan siyasal sorumluluğu ortaya çıkabilir (Özbudun, 1962: 72). Gensoru, yürütmenin bir uygulaması veya politikası ile ilgili olarak parlamentoda bir tartışma başlatmayı amaçlamaktadır. Parlamento, gensoru sonucunda muhatap olan bakanın veya başbakanın ve dolayısıyla hükümetin sorumluluğunun olduğuna ve istifa etmesi gerektiğine karar verebilir (Whaley, 2000: 26).

Güvensizlik önergesi muhalefetin iktidara karşı kullanabileceği en ağır silahtır. Önergenin kabulü, kabinenin ve dolayısıyla hükümetin derhal istifasını gerektirmektedir (Özbudun, 1962: 92).

Meclis araştırması, yürütme organının politikalarının ve faaliyetlerinin denetimine olanak tanıyan bunun yanında bilgi edinmeyi de amaçlayan bir araçtır (Onar, 1977: 6). Siyasal sistemlerin birçoğunda geçici komisyonlar aracılığıyla parlamentolar, ulusal öneme sahip konularda araştırma yaptırmaktadırlar. Yalnızca araştırma tamamlanıncaya kadar faaliyette bulunan ve sonrasında dağılan komisyonların çeşitli güç ve yetkileri bulunmaktadır. Yürütmede görevli olan kişilerin bir ifadesini almak, araştırma ile ilgili belgeler istemek ve yerinde incelemelerde bulunmak komisyonların bazı görev ve yetkilerindedir (Pelizzo ve Stapenhurst, 2011: 36).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SİYASAL MUHALEFET

Muhalefetin Türkiye'deki durumu ele alındığında, iktidarın muhalefete karşı tahammülsüz olduğu ve hatta ona karşı düşmanca bir bakışının olduğu görülmektedir. Bu olumsuz tavır demokratik ülkelerin muhalefete yaklaşımıyla çelişmektedir. Mardin (1991: 180)'e göre, Türkiye'de muhalefete olan tahammülsüzlük "bölücülük" veya "vatana ihanet"e varan suçlamalara dönüşmüştür. Söz konusu bu suçlamalar esasında muhalefeti tasfiye etmek için öne sürülmüştür. Çünkü muhalefet iktidara karşı yapılmakta ve iktidarlar bu tepkiyi bertaraf etmek için muhalefete karşı düşmanca bir tavır almaktadırlar. Türkiye'de muhalefete karşı olmanın meşruiyeti, muhalif olanların "vatan haini" veya "bölücü" olduğunu iddia etmekten geçmektedir.

Türkiye'nin politik kültüründe muhalefete ve muhalif hareketlere yukarıda bahsedildiği şekliyle yaklaşılmasının bir takım tarihsel-toplumsal temelleri bulunmaktadır. Şöyle ki, ilk Türk-İslam devletlerinden Osmanlı'ya ve oradan da Cumhuriyet'e intikal eden devlet kavramlaştırmasında, devlete, topluluğun genel uyumunu sağlamakla görevli bir araç olarak bakılmıştır. Böyle bir devlet tasavvurunun da tabir caizse vesayetçi bir tarzda toplumu gütmesi istenmiştir. Devlete olan bu bakış açısında, devletin "İslami" ya da "laik" karakteri önem arz etmemektedir. Cumhuriyet dönemi politik kültürü ve devlete olan bakış aynı geleneğin, başka bir içerikte devamı kabul edilmektedir (Çaylak, 2007: 143). Dolayısıyla Türk siyasal hayatında muhalefete olan negatif bakış, neredeyse hiçbir dönem değişmemiştir.

Türkiye'de muhalif fikirlerin toplumsal kültürde yer bulmasının önünde tarihi engeller bulunmaktadır. Özellikle Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti çeşitli etnik kimlik, din ve kültür birlikleri üzerinde bir şemsiye görevi görmekteydi. Devletin, ortak bir dini, ortak bir ideolojisi ve ortak bir siyasi rejimi bulunamamaktaydı. Osmanlı Devleti, padişahın hâkimiyetini tanıyan tüm grupları, kendi şemsiyesi altında korumaktaydı. Bunun için tek şart, padişahın otoritesinin mutlak olarak tanınmasıydı (İnalçık, 2003: 9). Yani padişahın mutlak otoritesine muhalif bir tavır içerisine girmek gerekmemekteydi.

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de muhalefet konusu tarihsel bir sıralama ile ele alınacaktır. Bu kapsamda öncelikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde, daha sonra ise Cumhuriyet döneminde siyasal muhalefet detaylıca ele alınacaktır.

3.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Siyasal Muhalefet

3.1.1. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Siyasal Muhalefetin Karakteri

Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet adamı modelinin oluşumu, kurucu olması bakımından her ne kadar Osman Bey ile birlikte başlamış görünse de asıl şekillenmesi İstanbul’un 1453’te II.Mehmed tarafından fethiyle gerçekleşmiştir. Çünkü bu tarihten itibaren, aşiret beyliği yapısını ve kimliğini terk ederek imparatorluk konumuna geçmiştir. Osmanlı Devleti’nde köklü ve geniş çaplı bir yapısal değişim zorunluluk haline gelmiştir. 1453’ten itibaren idarede kökten bir merkezileşme süreci başlamıştır. Böylesine etkili bir değişim ise sadece, Nizam-ı Alem fikrini savunan bir imparatorluk ideolojisi üzerine oturmalıydı (Ocak, 1990: 192). Yeni şekillenen bu devlet modeline göre hükümdara kayıtsız şartsız itaat edilmeliydi. Yeni devletin en bariz özelliği yöneticinin hem siyasal hem de dini iktidarı tekelinde bulundurmasıydı. Bu sebeple mutlak patrimonyal hükümdarlığını ilan etmiş bulunan Osmanlı hükümdarına karşı gerek ailesi içinde, gerekse tebaası arasında muhalefet rastlanır bir durum olsa da oldukça istisnai durumlarda olmuştur.

Başlangıçta aşiret düzeni içinde hareket eden Osmanlılar, savaş meydanlarında kazanılan zaferler ve toprakların genişlemesine bağlı olarak 14.yüzyılın ikinci yarısının ortalarından itibaren zamanla kurumsallaşarak düzenli bir devlet formuna kavuşmuşlardır. Gerek aşiret düzeninin sürdüğü ilk zamanlarda, gerek kurumsal yapının kurulduğu dönemlerde başta mutlak hâkim bir yöneticinin olduğu siyasal düzene rağmen, Osmanlı yönetimine karşı muhalif hareketlere nadiren şahit olunmuştur (Eroğlu, 2016: 26).

Siyasal iktidar Osmanlı Devleti’nin ilk zamanlarında meşruiyetini dini ile sağlanmıştır. Toplumda sultana karşı olmak ve onun iktidarını sınırlandıracak herhangi bir düşünce ve eylem sınırlı olmuştur. Böylece hem toplumsal, hem de siyasal anlamda muhalif hareketlere sık rastlanmamıştır. Özellikle halkta padişaha karşı eylemde bulunmak ve onun iktidarını sınırlandırmak fikri yerleşmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı’da

toplumsal ve siyasal düzeyde, padişahın otoritesini sınırlayacak, ya da onu kontrol altına alacak ve alternatifler önerecek mekanizmalara çok sık rastlanmamıştır. Padişahın gücünü sınırlayabilecek araçlar ulema ve meşveret olmuştur. Daha çok danışma özelliği taşıyan meşveret usulüne ise nadiren başvurulması, ulemanın ise sadece sultana adil olmayı hatırlatmakla sınırlı kalması nedeniyle gerçek anlamda bir kontrol sistemi olmamıştır (Eroğlu, 2016: 22).

İktidara mutlak anlamda sahip olan padişaha karşı halkın düzen içi veya düzen dışı muhalefette bulunması özellikle 15.yüzyılda, yalnızca fiilen değil düşünce planında da pek mümkün olmamıştır. Çünkü egemenliğin Osmanlı hanedanına ait olduğu düşüncesi ve devletin kutsallığı inancı halkın nezdinde tam bir meşruiyet kazandığı gibi, bu dönemde egemenlik merkezileştirilerek padişah güç ve otorite açısından zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde nizam-ı alem düşüncesi de önem taşımaktadır. Zira siyasal iktidara sahip padişah, kendi siyasal iktidarı lehine olan düzeni bozan durumları fitne ve kişileri de fitneci olarak ilan ederek hiçbir alternatifte fırsat vermeden iktidarını sağlamlaştırmıştır. Dolayısıyla nizam-ı alem düşüncesi, siyasal iktidarı meşrulaştıran ve siyasal muhalefete kesinlikle yer vermeyen bir anlayış olmuştur. Bu anlayış, Türk devlet geleneğinin esas bir unsuru olarak geçerliliğini hâlâ devam ettirmektedir (Özdemir, 2000: 30).

Osmanlı toplumunda, egemenliğin Osmanlı hanedanına ait olduğu düşüncesi ve devletin kutsallığı inancı meşru kabul edilmiştir. Bu durum hem eski Türk geleneğine hem de İslam'da ki "ulu'l emre itaat" ilkesine dayanmaktadır. Artık toplumda egemen olan düşünce, siyasal iktidarın meşruiyetinde şüphe olmadığıdır. Halka düşen görev ise devletin kendilerini koruması, temel ihtiyaçlarını karşılaması ve toplumda egemen olan dinsel ve geleneksel ilkelere uygun hareket etmesi karşılığında sadece ona itaat etmektir (Mumcu, 1963: 32-33).

Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı ve bunun yanında ekonomik sistemin temelini oluşturan toprak sistemi Osmanlı toplumsal ve siyasal gelişimini büyük oranda etkilemiştir. Osmanlı'da geleneksel üretim ilişkilerine bağlı kapalı bir tarım ekonomisi bulunmaktaydı. Tarım ekonomisinin yanında tımar sistemi ile miri toprak sistemi ekonomik anlamda ilerlemeye engel olmuştur. Toprak sisteminin merkezi yönetimin denetiminin altında olması, toprağı işleyen ve ona değer katan köylünün toprağından

kopmasına ve servet sahibi olamamasına neden olmuştur. Dolayısıyla Avrupa’da iktidara muhalefetin asıl unsuru olan burjuvaziye Osmanlı’da rastlanmamıştır. Osmanlı Devleti’nde burjuvaziye rastlanmamış olsa da, burjuvazinin Avrupa’da iktidarı ele geçirmeye başlaması Osmanlı toplum ve devlet yapısını etkilemiştir. Osmanlı Devleti’nin, Batılı ülkeler için ucuz hammadde kaynağı ve geniş bir pazar olması, zorunlu olarak Batıyla işbirliği yapmasına sebep olmuştur. Devletin ekonomik krizden kurtulmak için aldığı önlemler ile başlatılan reform çalışmaları da onu Batıya yaklaştırmıştır (Göz, 2005: 11).

Alınan önlemlerin ve yapılan uygulamaların Osmanlı devlet ve toplum yapısında önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan ilki, yeniliklerin başladığı dönemlerden itibaren yönetim düzeyinde meydana gelen değişikliklerdir. Temel değişiklik, yönetici sınıf içindeki güç dengesinde bozulmalar ve bu bağlamda, sonraki anayasa çalışmalarında başrolü oynayan asker-sivil bürokrasisi ile ve entelektüel kesimin Batı kültürü ve eğitimiyle yetişmesidir. İkincisi, reformlar ve toprak rejimindeki değişiklikler sebebiyle ekonomik güçlerini kaybeden ve maddi olarak sıkıntıya düşen toplumsal tabakaların yapılan yenilikleri dine aykırı görüp, halktaki dini hassasiyetler sebebiyle başlattıkları toplumsal muhalefet hareketi sayılabilecek ve örnekleri 16, 17 ve 18.yüzyıllara uzanan ayaklanmalardır. Son olarak taşrada ayanların kendilerini etkili yerel bir güç olarak kabul ettirmeleridir. Bu kapsamda yöneticiler ile halk arasında idari ve mali konularda aracı olan bu kişiler, miri toprak rejiminin bozulmasından önemli ekonomik yararlar sağlayarak buldukları bölgelerde otorite sahibi olmuş ve nihayet bu üstünlüklerini merkezi otoriteye de kabul ettirmişlerdir. 1808 Senedi İttifak’ı bu kabul ettirmenin ve dolayısıyla merkezi otoritenin üstünlüğünün bozulmasının bir sonucudur (Yılmaz Turgut, 2014: 277).

3.1.2. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Siyasal Muhalefet Biçimleri

3.1.2.1. Klasik Dönem Siyasal Muhalefeti

Osmanlı tarihinde klasik dönem olarak bilinen süreç imparatorluğun kuruluşu ile başlamakta, Tanzimat’ın ilanına kadar devam etmektedir. Bu uzun süreçte padişaha karşı muhalif hareketlere özellikle de toplumsal tabanlı muhalefet hareketlerine neredeyse hiç rastlanılmamasının temel sebebi padişahın otoritesini dini bir temele dayandırmasıdır.

Osmanlı Devletinde sultanın iktidarın asıl sahibi olduğu klasik dönemde, mezhepler ve din, toplumsal ayrışmanın birincil kaynağı olarak görülmüştür. Bu kapsamda Sünni İslam düşüncesi siyasal iktidara meşruluk sağlayan önemli bir kaynak olmuştur. Gerileme ve dağılma dönemlerinde ise sultanın otoritesi zayıflamıştır. Ondan boşalan alan, bürokrasisi ile tamamlanmaya çalışılmıştır. Din klasik dönemde iktidara meşruluk sağlayan bir araç iken II.Meşrutiyetin ilanının ardından ve Cumhuriyetin ilk yıllarında iktidara karşı muhalefetin temel argümanı olmuştur (Tuncel ve Bakan, 2013: 5346).

Osmanlıda siyasal muhalefet, mevcut düzeni ve onun uygulayıcılarını eleştirme ve karşı bir davranış geliştirme olarak ele alındığında, Koçi Bey, 17. yüzyılda muhalif bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. IV. Murad ile I. İbrahim'e çeşitli risaleler sunmuştur. Koçi Bey bu risaleleri ile padişahlara devletin işleyişinin nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır. Ayrıca devletteki sorunlar ve yozlaşmalarda yine bu belgelerde dile getirilmektedir. Siyasi ve toplumsal sistemin eleştirisinin yapıldığı risalelerde tımar sisteminin bozukluklarından, ulufe sahiplerinin sorunlarından, ulemanın değişen ahlakından vezir ve divan üyelerinin davranışlarından söz edilmiştir (Çakmacıoğlu, 2007: 16). Ancak Koçi Bey'in muhalefeti sadece dönemin padişahlarına bir manifesto niteliği taşımaktadır. Halkı harekete geçirecek ya da şiddet eylemlerine dönüşecek muhalif eylemelere yol açmamıştır.

17 ve 18. yüzyıllar arasında devletin bütün idaresinde değişim yaşanması beraberinde pek çok krizi de getirmiştir. Söz konusu krizler sebebiyle çok sayıda padişah değişikliği yaşanmıştır. Bu padişah değişiklikleri de ulema, yeniçeriler ve saray hizipleri olmak üzere üç muhalif kaynak oluşmasına sebep olmuştur (Findley, 2006: 65-81). Adı geçen muhalif kaynakların her biri sarayda kendi otoritesini sağlayabilmek için kendi destekledikleri padişahları tahta çıkarmaya çalışmışlardır (Faroqhi, 2006: 546).

18. yüzyıl sonunda ise muhalefet biçim değiştirmiştir. Bu dönemde eyleme geçmiş bir muhalefet göze çarpmaktadır. Örneğin I. Abdülhamid devrinde, muhalif odaklar İstanbul'da bazı devlet binaları ve saraylar kundaklayarak çatışmacı bir muhalif tavır sergilemişlerdir. Ayrıca bu muhalif odaklar siyasi içerikli bildiriler hazırlamış, bunları tebaa ile paylaşmışlardır (Sarıcaoğlu, 2000: 901-920). Bu tepkisel tutum, o zamana kadar

Osmanlı'da görülmemiş bir muhalefet tarzını göstermektedir. Kendi içinde tepkisel bir muhalefetten kurumsallaşmış bir muhalefete doğru geçilmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde bilinen şekliyle muhalefete rastlanılmazken, 17. Yüzyıldan itibaren başta yeniçeriler olmak üzere halk arasından da muhalif hareketler görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde kurumsal bir muhalefet göze çarpmamaktadır. Muhalefet dağınık bir şekilde ve şiddet eylemleri ile kendini göstermektedir.

3.1.2.2. Tanzimat ve Sonrası Siyasal Muhalefet

Osmanlı tarihinde Tanzimat Dönemi olarak kabul edilen dönem, Gülhane Hatt-ı Hümayun'unun 3 Kasım 1839'da ilan edilmesinden 1876 Kanun-i Esasi'nin kabulüne kadar olan dönemi kapsamaktadır. Kavram olarak Tanzimat, Türk siyasal hayatında toplu olarak iktisadi, siyasi ve idari alanda yenilenmeyi, yeniden yapılanmayı ve değişmeyi ifade etmektedir.

Tanzimat Dönemi ile başlayan değişim süreci ile Batı'daki kurumlar, Osmanlı elitleri ve entelektüelleri tarafından tanınmaya başlamıştır. Ordu, idari yapı, bilim, eğitim ve teknoloji başta olmak üzere Osmanlı'nın Batı'dan geri kaldığı anlaşılmıştır. Osmanlı entelektüelleri, geri kalmışlığı Batı gibi yaşamak, düşünmek, üretmek ve Batı'yı anlamakla giderebileceklerini düşünmüşlerdir (Karakuş, 2003: 5). Böylece Osmanlı toplumu için ilk olarak Tanzimat Fermanı ile başlayan sonrasında ise Islahat Fermanı ile devam eden bir reform dönemi başlamıştır.

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, 1808'de ilan edilen Sened-i İttifaktan ayrı olarak, padişah ve hükümet arasında yapılan bir sözleşme özelliği taşımaktadır. Tanzimat Fermanı ile padişahın devlet yönetimindeki hâkimiyeti hakkı kısıtlanacak ve Osmanlı tebaasının tamamının kişisel hakları güvence altına alınacaktı (Türköne, 1991: 72).

Batılı devletlerin etkisi ile ilan edilen bir ferman olan Tanzimat Fermanı bazı paşalar tarafından desteklense de toplumun geniş bir kesimi tarafından da karşı çıkılan yenilikleri doğurmuştur. Reformlar neticesinde, şehirdeki zanaatkârlar, esnaflar, yerel eşraf ve küçük tüccarlar önceki nüfuzlarını kaybetmiştir. Yapılan reformlardan kaynaklı olarak, ulema da askeri ve sivil elitler karşısında nüfuzlarını kaybetmiştir. Ayrıca yapılan

reformları dine uygun olmadığı gerekçesiyle istemeyen toplumsal gruplar da olmuştur (Çaylak, 2014: 38). Özellikle gayrimüslim tebaaya ayrıcalıklar tanınması, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşit haklara sahip olması toplumda bir muhalefet alanı yaratmıştır.

Tanzimat ile başlayan reform süreci ile Osmanlı'da bir anlamda modernleşme başlamıştır. İslamiyet artık tüm evreni saran bir gerçeklik olmaktan çok, sınırsız bilgi dünyasında bir alan haline gelmiştir. Din artık bir ölçüt olmaktan çıkmıştır. Seküler ve laik bir anlayışa dönüşmüştür (Findley, 2011: 47). Modernleşmenin etkisiyle klasik dönemden farklı sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik yapı kurulmuş gibi görünse de esasında iktidar-muhalefet ilişkilerinde çarpıcı bir değişim yaşanmamıştır (Çaylak, 2007: 147).

Tanzimat dönemiyle birlikte esas muhalif hareketler genç Osmanlı aydınları tarafından yapılmıştır. Bürokrasi ve aydınlar örgütlenerek muhalif hareketler oluşturmayı başarmışlardır. Dinsel muhalefetten farklı olarak genç aydınlar tarafından yapılan muhalefet, padişahın ve paşaların baskıcı ve otoriter tutumuna son vermeye yönelik olmuştur. Dolayısıyla bu genç aydınların muhalefeti, Tanzimat ile gelen yeniliklerin yeterli görmeyerek anayasal düzene geçmeye yöneliktir.

Genç Osmanlılar padişah idaresine dayanan mutlakiyetçi rejimi yıkıp yerine meşruti bir rejim getirmeyi hedeflemişlerdir. Meşruti yönetimle de Batılı devletlerin, gayrimüslim tebaanın haklarını savunma iddiasıyla devletin iç işlerine müdahale etmelerini engellemek amaçlanmıştır. Genç Osmanlılara göre meşruti rejim olursa halk idarecilerini seçim yoluyla seçecektir. Her dinden ve ırktan mebus seçilebilecekti. Böylece Osmanlı toplumundaki tüm farklılıklar mecliste temsil edilebilecek onların istek ve önerileri dile getirilebilecekti. (Kurtcephe ve Beden, 2006: 46). Böylece Genç Osmanlı aydınlarının dar bir muhalefet yerine toplumun da dâhil olduğu bir muhalefet yöntemini tercih ettiği söylenebilir. Onların, halkı da muhalefet hareketlerine dâhil emesindeki amaçlardan biri de özellikle gayrimüslim tebaanın koruyuculuğunu üstlenme bahanesiyle Osmanlı'nın içişlerine karışmayı hedefleyen Batılı devletleri engellemektir. Toplum özellikle basın-yayın yoluyla muhalefete dâhil edilmiştir.

1862 yılında Şinasi tarafından hükümetin otoriter uygulamalarını eleştirmek amacıyla Tasvir-i Efkar gazetesi çıkarılmıştır. Şinasi, Paris'te eğitim görmüş, Batı'nın

liberal düşüncesini benimsemiş bir modernleşme taraftarıydı. Muhafif bir gazete olan Tasvir-i Efkâr'dan dolayı hükümetin kendisine tavır alacağından korkmuş ve gazetesini 1865'te Namık Kemal'e devrederek Paris'e dönmüştür. Gazete, İslam ile liberal değerleri uyumlaştırmak için çabalayan Namık Kemal'in yönetimiyle radikal bir hal almıştır. Artık Namık Kemal ile arkadaşları "Genç Osmanlılar" daha sonra da "Jön Türkler" olarak anılmaya başlamıştır (Zürcher, 2005: 104).

Hem basının içinde olmalarından dolayı hükümete meydan okumaları ve Tanzimat'ı eleştirmeleri hem de yeni fikirlere açık olmaları sebebiyle Genç Osmanlılar, Osmanlı entelektüelleri arasında ilk modern muhalefeti olmuşlardır. Ayrıca Genç Osmanlılar, Batılılaşma sürecinde kendi kimliklerini yitirmeden modern sayılabilecek yeni bir Osmanlı kültürünü oluşturmayı da hedeflemişlerdir. Dini düşünceye hakim olan Genç Osmanlılar, kıyas yöntemi ve fıkıh usulüyle, yapılacak reformların ve temsili hükümet fikrinin İslamiyet'e uygun olup olmadığını araştırmışlardır (Findley, 2011: 59-60). Yapılan reformları laiklik boyutu ile araştıran Genç Osmanlılar, devlette şeriata riayet edilmediğini, din usullere uyulmadan yönetildiğini iddia etmişlerdir (Karpat, 2010: 98).

Padişah Abdülaziz'e Mustafa Fazıl Paşa'nın yazdığı iddia edilen mektup Genç Osmanlıların amaçlarını öğrenmek ve dönemin muhalefet anlayışını anlamak açısından önemlidir. Çünkü bu mektup hem Genç Osmanlıların ilk programı, hem de ilk modern muhalefet hareketinin de temeli olarak kabul edilmektedir. Mektubun içeriği şöyledir (Çavdar, 2004: 27-28):

1. Özgürlük her gelişme ve ilerlemenin temelidir.
2. Kamuoyunun özgür olmasıyla memurların keyfi hareketleri denetlenmekte ve onların hata yapmalarının önüne geçmektedir.
3. Reformlar ancak özgür bir toplumda gerçekleşebilir.
4. Batıdaki gibi bir özgürlüğün olmayışı, Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleyi mümkün hale getirmektedir.
5. Özgürlük padişahın bağımsızlığını kaldırmak değildir.

6. Özgürlük ile halk dini inanç ve kültüründen uzaklaşmaz. Çünkü din insanların manevi yönü ile ilgilidir. Dini kurallar ülkelerin yasalarını belirlemez. Din ve devlet işlerinin ayrı olması, onun idareciler tarafından kullanılmasını engellemektedir.
7. Anayasalı bir devlet her ülke için meşru devlet şeklidir.
8. Adaletin ilkeleri mekâna göre değişiklik göstermez.
9. Zulüm ve baskı karşısında, sorumluluğu ve eylemleri denetlenebilen bir yönetim, tek çıkar yoldur.

Uzun yıllar İslami esaslara uygun sosyal ve siyasal bir geçmiş ile yaşayan Osmanlı entelektüelleri, aldıkları Batılı eğitimin tesiriyle, modern dünyadaki gelişmelere uygun olarak, siyasal ve sosyal sistemdeki çöküşü durdurmanın çaresini mutlak monarşik rejimi kaldırarak, meşruti monarşiyi getirmekte görmüşlerdir. Esasında amaç parlamenter demokrasiye geçmektir. Bu sebeple Batının siyasal yönelimine uyum sağlamak için Mithat Paşa'nın etkisiyle, 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edilerek, meşruti yönetim, hayata geçmiştir (Aydın, 2001: 329).

3.1.2.3. I. Meşrutiyet'te Siyasal Muhalefet

Kanun-i Esasi ilan edilinceye kadar mutlak monarşinin hüküm sürdüğü Osmanlı'da Batı tarzı bir burjuvazi ortaya çıkmamıştır. Ancak 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı entelektüellerinin girişimleriyle anayasacılık hareketleri başlamıştır (Ertan, 1995: 98). Anayasacılık hareketleri ile Osmanlı entelektüelleri yürütmenin parlamentoya karşı sorumlu olacağı meşruti bir yönetime geçmeyi amaçlamaktaydılar. Böylece padişahın ve diğer idarecilerin baskıcı ve keyfi uygulamaları azalacak, vatandaşların hakları güvence altına alınacaktı (Akşin, 1997: 146).

1876'da II.Abdülhamit Kanun-i Esasi'yi ilan edeceğini taahhüt etmiş ve tahta çıkmıştır. Böylece I.Meşrutiyet ilan edilmiştir. Ancak Kanun-i Esasi ile beklenen değişim yaşanmamıştır. Mutlak monarşi artarak devam etmiştir. Nitekim yeni anayasa ile padişahın yetkilerinin kısıtlanması beklentisi olsa da 113. Madde ile padişaha özel yetkiler verilmiştir. Bu madde de ile padişaha istediği kişileri "sürgüne gönderme" yetkisi verilmiştir.

1876 Kanun-i Esasi'nin muhalefet anlamında getirdiği yenilik ise, toplumsal yapıda görülen bazı muhalif tutumlar kısmi de olsa idare düzeyinde ifade edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Türk siyasal tarihinin ilk parlamentosu olan Mebusan Meclisi'nin kurulması ile parlamenter muhalefetin yolu açılmıştır.

Mebusan Meclisi'nde ise idareye karşı belirgin ve ortak bir muhalefet görülmemiştir. Daha çok Müslüman-gayrimüslimler arasında bir ayrılma ve Müslüman olanlar arasında ise ilerici-tutucu şeklinde ayrımlar dikkat çekmiştir. Sonuç olarak yapılan muhalefet dağınık ve mebuslar düzeyinde olmuştur ve toplumsal tabana yayılamamıştır. Ayrıca anayasada hükümetin meclis karşısında sorumlu olmayacağı kabul edilmiştir. Mebuslara mecliste muhalefet yapmaları için yeterli imkânlar tanınmamış böylece belirgin bir muhalefet ortaya çıkamamıştır.

I. Meşrutiyetin ilanı ile tahta çıkan II. Abdülhamit istibdat rejimi kurmuştur. 30 yıl süren baskı döneminde her türlü muhalefeti yasaklamış, gösterilere imkan tanımamış, basına sansür koyarak Tanzimat döneminden bu yana Muhbir, Hürriyet, İbret ve Basiret gibi gazetelerde kısmen de olsa muhalefetlerini sürdürmeye çalışan aydınları susturmak için 113.maddeye de dayanarak onları sürgüne yollamıştır (Yılmaz Turgut, 2014: 284).

Abdülhamit'in baskı yöntemi İslam ideolojisiyle yoğrulmuştur. Rejimin bu İslamiyetçi niteliği dolayısıyla, Müslüman olan halkta padişaha karşı bir tepki ortaya koyulamamıştır. Yine de I.Meşrutiyet döneminde II.Abdülhamit'e ve onun baskıcı idaresine karşı gayrimüslimler ve Yeni Osmanlıların devamı olarak kabul edilen Jön Türkler muhalefet etmişlerdir.

Yeni Osmanlılar gibi Jön Türkler de iktidarın kaynağını değiştirmek ve onun kimde olması gerektiği konusunda dahi tartışmaya girmemişlerdir. Devletin sorunlarından ve içinde bulunduğu durumlardan Abdülhamit ve saray bürokrasisini, hatta bunların politikalarından çok kişiliklerini suçlamışlardır. Devletin kurtulması ve özgürlükçü bir ortamın kurulması için anayasal bir idarenin gerekli olduğunu savunmuşlardır. Dolayısıyla keyfi yönetimi yıkmak ve anayasayı ilan etmek için muhalefetlerini yoğunlaştırmışlardır. Saltanata ise karşı çıkmamışlardır (Yılmaz Turgut, 2014: 286).

Jön Türk hareketi üç kaynaktan beslenerek ortaya çıkmıştır. Birincisi yüksekokullardaki gençler arasında gizli bir cemiyet kurma akımının başlaması, ikincisi

çoğu üyesinin ordu mensubu olmasının yanında sivil üyeleri de kapsayan cunta ve komiteler, üçüncüsü Paris, Kahire, Cenevre gibi şehirlerde bir araya gelen entelektüel gruplaşmalarıdır (Berkes, 2014: 380). Böylesine farklı kesimlerin bir araya gelerek oluşturdukları bir hareket olan Jön Türk hareketi kendi içerisinde de bir takım muhalif hareketlerle karşı karşıya kalmıştır. Hareket içerisindeki muhalif tavır 1902 yılında yapılan I.Jön Türk Kongresi ile açıkça ortaya çıkmıştır.

Bu kongre Osmanlı Devleti'ndeki tüm muhaliflerin katılımıyla, Jön Türkler arasındaki gruplaşmalar ve azınlıkların farklı talep ve faaliyetleri doğrultusunda, yapılacak reformlar hususunda orta bir yol bulma amacıyla 1902 yılında Paris'te toplanmıştır (Zürcher, 2000: 130).

Kongrede çözülmeye çalışılan temel sorun “bir ihtilal sonunda yıkılması istenen Abdülhamit'in istibdat rejiminin yerine ne gibi fikirler ve müesseseler konacaktır?” sorusunu cevaplamaktı. Bu soruyu iki grup cevaplamıştır. Ahmet Rıza'nın başkanı olduğu İttihat ve Terakki taraftarları merkezîyetçi anayasal bir yönetimi savunmuştur. Prens Sabahattin ve taraftarları ise federatif bir idarenin tesis edilmesini savunmuşlardır (Tunaya, 2000: 61).

Kongrede hem amaçlar hem de yöntemler konusunda da ayrılıklar yaşanmıştır. Ahmet Rıza ve ekibi yalnızca propagandayla bir devrim olmayacağını, ordunun da devrime katkı sunması gerektiğini vurgulamışlardır. Prens Sabahattin ve destekçileri ise kısmi de olsa yabancı desteği olması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu görüşe İttihatçılar net bir şekilde karşı çıkmıştır (Akşin, 1997: 176).

Jön Türkler 1902'deki ilk kongresinden 5 yıl sonra 1907 yılında ikinci kongresini yapmıştır. 1902 Şubat'ındaki ilk kongrede önemli bir anlaşmazlık konusu olan devrime dış güç desteği olup olmaması konusuna ilişkin bir görüşme ikinci kongrede olmamıştır. Böylece Prens Sabahattin ve destekçileri, ortaya çıkabilecek bir devrime dış güç desteği fikrinden vazgeçmiş ve İttihat ve Terakki ile anlaşmıştır. Kongreye katılan tüm grupların asgari müştereklerde anlaşmış olması ortak bir bildiri hazırlanmasını sağlamıştır. Böylece II.Jön Türk Kongresinde tüm tarafların desteğini alan uzun bir bildiri metni ortaya çıkmıştır (Akşin, 1980: 62-65). Metinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının ve Batılı devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşmalarının engellenmesinin mümkün olduğu,

bunun yolunun da mevcut yönetimi devirmekten geçtiğini belirtmişlerdir. Bunun içinde Abdülhamit tahttan inmeye mecbur kalmalı, idare temelden değişmeli, meşveret usulü ve anayasal yönetim yeniden uygulanmalıdır. Ayrıca anayasal yönetim ile Osmanlı topraklarında yaşayan tüm halklar eşit haklara sahip olmalı ve tüm özgürlükler güvence altına alınmalıdır.

Jön Türkler ikinci kongrelerinde, muhalefetlerinin stratejisini de belirlemiştir. Özellikle Ahmet Rıza'nın savunduğu, hükümeti eleştiri ve propaganda ile yıpratmak ve barışçı yolları izlemek düşüncesinin yanı sıra hükümete karşı aktif direnme olarak silahlı ve silahsız direnme, pasif bir direnme olarak vergi ödememe ve ordunun içinde propaganda gibi yöntemler benimsenmiştir. Böylece Jön Türkler anayasal olmayan, yapısal nitelikli bir yer altı muhalefeti benimsemişlerdir (Kaan, 2019: 11).

Başlangıçta Jön Türkler aktif eylemlere başvurmaktan çok, toplantılar yapıp yurtdışında dergiler ve gazeteler çıkararak idarenin zorbalık, keyfilik ve bozukluğunu eleştirip kendi fikirlerini ve görüşlerini açıklamayı tercih etmişlerdir. Fakat sonraları devletin mali durumunun bozulmaya başlaması ve Hristiyan azınlıkların ve bunlardan etkilenen Ermenilerin bağımsızlık amacıyla çatışmalara sebep olan karışıklıklar çıkarmalarına ve Abdülhamit'in ise muhalefeti bastırma girişimlerine karşılık, sarayı basma ve suikastlar gerçekleştirme gibi eylemlere de başvurmuşlardır (Yılmaz Turgut, 2014: 287).

Sonuç olarak Yeni Osmanlılar gibi Jön Türkler de tutarlı, ortak ve bilinçli bir muhalefet stratejisi izleyememişlerdir. Hareket üyeleri sadece Abdülhamit'i devirmek ve meşrutiyeti ilan etmek amaçlarında birleştikleri için başarıya ulaşamamışlardır.

3.1.2.4. II. Meşrutiyet'te Siyasal Muhalefet

I. Meşrutiyet uzun ömürlü olamamıştır. Meclis-i Mebusân II. Abdülhamit tarafından 14 Şubat 1878'de kapatılmış ve Kanun-i Esasi'yi askıya alınmıştır. Böylece I. Meşrutiyet yalnızca 10 ay 25 gün sürmüştür. I. Meşrutiyet'in bu kadar kısa ömürlü olması ve meclisin kısa sürede kapatılması II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca meşruti yönetimin sonlandırılması, anayasal idarenin askıya alınması ve padişahın "istibdat yönetimi" II. Meşrutiyeti doğuran sebepler olmuştur (Birinci, 1990: 15; Kodaman, 2002: 168). İçte ve dışta ekonomik, siyasal ve toplumsal krizlerin ortaya

çıkması ve devletin içinde bulunduğu durumdan memnun olmayanların sayısının artması da yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla uluslararası etkilerin yanında idareye karşı yürütülen muhalefette II.Meşrutiyet'in ilanında etkili olmuştur (Tanör, 2015: 167). 1908 yılının Temmuz ayında padişah meşrutî yönetimi kabul etmek zorunda kalmıştır. Yeni yönetimle padişahın meclisteki geniş yetkileri sınırlandırılmıştır.

Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti parlamenter ve anayasalı bir düzene geçmiştir. Bu düzen içinde farklı ideoloji ve düşüncelere sahip partiler ortaya çıkmıştır. Böylece yeni meclis çok sesli, kozmopolit ve çoğulcu bir niteliğe sahip olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile açılan meclis üç yasama dönemi geçirmiştir. Bu yasama dönemleri her konunun tartışıldığı, katılımın yüksek olduğu dönemler olmuştur. Anayasal demokrasinin de bir gereği olarak Osmanlı topraklarındaki tüm dini ve etnik gruplar siyasal faaliyetlere katılma olanağı elde etmişlerdir. Çünkü Batı'da olduğu gibi meşrutî düzen örgütlenmeyi ve buna bağlı olarak partileşmeyi gerektirmekteydi (Paşa, 1990: 30).

İkinci Meşrutiyet ile Kanuni Esas-i eski haliyle yürürlüğe konulmuştur. Hukuki açıdan eskisinden bir farklılık olmamasına rağmen meşrutiyetle birlikte serbestlik ve özgürlük ortamı doğmuştur. Gazete ve dergiler çıkarılmaya, siyasal partiler ve dernekler kurulmaya başlanmıştır. Bu ortamın doğuş sebebi, İttihat ve Terakki (İTC)'nin yön verdiği muhalefet hareketlerinde sık sık kullanılan eşitlik ve özgürlük fikirlerinin yarattığı umut ve anayasanın ilanı ile siyasal tercihlerin ve görüşlerin önündeki engellerin kalkmış olmasıdır (Yılmaz Turgut, 2014: 289).

II. Meşrutiyet ile siyasal anlamda bir belirsizlik dönemi hakim olmuştur. Ancak yine de partileşme ve buna bağlı olarak temsil hakkı, örgütlenme, basın özgürlüğü, ifade özgürlüğü gibi demokratik anlamda yoğun bir dönemden geçilmiştir. Böylece halkın siyasal kölelikten kurtularak, anayasal vatandaşlığa evrildiği (Tanör, 1997: 219) söylenebilir. Bu çoğulcu ve özgürlükçü dönemin iktidar partisi İttihat ve Terakki Partisi olsa da birçok muhalefet partisi de kurulmuştur. Böylece pek çok görüş, düşünce ve ideoloji temsil ve ifade olanağına kavuşmuştur. Muhalefetteki partiler, iktidar-muhalefet kutuplaşmaları etrafında örgütlenerek çeşitli hak ve taleplerde bulunmuştur. Ancak

iktidar, muhalefete tahammül edemeyecek ölçüde sınırlı anlayışa sahip olmuştur (Kayalı, 1985: 1436).

Osmanlı siyasi hayatında ilk kez çok partili hayata geçilmiştir. Birçok ideoloji ve siyasi görüş temsil imkânına kavuşmuştur. 1908–1913 arası dönemin siyasi gelişmeler, demokratikleşme ve modernleşme açısından Osmanlı Devleti'nin altın çağı olduğu söylenebilir. Çoğulcu ve özgürlükçü dönemde sosyalistlerden azınlık unsurlara, dini örgütlenmelerden liberallere kadar birçok siyasi örgütlenme görülmeye başlanmıştır (Keyder, 1989: 53).

Yeni dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyet (İTC) perde arkasından da olsa idareye hakim olmuştur. Ülke içindeki muhalefet artık İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı olmuştur. Ona karşı ilk muhalif hareket ise kendi içinden ortaya çıkmıştır. Şöyle ki II. Meşrutiyet'in özgürlükçü ve çoğulcu döneminde İTC'nin faaliyetlerine karşı kurulan örgütlü ilk siyasi parti, Ahrar Fırkasıdır. Ahrar Fırkası ilk Jön Türk Kongresinde ortaya çıkan ilk muhalif grup olan Pens Sabahattin ve taraftarları tarafından kurulmuştur. Ahrar Fırkası'nın önemli bir özelliği de Prens Sabahaddin tarafından kurulan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin siyasi parti biçimiydi. Gerçek anlamda ilk muhalefet partisi olması dolayısıyla oldukça önemlidir. Ahrar Fırkası, İTC tekelciliğinin Abdülhamit tarzı bir "istibdad"a sebep olacağı endişesiyle kurulmuştur. Bu endişeye karşılık bir muhalefet partisinin varlığı siyasi hayatta denge görevi görecekti. Liberal bir programa sahip olan Ahrar Fırkası İTC'nin yalnızca Türk ve Müslüman olanlara eşitlik sağlaması niyetini Osmanlı için zararlı görmüştür (Akşin, 1980: 556-558).

Ahrar Fırkası dışında Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad), İttihad-ı Muhammed-i Cemiyeti, Mutedil Hürriyet Perveran Fırkası, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Milli Meşrutiyet Fırkası gibi partiler de II.Meşrutiyet döneminin çok seslilik ortamından nasibini alarak kurulmuş farklı ideolojilere sahip ve toplumun farklı kesimlerine hitap eden partilerdir.

II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamından sol düşünce de nasibini almıştır. Zira Osmanlı'da ilk sosyalist hareketlere II.Meşrutiyet'te rastlanılmaktadır. Sol düşüncenin II.Meşrutiyet ile ortaya çıkması tesadüf değildir. Bir aydın muhalefeti de olan

II.Meşrutiyet'in ilanı farklı düşünce ve fikirlerin daha yüksek sesle dillendirilmesine ortam sağlamıştır.

Bununla birlikte sosyalist fikirlerin Osmanlı kamuoyunda tartışılmaya başlanmasında iki grubun etkisi yadsınamaz. Bunlardan ilki azınlıklardır. Azınlıklar Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik ile birlikte sosyalist fikirlerin de tanınmasında etkili olmuşlardır (Ahmad, 1992: 13-14). İkinci grup ise Avrupa ülkelerine ziyaretler gerçekleştiren Osmanlı entelektüelleridir Bu dönemde, sosyalist partilerin ve örgütlerin Fransa ve İngiltere gibi ülkelerdeki eylemleri ve yayınladıkları kitaplar ve bildiriler Osmanlı basınında az da olsa yer almıştır. Ayrıca sosyalizmin temel prensipleri konusunda da bilgi sahibi aydın da bulunmamaktaydı. Dolayısıyla toplumunun aydın, okuryazar kısmına hitap edecek bir eser yazılmamıştır. Sosyalist fikirler çoğunlukla isimler üzerinden yayılmıştır (Tunaya, 1960a: 4).

Hüseyin Hilmi Bey ve arkadaşları tarafından 1910 yılında çıkarılan İştiraki gazetesi, sol düşüncenin Türkiye'deki ilk yayını olarak bilinmektedir. Gazeteyi çıkaranlar daha sonra Osmanlı Sosyalist Fırkasını kurmuşlardır. "Osmanlı Sosyalist Fırkası" mecliste temsil gücü bulamasa da Avrupa'da diğer sosyalist partiler ile işbirliği yapmış ve Sosyalist Enternasyonal üyesi olmuştur. Partinin kurucusu Hüseyin Hilmi Bey 1913 yılında siyasi sebeplerden ötürü tutuklanarak sürgüne gönderilmiştir. Böylece parti de işlemez duruma gelmiştir. Sürgünden döndükten sonra siyasi mücadelesini ve faaliyetlerini sürdürmeyi isteyen Hüseyin Hilmi Bey "Türkiye Sosyalist Fırkası"nı 1919 yılında kurmuştur. Yeni parti yoğun bir siyasi faaliyet yürütmesine ve halk arasında popüler olmasına rağmen Hüseyin Hilmi Beyin ölümüyle etkisini kaybetmiştir (Tekin, 2002: 172-177).

Osmanlı Sosyalist Fırkası kuruluşundan kapatılmasına kadar daima İttihat ve Terakki'nin muhalifi olmuştur. Diğer muhalif partilerden farklı olarak Osmanlı Sosyalist Fırkası, İttihat ve Terakki'yi sadece zulüm yapmak ve istibdat kurmakla suçlamamış, ikinci meşrutiyetin toplumsal bir devrim olmadığını iddia etmiştir (Gürsoy, 2013: 157).

Hilmi Bey tarafından kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası, Osmanlı'daki ilk sosyalist parti olsa da, Selanik'te 1909 yılında kurulan "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu" Osmanlı sosyalizmi açısından önemlidir. "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu", Dumont

(1995: 73-75)'a göre, destekçilerinin büyük bir kısmı Yahudilerden oluşan ve Jön Türklerin "burjuva" temelli iktidarına muhalif olan bir partiydi. Parti milliyetçi akımlara karşısında Osmanlıcı politika izlemiştir. 1908 yılındaki işçi eylemlerinin yayılmasında katkısı olmuştur.

Dr. Şefik Hüsnü tarafından 22 Eylül 1919'da kurulan "Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası"da Osmanlı sosyalizminde etkili olan bir başka partidir. Parti Kurtuluş Savaşı'na destek vermiştir. Saltanatın kaldırılmasının ardından ortak mülkiyete ve üretime dayalı bir toplumsal devrimle sürecin sonlanması gerektiği iddiasında bulunmuştur.

Osmanlı'nın son dönemlerinde kurulan birçok sosyalist örgüt ve fırka 1920'ye geldiğinde dağılmış ya da tasfiye edilmiştir. Farklı görüşleri temsil eden bu fırkalara karşı İttihat Terakki (İT) boş durmamıştır. Özellikle ordu içindeki etkisini kullanarak kendisine yönelen muhalif hareketler için bir tehdit oluşturmuştur. Ayrıca Akşin (1992: 127)'e göre İttihat Terakki kendini "Türklerin Partisi" ve "Türklerin Koruyucusu" şeklinde tarif ederek gücüne meşruiyet oluşturmuştur. II. Meşrutiyete kadar, idareye ve padişaha karşı, öteki örgütlerle beraber özgürlük (hürriyet), vatan, kardeşlik (uhuvvet), eşitlik (müsavat), birlik (ittihat) ve ilerleme (terakki) ilkeleri çerçevesinde muhalefet etmişlerdi (Berkes, 2014: 403).

İT'nin Ahrar Fırkasından sonra karşılaştığı diğer muhalif hareket, radikal-muhafazakâr bir çevreden gelmiştir. Nakşibendi tarikatının önderi olan Derviş Vahdeti ile destekçileri "İttihad-ı Muhammedi Fırkası"nı kurmuşlardır. Türk siyasi hayatının ilk İslamcı partisi de olan İttihadı Muhammedi Fırkası 5 Nisan 1909'da kuruluşunu dini bir törenle duyurmuştur. İttihadı Muhammedi Fırkası muhafazakâr-radikal muhalefetin ilk örgütsel örneği olması bakımından önemlidir (Yılmaz Turgut, 2014: 292). Fırka İT'ye yönelen İslami muhalefetin radikal tarafını oluşturmuştur. İttihadı Muhammedi Fırkası meşrutiyeti desteklemekle birlikte laik yapıları sebebiyle İttihat ve Terakki gibi Osmanlı'daki tüm unsurların eşitliğini savunan liberalizme karşıydı (Arslan, 2005: 37). Ancak diğer partiler gibi politik davranışları ve programları, adem-i merkezîyetçilere ve liberallere karşı değil, İttihat ve Terakki'ye yönelik olmuştur. Dolayısıyla İttihad-ı Muhammedi, rejime muhalefet etmekten daha çok İTC'nin siyasi uygulamalarına muhalif olmuştur.

İttihadı Muhammedi Fırkası, 31 Mart Olayında etkin bir rol oynamıştır. Bu sebeple parlamento dışı muhalefet odağı olarak da önemli bir yere sahiptir. 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) gecesini yeniden Şeriatın uygulamaya girmesi için silahlarında kullanıldığı bir isyan meydana gelmiştir. Literatüre 31 Mart Olayı olarak geçen ayaklanmada askerler, medrese öğrencileri ve ulema meclis binasına yürümüştür. Sadrazam istifasını sunmak zorunda kalmıştır. Ayaklanmanın ardından İttihatçılar yeraltına inmeye başlamış, bazıları ise kaçmayı tercih etmiştir (Ahmad, 2010: 65). Padişah Abdülhamit, 31 Mart Olayında etkisi varmış gibi görünmekten endişe duyduğu tahtı bırakmaya zorlanmış ve Selanik'e gönderilmiştir (Fortna, 2011: 95).

Ayaklanmada İT'ye karşı şahsi sebeplerle kızgınlığı olanların muhalefetiyle, onun politika ve görüşlerini desteklemeyenlerin muhalefeti birleşmiştir. Toplumdaki din temelli muhalefet de bunun bir aracı olmuştur. Sonuç olarak 31 Mart doğrudan halktan gelen bir muhalefet olmayıp, halktaki dinsel potansiyelin merkezdeki muhalefet güçleri tarafından iktidarı devirmek için kullanıldığı, böylece parlamenter muhalefet ile parlamento dışı muhalefetin bir araya geldiği, anayasa dışı ve yapısal olmayan bir muhalefet (Yılmaz Turgut, 2014: 294) olarak karşımıza çıkmaktadır.

İttihatçılar, muhalefeti kontrol ve gerektiğinde tasfiye edebilmek amacıyla hukuki düzenlemeler yapmıştır. Baskı ve zor kullanmaktan çekinmemiştir. "Demoklesin kılıcı" gibi muhalefetin ensesinde duran, iktidarın dilediği gibi yorumlayabildiği örfi kuralları ve özgürlükçü, çoğulcu rejime zarar veren hukuki değişiklikleri yürürlüğe koymaktan da kaçınmamıştır (Alkan, 1994: 112). Özellikle, çıkarılan Cemiyetler Kanunu ile İT bu düşüncesini uygulamaya koymuştur. 1909'daki Cemiyetler Kanunu ile dini ve etnik temelli partilerin kurulması yasaklanmış böylece iktidar kendini korumaya almıştır.

II. Meşrutiyet döneminde İttihatçı yönetim, farklılıkları kapsayıcı nitelikte olmamış, statükocu, standart ve pragmatist bir idare anlayışını tesis etmek istemiştir. Yeni yönetim imparatorluğun baskıcı tarafını eleştirip buna muhalefet etse de beklenildiği gibi eşitlik ve özgürlük getirememiştir. Kendini alternatifsiz görmesi sebebiyle muhalefetin olmadığı bir idare oluşturmak amaçlanmıştır.

İttihat ve Terakki'nin kendini alternatifsiz görmesi, devletle Cemiyetin bir tutulması ve Cemiyeti anayasal rejimin güvencesi olarak düşünmeleri, öteki örgüt ve

grupların tepkisine ve doğal olarak direnişine sebep olmuştur. Bu örgüt ve gruplar, İttihatçıların kurmayı amaçladıkları iktidar statüsü/anlayışı karşısında basım ve yayın organlarını kullanarak halkı etkilemeye çalışmışlardır. Yapıcı ve yöneltici haberler yaparak kamuoyunu harekete geçirmek istemişlerdir (Tunaya, 1960b: 76). Dolayısıyla meşrutiyetin ilk zamanlarında henüz olmayan muhalefet kıvılcımı veya olguları, bu çevrelerin çabalarıyla şekillenmiştir. Esasında ortaya çıkan muhalefet, gerçek anlamda Cemiyetle siyasi ve ideolojik anlamda görüş ayrılığı olanların muhalefeti değildir. Cemiyet içinde beklediği değeri ve ilgi görmeyen ve bir makama sahip olamayan kişilerin ortaya çıkardığı bir muhalif hareket olmuştur (Turgay, 1961: 16). Ahrar Fırkası'nda olduğu gibi yine kendi içinden çıkan bir muhalefet söz konusu olmuştur.

İTC'nin kendi içinden çıkan bu muhalefet, sadece İttihatçıların otoriter ve merkezci idare düşüncesine karşı değildi. Aynı zamanda, yeni rejimin idare düşüncesi ve şekline, cemiyetin kendini meşrutiyetin garantisi olarak görmesine, öteki ideoloji ve görüşlere yaşama hakkı tanımamasına da karşı olmuştur. Muhalefetin bu tutumu neticesinde, İttihatçıların jakoben bir siyasal bir kimliğe bürünmüştür. Bu kimliğin bir sonucu olarak da meşrutiyet dönemi boyunca Kanuni Esasi'nin izin verdiği, ama Cemiyetin tehdit olarak gördüğü yasal hakları bile tehlikeli görmüştür. Alternatif bir siyasal gücün ortaya çıkmasına engel olmaya çalışmıştır. İttihatçıların gerekçesi, "bizde hürriyet henüz yenidir, halk alışıncaya kadar suiistimalden korumak lazımdır" (Mizancı Murat, 1997: 82-83) şeklindeki jakoben bir zihniyet olmuş, böylece kendi varlığını korumaya çalışmıştır. İttihat ve Terakki'nin tehlikeleri tasfiye edebilecek her girişimi ve bunun yarattığı haksızlıklar, kaçınılmaz olarak kendi içinden bir muhalefet doğurmuştur (Prens Sabahattin, 1999: 197).

II. Meşrutiyet boyunca muhalefete olan bu bakış açısı ve iktidarın muhalefete alan tanımayışı Cumhuriyet döneminde de kendini göstermiştir. Çünkü Cumhuriyet dönemi muhalefet anlayışın şekillenmesinde II. Meşrutiyet dönemindeki partileşme ve iktidar-muhalefet ilişkilerinin kurumsallaşması etkili olmuştur.

3.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Siyasal Muhalefet

3.2.1. Cumhuriyet Dönemi'nde Siyasal Muhalefetin Karakteri

Osmanlı İmparatorluğu 1700'lü yıllardan başlayarak yaklaşık bir asır süren dönemde, Avrupa Devletleri ile yaptığı savaşlarda Avrupa kıtasındaki topraklarının çoğunu kaybetmiştir. Bunu sonucun da parçalanma dönemine girmiştir. Avrupa kıtasındaki toprak kayıplarından sonra elde kalan son topraklar olan Anadolu topraklarının da paylaşımı Batılı devletlerce konuşulmuştur. Hatta İtilaf Devletleri ile imzalanan Mondros Mütarekesi'ne dayanarak bu devletlerin orduları Anadolu topraklarını işgal etmeye başlamıştır.

Avrupa kıtasındaki toprakların kaybedilmesi halkta büyük bir üzüntü meydana getirmiştir. Ancak Anadolu topraklarının da paylaşımına konu olması halkı işgalci devletlere karşı birlikler kurmaya sevk etmiştir. Kurulan dağınık haldeki milis güçler Mustafa Kemal'in liderliğinde "Kuvayı Milliye" adı altında toplanmıştır. Osmanlı ordusundan geriye kalan düzenli birlikler de Kuvayı Milliye'ye katılmış ve topyekûn bir mücadele başlamıştır. Ancak yine de, mücadelenin zafere ulaştığı 1923'e kadar muhalif hareketlere de rastlanılmıştır. Yeni bir ulus-devlet oluşturma süreci yaşandığı için muhalif hareketlere müsamaha gösterilmemiştir. Muhalefet, Cumhuriyet Türkiye'sinde Osmanlı İmparatorluğu döneminden daha şanslı olmamıştır. İktidara alternatif oluşturabilecek tüm muhalif grup ve partiler bir şekilde sistem dışına itilmiştir.

1924 yılı, siyasal çatışmaların ve uyuşmazlıkların açıkça olmasa da gizliden sürdüğü bir yıl olmuştur. Bu durum 1924 Anayasası'nın görüşülürken ve kabul edilirken de devam etmiştir. 1924 Anayasası, muhalefete önemli bir yer vermeyen, yasama organına geniş bir hareket alanı sağlayan bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. 1924 Anayasası Cumhurbaşkanı oldukça geniş yetkiler verdiğinden muhalefet tarafından eleştirilmiştir. Hem Meclis'te hem de hükümet içinde, Mustafa Kemal'in artan siyasi otoritesinden rahatsızlık duyan bir grup muhalefet, Cumhurbaşkanı bu kadar geniş yetkiler tanınmasının, denetleme sürecinin tek elde birleşmesine sebep olacağını savunmuştur. Bununla birlikte yakın bir zamanda Mustafa Kemal'in önemli sosyal, siyasal ve toplumsal değişimler yapmayı planladığını bilen muhalefet, bu tür köktenci

değişimlere de karşı olduğu için Mustafa Kemal'e geniş yetkiler verilmesine karşı çıkmışlardır (Çakan, 1999: 399-400).

Ulus-devlet oluşturma sürecinde özellikle yapılan inkılaplara karşı muhalif hareketler görülmüştür. Özellikle inkıpların şekli ve zamanlaması muhalefet tarafından eleştirilmiştir. Muhalefete değişimin "Kemalist" tarzda hızlı ve devrimci bir anlayış yerine, daha yavaş ve ihtiyaçlara göre olması gerektiğini savunmuştur (Yeşil, 2002: 222). Ayrıca Mustafa Kemal'in devlet ve hükümet üzerinde fazlasıyla söz sahibi olması muhalefeti rahatsız etmişti. Çünkü muhalefet kararların tek adam tarafından değil de hep birlikte alınması gerektiğini savunmuştur. Muhalif kanat Milli Mücadelenin başlangıcından itibaren yetki paylaşımı yanlısı olmuştur (Mango, 2000: 402).

Siyasal iktidarı temsil eden Halk Fırkasına karşı toplumsal ve siyasal muhalefet söz konusu olmuştur. Bu muhalefet hareketleri her dönem farklı şekillerde kendini göstermiştir. Örneğin İkinci Meclis'in açılmasından sonraki kısa dönemde ülkenin rejimine, iktidarın yapısına ve Halk Fırkasının giriştiği Batılılaşma hareketlerine karşı muhalefet söz konusu olmuştur. 1930'lardan sonra ise ekonomi politikalarına ve demokratikleşme adımlarına karşı siyasal ve toplumsal bir muhalefet olmuştur. 1945'e kadar ise iktidar tarafından engellenen hatta sadece iktidarın izin verdiği ve iktidar eliyle kurulan muhalefet söz konusu olmuştur.

Kurtuluş Savaşı şartlarında toplanmış olan I.Meclis'teki muhalefet hariç tutulursa, muhalif gruplar meşruiyetlerini kabul ettirmeleri için çeyrek asır beklemişlerdir. I.Meclis'teki muhalefet II.Meclis'e iki istisna dışında girememiştir. Onlar da Atatürk'e muhaliflikleri ile bilinen Gümüşhane Milletvekili Zeki Kadirbeyoğlu ile Nurettin Paşa'dır. Bununla birlikte Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi Milli Mücadele paşalarının kurduğu "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" (TCF)'dir. Ancak fırka hem isyanlarından hem de "fırka efkar ve itikadat-ı diniyyeye hürmetkardır" gibi ifadelerden dolayı suçlanmıştır (Sakal, 2008: 9) ve dolayısıyla kapatılmıştır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasından sonra 1930 yılında liberal görüşleriyle tanınan Fethi Okyar'a Atatürk'ün kurdurduğu "Serbest Cumhuriyet Fırkası" (SCF) çok partili siyasal hayata geçişin ikinci denemesi olmuştur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının ardından kurulan ilk parti olan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), tek partili dönemin ikinci muhalefet partisidir. Tıpkı TCF gibi SCF de dini ve iktisadi düşüncelere

programlarında detaylıca yer vermiştir. Fakat Serbest Cumhuriyet Fırkası hükümete ve Cumhuriyet Halk Fırkasına eleştiriler yöneltmeye başlayınca siyasal ortam gerginleşmiştir. Hatta ülkede şiddete varan krizler yaşanmıştır. Olayların etkisiyle Cumhuriyet Halk Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkasına karşı baskıcı bir tavır içine girmiştir. Nihayetinde SCF yöneticileri 1930 Kasım'ında partiyi kapatma kararı almak zorunda kalmışlardır (Akşin, 2008: 194-205).

Her ne kadar en çok ses getiren ve CHF için tek muhalefet kaynağı olarak kabul edilen parti SCF olsa da 1930 yılında başka küçük partilerde kurulmuştur. Adana'da kurulan Ahali Cumhuriyet Fırkası yerel bir girişim olarak kalmış, kuruluşundan yaklaşık dört ay sonra Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılmıştır. Bakanlar Kurulu, Edirne'de kurulmak istenen Türkiye Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi'ne ise sosyalist bir düzen getirmeyi hedeflediği gerekçesi ile sakıncalı bulmuş ve kuruluşuna izin verilmemiştir (Kili, 1998: 111). Her iki parti de halk nezdinde SCF kadar etkili olamamış ve tek parti iktidarını zorlayamamıştır. 1945 yılına değin, Cumhuriyet Halk Fırkası dışında bir başka partinin varlığına hem fiili hem de hukuki olarak izin verilmemiştir (Erdem, 2013: 3).

3.2.2. Cumhuriyet Dönemi'nde Siyasal Muhalefet Biçimleri

Türkiye, Cumhuriyet rejimine ve demokratik bir yönetim tarzına geçmesine rağmen, kökleri klasik Osmanlı toplumunda saklı, “merkez-çevre” eksenli bir tür siyasal ve toplumsal bölünme yaşamıştır. “Merkez” ve “çevre”, bölünmesi Batı'daki gibi ekonomik kriterlere bağlı sosyal sınıflar olarak değil, çatışmanın ve bölünmenin siyasal ve kültürel ve biraz da devletin vatandaşının ekonomik durumunu belirlemesiyle oluştuğu birer toplumsal zümreler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk siyasetindeki en önemli toplumsal kopukluk olarak değerlendirilebilecek “merkez-çevre” ayrışması, daha sonraki dönemlerde giderek birbirlerinin varlıklarına bile tahammülü olmayan keskin siyasal iktidar-muhalefet oluşumunun altında yatan en önemli etmenlerden birisidir (Çaylak, 2007: 147).

Erken cumhuriyet döneminde “merkez-çevre” ayrılığının yarattığı muhalefetten başka dinsel nitelikli bir muhalefetten de bahsedilebilir. Bu dönemde iktidar olan I.Grup'un politikalarına karşı, hem II.Grup'tan hem de parlamento dışından, İslamcı-muhafazakar bir muhalefet yapılmıştır. Bununla birlikte erken cumhuriyet döneminde muhalefet olabilecek bir parti kurulması amacıyla Atatürk'ün çabaları da göze çarpmaktadır. Buna rağmen

muhalefetin meşruiyetine dair tam ve yeterli bir bilinç oluşmamıştır. Bu bilincin oluşmamasında dönemin reformist politikaları etkili olmuştur. Özerk olmayan ideolojik güç dinamikleri bu reformlarla birlikte meşruiyet zeminini kurumsallaşmış alanlarda kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı'nın siyasal meşruiyeti Medrese ve Ulemanın taşradaki teşkilatlarında sağlanmaktaydı. Hilafetin kaldırılmasıyla birlikte medrese ve ulema etkisini kaybetmiştir. Bu sebeple taşranın yeni sistemle nasıl bir iletişim kuracağı belirsizliğini korumuştur. Anadolu topraklarında yaşayan halk yapılacak reformlara ve modernizme karşı tam anlamıyla bilgi sahibi değildi. Bu sebeple ideolojik ve dini bazı güçler halkı reformlara karşı uyararak halk üzerinde otorite sahibi olmayı amaçlamışlardır. Böylece sisteme karşı özerklik kazanacaklarını düşünmüşlerdir. İdeolojik ve dini güçlerin devlete karşı elde etmeye çalıştıkları özerklik, Türkiye'de muhalefetin hangi kaynaklardan türediği hakkında da bilgi vermektedir. Reformlar sebebiyle ulema, basın-yayın ve matbaa gibi ideolojik yayılma araçlarını, tekke, medrese gibi eğitim kurumlarında siyasal olarak yaptığı propaganda olanağını kaybetmiştir. Fakat buna rağmen dini-ideolojik güç, 1945 sonrasında yeniden gün yüzüne çıkmış ve “çok tipli ve hayli değişen bir manzara şeklinde” (Kara, 2014: 188) varlığını devam ettirmiştir.

3.2.2.1. 1923-1945 Arası Siyasal Muhalefet

Atatürk, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'ten sonraki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle de Osmanlı Devleti'ndeki partileşme deneyimlerinden faydalanmak istemiştir. Osmanlı deneyimlerine dayanarak cumhuriyet ilan edilmeden önce, ikinci dönem TBMM seçimlerinde parti kurma sürecini başlatmıştır. Bu kapsamda Atatürk, 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası (HF)'nin kurulmasına öncülük etmiştir (Kaştan, 2006: 124).

Türk aydını cumhuriyetin 29 Ekim 1923'te ilan edilmesiyle yıllardır hayalini kurduğu rejime kavuşmuştur. Ancak Mustafa Kemal'in Milli Mücadeleyi başlatmak için Samsun'a çıktığı günden beri yanında olan Refet Bey, Kazım Paşa, Rauf Bey ve Ali Fuat Bey cumhuriyetin ilan edildiği gün Atatürk'ün yanında değillerdi. Yakın silah arkadaşlarının o gün Ankara dışında olması taraflar arasında uzlaşmazlığı da temsil eden sembolik bir olay olarak değerlendirilmektedir. O gün Atatürk'ün yanında bulunmayan bu isimler cumhuriyetin ilanını bir oldu-bitti olarak yorumlamışlardır. Vatan Gazetesine verdiği röportajda Rauf Bey, iki türlü hükümet olduğunu, bunların da despotik ve demokratik olarak ayrıldığını ve buna istinaden ülkede anayasanın tartışılmadan ve alelacele değiştirildiğini

ifade etmiştir (Zürcher, 2016: 49-50). Kazım Karabekir’inde benzer demeçleri bulunmaktadır. Böylece Milli Mücadelenin yönetici kadrosu arasında önemli bir görüş farklılığı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

TBMM’de milletvekilleri arasında farklı düşünce ve hayat tarzlarına sahip kişiler bulunmaktaydı. Ancak tüm milletvekillerinin amacı, Misak-ı Milli hedeflerinin gerçekleştirilmesi olmuştur. Farklı görüş ve düşüncelere sahip bir grup milletvekili, Mustafa Kemal’in Kurtuluş Savaşı sonrası fikirlerine destek vermeyerek Milli Mücadele devam ederken Halk Fırkası’nın da nüvesi olarak bilinen “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” (A-RMHC)’ne karşı “İkinci Grup” adını verdikleri karşı bir grup kurmuşlardır (Demirel, 2003: 36). A-RMHC, Atatürk tarafından yeni kurulan mecliste birlik ve beraberliği sağlamak için kurulsun da kendi içerisinde İkinci Grup olarak bilinen muhalefetini çıkarmıştır. 9 Eylül 1923’te A-RMHC, Halk Fırkası (HF)’na dönüşmüştür. İkinci Grubun hiçbir üyesi bu firkada yer almamıştır.

A-RMHC Kurtuluş Savaşı boyunca halkçılık, maddi kalkınma ve milliyetçilik gibi üç temel ideoloji için mücadele etmiştir. Tüm Müslümanları örgütün tabii bir destekçisi olarak kabul eden A-RMHC, Osmanlı vatanperverliğini savunmuştur. Ancak I.TBMM döneminin başlamasıyla başlangıçtaki ideolojik birliktelikler farklılaşmaya başlamıştır (Karpat, 2014: 26). TBMM’deki vekillerin tamamı A-RMHC üyesi olmasına rağmen, Mustafa Kemal’in egemenlik anlayışı, kurulacak fırkanın adı, yetki sınırlaması ve Başkumandanlık Kanunu’nun süresinin uzatılması gibi konular vekiller arasında fikir ayrılıklarına yol açmıştır. Bunun neticesinde İkinci Grup olarak adlandırılacak olan muhalefet hareketinin ortamı hazırlanmıştır (Tunçay, 2012: 37-39).

Artık TBMM’de somut olarak birbirinden farklı iki grup bulunmaktaydı. Birinci grup, geleneksel kurumları ve kültürü ilerlenmenin önünde temel engel olarak görmekteydi. Bunların dayatmacı bir şekilde değiştirilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Birinci Gruba karşı İkinci Grup ise, kendine özgü bir programı bulunmayan, aralarındaki bağları çok kuvvetli olmayan (Zürcher, 2016: 41), çoğunluğunu taşralı mebusların oluşturduğu bir topluluktur. Bu grup geleneksel yapının korunması gerektiğini ve hükümetin sorumluluk olarak ekonomik sorunları çözmesi gerektiğini savunmuştur. İkinci Grup toplumsal kimlik ve varlık yok olmadan, kültürel bir yozlaşma yaşanmadan sadece maddi kalkınma hedefli bir politika benimsemiştir (Karpat, 2014: 26). Dolayısıyla iki grup arasındaki temel

muhalefet konusunun, Kurtuluş Savaşının temel ideolojileri olan maddi kalkınma, halkçılık ve milliyetçilik konusunda ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu temel ideolojilere olan farklı bakıştan kaynaklı ortaya çıkan anlaşmazlıklar beraberinde hizipleşmelere ve muhalif hareketlere yol açmıştır. Temel ideolojilere farklı anlam yükleme durumu ilerleyen süreçte iktidar-muhalefet mücadelesinin nasıl şekilleneceğinin de göstergesi olmuştur (Demirel, 2014: 22; Zürcher, 2016: 45-46).

Lozan görüşmelerinden çıkacak anlaşma tasarısının İkinci Grubun muhalefeti sebebiyle meclisten geçmeyeceğine yönelik bir endişe duyulmuş ve bu sebeple seçim kararı alınmıştır (Tunçay, 2012: 42). 1923 tarihli İkinci Meclis muhalefeti meclisten göndermeyi hedeflemiştir. Mustafa Kemal Birinci Grubun kazanması ve muhalefeti tasfiye etmek amacıyla adayları sıkı bir elemekten geçirmiştir (Demirel, 2014: 22).

8 Nisan 1923 tarihinde, yani seçim kararı alınmasından bir hafta sonra Mustafa Kemal, dokuz maddelik ilkeler topluluğu (Dokuz Umde)¹ açıklamıştır. Bununla birlikte A-RMHC'nin Halk Fırkasına dönüştürülmesi kararı da alınmıştır. Bu dönüşüm, ilerleyen süreçte ortaya çıkacak muhalefet hareketlerinin de sebeplerini oluşturmuştur.

A-RMHC bazı pratik ve hukuki beklenti ve zorunluluklardan dolayı Halk Fırkasına dönüştürülmüştür. Bunlar (Öz, 1992: 88):

1. İlk olarak A-RMHC isminde ve tüzüğünde belirttiği, Misak-ı Milli sınırları içerisinde vatanın kurtarılması ve bağımsızlığa kavuşturulması hedefini gerçekleştirmiştir.
2. Hayata geçirilmek istenen reformlar ve inkılaplar için cemiyet yetersiz kalmış, daha kurumsal olarak bir parti kurulması elzem hale gelmiştir.
3. Cemiyetin belli bir programının olmayışı, farklı görüş ve düşüncelere sahip insanların cemiyette yer alması; belli bir programı olan ve bir hedef etrafında bir

¹ Dokuz Umde şu maddelerden oluşmaktadır:

1. Ulusal egemenliğe bağlılık,
2. Saltanatın kaldırılması kararının değişmezliği,
3. İç güvenlik ve asayişin sağlanması,
4. Mahkemelerin hızlı işlemesi,
5. Toplumsal ve ekonomik tedbirler alınması
6. Zorunlu askerlik süresinin azaltılması,
7. Emeklilere, yedek subaylara, dul ve yetimlere, gazilere yardım yapılması
8. Entelektüellerden kamu görevlerinde faydalanılması, bürokrasinin düzenlenmesi
9. İmar ve bayındırlık işlerinde ortaklıkların kurulması ve bireysel girişimlerin desteklenmesi

araya gelen insanların katılımıyla oluşan ve en nihayetinde iktidar hedefi olan bir parti kurulmasını zorunlu kılmıştır.

İkinci Meclis 11 Ağustos 1923 tarihinde açılmıştır. Halk Fırkası ise bundan bir ay sonra 9 Eylül 1923 kurulmuştur. 11 Eylül 1923 tarihinde ise İçişleri Bakanlığınca tescil edilmiş ve resmîyet kazanmıştır.

1923'teki seçimler neticesinde pek çok İkinci Grup üyesi isim meclise girmeye hak kazanamamıştır. Yine de iki grubun mücadelesi devam etmiştir. Saltanatın ve hilafetin ilgası ve cumhuriyetin ilanı iki grup arasındaki mücadelenin rejim kavgasına dönüşmesine yol açmıştır (Bozkurt, 1969: 21-25). Ayrıca Halk Fırkasının reformlarına karşı Meclis'te sesler duyulmaya başlamış ve Halk Fırkasından ayrılan on kişilik bir grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF)'ni kurmuşlardır. TCF halk tarafından büyük destek görmüş ve böylece iktidara muhalif olanların toplandığı bir parti haline gelmiştir (Bila, 1999: 15-16).

Şubat 1925'te Şeyh Sait Ayaklanması yaşanmıştır. TCF, ayaklanmada etkisi olduğu ve bunun yanında dini siyasette bir araç olarak kullandığı gerekçeleriyle 5 Haziran 1925 kapatılmıştır. Parti programında, "Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır" ifadesi, dinin siyasette bir araç olarak kullanıldığı yorumlarına yol açmıştır (Karatepe, 2001: 29).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası dönemin muhalefet anlayışını tespit etmek amacıyla önemlidir. Çünkü TCF ile birlikte halkta HF'ye karşı olan tavır net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla TCF o dönem için muhalefeti harekete geçiren bir parti olmuştur. TCF çok partili hayata geçişin ilk denemesi olması sebebiyle de önemli bir partidir. Bununla birlikte TCF, HF'ye muhalefeti esas olarak ekonomi ve din ile ilgili konularda yoğunlaştırmıştır. HF'nin devletçilik politikaları, katı ve sert laiklik anlayışı TCF'nin eleştirdiği konular olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nde çok partili hayata geçiş denemesinin ilk partisi olması sebebiyle, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası oldukça önemlidir. Ayrıca bir muhalefet partisi olması açısından, Samsun'a çıkışından beri, Mustafa Kemal'in yanında bulunan Refet Bey, Rauf Bey, Kazım Bey ve Ali Fuat Bey gibi isimlerin kurucuları arasında yer alması sebebiyle de oldukça tartışmalı ve etkili olmuştur. TCF'nin siyasi ömrü altı aydan

az sürmüştür. Buna rağmen hem yeni tesis edilmiş cumhuriyet idaresi içinde bir tepki partisi olarak meclisteki etkisi, hem de toplumdaki tüm muhalif odakların bir araya gelebileceği bir parti olması, CHF'yi TCF'ye karşı önlem alması gerektiğini düşündürmüştür (Altınkaş, 2012: 2).

Cumhuriyetin ilanı TCF'nin kuruluşuna giden sürecin ilk kıvılcımını meydana getirmiştir. TCF'lilerin söylemlerine bakıldığında muhalefet ettikleri konu Cumhuriyet değil, onun ilan ediliş şekli olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mustafa Kemal, Rauf, Refet, Adnan Beyler ile Ali Fuat Paşaya karşı çıkacakları fikrinden hareketle haber vermemiş, bu kişiler İstanbul'dayken cumhuriyet ilan edilmiştir. Ayrıca TCF'nin muhalefet ettiği bir diğer önemli konu saltanatın ve hilafetin kaldırılış biçimiydi. İsmi geçen paşalar hilâfetin kaldırılması konusunda, açıkça karşıt tavır koymuşlar ve eski İttihatçı düşünce geleneğini sürdürerek halifenin Cumhurbaşkanı olarak ülkenin temsili liderliğini üstlenmesini uygun bulmuşlardır (Ekincikli, 2012: 153-156).

TCF ile CHF'nin karşı karşıya geldiği bir diğer temel konu 1924 Anayasası tartışmaları sırasında ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal, bakanların tek tek Meclis eliyle seçilmesi usulünden ve bu yolla seçilen hükümetin fikren homojen olmamasından rahatsızlık duymuştur. Dolayısıyla hükümetin seçilemediği bir bunalım anındaki fırsat sayesinde yeni anayasa gündeme gelmiştir (Koçak, 1990: 92).

TCF ile hükümet arasında Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinin kaldırılması ve görevlerinin Dâhiliye Vekâletine devredilmesi sırasında da görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. TCF'lilerin karşı çıktığı nokta görevlerin Dâhiliye Vekâletine devrinden ziyade, görev sahibi vekâletin değil de İcra Vekilleri Heyetinin karar organı olarak öngörülmesi olmasıdır (Babaoğlu, 2012: 92).

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında solda da muhalefet hareketleri dikkat çekmektedir. Solun partileşme çabaları cumhuriyetin kuruluş yıllarına rastlamaktadır. Ancak bu partileşme sürecinin başında Anadolu'da başlatılan Kuvayı Milliye hareketi karşısında takınılacak tavır konusunda açık bir politika olmadığı gibi üzerinde fazla düşünülmüşlük de yoktu. Bir yanda Komintern'in "milli bağımsızlık hareketleri" (özellikle Asya ülkelerinde) konusunda ilerici oldukları ve desteklenmeleri konusundaki yaklaşımları diğer tarafta ise kurulacak yeni sistem açısından iktidara pay ve süreçlerde etkinlik arzusu

sol hareketi köprüleri atan bir tavırdan çok sistem içi stratejilere sürüklüyordu. Bunların yanı sıra iki önemli etken daha solun sistem içinde kalmasına ortam hazırlamıştır. Birincisi, sol birlikte ilerleyebileceği sağlam bir sınıfsal tabandan yoksundu. İkincisi ise Sovyet Devleti ile Türk Devleti arasındaki ilişkilerin iki devletin hükümetleri arasındaki ilişkileri de etkilemesiydi (Can ve Erdinç, 1995: 1198).

Solun Türkiye'deki tarihinin Mustafa Suphi'nin kuruculuğunu üstlendiği "Türkiye Komünist Partisi" (TKP) ile başladığı kabul edilmektedir. Ankara hükümeti ile Sovyetler Birliği ile arasında başlayan ilişkiler neticesinde TKP kurulmuştur. Sovyetler Birliği ile iyi ilişkilerin hüküm sürdüğü bu zamanda, Bakü'de 1920 yılında "Birinci Doğu Halkları Kurultayı" düzenlenmiştir. Bu toplantıda Anadolu'da İngilizlere karşı verilen mücadelede Türkleri destekleyeceklerini açıklamışlardır. Mustafa Kemal'in 26 Nisan 1920 tarihinde Lenin'e yolladığı mektupta, emperyalizme karşı mücadelede Sovyetler ile işbirliği yapmayı kabul ettiğini yazmıştır. Kurtuluş Savaşı boyunca iki devlet hükümetleri arasında ılımlı ilişkiler kurulmuştur. Savaşta Sovyetlerin maddi ve manevi desteği kabul edilmiştir (Akal, 2008: 132-137). Tüm bunlara rağmen özellikle Milli Mücadele döneminde esas konu vatani kurtarmaktı. Bunun dışında her şey detaydı. Dolayısıyla solun ideolojik anlamda ülke de yayılmasına ya da muhalefet olmasına uygun bir ortamın varlığından söz edilemez.

Sosyalistler Şeyh Sait Ayaklanması karşısında hükümetin yanında olsalar da, hükümet 1925 Takrir-i Sükûn kanunuyla birlikte tüm muhalif grupları tasfiye etmiştir. Sosyalistlerde bu süreçte yer altına inmiştir. Bu süreçte TKP ve sosyalistler daha çok basın yayın yoluyla etkili olmaya çalışmışlardır. Bu yayınlarda da genel de çağdaşlaşma, şehirleşme gibi konulara değinmişlerdir. Güncel siyasetten o dönem için uzak duran sosyalistler hükümeti doğrudan eleştirmemişlerdir (Tunçay, 1995: 1953-1954). Böylece iktidarın tepkisinden korunmaya çalışılmıştır.

1921-1923 yılları arasında neredeyse mevsimlik periyodlarda ezme ve yumuşama dönemleri yaşanmıştır. Bu periyodlarda TKP'nin gücü ve etkinliğinden çok Ankara Hükümetinin Sovyetlerle ilişkileri ve muhalefetsizleştirme atakları belirleyici olmuştur. 1922 yılı başında "Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası" (THİF) kurulmuştur. Ağustos ayında yapılan kongresinde; "Kemalist hareket içinde gericiliğin ve emperyalizmle uzlaşma eğiliminin güç kazandığı" değerlendirmesi yapılarak "içtimai inkılabın ikinci merhalesini

başlatmaya, gericiliğe karşı demokratik mücadele ” çağrıları yapılmıştır. Fakat sisteme cepheden saldırı yapma atağı sert cezalandırılmıştır. Zira THİF kapatılmış ve yüzlerce üyesi tutuklanmıştır. Dolayısıyla 1923 yazında toplanan İkinci Meclis “muhalefetsizleştirilmiş” bir meclis olarak oluşmuştur. Bundan sonraki dönemi de bu karakter belirlemiştir. Çünkü 1925-1929 yılları arasındaki Takrir-i Sükûn dönemi içinde her türden muhalefet karşısında sert bastırma hareketleri yaşanmıştır (Can ve Erdinç, 1995: 1199).

1920’li yıllar, toplumun ekonomik ve sosyal sorunlarla uğraştığı yıllar olmuştur. Bu sebeple hükümete karşı memnuniyetsizlikler dile getirilmeye başlanmıştır. Ayrıca 1922-1930 yılları arasında hükümetin, hayata geçirmeye çalıştığı reformlar ve devrimler de hükümete karşı bir direnmeye ve hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Sanayileşmeye ağırlık verilmesi, sigara, tuz, şeker, deniz ve alkollü içkiler ticaretinin devletin tekeline geçmesi de hükümete duyulan öfkeyi arttırmıştır. Hükümet bu tekelleşme ile devletçi ekonomi politikasına geçmeyi amaçlasa da halk buna karşı olmuştur. Bu sebeple ekonomide bir durgunluk meydana gelmiştir. Bunun yanında devlet vergilerle maliyeyi idare etmeye çalışmıştır. Çiftçilere yönelik uygulanan vergilerden Arazi Vergisini ve Ağnam Vergisini köylüler ödemekte zorlanınca tefecilere başvurmak zoruna kalmışlardır. Çoğunlukla da borçlarını geri ödeyemediklerinden topraklarına tefeciler tarafından el koyulmuştur. Devlet ise sanayileşme ve ulaşımaya daha fazla destek vererek demiryolu yapılmasına büyük bir bütçe ayırmıştır. Dolayısıyla da tarıma verilen destek ciddi anlamda azalmıştır. Ülkedeki bu ekonomik sorunlara dünyadaki 1929 Ekonomik Buhranının etkileri de eklenmiştir. Böylece halkta hükümete karşı büyük tepkiler meydana gelmiştir. Mustafa Kemal ise tüm bu sorunların farkında olarak, bunların sebebinin tek partinin ekonomi politikalarını denetleyemeyecek bir muhalefet partisinin olmayışına bağlamıştır. Çözüm olarak ise tek parti idaresinin denetimi altında bir muhalefet partisinin kurulmasını önermiştir. Buna göre, İsmet Paşa’nın devletçi ekonomik görüşüne sahip hükümetini denetlemesi için, liberal ekonomik görüşlere sahip bir muhalefet partisi düşünülmüştür. Yeni partiden halkın mevcut gerginliğini azaltması beklenmiştir (Lewis, 2013: 279).

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) adıyla kurulan yeni parti Ali Fethi Bey liderliğinde kurulmuştur. SCF, iktidarın politikalarından memnun olmayanlar ile dini

hassasiyetleri olan ve bu hassasiyetlere iktidarın önem vermediğini düşünenlerin geniş desteğini almıştır (Kongar, 1981: 151-152).

SCF'ye Mustafa Kemal CHF'yi ve politikalarını denetleme görevi vermiş olsa da; SCF hem Meclis'te hem de Meclis dışında gerçek anlamda sert bir muhalefet yapmıştır. Sert muhalefetine ek olarak iktidar adayı olduğunu da kısa bir süre içinde ilan etmiştir. Ekonomi ile ilgili konularda var olan tartışma ve muhalefete ek olarak her iki parti de kendisini ötekine göre daha “sol” bir parti olarak gösterme eğiliminde olmuşlardır. SCF, düşünce ve ifade hürriyetine daha fazla önem verdiği için kendini daha sol bir parti olarak tanımlamaktayken, CHF saltanatı ve hilafeti kaldıran ve devrimleri yapan parti olduğu için kendisinin daha solda konumlandığını açıklamıştır (Altınkaş, 2012: 13).

SCF halktan ciddi bir destek görmüştür. Bu destekte, SCF'nin, iktidarın 1922-1930 yılları arasında yaptığı reformlara karşı olması, ekonomik sıkıntıların giderilememesi, bürokrasinin önlenemez genişlemesi ve CHF'nin tüm muhalefet hareketlerini bastırmayı hedeflemesi etkili olmuştur (Çaylak, 2014: 46). İktidar, Serbest Cumhuriyet Fırkasına halkın bu kadar büyük bir destek vermesinden rahatsız olmaya ve partiyi eleştirmeye başlamıştır. Bu eleştiri bir süre sonra baskıya da dönüşmüştür. SCF de bu baskı ve eleştiriler daha fazla dayanamayarak ve TCF gibi bir hazin son ile karşı karşıya kalmamak için kendini feshetmiştir (Bozkurt, 1969: 42).

SCF kendisini feshetmiş ve muhalefetini sonlandırmış da olsa, CHF bu deneyimden payına düşeni çıkarmıştır. SCF gibi ılımlı bir muhalif harekete dahi sistemin hazır olmadığı fark edildiğinden, bu kez muhalefet, müstakil milletvekillikleri üzerinden sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu müstakil milletvekilleri, bütçe ve diğer kanun teklifleri hakkında Meclis'te daha fazla etkinlik göstermeleri, konuşma yapmaları için teşvik edilmiştir (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2017: 182). Kurumsallaşmış muhalefetin önünün kesilmesi, onu yerine daha cılız bir etki doğuracak bireysel muhalefet ile ülke 1931'deki genel seçimlere gitmiştir. Seçimlere parti olarak CHF ve bağımsız adaylar girmiştir.

1931 seçimlerinden sonraki ilk parti kongresinde CHF ünlü “altı ok”tan oluşan ilkelerini fırkanın programına eklemiştir. Programda tek dereceli seçim uygulamasına amaçlar arasında yer verilmiş ancak iki dereceli seçim ile daha iyi sonuç alındığı belirtilmiştir. Bu sırada, 1932 yılında Türk Ocakları kapatılmıştır. Aynı yıl Türk Ocakları

ile benzer bir mantıkla Halkevleri kurulmuştur. Ek olarak, Cumhuriyet döneminin ilk basın-yayın konulu yasası da yürürlüğe girmiş ve anarşizm, komünizm, hilâfet ve saltanat yanlısı yayınlar açıkça yasaklanmıştır (Aydoğan ve Mahmutoğlu, 2013: 129-130). Böylece mecliste temsil imkânı bulamayan muhalefetin, basın-yayın, sivil toplum kuruluşu ve baskı grubu olarak kullandığı araçlara da izin verilmemiştir. Bunun yerine iktidarı destekleyecek yayınlar destek görmüştür. Kadro hareketi ve bu hareketin çıkardığı Kadro Dergisi desteklenen yayınların başında gelmektedir.

Türk solu için önemli bir oluşum olan Kadro hareketi, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Dönemin öteki sosyalist örgütlenmeleri gibi iktidardan bağımsız olamayan hareket Kadro Dergisi (1932-1935) ile somut olarak varlığını göstermiştir. Elit bir hareket olan Kadro Hareketi iktidara yakın olmuş ve onu etkilemeye çalışmıştır. İktidar yanlısı bir politika izlemesine rağmen sosyalist olarak bilinmesinin nedeni ise kurucularının sol kökenli olması ve siyasete dair diyalektik materyalist analizler ve çözümler yapmış olmasıdır (Tekeli ve İlkin, 2008: 600-605). Kadro Hareketi sanat, ekonomi ve siyasetin tartışıldığı, güncel konulara girilmediği, konuların daha çok teorik düzlemde tartışıldığı bir hareket olmuştur. Hükümeti ve CHP yönetimini rahatsız etmeyecek şekilde yazılar yazan Kadro yazarları buna rağmen gelen tepkilerden ötürü 36. sayıdan sonra kapatılmıştır (Sala, 2021: 17).

SCF kapatıldıktan sonra 1946 yılına kadar çok partili siyasal hayata geçiş denemelerine ve siyasi ve ekonomik liberalizm arayışlarına ara verilmiştir. Yine de Atatürk'ün vefatının ardından parti içinde yaşanan değişiklikler ile II. Dünya Savaşı sebebiyle alınan sıkı tedbirler alternatif arayışlarına sebep olmuştur. Atatürk'ün vefatıyla "parti devleti yönetimi" yeni bir sürece evrilmiştir. 26 Aralık 1938'de CHP de olağanüstü kurultay yapılmıştır. Bu kurultayda, parti tüzüğünde değişiklik yapılmıştır. Bu değişikliğe göre İsmet İnönü "Milli Şef" ve "Değişmez Genel Başkan" sıfatlarını kullanmaya başlamıştır (Yetkin, 1983: 159). Yeni dönemde İnönü, Atatürk'ün resmi yerine kendi resmini Türk parasının üzerine bastırmıştır. Ayrıca "İnönü Ansiklopedisi" bastırmıştır. Bu tavrı sebebiyle CHP'de gruplaşmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Atatürk yanlıları ve İnönü yanlıları şeklinde iki ayrı grup oluşmuştur. Hatta 26 Mart 1939 tarihinde yapılan genel seçimlerde, Atatürk'e yakın olduğu bilenen adaylar listelerde yer bulamadığı gibi, Atatürk'e muhalefetleri ile bilinen bazı adaylar milletvekili olmuştur.

29 Mayıs 1939'daki 5. Büyük Kurultayı'nda CHP için önemli kararlar alınmıştır. Fiili olarak bir muhalefet partisi kurulmasına izin vermek yerine kendi içinden 21 milletvekilinden oluşan ve İnönü'nün de başkanı olacağı bir Müstakil Grup kurulması kararlaştırılmıştır. Müstakil Grup Meclis'te bağımsız kimlik taşıyacak, CHP grubunda ise oy kullanma ve görüş bildirme hakkına sahip olmayacaktı. Bu güdümlü grup beklenen etkiyi oluşturamayarak bir süre sonra işlevsiz hale gelmiştir. Bundan başka da İnönü döneminde başka bir muhalefet hareketine rastlanılmamıştır (Bila, 1999: 83-94).

İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından kendisine istifasını sunan Başbakan Celal Bayar'ı yeniden görevlendirmiştir. Bayar'a yeniden hükümet kurma görevi verilmesinin temel sebepleri ise şunlardır:

1. Bayar, Başbakan olduktan sonra CHP'de, bürokraside ve İnönü'den devraldığı hükümette önemli değişiklikler yapmamış ve İnönü'ye muhalif bir tavır içine girmemiştir.
2. Bayar, Atatürk'ün hastalığının ilerlemesi ile belirginleşen iktidar mücadelesinde tarafsız kalmıştır. Atatürk'ün vefatının ardından ise İnönü lehine tavır takınmıştır.
3. Atatürk dönemi politika ve uygulamaların, İnönü döneminde de aynı şekilde kesintisiz olarak devam edeceğini garanti etmiştir.

İnönü Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra kendisine yönelebilecek her türlü muhalefeti engellemek için girişimlerde bulunmuştur. Parti içinden kendisine muhalif olma ihtimali olan isimleri tek tek tasfiye etmiş, bunların yerine Atatürk dönemine muhalif olan isimler ile güç birliği yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle ülkenin birlik ve beraberlik içinde olması için tek parti döneminin baskıcı uygulamalarını hayata geçirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise toplumsal ve siyasal muhalefet tedrici olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Siyasal anlamda muhalefet, savaş sonrası demokratik dünyaya uyum sağlayabilmek amacıyla İnönü'nün CHP içinden bir muhalif grup çıkarması ile ortaya çıkmıştır. Savaş süresince uygulanan baskıcı politikalar yumuşatılınca da toplumsal muhalefet ortaya çıkmıştır. Hem siyasal hem de toplumsal muhalefet demokratikleşme ve ekonomik sorunların çözümü için kendi argümanlarını ortaya koymuşlardır.

Savaş dönemi boyunca bastırılan muhalefet ve yine bu süre boyunca özellikle ekonomik alanda yapılan baskıcı uygulamalar halkta CHP'ye karşı adeta bir düşmanlık oluşturmuştur. Ekonomi ve savunma ile ilgili konularda, Ocak 1940'da hükümete oldukça

geniş yetkiler veren Milli Korunma Kanunu'nun yürürlüğe girmiştir. Hem kanunun getirdiği ekonomik yük hem de savaşın sebep olduğu sıkıntılar toplumsal bakımdan CHP'yi zor durumda bırakmıştır (Altaş, 2011: 16-17). Milli Korunma Kanunu dışında, Varlık Vergisi Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu gibi uygulamalar kıtlık dönemine sebep olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da, ülkede özellikle tüketim mallarına ulaşmak anlamında sorunlar çıkmış ve bu durum karaborsaya sebep olmuştur. Ayrıca yine tüketim mallarının fiyatlarının aşırı yükselmesinden kaynaklı yüksek enflasyon sabit gelirle çalışan insanların satın alma gücünü düşürmüş ve geçim sıkıntıları ile hayat pahalılığı baş göstermiştir. Ekonomi ile ilgili yaşanan tüm bu sıkıntı ve krizlere ek olarak tek partinin baskıcı uygulamaları da halkı bunalıma sürüklemiş ve halkta tek parti idaresine karşı büyük bir öfke ortaya çıkmıştır (Kırkpınar, 2002: 86). İç politikada böylesine bir bunalım hali varken dış politika da durum pek parlak sayılmazdı. Çünkü Batılı ülkeler, demokratik ilkleri hayata geçiremedikleri için tek parti yönetimlerinin olduğu ülkelerle anlaşma ve dayanışma içinde olmak istememişlerdir. İçteki ve dıştaki tüm bu olumsuzluklar birlikte düşünüldüğünde tek parti idaresinin meşruiyeti ve otoritesi sorgulanır hale gelmiştir (Altaş, 2011: 26).

Sayılan sebeplerden dolayı ülkede çok partili hayata geçme isteği ve zorunluluğu belirlemiştir. Ancak bu istek ve zorunluluk iki engel ile karşı karşıya kalmıştır. İlki, devletle neredeyse bütün haline gelmiş bir tek parti iktidarına bu durumu kabul ettirmektir. İkincisi ise daha önce Atatürk'ün iki kez girişimde bulunduğu ancak olumsuz sonuçlanan bir uygulamayı devletin temel ilkelerinden ödün vermeden uygulamaya koyabilmektir (Demir, 2010: 84). Dolayısıyla çok partili hayata geçmek için engeller olsa da, bütçe kanunu ve Toprak Reformu Kanununun görüşüldüğü 1945 yılında Meclis'te meydana gelen bazı olaylar Türkiye'de çok partili hayata geçişin ilk sinyalleri olarak kabul edilmiştir (Şeyhanlıoğlu, 2011: 271). Siyasal muhalefetin siyasal partiler aracılığıyla kurumsallaştığı ve iktidara karşı bir anlam kazandığı kabulünden hareketle, çok partili siyasal hayata geçilmesi veya bu yönde bir çaba sarf edilmesi muhalefetin Türkiye'deki seyri açısından önemli bir adımdır.

3.2.2.2. 1945-1980 Arası Siyasal Muhalefet

Türkiye'de çok partili hayata geçilmesini zorunlu kılan en önemli unsur II.Dünya Savaşı sonrası değişen dünya düzeniydi. Türkiye II. Dünya Savaşına girmemiş olmasına rağmen, savaşın neticelerinden doğrudan etkilenmiştir. Bir yandan, savaş ekonomisinden

kaynaklı alınan tedbirlerin sebep olduğu toplumsal hoşnutsuzluk, bir yandan da dış etkenler, savaş sırasında tarafsızlığını korumaya çalışan ülkeyi, savaşın ardından oluşan yenedünyanın oluşturduğu siyasi ve ekonomik tablo karşısında değişime zorlamıştır (Avşar vd, 2012: 115).

Demokratikleşme ve toplumsal hareketlilik, 1945 sonrası Türkiye’de meydana gelen iki temel etki olmuştur. Bu iki etki bundan sonraki siyasi ve toplumsal hayatın şekillenmesinde başat güçler olarak karşımıza çıkmaktadır (Kalaycıoğlu, 2014: 515). Demokratikleşme ve toplumsal hareketlilik neticesinde Türk siyasi hayatında öteden beri gelen bazı geleneklerin değişeceği düşünülmüştür. Türkiye’de cumhuriyetin kuruluşundan tek parti dönemine kadar idarede devletçi, milliyetçi ve merkezîyetçi bir anlayış hüküm sürmüştür. 1900’lerin başından itibaren ise Ahrar Fırkası aracılığıyla liberalizm, bireysel teşebbüs ve âdem-i merkezîyetçiliğin temel değerler olarak benimsendiği yeni bir döneme girilmiştir. Her ne kadar bu değerler siyaset sahnesinde kendisine yer bulamasa da yeni dönemin temel değerleri olacağını tahmin etmek zor olmamıştır (Karakaya, 2017: 89). Bu sayede pek çok, farklı görüşte siyasi partiler kurulmuştur. Böylece çok partili siyasi hayata fiili olarak geçilmiştir.

Fiili olarak çok partili hayata geçildikten sonra hukuki olarak kurulan ilk parti Milli Kalkınma Partisi (MKP) olmuştur. Milli Kalkınma Partisi ayrıca ilk muhalefet partisi olması sebebiyle de oldukça önemlidir. Parti 18 Temmuz 1945 tarihinde, “büyük şehirlerin iktisadi mahfillerinden, Anadolu’nun en ücra köşelerine kadar kendisine pürüzsüz bir şöhret temin ettiği” söylenen (Şakir, 1947: 3) Mehmet Nuri Demirağ tarafından İstanbul’da kurulmuştur. Partinin kurucusu Nuri Demirağ’ın “ekonomik ve sanayi alanında kalkınmamış uluslar, siyasi bütünlüklerini de sağlayamazlar” yönündeki inancı, parti ismini belirleyen düşünce olmuştur (Öztürk, 2003).

Partinin ismi dönemin siyasetçileri tarafından oldukça manidar bulunmuştur. Zira “milli” kelimesinin kullanımı belli kıstaslara tabiydi. Bu sebeple Bakanlar Kurulu tarafından partinin adı incelenmiş, “milli” kelimesinin kullanılıp kullanılmayacağına karar verilmeye çalışılmıştır. Fakat İsmet İnönü, Bakanlar Kurulu’na “milli” kelimesinin kullanılmasına herhangi bir sorun çıkarmama talimatını vermiştir. Böylece partinin ismi ile ilgili tartışmalar sonlanmıştır (Çufalı, 2004: 53). Ancak parti hem kendi içindeki

çatışmalardan hem de kurucu genel başkan Mehmet Nuri Demirağ'ın vefatının ardından yen bir genel başkan seçilememesinden dolayı kendi kendini feshetmiştir.

Partinin kuruluş amacı, “geleneklere sırt çevirmeden, zamanın gerektirdiği ilerlemeleri kaydetmek, böylelikle halkın layık olduğu mevki ve refahı sağlamak” olarak belirtilmiştir. MKP nizamnamesindeki maddelerde dikkat çeken ilk nokta, bir ahlaki yeterlik aranmasıdır. Buna göre; sözü ile işi arasında zıtlık olanlara, ülke çıkarına aykırı, yabancılara hizmet edenlere, halk arasında kötü bir üne sahip olanlara ve memuriyet görevini suiistimal etmiş kişilere parti kapısı kapalıdır. Görüldüğü üzere, parti programında siyasi prensipler içinde ahlak ve vazifeye büyük önem atfedilmiştir. Öyle ki bu hassasiyet, “İşret (içki), oyun (kumar), iffetsizlik, eğrilik, tembellik ve zulumkarlıktan sakın” şeklinde bir slogana dönüştürülmüş ve parti içinde uygulamaya konulmuştur (Dervişoğlu, 2011: 165).

MKP genel ve yerel seçimlere katılmıştır. Partinin katıldığı ilk seçim 26 Mayıs 1946 yılında yapılan yerel seçimlerdir. MKP'nin seçimlere katılmasındaki esas amaç, “seçmenlerin demokratik haklarını engelleyen mevzuatın varlığına rağmen muhalefetin iyi niyetlerinin gösterilmesi” olarak beyan edilmiştir. MKP İstanbul'un dışında Adana, İzmir, Çanakkale Urfa ve Hatay'da seçimlere katılmıştır. Ancak hükümetin taraf tuttuğunu ve seçimlere fesat karıştırdığını iddia ederek seçim günü İstanbul seçimlerinden çekilme kararı almıştır. Buna rağmen parti sınırlı da olsa başarı sağlamıştır. Urfa, Osmaniye ve Hatay'ın küçük beldelerinde MKP'nin adayları belediye başkanı olarak seçilmiştir (Cumhuriyet, 31.05.1946).

Milli Kalkınma Partisi yeni oluşmaya başlayan burjuvazinin milliyetçi ve İslamcı ilkelerle kurduğu bir siyasi örgüttür. Çok partili hayatın ilk partisi olduğu için geniş bir ekonomik ve sosyal görüşe sahip olamamıştır. Parti uzun ömürlü olamamış, kurulduğu günden itibaren genel başkanı ve kurucusu Nuri Demirağ'ın etkisi altında kalarak, onun görüşlerinin taşıyıcısı olmuştur. Ancak partinin kurucularından olan bazı isimler Nuri Demirağ'ın bu sarsılmaz hâkimiyetine daha fazla katlanamamıştır. 1946 yılının Mart ayında kurucular arasında anlaşmazlıklar başlamıştır (Sencer, 1971: 200). Kendi içerisindeki muhalefet ve çekişmelerden dolayı Milli Kalkınma Partisi 22 Mayıs 1958 yılında kendi kendini fesih etmiş ve kapanmıştır.

MKP dışında dönemin getirdiği demokratikleşme çabaları ve toplumsal hareketlilik solda da kendini göstermiştir. 1946'da çok partili yaşama geçilmesi sürecinde pek çok sosyalist parti kurulsada iki parti daha fazla ön plana çıkmayı başarmıştır. Bunlardan birisi Türkiye Sosyalist Partisi (TSP), diğeri ise Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi (TSEP)'dir (Sayılğan, 1970: 15-18). İki parti de altı aydan fazla varlığını koruyamamıştır. Komünistlere ve sola yönelik 1951 yılında geniş kapsamlı tutuklamalar olmuştur. Bu tutuklamalar neticesinde sol birçok liderini kaybetmiştir. 1954 yılına kadar devam eden lider arayışı, aynı yıl Hikmet Kıvılcımlı ve arkadaşlarının kurduğu Vatan Partisi ile son bulsa da, Vatan Partisi de önceki sol partilerle aynı gerekçelere dayanarak kapatılmıştır.

Sosyalizmin Türkiye'ye gelmesinden 1960'a kadar geçen sürede sol ideoloji ve sosyalist siyaset tutunma çabası içinde olmuştur. Bu sebeple sol hareketin temel sorunu meşruiyet arayışı olmuştur. Bu meşruiyet arayışının sebebi ise yeni kurulan ve ideolojik açıdan net kalıplar içinde duran, yeni kurulduğu için de farklı oluşumlara oldukça mesafeli olan bir iktidar karşısında, solun kendisine yer bulma arayışıdır. Hem meşruiyet arayışında olması ve siyasete tutunma çabası hem de sınırlı bir kadro ile varlığını devam ettirmeye çalışması, sol hareketin özellikle iktidara karşı zaman zaman pragmatist bir politika izlemesine sebep olmuştur (Sala, 2021: 18). Hatta TSEP'in genel başkanının CHP'ye yazdığı bir dilekçede bu pragmatist tavır net bir şekilde görülmektedir. Dilekçede genel başkanın "parti olarak Halk Partisi'ni Türk vatanının temeli ve inkılaplar yapmış ve Sayın İsmet İnönü'nün başkanlığı altında Türk milletini idare etmekte devam etmesi icap eden yegâne parti" olarak gördükleri yazmaktadır (BCA,1956: 490.01/436.1809.1). Dilekçe ile sol ideoloji ve partiler, muhalefet partisi olarak herhangi bir iktidar iddiasında ve mücadelesinde olmadıklarını ilan etmişlerdir.

Türk siyasal hayatında çok partili hayata geçiş denemeleri içinde, ciddi anlamda kabul edilen ilk siyasi parti ise Demokrat Parti (DP)'dir. 1945 yılındaki Toprak Reformu Kanunu görüşmeleri aslında çok partili hayata geçişin ilk adımı olmuştur. Çünkü görüşmeler esnasında Adnan Menderes ve Celal Bayar tasarımı sert bir şekilde eleştirmiştir. Oylama esnasında da CHP milletvekillerinden olan Menderes ve Bayar ret oyu vermiştir. Bu iki ismin yanında Refik Koraltan ve Fuat Köprülü de ret oyu kullanmıştır. Menderes, Bayar, Koraltan ve Köprülü sadece Toprak Reformu Kanunu'na değil Bütçe Kanunu görüşmeleri sırasında muhalefetlerini dile getirmişlerdir. Dört ismin

CHP'ye karşı muhalefeti kendi içlerinde bir mutabakata sebep olmuştur. Sonuç olarak Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Celal Bayar ortak hedefler etrafında sistematik ve örgütlü bir şekilde talep ve isteklerini dile getirme çabası içinde olmuşlardır (Demir, 2010: 62).

Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Celal Bayar Hükümetin, Birleşmiş Milletler toplantısında da kabul ettiği hak ve özgürlükleri güvence altına almayı içeren konularla alakalı çok sayıda kanun teklifinde bulunmuşlardır (Taşyürek, 2009: 32). Ayrıca bu isimler sıklıkla iç politikadaki durumları ve dış politikadaki gelişmeleri değerlendirmek için ortak toplantılar düzenleyerek fikir alışverişinde de bulunmuşlardır. Bu toplantılarda birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı bulan dört vekil, “ülkemizin demokratikleşmesi için ne yapılabilir” sorusuna cevap aramıştır. En nihayetinde hükümete tahrir verilmesi konusunda ortak karar almışlardır (Demir, 2010: 64). İşte Türk siyasal hayatında gerçek anlamda çok partili hayata geçilmesinin ve muhalefetin ortaya çıkmasının asıl işareti bu “dörtlü tahrir” süreci ile olmuştur. Dörtlü tahrir, 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın imzasıyla verilen bir parti içi liberalleşme önerisidir. Aslında belgenin amacı CHP içinde daha serbest ve tartışmaya açık bir yapının gelişmesine ön ayak olmaktır (Koçak, 1990: 137). Tahrir metnindeki ilginç nokta, 1925 yılındaki siyasal özgürlüklerin kısıtlanması deneyimine bir vurgu bulunması ve dolayısıyla TCF ekolüne bir atıf barındırmasına rağmen, Mustafa Kemal'e karşı herhangi bir eleştiriye yer vermemesidir (Uran, 2008: 360).

Tahrirde, II. Dünya Savaşı süresince pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de siyasi hak ve hürriyetlerin kısıtlandığı ve bunun da doğal olduğu kabul edilmiştir. Buna rağmen CHP'nin kendi içinden bir Müstakil Grup oluşturduğunu; ancak tek parti döneminin baskıcı karakterinden ötürü hedeflenen neticelere ulaşılmadığı belirtilmiştir (Demir, 2010: 66). Tahrirde, artık bir savaş dönemi olmadığı ve toplum demokrasiye hazır olduğu için, TBMM'nin hükümeti denetlemesi, anayasada yer alan hak ve özgürlüklerin tanınması ve Meclis'te birden fazla siyasi partinin olması gerekliliği ifade edilmiştir. Tüm bunların hayata geçmesinin yolunun CHP'nin program ve tüzüğünün değişiminden geçtiğini öngören tahrir partide büyük tepki çekmiştir (Altaş, 2011: 30).

Takrir gündeme gelince Çankaya Köşkü'nde, Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında birçok toplantı yapılmıştır. Toplantılar neticesinde takririn reddedilmesi ve imza sahiplerinin grupta sert bir şekilde eleştirilmesi kararı alınmıştır. Takrir öncesinde Mecliste yedi saat süren bir görüşme olmuştur. Bu uzun görüşmenin ardından oyalamaya geçilmiştir. Takriri ortaya çıkaran dört milletvekili dışında, hiçbir milletvekili takriri kabul etmemiş ve ret oyu kullanmıştır. Nihayetinde Takrir reddedilmiştir. Takrir reddedildikten sonra takrir sahibi dört vekilin partideki durumu kötüleşmeye başlamıştır (Bayar, 2010: 44- 45). Buna rağmen halkta ve basında be dört milletvekili değer kazanmıştır. Bu milletvekilleri gittikleri yerlerde büyük itibar görmeye başlamışlardır. Bu durum onlarda CHP'den ayrılıp yeni bir parti kurmaları durumunda halk ve basın tarafından desteklenecekleri inancını oluşturmuştur (Taşyürek, 2009: 36).

Takrir sahiplerinden Celal Bayar, Basın Kanunu'nda değişiklik yapılması ile ilgili bir yasa tasarısı hazırlamıştır. Bu yasa tasarısının meclise taşınması, Menderes ve Köprülü'nün iktidar aleyhinde yayımlanan makaleleri, CHP'nin dört vekil için daha somut adımlar atmasına yol açmıştır. Bu bağlamda parti, bilgisi dâhilinde olmayan faaliyetlerin, partiye zarar verdiği ve partiyi zedelediği gerekçesiyle, Köprülü ve Menderes'in Parti Disiplin Kurulu'na sevk edilmesine karar vermiştir. Bu sebeple kapalı bir grup toplantısı yapılmış ve iki vekilin de partiden ihraç edilmesine karar verilmiştir (Altaş, 2011: 31).

CHP'nin takriri hiçbir esneklik göstermeden reddetmiş olması, kasten ikinci bir partinin kurulmasına ön ayak olmak adına bir girişim olarak değerlendirilebilir (Eroğul, 1990: 11). Buna ek olarak 1 Kasım 1945 yılında İnönü, Meclis'te yaptığı açılış konuşmasında iktidar partisinin karışında özellikle denetleme fonksiyonunu yerine getirecek bir muhalefet partisi kurulması gerekliliğini vurgulamıştır. Bu konuşmanın çok partili hayata geçişte ve Demokrat Parti'nin kurulması aşamasında oldukça etkili olduğu söylenebilir (Demir, 2010: 84). Bayar ve arkadaşları konuşmanın ardından parti kurma fikrine daha sıcak bakmaya başlamışlardır. Vatan Gazetesi yazarlarından Ahmet Emin Yalman ise kurulması muhtemel partiye isim önerilerinde bulunmuştur. 1800'lü yılların başlarında Amerika'da liberal dünya görüşüne sahip olanların kurdukları Demokrat Parti'den esinlenerek, kurulacak yeni partinin isminin Demokrat Parti olması hususunda teklifte bulunmuştur. Kabul gören bu teklif neticesinde Demokrat Parti'nin siyasal

kimliğinin nasıl şekilleneceğinin işaretleri oluşmaya başlamıştır. Demokrat Parti statüko yanlısı Cumhuriyet Halk Partisi'ni çözecek liberal fikirlere yakın bir görüşe sahip olmuştur (Şeyhanlıoğlu, 2011: 119).

Takririn parti tarafından reddedilmesi üzerine, parti içi muhalefetin tasfiyesine giden süreç başlamıştır. Nihayetinde Demokrat Parti (DP), 7 Ocak 1946 tarihinde Türk siyasi hayatındaki yerini almıştır. DP'nin programı demokratik hak ve özgürlükleri kapsayan, tek dereceli ve adil bir seçim talep eden, özel girişimden yana liberal bir formata sahip olmuştur (Koçak, 1990: 141).

DP, 1946 yılında gerçekleştirilen ara seçime ve yerel seçime katılmamış, tek dereceli seçim sistemi ve adil seçim konularında ne kadar kararlı olduğunu CHP'ye göstermek istemiştir. Nitekim 1946 seçiminde muhalefetin uzun yıllardır hayata geçirmeye çalıştığı tek dereceli seçim önerisi kabul edilmiş ve seçimler bu usulle gerçekleştirilmiştir (Koçak, 1990: 143).

CHP yeni kurulan DP'den tıpkı, 1930'da SCF ve savaş esnasında Müstakil Grup gibi bir muhalefet beklemekteydi. Çünkü her iki oluşumda CHP'nin meşruluğuna gerçek anlamda karşı çıkmadan ve bu anlamda CHP'yi zor durumda bırakmadan sadece iktidarı daha zinde ve uyanık tutacak sembolik nitelikte bir muhalefet gerçekleştirmişlerdi. İşte İnönü yine aynı beklenti içinde olduğu için baştan beri iyi ilişkiler içinde olduğu Celal Bayar'ın DP genel başkanı olmasını istemiştir. DP başlangıçta halkta CHP'ye karşı oluşan tepkinin ve hatta düşmanca bakışın değişmesinin öncüsü, meydana gelebilecek bir halk ayaklanmasının engelleycisi olarak görülmüştür. DP'liler de ilk başlarda kendilerini bu şekilde görmüşlerdir. Çünkü DP'nin parti programı zaten CHP'den farklı değildi. Anayasaya uygun olarak DP de CHP'nin altı okunu benimsemiş, sadece zamana ve ihtiyaçlara göre bu ilkelerin yerinden yorumlanması gerektiğini beyan etmişlerdir. Öncelikli amaçlarının demokratik ilkelerin geliştirilmesi ile halkçılığı ve halkın egemenliğinin savunulması olduğunu vurgulayan DP, başlarda Hükümet ve CHP tarafından olumlu karşılanmıştır (Ahmad, 2010: 128). Bu sebeple CHP, DP'nin kurulduğu ilk günlerde kurucularıyla iyi ilişkiler içinde olmaya çalışmıştır. Fakat bir müddet sonra DP'nin öteki oluşumlardan farklı olduğu ve gerçek bir muhalefet partisi olduğu ve buna istinaden de gerçek anlamda muhalefet yürüteceği anlaşılmıştır. Bunun

üzerine başlangıçta kurulan iyi ilişkiler zamanla yerini tartışma ve çekişmelere bırakmıştır (Kırkpınar, 2002: 90).

Özgürlük ve demokrasi söylemleri DP'nin halktan geniş destek bulmasını sağlamıştır. Çünkü kısa sürede çok sayıda kişi Demokrat Parti'ye üye olmuş ve partiye desteklerini göstermişlerdir. Beklenenin üzerinde destek görmesi DP'nin teşkilatlanma çalışmalarını hızlandırmıştır. Kısa sürede ülkenin çoğunda il teşkilatları kurulmuştur. CHP ise DP'nin bu kadar hızlı teşkilatlanmasından ve halktan bu kadar kısa sürede böylesine yoğun bir destek görmesinden endişe duymuştur. Bunun üzerine CHP yeni adımlar atarak stratejisini değiştirmeye başlamıştır. DP'nin kuruluşundan dört ay sonra CHP'de yeni stratejilerini hayata geçirmek amacıyla önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bunlar 1938'deki kongrede kabul edilen "Milli Şeflik" ve "Değişmez Genel Başkanlık" sıfatlarının kullanımının bırakılması, "parti-devlet" anlayışının terkedilmesi, Cumhurbaşkanı'nın aynı zamanda partisinin genel başkanlığına devam etmemesi ile illerde valilerin partinin il başkanı sayılması uygulamalarının kaldırılmasına (Kaştan, 2006: 137-138) yönelik değişikliklerdir.

CHP'de bu denli köklü değişimler yaşanırken DP'de kendi içinde ortaya çıkan muhalefet ile mücadele etmeye çalışmıştır. Partinin etkili isimlerinden Mareşal Mustafa Fevzi Çakmak'ın başını çektiği bir grup, DP'nin CHP'ye gerçek bir alternatif olmadığını ve DP'nin bir muvazaa partisi olduğunu iddia etmişlerdir. Hatta Fevzi Çakmak "Yurda iyilik yapmak isteyen herkes gibi ben de Demokrat Parti'yi desteklemekten asla çekinmedim. Fakat günün birinde hep birlikte gördük, anladık ki, Demokrat Parti iktidarı sözde dostluk sözleri karşısında mücadelesini gevşetmeye, yarı halde bırakmaya yüz tuttu" şeklinde bir açıklama yapmıştır (Ağaoğlu, 1992: 207). Fevzi Çakmak ile aynı düşüncelere sahip aralarında DP'lilerde olan bir grup bir araya gelerek 1948 yılında Millet Partisi (MP)'ni kurmuşlardır. Böylece MP siyasi hayatına ayrı bir parti olarak devam etmiş ve yapılan ilk seçimlere de katılmıştır.

Demokrat Parti seçim kanununun demokratik ve adil olmadığını, yeni dünya ihtiyaçlarını karşılamadığını gerekçe göstererek değiştirilmesini istemiştir. CHP'de buna destek vermiş ve 1950 yılında yeni seçim kanunu yürürlüğe girmiştir. Önceki kanundan farklı olarak yeni kanun tek dereceli sistemi, idari ve adli denetimi, çoğunluk esasını ve seçim güvencesini öncelikli gören bir sistemi benimsemiştir. Bu sisteme uygun olarak ilk

genel seçimler 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılmıştır. Bu seçimler çoğunluk sistemi ve tek dereceli yapılan, adli yargı denetimine tabi ilk seçimler olarak Türk siyasi hayatına geçmiştir. 1950 seçimleri getirdiği bu yeniliklerden ötürü “beyaz ihtilal” olarak da bilinmektedir (Tepekaya, 2012: 292). Çünkü 1876, 1908 ve 1923 devrimleriyle karşılaştırıldığında, iktidarın el değiştirmesi serbest bir seçimle ve kansız bir şekilde gerçekleştiği için bu seçimler bir devrim olarak görülmüştür (Lewis, 2013: 426). Seçimlerde uygulanan gizli oy açık sayım ilkesi o güne kadar ülkenin tanışmadığı bir sistemdi. Bu yeni sistem ile CHP iktidarını kaybederek DP’ye yerini devretmek zorunda kalmıştır. 14 Mayıs 1950 tarihindeki bu seçimlerde Demokrat Parti, geçerli oyların %53,3’ünü almış ve 420 milletvekilliği kazanmıştır. CHP ise %39,9 oranında oy alarak 69 milletvekili çıkarmıştır.

1950 seçimleri Türk siyasi tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü seçimler neticesinde sadece CHP’nin 27 yıllık tek parti iktidarına son verilmemiş, aynı zamanda Türkiye’de demokrasinin konsolidasyonu açısından da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca 1876 yılından bu yana yapılan seçimlerde ilk kez bir muhalefet partisinin iktidara gelmesi de Türk demokrasisi açısından oldukça önemli aşama olmuştur.

Seçimlerden sonra bir grup üniversite öğrencisi Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye bir ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Bu ziyarette gençlere “muhalefet gibi şerefli bir vazifede memleket için çalışmaya devam edeceğini” (Cumhuriyet, 18.05.1950) ifade etmiştir. İnönü böylece muhalefet partisi lideri olarak görevinin başında olduğunu göstermiştir. Ayrıca yine bu ziyarette ve sonrasında İnönü ülkeyi yönetmenin zor mesele olduğunu, bunu çok iyi bildiğini ve bu sebeple de DP’ye gereken yardımı ve kolaylığı sağlayacaklarını ve onun tecrübesizliklerinden siyaset malzemesi çıkarmayacaklarını da ifade etmiştir. “İlk iki yıl içinde bizden hiçbir kötü eleştiri gelmeyecektir ve muhalefet olarak görevimize ancak bundan sonra başlayacağız” ifadeleri ile de yeni hükümete yumuşak davranacaklarının garantisini vermiştir (Demir, 2012: 257).

Genel seçimlerin ardından, Cumhurbaşkanlığı seçimleri de yaklaşmıştır. Cumhurbaşkanı meclis tarafından seçildiği için yeni meclis, kurulur kurulmaz zor bir sınav ile karşı karşıya kalmıştır. Nihayetinde Celal Bayar Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Bayar’ın DP’deki genel başkanlık görevine ise Adnan Menderes seçilmiştir.

Hem seçimdeki büyük zaferinden hem de kendi içinden bir Cumhurbaşkanı çıkarmasının ardından DP kendini milli iradenin tek temsilcisi olarak görmeye başlamıştır. Buna istinaden ülkenin demokratikleşmesinin de sadece kendileri tarafından gerçekleştirilebileceğine inanmışlardır (Ahmad, 2014: 134). Artık muhalefette yer alan CHP’de de, aslında CHP’nin yaptığı gibi, küçük ortak olmalarını beklemişlerdir (Zürcher, 2016: 324).

DP iktidarının ilk yıllarında en çok İsmet İnönü’nün devlet mekanizması içindeki ağırlığından kaygı duymuştur. Aktif siyasetin içinde bulunmamasına rağmen kurduğu yapı İsmet İnönü’nün ağırlığının devam etmesini sağlamıştır. Bu durum da DP için bir endişe kaynağı olmuştur. “Paşa Faktörü” olarak nitelendirdikleri bu durumu DP kendilerine yönelecek muhalefetin esas kaynağı olarak görmüşlerdir (Ahmad, 2014: 135). İnönü’ye karşı duyulan kaygı on yıl kadar sürmüştür. O süreç boyunca da iktidar muhalefet ilişkileri bu mesele üzerinden şekillenmiştir. Siyasette İnönü’nün hissedilir ağırlığı ve varlığı CHP’ye önemli bir avantaj sunarken, Demokrat Parti ve Menderes açısından psikolojik baskı unsuru haline gelmiştir (Demir, 2012: 31). Yine de seçimlerden sonra İnönü’nün DP’ye karşı yapıcı tavrı iki parti arasında iyi ilişkiler kurulacağını göstermiştir.

İnönü’nün DP’nin seçimi ilk kazandığında da belirttiği gibi ilk zamanlarda ilişkiler daha ılımlı ve dostane gerçekleşmiştir. Ancak hükümet programının görüşülmesi esnasından tartışmalar çıkmıştır. Hatta ana muhalefet partisi olarak CHP Meclis’i terk etmiştir. Programın tartışılması esnasında Menderes’in konuşmalarına ve CHP ile ilgili söylemlerine karşı CHP’li milletvekillerine cevap hakkı verilmemiştir. Bunun üzerine CHP milletvekillerinin Meclis salonunu terk etmesi, iki parti arasındaki ilişkilerin bozulacağını emaresi olmuştur. Hükümet programı tartışmaları sırasında Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin ortak noktalarının çok fazla olduğu ortaya çıksa da pratikte durum böyle gerçekleşmemiştir. Zira on yıl kadar devam eden DP iktidarı boyunca iki parti arasında oldukça şiddetli tartışma ve çekişmeler ortaya çıkmıştır (İnan, 2007: 118). Bu şiddetli tartışmalar da göstermektedir ki Türk siyasal kültüründe muhalefet ile iktidar arasındaki tartışmalar yapıcı yönde değil birbirlerinin varlıklarını ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Dolayısıyla eleştiri ve muhalefet anlayışına henüz olumlu bir bakışın yerleşmediği ortaya çıkmaktadır.

DP'lilerin iktidarının ilk yıllarında kaygı duyduğu konuların başında, kendisinden önce CHP iktidarının yirmi yedi yıl sürmesine bağlı olarak tüm devlet teşkilatlanmasının ve özellikle de ordunun, yeni iktidara yabancı olması gelmektedir. Seçimlerde çoğunluğu kazanmalarına rağmen yerel ve merkezi bürokrasiye, yargıya, üniversitelere ve basına hakim olamamalarından kaynaklı hissettikleri endişeler, Menderes'e darbe yapılacağı duyularıyla birleşmiştir. Bu durum da orduda komuta kademesinde ve yerel yönetimlerde de mülki idare amirlerinde köklü değişikliklerin yapılmasına yol açmıştır. 15 generalin ve 150 albayın emekliye sevk edilmesi yapılan ilk değişikliklerdir (Eroğul, 1990: 88). Yeni atamalar yapılırken de dikkat edilen temel husus yeni isimlerin CHP ile herhangi bir ilişkisinin olmamasıdır. Bu da iki parti arasındaki ilişkileri daha da sertleştirmiştir (Ahmad, 1992: 53).

İki parti arasındaki ilişkileri geren bir diğer husus ise DP'nin, CHP'nin yaptığı kanunları kaldırması olmuştur. Fakat bunun aksi bir durum 1941 yılındaki çıkarılan 4055 sayılı kanunun kaldırılmasında olmuştur. Adı geçen kanun ezanın Arapça okunmasını yasaklamıştı. Ancak muhalefet kanadında yer alan CHP'nin de desteği sayesinde, 16 Haziran 1950'de kaldırmıştır. CHP'nin kendi getirdiği kanuna, muhalefete düşünce kaldırılması için destek vermesi, partinin pragmatist bir tavırla, değişen siyasal ve toplumsal konjonktüre ayak uydurmaya başladığını ve kamuoyunu talep ve isteklerini önemseyerek devrimler ile ilgili sert tavrını bir kenara bıraktığının göstergesi olmuştur. (Karpat, 1996: 363). Zaten 1930-1945 arası toplumun CHP'ye yönelttiği en sert eleştirilerin başında CHP'nin takındığı sert laik tavrı gelmektedir. DP toplumun dini hassasiyetlerini de bilerek buna göre politika geliştirmiştir. Dini özgürlüklere daha fazla alan sağlanması ve Arapça Ezan Yasağının kaldırılması, toplumun DP'ye olan ilgisinin de artmasına katkı sağlamıştır. Bu uygulamalara bakarak 1950-19557 arası dönemin iktidar ve muhalefet ilişkileri bakımından din ve laiklik meseleleri etrafında şekillendiği yorumları yapılmıştır (Karpat, 2014: 102-103).

Genel seçimlerde olduğu gibi yerel seçimlerde de CHP hezimeteye uğramıştır. 1950 yılında yerel seçimler yapılmıştır. Seçimler neticesinde CHP, elinde bulunan 600'den fazla belediyeden 560 tanesini Demokrat Parti'ye bırakmak zorunda kalmıştır (Bayri, 2015: 71; Eroğul, 1990: 92). Böylesine büyük bir başarı kazanmasının ardından Adnan Menderes "Türk Milleti Halk Partisini 14 Haziran'da iktidardan tasfiye etmişti, 3

Eylül’de de muhalefetten tasfiye etmiştir” (Cumhuriyet, 05.09.1950) sözlerini kullanmıştır. CHP’nin üst üste bu kadar seçim kaybetmesi DP’nin kendine olan güvenini arttırmıştır. Artık ne başlangıçtaki “Paşa Faktörü” korkusu, ne ordunun kendisine bir darbe yapacağı endişesi kalmamıştır.

1950 yılında yeni bir sistemle iktidar olan DP, ülkede demokrasinin konsolide olacağı inancını arttırmıştır. Özellikle DP iktidarının ilk yıllarındaki uygulamalar bu yönde bir inanç oluşmasına sebep olmuştur. Fakat zamanla, demokratik ilkelerden taviz verilmesi DP’ye karşı oluşan bu inancın yersiz olduğu sonucunu doğurmuştur. Meclis’te “çoğunlukçuluk”, “çoğulculuğa” galip gelmiştir. İktidar ve muhalefet arasındaki krizler gün geçtikçe daha fazla şiddetini arttırmıştır. CHP ise muhalefetini sürekli ve etkili bir biçimde sürdürmeye devam etmiştir. Zaten ülkenin içinde bulunduğu durumda muhalefete malzeme verecek bir duruma gelmiştir. Bununla birlikte DP, CHP’nin ve başka bir grubun muhalefetini engelleyecek şekilde uygulamaları hayata geçirmeye başlamıştır. Toplumun ise DP’ye olan ilgisi ise canlı tutulmaya çalışılmıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 139). Bunun için de özellikle ekonomik anlamda halkı rahatlatacak politikalar hayata geçirilmiştir. 1950-1954 oldukça fazla kamu yatırımı yapılmıştır. Ayrıca vatandaşların temel gereksinimlerinin giderilmesi için de ek bütçeler ve yardımlar çıkarılmıştır. Ekonomi ile ilgili bu dönemde yaşanan olumlu gelişmeler ile özellikle kırsal kesimlere büyük bir para akışı sağlanmıştır. Ayrıca hem üretimin artması hem de fiyatların optimal seviyede olması sebebiyle ülke içinde ve dışında tüketim mallarına talepte büyük bir artış söz olmuştur (Ahmad, 2014: 141).

Başta tarım sektöründeki büyüme olmak üzere neredeyse tüm sektörlerde ekonomik olarak bir büyüme olmuştur. Bu da Anadolu sermayesinin oluşmasına ve birikmesine ortam hazırlamıştır. Sermaye birikimi sayesinde sanayide güçlü işletmeler ortaya çıkmıştır. Ekonomiye bağlı başarısı DP’nin toplumsal desteğini daha da fazla arttırmıştır. Bu dönemde DP güçlü halk desteğini de arkasına almanın güveni içinde CHP ile hesaplaşma içine girmiştir. Özellikle CHP’nin elindeki mallara yönelik olan girişimler önemlidir. CHP, tek parti döneminde, oldukça fazla miktarlarda mal varlığına sahip olmuştur. Dönemin il özel idarelerinden ve hazineden halkevlerine büyük kaynaklar aktarılmıştır. Bu kaynakların büyük bir kısmı da sonradan CHP’ye geçmiştir. Ancak DP grubunda oybirliğiyle alınan bir karar neticesinde, hem halkevlerinin mallarının tamamı

hem de CHP'nin malvarlığının bir kısmı, 8 Ağustos 1951 tarihindeki bir düzenleme ile hazineye devredilmiştir (Şeyhanlıoğlu, 2011: 205).

DP iktidarı toplumsal desteği tam olarak arkasına alması bakımından oldukça güçlü görülse de kendi içinde, yaptığı bazı uygulamalardan dolayı sert eleştirilere maruz kalmıştır. Sonuç olarak dışarıda CHP'den başka kendi içinden de çıkan muhalefet ile uğraşmak zorunda kalmıştır. İçteki muhalefet ciddi boyutlara ulaştıkça istifalar yaşanmaya başlamıştır. Bu sebeple 8 Mart 1951 tarihinde Menderes'in I. Kabinesi istifa etmek zorunda kalmıştır.

Menderes'in ilk hükümeti 8 Mart 1951 tarihinde istifa etse de, Bayar, Menderes'i hükümet kurmak için yeniden görevlendirmiştir. Bunun üzerine 29 Mart 1951 tarihinde II. Menderes Hükümeti kurulmuştur. Menderes'in bu yeni hükümeti döneminde, başta CHP olmak üzere, tüm muhalefet odakları iktidarı, irtica yanlısı politikalar yapmakla suçlamaya başlamıştır. Bu yolla, DP'nin kazındığı halk desteği yok edilmeye çalışılmıştır. DP kendisine yöneltilen irtica suçlamalarına karşılık Atatürk'ün çizgisinden uzaklaşmadığını, irtica destekçisi olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Bu kapsamda Ticaniler tarikatı tarafından Atatürk heykellerine yönelik meydana gelen saldırılardan dolayı 1951 yılında "Atatürk'ü Koruma Kanunu" çıkarılmış, adı geçen tarikat ise cezalandırılmıştır. Böylece Atatürk'e yönelen saldırılar engellenmeye çalışılmıştır. Bunun dışında 1953'te Hüseyin Üzmez, İslamcı gazetelerde çıkan yazılardan etkilenerek, liberal ve laik görüşleriyle bilinen gazeteci Ahmet Emin Yalman'a suikast girişiminde bulunmuştur. Bunun üzerine İslamcı yayınların büyük bir kısmı birere tehdit olarak görülmüş ve yasaklanmıştır. Gazete ve dergi gibi yayınlar dışında İslami yönü ağır basan Millet Partisi (MP)'nin, laiklik karşıtı faaliyet ve eylemlerde bulunduğu gerekçe gösterilerek kapatılmasına karar verilmiştir (Taşyürek, 2009: 60-62).

Millet Partisi kapatıldıktan sonra DP ile CHP arasındaki ilişkiler daha da sertleşmiştir. Artık DP, otoritesini ve baskısını daha fazla arttırma eğilimi içine girmeye başlamıştır. Demokrat Parti Meclis Grubu, 16 Temmuz 1953'te olağanüstü toplanmıştır. Bu toplantı neticesinde hükümetten siyasi ve toplumsal düzeni korumak amacıyla gerekli kanunların çıkarılmasını istemiştir. Bu kapsamda Üniversiteler Kanunu'ndaki değişiklik yapılarak Üniversite hocalarının politika yapmasının önü kapatılmıştır. CHP'ye yönelik söylem bazında sert bir tutum içine girilmiştir. Örneğin Adnan Menderes bir

konusmasında CHP'nin politika ve uygulamalarının “Moskova Radyosu kadar mide bulandırıcı” bulunduğunu ve CHP'nin muhalefetinden dolayı bozguncu ve yıkıcı olduğunu söylemekten çekinmemiştir (Ahmad, 1992: 73).

DP'nin başta CHP olmak üzere tüm muhalefet odaklarına karşı aldığı sert tavır, bundan sonraki siyasal süreci şekillendirecek temel argüman olmuştur. Özellikle 1950-1954 arası dönemde iktidar-muhalefet ilişkilerinde partilerin rollerinde bariz farklılaşmalar meydana gelmiştir. 1946-1950 arası dönemde olduğu gibi, siyasal özgürlüklere ilişkin krizler ve sorunlar, bu dönemde de görülmüştür (2000: 179). Parti kapatmalar, basın ve yayın organlarına sansür, sivil toplum kuruluşlarına engel olma gibi demokrasi ile bağdaşmayacak faaliyetler ortaya çıkmıştır.

Siyasal ve ekonomik olarak liberal bir iddia taşıyan DP'nin bazı uygulamaları partinin liberalizminin sınırlarını görmek açısından önemli olmuştur. İktidarının ilk yıllarında özellikle hukuki anlamda yasalardaki antidemokratik uygulamaları kaldırmayı vaat eden DP'nin bunun için bazı çalışmaları olsa da uzun süre devam etmemiş ve neticeye ulaşamamıştır. İktidarından emin olduktan sonra da başlangıçtaki söyleminin tam aksine baskıcı ve sert uygulamaları hayata geçirmeye başlamıştır. Özellikle basına karşı sert bir tavır takınan DP, basına hoşgörü gösterememiş ve gelen eleştirilere sert bir dille yanıt vermekten kaçınmamıştır. Basına yönelik fiili olarak ise 1951'de resmi ilanlar kararnamesi çıkarmıştır. Bu kapsamda, basın ve yayını ödüllendirmek veya cezalandırmak hükümetin takdirine bırakılmıştır. Ayrıca 1954 seçimleri öncesinde de Basın Kanunu yeniden düzenlenerek, basının hükümete yönelttiği herhangi bir eleştiri ve suçlamaya karşı, hükümete ispat hakkına gerek duyulmamıştır. Ceza Kanunu'nda da değişiklik yapılarak, basında bakanların küçük düşürülmesi durumunda oldukça sert yaptırımlar yapılmasına hükmedilmiştir (Tunçay, 2000: 179).

Basın ile birlikte akademisyeneler karşı da DP olumsuz bir tutum içinde olmuştur. Her ne kadar akademisyenlerin büyük bir kısmı ilk yıllarında da DP'yi desteklese de zamanla bu destekten vazgeçilerek CHP'ye bir kayma olmuştur. İktidarının ilk yıllarında DP daha fazla özgürlük ortamı vaat etse de bunu hayata geçirememiştir. Bu durumda özellikle akademik çevrelerde hoşnutsuzluğa sebep olarak DP'ye olan desteğin çekilmesine karar verilmiştir. Buna karşılık DP'de CHP'yi destekleyen ve kendi iktidarını eleştiren akademisyenlere yönelik denetimler arttırmıştır. Hatta 5 Temmuz 1954 tarihinde

akademisyenleri Milli Eğitim Bakanlığı emri altına almaya imkân tanıyan 6535 sayılı kanun yürürlüğe girmiştir (Demir, 2010: 501).

Köy Enstitüleri DP döneminde sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu sebeple DP, zamanı geldiğinde Köy Enstitüleri'ni işlevsiz bırakarak kapatmayı hedeflemiştir. Nitekim öyle de olmuştur. DP'lilere göre enstitülerde eğitim gören çocuklar ile öğretmen okullarında okuyan öğrenciler arasında büyük farklılıklar bulunmaktaydı. Köydeki öğrenciler yalnızca Köy Enstitüleri'nde eğitim alabilmiş, öğretmen okullarına kayıt hakkı elde edememişlerdir. Köy Enstitüleri'nin inşası ve sonraki giderleri devleti de köylüyü de ekonomik olarak zora sokmuştur. Bunun yanında Köy Enstitüleri'ndeki karma eğitim bazı muhafazakâr çevrelerde hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Tüm bu gerekçelere rağmen Köy Enstitüleri'nin kapatılmasının gerçek sebebi, hükümete göre bu okullarda CHP'nin düşüncelerine uygun komünizm savunuculuğunun yapılmış olması iddiasıdır ve bu sebeple muhakkak kapatılmalıdır. Köy Enstitülerinin kapatılması işlevsiz hale getirilerek olmuştur. Başlarda “Enstitülerin ders programlarının ehliyetli öğretmen yetiştirmeye elverişli olmadığı” gerekçesiyle kız öğrenciler ile erkek öğrenciler ayrı okullara alınmıştır. Ardından din ve kültür derslerinin sayısı ve saati arttırılırken uygulamalı dersler azaltılmıştır. En nihayetinde de komünizme yönelik propaganda yapıldığı, verilen derslerin öğretmen yetiştirmek için uygun olmadığı, asıl amacın CHP'nin köylerde eli kulağı olup yeniden tek parti rejimini özendirme olduğu gerekçeleriyle (Bakan ve Özdemir, 2013: 385) DP Köy Enstitülerini kapatmıştır.

DP'nin başta CHP olmak üzere kendisine yönelen tüm muhalif odakları, iktidar gücüne dayanarak sistem dışına itme çabaları, DP muhaliflerinin sayısının gün geçtikçe artmasına sebep olmuştur. Bu sistem dışına itme çabalarının özellikle de 1954'den önce gerçekleşmesi rastlantısal değildir. Zira bu dönem hükümetin ekonomik anlamda başarılı olmaması sebebiyle arkasında halkın yoğun desteğinin olduğu bir dönemdir. Ayrıca bu dönemde Meclis'te de DP'ye karşı ciddi bir muhalefet olmamıştır. Çünkü muhalefet hem iktidarın tepkisinden çekindiği için kendi köşesine çekilmiştir. Hem de zaten Meclis'te çoğunluk DP'de olduğu için yapılacak muhalefetin de işe yaramayacağını düşünmüşlerdir (Bingöl ve Akgün, 2005: 23). Ancak yine de DP gerek kendi içinden, gerekse toplumdan gelebilecek her türlü muhalefeti engellemek için bazı sert önlemler almıştır. Bu önlemler altında ülke yeni bir seçime gitmiştir.

TBMM, 2 Mayıs 1954 tarihinde genel seçimlerin yapılmasına karar vermiştir. Millet Partisi'nin kapatılmasının ardından devamı niteliğinde "Cumhuriyetçi Millet Partisi" kurulmuştur. Yeni kurulan parti 1954 seçim sürecinde İnönü'nün Cumhuriyet Halk Partisi'ni açık bir şekilde desteklediğini duyurmuştur. Seçimlerden önce Nisan ayında İnönü, hükümetin ekonomi politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Ekonomi bu seçimlerde muhalefet açısından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Propaganda süresince CHP, Osmanlı'daki kapitülasyonlara benzettiği için "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu"nu ve "Petrol Kanunu"nu eleştirmiş halkı da bu yönde harekete geçirmeyi hedeflemiştir (Ahmad, 1992: 74-75).

2 Mayıs 1954 genel seçimlerine %88,6 oranında bir katılım sağlanmıştır. Seçimlerde Demokrat Parti %57,6 oranında oy almıştır. CHP ise geçerli oyların %35,3'lük kısmını alırken, yeni kurulan ve daha çok CHP'ye destek veren Cumhuriyetçi Millet Partisi ise oyların sadece %4,8'ini alabilmiştir. Bu oy oranları sonucunda DP yine ezici bir üstünlük sağlayarak 504 vekillik kazanırken, CHP yalnızca 31, CMP ise Meclis'te 5 koltuğa sahip olabilmıştır.

DP'nin seçimlerden daha fazla güçlenerek çıkması, parlamento içindeki ve dışındaki tüm muhalefet odaklarına karşı, baskıcı ve kısıtlayıcı tedbirler almasını daha da arttırmıştır. Seçim kanununda değişiklikler yapılarak muhalefetin, iktidara karşı ittifak kurmasına ve işbirliği yapmasına engel olunmuştur. Bun ek olarak devlet radyosundan muhalefet partilerinin seçim propagandası yapması yasaklanmıştır. Seçimlerden sonra DP baskı alanını genişletmiştir. Zira devlet teşkilatlanmasında da baskıcı uygulamalara başvurmuştur. Bu kapsamda CHP'ye yakınlığı ile tanınan bürokratlara gözdağı vermek ve hükümete bağımlı hale getirebilmek amacıyla, devlet memurlarının görevden alınması ve erken emekli edilmesi gibi çalışma hayatına dair önemli yetkileri de tekeline almıştır. Muhalefet, hükümetin yaptığı bu antidemokratik uygulamaları ülkede var olan ciddi ekonomik sorunlardan halkı uzak tutmak için uyguladığını iddia etmiş ve bunu dile getirmekten de çekinmemiştir. Hükümet ise ekonomik sıkıntıların varlığını kabul etmekte ancak bunların muhalefetin bahsettiği kadar ciddi boyutlarda olmadığını savunmaktaydı (İnan, 2007: 119-120).

DP, baskısının ve otoriterliğinin dozunu arttırarak kendi kuruluş ideolojisinden ödün verir hale gelmiştir. Zira liberal politika ve uygulamalardan vazgeçmeye başladığı

görülmektedir. Üstelik liberalliğinden vazgeçmesi yalnızca muhalefete karşı olan uygulamalarında değil, ekonomi alanındaki liberal uygulamalarında da görülmektedir. DP, liberal ekonomik politikaları bir yana bırakıp, devletçi politikalara yönelmeye başlamıştır. Ülkedeki yüksek enflasyon ve sınırlı üretimin üstesinden gelebilmek için Başbakan Menderes, devletçi ekonomik politikalara geçilmesini gerekli görmüştür. 1956'da "Milli Koruma Kanunu" yeniden yürürlüğe girmiş, böylece hükümetin devletçi ekonomik politika uygulamaları zirveye çıkmıştır. Hükümet ilgili kanunlarda da düzenlemeler ve değişiklikler yaparak sıkı dış ticaret politikasına da geçmiştir (Ahmad, 1992: 69-96).

Ekonomi ile ilgili bu sıkı politikalardan başka dış politikadan kaynaklı bazı olaylarda DP'nin baskıcı bir tutum takınmasına yol açmıştır. 1955'te oldukça şiddetli hale gelen Kıbrıs Meselesine bağlı olarak ortaya çıkan "6- 7 Eylül Olayları" hükümeti zor durumda bırakmıştır. Öyle ki bir takım çevreler İstanbul'da yaşanan olaylarda hükümeti suçlamıştır. Hükümet ise hem olaylardan en az zararla çıkmak, hem de halk nezdindeki güvenilirliğini korumak için olayların üzerini kapatmaya çalışmış ve bu sebeple de muhalefet ve basına yönelik baskısını artırmıştır. Bu kapsamda öncelikle muhalefeti etkisiz bırakmak için sıkıyönetimin süresini uzatmıştır. Kendisine muhalif yayınlar yapan gazeteleri kapatmaya başlamıştır.

26 Kasım 1957'de çıkardığı bir kararname ile hükümet, muhalif basına baskılarına bir yenisini eklemiştir. Kararname ile dergi ve gazete basımında kullanılan kâğıtların tek ithalinin tekelleştirilmesine karar verilmiştir. Böylece gazete ve dergilerin, basım sırasında kullanacakları kağıdın miktarı bile denetim altına alınmıştır (Demir, 2010: 527).

Demokrat Parti muhalefete karşı olan otoriter tutumunu her geçen gün daha da arttırmıştır. Seçim zamanı dışında, siyasi toplantı yapılması yasaklanmıştır. Bu yasak sonrası muhalefet partileri de hükümete karşı birleşme kararı vermiştir. 1957 seçimleri yaklaşırken muhalefet, İnönü'nün genel başkanlığında CHP'den, Bölükbaşı'nın genel başkanlığında CMP'den ve son olarak ta genel başkan Fevzi Lütüfi Karaosmanoğlu'nun Hürriyet Partisi (Hür P)'nden oluşmaktaydı. Hür P, DP'den ayrılan milletvekillerinin kurduğu bir partidir. CHP, Hür P ve CMP birleşmek amacıyla görüşmeler yapmıştır (Şeyhanlıoğlu, 2011: 217). Ancak hükümet, muhalefetin birleşme çalışmalarına engel olmuştur.

DP'ye karşı muhalefet sadece diğer siyasi partilerden ya da meclis dışındaki muhalefet odaklarından gelmemiştir. Kendi içinde de tıpkı I.Menderes Hükümeti döneminde olduğu gibi muhalif hareketler ortaya çıkmaya başlamıştır. I.Menderes Hükümeti döneminde ortaya çıkan muhalefet bir şekilde bastırılmış olsa da bu defa durum farklı olmuştur. Çünkü bu kez daya büyük çaplı bir muhalefet gelişmiştir. Öyle ki bakanlardan bile DP'ye muhalefet edenler olmuştur. Özellikle 6- 7 Eylül olayları DP'ye yönelen muhalefetin böylesine büyük çaplı olmasına etki etmiştir (Eroğul, 1990: 168-170). Olayların sorumlusu olarak Menderes görülmüştür. Bu sebeple istifa etmesi beklenmiştir. Ancak Menderes'in böyle bir niyeti yoktu. Bu sebeple bir kurtuluş yolu aramıştır. Hal böyle iken DP'li bir milletvekili olan Mükerrerrem Sarol, "Sarol Formülü" olarak tarihe geçen formülü Menderes'e önermiştir. Buna göre; Menderes Meclis'te kürsüye çıkıp bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında da kabinesine değil yalnızca kendisine güvenoyu verilmesini istemiştir. Oldukça etkileyici bir konuşma yapan Menderes Meclis Grubunun tamamından güvenoyu almayı başarmıştır. Böylece istifa etmekten kurtulmuştur (Şeyhanlıoğlu, 2012: 274- 275).

Menderes'in istifa etmesine gerek kalmasa da 1955-1956 yılları siyasi anlamda oldukça yıpratıcı ve yorucu geçmiştir. Bu yıllarda Menderes, hem parti içinden hem de parti dışından muhalefetle uğraşmıştır. Siyasette artık huzurlu bir ortamın kalmadığını gören Menderes seçimden söz etmeye başlamıştır (Demir, 2010: 234-325). Bunun üzerine erken seçim kararı alınmış ve 1958 Mayıs'ında yapılması gereken seçimler 27 Ekim 1957'de yapılmasına karar verilmiştir.

11 Eylül 1957'de TBMM, 27 Ekim 1957'de seçimlerin yapılmasına seçimlerden sonra oluşacak yeni meclisin de 1 Kasım 1957'de açılmasına karar vermiştir. Bu kararın üzerine Meclis kendisini feshetmiştir. Seçim kararının alınmasının hemen ardından hükümet, 5545 sayılı Seçim Kanunu'ndaki maddelerden bazılarını değiştirmiştir. Yeni düzenleme, partilerin müstakil aday gösteremeyecekleri, her partinin seçim çevrelerinin tamamı için aday listesi yapacakları, seçim kararı alındıktan sonra adayların partilerinden çekilemeyecekleri, bir kişiyi aynı anda iki farklı partinin aday gösteremeyecekleri hükümlerini içermiştir (Cumhuriyet, 11.09.1957). Seçim Kanunu'nda yapılan bu köklü değişiklikler Meclis'te görüşülürken iktidar ve muhalefet arasında oldukça sert tartışmalar

çıkıştır. Çünkü muhalefet partileri yapılan bu düzenlemeler ile iktidara karşı yapacakları işbirliğinin engellendiğini düşünmüştür.

Seçimlerde, Meclis aritmetiğinde ciddi değişiklikler olmuştur. DP 424 sandalye kazanırken, CHP 178 vekillik elde etmiştir. CMP ve Hür.P ise eşit bir şekilde 4 milletvekilliği kazanmıştır. Sonuçlar incelendiğinde DP'nin üstünlüğü devam etse de oy kaybına uğramakla birlikte milletvekili sayısında da bir düşüş gözlemlenmektedir. Muhalefet ise büyük bir oranda olmasa da oy oranını ve sandalye sayısını arttırmıştır.

11. Dönem TBMM daha önceden de kararlaştırıldığı gibi 1 Kasım 1957 tarihinde açılmıştır. Yine aynı gün Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. CHP cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmama kararı almıştır. CHP'nin katılmadığı bu seçimlerde yeniden Celal Bayar Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Celal Bayar ilk görev olarak Menderes'e hükümeti kurma görevini yeniden vermiştir

Menderes Bayar'dan aldığı yetki ile V. Menderes Hükümeti'ni kurmuştur. CHP hâlâ muhalefette bir parti olsa da eskisine göre Meclisteki gücünü artırmıştır. CHP'nin gücünü arttırmasının temel sebebi, eski seçmen kitlesinden olan ordunun, üniversitelerin ve basının CHP'nin arkasında durmasıdır. Böylece CHP önceki dönemlerde var olan silik görüntüsünden uzaklaşmıştır. Bunu gören DP ise halkın desteğini arkasında bilerek, CHP'ye karşı tavrını daha da sertleştirmiştir. İki partinin de birbirlerine karşı söylemlerinin oldukça ağırlaştığı bu dönemde Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi'ni, statüko yanlısı olmak ve demokrasinin temel bir ilkesi olan seçimlerde kaybetmesi durumunda iktidarını kaptırmak istemeyen ve bu sebeple de kaos ve kargaşa çıkarmaktan hoşlanan bir parti olarak suçlamıştır. CHP ise DP'nin halkı kandırdığını düşünmekteydi. Dolayısıyla her iki parti de birbirlerine karşı hoşgörüden uzak bir tavır içinde olmuşlardır (Altaş, 2011: 127).

TBMM İçtüzüğünde, V. Menderes döneminin başlarında, değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda milletvekillerini denetleme yolları sınırlandırılmıştır, dokunulmazlıklar daha kolay kaldırılır hale gelmiştir ve milletvekillerine verilebilecek cezalar daha da ağırlatılmıştır. Ekonomik anlamda da kriz halk tarafından hissedilir hale gelmiştir. Zira çoğu ürünü bulmak zorlaşmış, bu da karaborsa ve kuyruklara sebep olmuştur. Ekonomik sorunlara çare bulmak amacıyla Başbakan Menderes ilkbaharda ticari bir Uzak Doğu

gezisine çıkmıştır. Ancak beklentiler boşa çıkmıştır. Çünkü ziyaretler neticesinde ekonomik sıkıntıları çözecek miktarda bir kaynak bulunamamıştır (Tunçay, 2000: 185). Hükümetin önceden ekonomik sıkıntıları çözmek ve iktisadi büyümeyi sürdürmek için yabancı fonlardan ödünç alma politikası bu defa karşılıksız kalmıştır. Bunun üzerine yurtiçinde enflasyon yanlısı politikalara başvurulmuştur. Ancak hükümet için öncelikli hedef halkın desteğini kaybetmemektir. Bu kapsamda hükümet, tarım sektöründeki yüksek gelirleri korumak amacıyla, dünyada aksi bir uygulama olsa da enflasyon oranının çiftçinin ürününe yüksek fiyatlar vermeyi tercih etmiştir. Çiftçi için bir rahatlama olsa da %40'lara kadar yükselmesi asker ve sivil bürokratların, hayat standartlarında bir düşüşe sebep olmuştur (Keyder, 1989: 58-59). Dolayısıyla bu dönem ekonomik anlamda DP'nin başarısızlığının gün yüzüne çıktığı bir dönem olmuştur.

Muhalefetin işbirliği yapması 1957 seçimlerinden önce engellense de, 1958 yılının sonlarına doğru partiler arası birleşmeler olmuştur. Ekim ayında Türkiye Köylü Partisi Cumhuriyetçi Millet Partisi'ne, Kasım ayında da Hürriyet Partisi CHP'ye katılmıştır. 12 Ocak 1959'da toplanan 14. CHP Kurultayı'nda "İlk Hedefler Beyannamesi" kabul edilmiştir. Beynamede iktidarın, partizanlığına son vermesi, denetimin daha güçlü yapılabilmesi amacıyla ikinci meclisin tesis edilmesi, seçim güvenliğinin sağlanması, memurlara haksızlıklar karşısında mahkemelere başvurma hakkını tanınması, basın özgürlüğünün Anayasal olarak güvence altına alınması, üniversitelerin özerk hale gelmesine izin verilmesi, daha etkin bir ekonomi için Yüksek İktisat Şurası kurulması ve Anayasaya sosyal adalet kavramının eklenmesi istenmiştir (Tunçay, 2000: 185). DP doğal olarak bu talepleri kabul etmemiştir. Buna karşılık hem bu taleplere hem de muhalefetin işbirliği yapmasına DP, Vatan Cephesi'ni kurarak cevap vermiştir. İnsanların Vatan Cephesi'ne katılması adeta zorunluluk haline gelmiştir. Çünkü her gün düzenli olarak tek tek Vatan Cephesi'ne katılanların ismi radyodan okunmuştur. Böylece halkın Vatan Cephesine katılmaya neredeyse zorunlu tutulmuştur. (Bingöl ve Akgün, 2005: 23). Ülke de o dönem için kutuplaşmanın baskı neticesinde arttığı gergin bir ortam olduğu görülmektedir.

Meclis 12 Nisan 1960 tarihinde olağanüstü toplanmıştır. Bu olağanüstü toplantının sebebi CHP hakkında meclis soruşturması açılmasıyla ilgili karar almaktır. 18 Nisan 1960 tarihinde 15 kişiden oluşan bir Tahkikat Komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun

oluşturulması CHP'nin siyasal hayattan tasfiyesi olarak değerlendirilmiştir. Tahkikat Komisyonunun kurulması karşısında CHP'de boş durmamıştır. Başbakan Adnan Menderes hakkında meclis soruşturması açılması için bir önerge vermiştir. Ancak bu önerge reddedilmiştir (Eroğul, 1990: 229- 230).

Tahkikat Komisyonu kararları kesin niteliktedir. Bu kararlara karşı başvurulacak başka bir üst makam öngörülmemiştir. Komisyona oldukça geniş yetkiler tanınmıştır. Bu kapsamda yayınlara sansür koyma, toplantı ve siyasal eylemin her türlüüne yasak koymak gibi olağanüstü yetkiler tanınmıştır (Kongar, 2006: 154).

Muhalefet ve basın ile ilgili öne sürülen iddiaları araştırmak üzere Tahkikat Komisyonu görevlendirilmiştir. Komisyon, bütün siyasi toplantıların soruşturmalar bitene kadar yasaklanmasına karar vermiştir. Resmi Gazeteden başka Meclis görüşmelerinin ve önergelerin yayımlanmamasını kararlaştırmıştır. Yayınlayan gazetelere karşı ise ciddi önlemler almıştır. Komisyon aleyhinde yazan dergi ve gazetelerin yayın hayatlarına son verilmiştir (Dilipak, 1990: 251). Basını ve muhalefeti soruşturma görevi verilen Tahkikat Komisyonu, gazeteleri kapatmak ve muhaliflerin tutuklanması için kolluk kuvvetlerini göreve çağırarak gibi geniş ve önemli yetkilere sahipti. Komisyona karşı muhalefet gecikmeden tepkisini göstermiştir (Tekin ve Okutan, 2011: 146). Muhalefette en az Tahkikat komisyonu kadar hukuka aykırı bir şekilde darbe tehditleri öne sürmüştür. Tahkikat Komisyonu'nun kurulması amacıyla hazırlanan önergenin Mecliste görüşülmesi sırasında İnönü, yaptığı konuşmada, 27 Mayıs askeri müdahalesinin de ilk işaretini vermiştir. Mecliste yaptığı konuşmada İnönü: “Eğer bir idare insan haklarını tanımaz, baskı rejimini kurarsa, o memlekette ihtilal behemehâl olur. Böyle bir ihtilal dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır” demiş ve ek olarak “bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam, şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir hak olarak kullanılacaktır” demiştir (Tunçay, 2000: 187).

27 Nisan 1960 tarihinde çıkarılan bir yasa ile Tahkikat Komisyonuna ek yetkiler verilmiştir. Öncekine göre çok daha fazla geniş ve kanunsuz yetkileri içeren bu yasa ile Tahkikat Komisyonu üyeleri isterlerse, gazetelerin toplanmasına ve matbaalarının kapatılmasına karar verebilecekti. Ayrıca Komisyon istediği ev ve kuruluşa baskın yaparak, buralardan bilgi ve belge toplayabilecekti. Bunlardan başka askeri ve sivil tüm

hakim ve savcılarının yetkileri de Komisyon üyelerine tanınmıştır. Komisyon kararlarının ne kadar kesin olduğu, kararlara karşı gelme veya kararları savsaklama durumunda üç yıla kadar hapis cezası öngörülmesinden anlaşılmaktadır. Komisyona ek yetkiler veren yasanın kabul edilmesinin ardından 12 CHP milletvekiline 3 ile 6, İnönü'ye de 12 oturum Meclisten çıkarılma cezası verilmiştir. Bu cezaya direnen milletvekilleri Meclis Genel Kurulu Salonu'ndan polis gücüyle çıkarılmıştır. Ayrıca 18 Nisan'da İnönü'nün yaptığı konuşmanın Meclis tutanaklarından silinmesine de Komisyon karar vermiştir (Toroğlu, 2007).

Mecliste yaşanan bu gerginliklere ek olarak CHP, Ulus Gazetesinden yaptığı çağrılarla gençliği göreve çağırmıştır. Böylece siyasi tansiyonun daha da yükselmiştir. Artık iktidar-muhalefet mücadelesi sokaklara inmiştir. Ankara Üniversitesinde ve İstanbul Üniversitesinde öğrenciler polisler ile çatışmıştır. Bunun üzerine iki şehirde de sıkıyönetim ilan edilmiştir. Üniversite öğrencilerinden başka Harp Okulu öğrencileri de harekete geçmiştir. Bu durum da sonun başlangıcının işaretini vermiştir. Üniversite gençliği gibi ordu da rahatsızlığını göstermiştir. Böylece hükümete müdahale için gerekli şartlar sağlanmıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 147). Muhalefetin 5 Mayıs'ta saat tam 5'te Kızılay Meydanı'nda 555 K olarak Türk siyasal hayatına giren bir protesto yürüyüşünü düzenlemesi olayları daha da şiddetlendirmiştir. Darbe konuşmaları artık sıradan hale gelmiştir. Menderes ise hem darbe söylentilerinin önünü kesmek hem var olan kriz ortamını yumuşatmak için yurt gezisine çıkmıştır vermiştir (Demir, 2010: 375).

Menderes'in yurt gezisinde olduğu sırada, 27 Mayıs'ta, Türk Silahlı Kuvvetleri darbe yaparak yönetime el koymuştur. Başbakan Adnan Menderes Kütahya'da, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise Çankaya Köşkü'nde gözaltına alınmıştır. Sabah saat 04:30'da Ankara'da yapılan bir anonsla ordunun yönetime el koyduğu halka da ilan edilmiştir (Taşyürek, 2009: 118).

27 Mayıs Darbesi'ni gerçekleştiren subaylar ile darbeyi gerekli gören bazı bilim adamları birçok açıdan DP'yi suçlamışlardır. Onlara göre DP seçim sistemini işlevsiz hale getirmiş ve öteki siyasi partilere hak sınırları dışında davranmıştır. Mahkemeler yargıçlar ve memurlar baskı altında tutularak görevlerini yapamaz duruma gelmişlerdir. Meclisin hükümeti denetleme sistemi zayıflatılmıştır. Meclis araştırması kurumunu yozlaştırılmış, ara seçim kararları uygulanmamıştır. CHP'ye oy verdiği için, Kırşehir ilçe yapılmış,

Adıyaman ise Malatya'dan ayrılarak il yapılmıştır. Muhalefetin varlığı ve denetimi Tahkikat Komisyonu ile kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Parti ile devlet fonksiyonları birleştirilerek pek çok kanunsuz uygulama yapılmıştır (Taşyürek, 2009: 119). Ordunun DP'ye yönelttiği bu suçlamalarda büyük oranda haklılık ve doğruluk olsa da, bu sebeplerin hiçbiri meşru bir şekilde seçim ile gelmiş bir iktidarı darbe ile devirmek için yeterli ve gerekli sebepleri oluşturmamaktadır.

Müdahaleden sonra Menderes ve arkadaşları, Yassıda'ya götürülmüştür. Burada aylar süren yargılamalar yapılmıştır. Mahkeme devam ederken tutuklu bulunan isimlerden bazıları haksızlıklara uğradıklarını düşünerek intihar etmiştir. Bazı isimler ise acımasız koşullara dayanamayarak hayatlarını kaybetmiştir. Mahkeme sonlandığında Yassıda'dan 15 idam, çok sayıda müebbet ile ağır ceza kararları çıkmıştır. Bayar geçkin yaşından ötürü idamdan kurtulmuştur. Ancak diğerleri onun kadar şanslı olamamıştır. Zira Başbakan Adnan Menderes'e, Maliye Bakanı Hasan Polatkan'a ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'ya idam cezası verilmiştir (Şeyhanlıoğlu, 2011: 224).

27 Mayıs Darbesi'yle iktidarı sonlanan Demokrat Parti muhalefette olduğu yıllarda iktidara gelmek amacıyla demokratik konsolidasyon için çaba harcamıştır. İktidara geldikten sonra ise muhalefete ve özellikle de CHP'ye karşı kendisinin muhalefetteyken istediği hakları tanımaktan kaçınmıştır (Şeyhanlıoğlu, 2011: 289).

Muhalefet yıllarında CHP de, DP'nin muhalefet yıllarındaki söylemlerini ve taleplerini hatırlatır nitelikte, benzer bir siyasal söylem ve üslup içinde olmuştur. İktidar döneminin aksine, 1950-1960 arası süreçte CHP demokrasi savunuculuğu yapmıştır. Dolayısıyla demokrasi kavramının Türk siyasal hayatında pragmatist bir kavram olarak görüldüğü söylenebilir. Çünkü iktidar mücadelesinde DP de, CHP de pragmatist bir tavırla demokrasinin kapsamını ve içeriğini dönemin konjonktürü ve bu konjonktürün etkisi altında kendi çıkarları doğrultusunda belirlemişlerdir (Özçelik, 2010: 186).

Muhalefette olduğu yıllarda Demokrat Parti, siyaset tarzından ve muhalefete olan tahammülsüzlüğünden dolayı CHP'nin tavrına tepki göstermiştir. Ancak kendi iktidarı döneminde de CHP'den farklı olamamış, geçmişin izlerini devam ettirmekten kurtulamamıştır. CHP'nin kendisine yönelttiği eleştirilere de tek parti dönemi CHP'sini örnek göstermiştir (Demir, 2010: 629).

DP, özellikle de Menders'in III. Hükümet döneminin ardından demokratik ilkeler ile uyumlu uygulamalardan daha çok tek parti dönemi benzeri uygulamalara ağırlık vermiştir. Partinin kurucularının tek parti tecrübesi üzerine yetişmiş olması, DP'nin neden iktidardayken muhalefete karşı hoşgörü içinde olmadığını göstermektedir. Tek parti düzenine karşı kurulmuş olsa da, DP'li yöneticiler, tek parti döneminin baskıcı tutumundan kurtulamamışlardır. Yöneticiler baskıcı politika ve uygulamaları hayata geçirmekten, farklı sesleri bastırmaktan ve karşıt düşünce ve grupları yok saymaktan kaçınmamışlardır (Kongar, 2006: 150).

27 Mayıs Darbesi'nde iktidar kadar muhalefette etkisi bulunmaktadır. Çünkü CHP ve İnönü muhalefet olarak iktidara karşı alternatif politikalar üretmektense, basını kullanarak sert ve yapıcı olmayan politikalar gerçekleştirmiştir. Bu da muhalefette esasında muhalefet kültürünü tam olarak özümseyemediğini göstermektedir. DP Meclisteki gücünü kullanarak muhalefet baskı altında tutmuştur. CHP ise parlamento dışındaki muhalif odakları kullanarak hükümete aleyhinde bir direnç oluşturarak gerilimi arttırmak istemiştir (Demir, 2010: 630). Netice itibariyle Türk siyasal hayatında muhalefet gerçek işlevini çoğu zaman yerine getirememiştir. Partiler muhalefeti yalnızca iktidarlara devirmek amacıyla bir araç olarak kullanmışlardır. İktidara karşı alternatif bir politika üretmek ya da iktidarın herhangi bir uygulamasını, baskı unsuru oluşturarak engellemek gibi bir görevi yerine getirmemişlerdir.

Askeri bir müdahale ile silahlı kuvvetlerin siyasete müdahale etmesi, Cumhuriyet'in temel ilkelerinden olan ordunun tarafsızlığı ilkesine büyük bir zarar vermiştir. Bununla birlikte 27 Mayıs Darbesi, Osmanlı'da da var olan askerinin siyasete müdahale geleneğinden farklı bir şekilde gelişmiştir. Çünkü Osmanlı'da yeniçerilerin, iktidara doğrudan darbe ile el koyması görülmemiştir. Bunun yerine yeniçeriler, yöneticilerin değiştirilmesi için baskı unsuru olmuşlardır. 27 Mayıs Darbesi ile hem Cumhuriyetin ilk otuz yılında kurulan siyasal denge ve toplumsal temeller zayıflamış hem de kamuoyunun örgütlenmesine ve devletin otoritesi ile ilgili geleneksel anlayışın son kalıntıları da ortadan kalkmıştır. Bunlara ek olarak 27 Mayıs, ekonomik ve toplumsal krizlerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Karpat, 2009: 111). Cumhuriyetten itibaren, Türk siyasi hayatında neredeyse 30 yılda bir gelenek haline gelen darbelerin,

başlangıcını oluşturması ve darbe kültürünün olağan hale gelmesine ilk adım olması sebebiyle 27 Mayıs 1960 önemli bir tarih olmuştur.

27 Mayıs'ın ardından ülkenin yönetimi Milli Birlik Komitesi (MBK) tarafından sağlanmıştır. Darbe sonrası oluşturulan bir kurum olan MBK, albay ve daha alt rütbeli subaylardan oluşmaktaydı. MBK ülkeyi yönetme görevini TSK adına yapmaktaydı. Başında ise Cemal Gürsel bulunmaktaydı. Cemal Gürsel, müdahaleye bizzat katılmamış olsa da ordunun yaptığı teklifi kabul etmiştir. Aynı anda birden fazla görevi üstlenen Gürsel, hem Devlet Başkanlığı hem Milli Savunma Bakanlığı hem de Başbakanlık görevlerini yerine getirmiştir. Bu kadar ağır ve önemli görevleri üstlenen Cemal Gürsel görevleri devam ederken Cumhuriyet gazetesine bir demeç vermiştir. Bu demeçte, müdahaleye karşı olduğunu, siyasetin sivillere bırakılması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca elinden geldiğince ordunun girişimlerine engel olmaya çalıştığını ancak ülkenin içinde bulunduğu durumun bir süre sonra müdahaleyi gerektirdiğini ve bundan dolayı da askerleri engelleyemediğini ifade etmiştir (Toy ve Elmacı, 2007: 143).

MBK her ne kadar ülkenin yönetimini ele alsada bir süre sonra kendi içinde de muhalefet ile karşılaşmıştır. Buradaki muhalefetin nedeni ise ülkenin idaresinin ne kadar süre daha ordunun elinde olacağı ile ilgiliydi. Bu konuda iki ayrı görüşün ortaya çıkması, MBK'nın kendi içinde muhalefete sebep olmuştur. İlk grup ki bu grup çoğunluğu da oluşturmaktaydı, iktidarın uzun süre ellerinde tutma taraftarı değillerdi. İkinci gruptakiler ise iktidarın sivil bir idareye bırakılması için acele edilmemesi, temel reformlar gerçekleştirildikten sonra yine kendilerinin uygun gördükleri bir gruba iktidarı bırakma taraftarıydı. İkinci grup azınlık olarak 14 kişiden oluşmaktaydı. Bundan dolayı onlar "14"ler olarak bilinmekteydi. İlk grup olan ve çoğunluğu oluşturan askerler ise 14'lerin fikirlerine karşı çıkararak onları MBK içinden tasfiye etmenin yollarını aramışlardır. Bu sebeple 14'ler MBK'daki görevlerinden azledilerek ülkeden uzaklaştırılmışlardır. Bu kapsamda 14 rütbeli asker, 2 yıl boyunca zorunlu görev sebebiyle farklı ülkelere gönderilmişlerdir. Her ne kadar zorunlu görev olarak isimlendirilse de esasında bu görevlendirmeler onlar için sürgün niteliğindedir. "Alparslan Türkeş, Orhan Kebibay, Orhan Erkanlı, Münir Köseoğlu, Mustafa Kaplan, Muzaffer Karan, Şefik Soyuyüce, Fazıl Akkoyunlu, Rıfat Baykal, Dündar Taşer, Numan Esin, İrfan Solmazer, Muzaffer Özdağ,

Ahmet Er" 14'ler grubunda yer alan ve yurtdışına göreve gönderilen askerlerdi (Toy ve Elmacı, 2007: 147).

14'lerin muhalefet ettikleri ilk grup çoğunluğu oluşturmaktaydı. Cemal Gürsel'in yanında yer alan bu ılımlılar grubu, iktidarı en erken zamanda sivillere devretmek istemişlerdir. Ancak burada 14'ler ile aynı düşünerek, rastgele bir sivil iktidara değil, ordu ve asker ile ters düşmeyecek bir sivil iktidar istemişlerdir. Bu sebeple İnönü ve CHP düşüncelerindeki iktidar modeline birebir uymaktaydı. Çünkü CHP ve İnönü hem ordu içinde desteği en fazla olan hem de ordu ile ters düşmeyecek bir oluşumdu. MBK'dan tasfiye edilen II. Grup yani 14'ler ise, DP'nin de sivil iktidar için iyi bir aday olduğunu düşünmüştür. Ancak sonradan DP'nin tekrardan siyasete dönmesinin imkânsız olduğunu görmüşlerdir. İşte bundan dolayı "14"ler iktidarın daha uzun bir süre kendi ellerinde kalmasını istemişlerdir (Ahmad, 1992: 167).

Askeri müdahale sonrası yeni bir anayasa halkoylamasına sunulmuştur. 1961 Anayasasının kabul edilmesinin ardından siyasi partiler tekrardan kurulmuştur. Yeni anayasa siyasi partileri, muhalefette de olsalar, iktidarda olsalar, demokratik düzenin vazgeçilmez ve temel unsuru olarak kabul etmiştir. Böylece siyasi partiler anayasal olarak güvence altına alınmıştır. Anayasanın bu maddesi ile iktidar partisi-muhalefet partisi ayrımı yapılmamış siyasi parti sıfatına sahip tüm partilerin aynı güvenceden faydalanacakları anlaşılmaktadır. Böylece 1961 Anayasası ile çok partili hayat ve muhalefet kurumsal hale gelmiştir.

1961 Anayasası hem toplumsal hayatta hem de siyasal hayatta çoğulcu bir düzenin oluşturulmasını hedeflemiştir. Bu sebeple bu düzene imkân tanıyacak düzenleme ve hükümler anayasada yer almıştır (Yılmaz Turgut, 2014: 337). Ayrıca 1961 Anayasa'sı özgürlüklere ve demokratik ilkelere detaylı ve kapsamlı bir şekilde yer vermesinden ötürü, Osmanlı-Türk Anayasaları içinde yazılmış en uzun anayasa olmuştur (Tanör, 2015: 377).

1961 Anayasası istikrar yönetsel istikrarsızlık, sağ ve sol arasındaki çatışmalardan kaynaklı siyasal kutuplaşma ve ordunun idaredeki etkisi ve müdahalelerinden kaynaklı sivilleşememeye aykırı olarak, siyasi olarak farklı ideolojilere sahip partilerin kurulmasını sağlamış ve siyasal anlamda bir çeşitlilik ağlamıştır (Tanör, 2015: 405). 1961

Anayasası, siyasal çeşitliliğe ek olarak muhalefetin hak ve yetkilerini de düzenlemiştir. Muhalefeti iktidarı denetleme ve kontrol altında tutma araçlarından olan gensoru, soru, meclis soruşturması, genel görüşme ve meclis araştırması gibi araçlar kurumsal hale getirilmiştir (Yılmaz Turgut, 2014:341).

1961 Anayasasının temel anlayışı gereği çok sayıda farklı ideolojilere sahip partiler kurulmaya başlamıştır. Özellikle yeni anayasadan önce uzun yıllar boyunca tehlikeli olarak görülen fikirler partileşme sürecine girmişlerdir. Ayrıca 1960 yılından sonra Türkiye toplumsal ve siyasal açıdan oldukça hareketli bir döneme girmiştir. Türkiye’de 1950’li yıllarla birlikte köyden kente göç furyası başlamıştır. Kentlere göç beraberinde kentlerin sosyolojik yapısının değişimini getirmiştir. Kentlerde değişen sosyolojik yapı siyasete de yansımış böylece siyasal alanda da bir çeşitlenme olmuştur. Bu çeşitlenmeyle farklı siyasal örgütler ortaya çıkmıştır. Farklı siyasal örgütlerin ortaya çıkmasının bir sebebi de sendika ve örgütlerin faaliyetlerinin anayasal güvence altına alınmış olmasıdır. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlerin anayasal teminat altına alınmasının oluşturduğu hava öğrenci ve işçi eylemlerinin de yaşanmasına yol açmıştır. Artan işçi eylemlerine bağlı olarak birçok işçi sendikası kurulmuştur. Öğrenci ve işçi eylemleri, işçi sendikalarının sayısının artması, farklı görüşte siyasal partilerin kurulması esasında bu dönemde en çok sosyalizmin işine yaramıştır. Sosyalizm kitleleşmeye ve toplumsal yapıda daha görünür hale gelmeye başlamıştır. Tüm bu gelişmelere bakarak 1960’lı yılların, Türk solu için en verimli yıllar olduğu ve sesini en geniş kitlelerle kolayca ulaştırabildiği yıllar olduğunu söylenebilir. Solda birçok grup ve parti kurulmasına rağmen bu dönemde, üç siyasal aktör diğerlerinden daha fazla görünür olmuştur. Bunlar, Yön Dergisi, Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Milli Demokratik Devrim (MDD) hareketidir. Doğan Avcıoğlu tarafından çıkarılan Yön Dergisi, solun basın yayın kolunu temsil etmekteydi. 1961 yılında ilk sayısı ile yayın hayatına başlayan Yön Dergisi, dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Türk solu açısından önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Dergi sol kesimde oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Yön Dergisi, siyasal açıdan “zinde güçler”den destek alan bir devrim yapılacağı beklentisi içinde olmuştur (Bilgiç, 2008: 591). Dergi, Türkiye’deki sosyalizm açısından, Marksizm’i Kemalizm’e dönüştürerek, sosyalizm ile Kemalizm arasındaki bağlantıyı kurmayı hedeflemiştir. Bu açıdan Yön Dergisi ve buna bağlı Yön hareketi, Demokrat Parti döneminde sol muhalefeti temsil ederek, Kemalistlerin ve sol kesimin ortak

platformu olarak kurgulanmıştır (Atılğan, 2008: 597). Sonuç olarak Yön Dergisi, Demokrat Parti karşıtlığı etrafında bir muhalefet hareketi oluşturmuş ve ortaya çıkan ortak siyasal aklın “yön”ünü belirlemeye çalışan bir hareket olarak görülmüştür (Sala, 2021: 19).

13 Şubat 1961 tarihinde bir diğer sol siyasal parti olarak, sendikacıların kurduğu Türkiye İşçi Partisi (TİP) bulunmaktadır. Kuruluşunun ilk dönemlerinde etkisiz bir parti olan TİP, Mehmet Ali Aybar’ın 1962’de partinin genel başkanı olmasıyla Türkiye’deki sosyalist hareket içinde önemli ve etkili bir konuma gelmiştir. Yön Hareketinin sol anlayışına göre, Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde sosyalizmin hâkim olması için ilk olarak anti-feodal ve antiemperyalist devrim aşamalarının geçilmesi şarttır. Bu sebeple de ordu liderliğinde “milli cephe” kurulmalıdır. Ordunun da dâhil olduğu bu anlayışı Sovyetler Birliği de desteklerken, TİP böylesi bir yönetime karşı olmuştur. TİP anti-feodal mücadeleye karşı olarak sadece antiemperyalist mücadele ile sosyalist hayata geçilmesinin taraftarı olmuştur (Şener, 2008: 356). TİP, ayrıca mevcut anayasayı kabul etmekte, ancak uygulanma noktasında eksiklikler olduğu kanaatini taşımıştır. Dolayısıyla muhalefet söyleminin anayasanın eksikliklerini gidermek üzerine kurgulanmıştır (Sala, 2021: 21).

Türkiye’de solun güçlü bir biçimde ilk kez mecliste temsil imkânı bulduğu bu dönemde parti içi tartışmalar ortaya çıkmıştır. Parti içi artan muhalefetin etkisiyle fikir farklılıkları daha çok görünür olmuştur. Bu durum da TİP’in ve dolayısıyla solun farklı fraksiyonlara bölünmesine sebep olmuştur. Parti içinden Arenciler, Sendikacılar, Aybarcılar, Doğulular ve Üçüncü yolcular gibi farklı gruplar doğmuştur. TİP’in genç üyeleri ise bu fraksiyonların hiç birinde yer almayarak Kemalist-sol bir hareket olan MDD saflarında yer almışlardır (Yusufoğlu ve Anadol, 2008: 478).

Solda farklı fraksiyonların partileşme süreci devam ederken sağ cenapta da yeni partiler kurulmuştur. 27 Mayıs Darbesinin ardından emekliye ayrılan 235 generalden biri olan Ragıp Gümüşpala, Adalet Partisi’ni (AP) kurmuştur. AP, darbe ile kapatılan DP’nin devamı niteliğinde olmuştur. DP’nin eski milletvekillerinden biri olan Ekrem Alican ise Yeni Türkiye Partisini (YTP) kurmuştur. DP’nin kendi içinde muhalefeti sonucu kurulan ancak bir süre sonra kapatılan Millet Partisi’ni kuran isimler bir süre sonrada “Cumhuriyetçi Millet Partisi”ni kurmuşlardır. Bu partiye daha sonra, Türkiye Köylü

Partisi katılmıştır. Böylece yeni oluşumun ismi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) olmuştur.

MBK, anayasanın ilanının ardından yönetimin sivil iktidara bırakılmasının zamanının geldiğini açıklamıştır. Bu kapsamda 15 Ekim 1961 tarihinde seçimlerin yapılacağını duyurmuştur. Seçimlerden MBK'nın da istediği gibi birinci parti olarak CHP çıkmıştır. Seçimin kazananı CHP olmasına rağmen, hükümeti kuracak kadar milletvekili sayısına ulaşamamıştır. Seçimlerde CHP oyların %36,7'sini, AP %34,8'ini, YTP %13,7'sini, CKMP ise %14'ünü almıştır. Buradan, darbeden sonra kurulan sağ partiler toplamda CHP'den daha fazla oy aldıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum esasında toplumun CHP'ye ve MBK'ya bir mesajı olmuştur. (Ahmad, 1992: 172- 175)

Partilerin hiçbiri tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa ulaşamamıştır. Bu sebeple Türk siyasi hayatında koalisyonlar dönemi başlamak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda kurulan ilk koalisyon hükümeti I. İnönü Hükümeti, yani CHP-AP Hükümeti olmuştur. İki partiye de 10'ar bakanlık verilmiş ve böylece hükümet iki partinin de eşit oranda söz sahibi olacağı şekilde dizayn edilmeye çalışılmıştır. Fakat koalisyon hükümetlerinin bir geleneği olarak, kısa sürede iki parti arasında görüş ayrılıkları çıkmaya başlamıştır. Özellikle iki konuda görüş ayrılıkları görülmüştür. İlki Demokrat Partili eski siyasetçilerin durumu ile ilgili genel af konusuydu. İkinci görüş ayrılığı ise planlı ekonomi projesi kapsamında CHP ve ordunun desteklediği yeni bir vergi olarak tarım vergisi getirilmesiydi (Zürcher, 2000: 362). Adalet Partisi, mirasçısı olduğu Demokrat Parti'den farklı biçimde sadece tarıma dayanan politikalara ağırlık verme taraftarı değildi. Bunun yerine, tüm sektörlerde bir denge kurarak imkânlardan eşit yararlanılmasını desteklemiştir (Sencer, 1971:275).

Koalisyon ortakları arasındaki diğer bir anlaşmazlık konusu ise Anayasada yer almasına rağmen grev ve toplu sözleşme konularında yapılacak yasal düzenlemelere AP'li vekillerin karşı çıkması olmuştur. Bunun yanında, DP'den aldığı mirasla ekonomik liberalleşmeyi ve bu kapsamda yabancı sermaye ve yatırımcıların ülkeye rahat bir şekilde girmesi taraftarı olan ve bu amaçla düzenlemeler yapılmasını talep eden Adalet Partili milletvekillerine karşı CHP'li vekiller herhangi bir adım atmamışlardır (Ahmad, 1992: 218; Aydın ve Taşkın, 2015:117). AP-CHP Koalisyonunda ortaya çıkan anlaşmazlıklara çözüm bulunamayınca İnönü istifa etmek zorunda kalmıştır. Esasında bu istifa CHP

tarafından desteklenmiştir. Çünkü CHP, AP ile hükümeti idare edemeyeceğini kısa sürede anlamıştır. Bu sebeple CHP hayata geçirmek istediği yasal düzenlemeleri daha kolay anlayabileceğine inandığı iki küçük parti ile koalisyon kurarak gerçekleştirmeye yönelmiştir. Bu kapsamda Cumhuriyetçi Millet Köylü Partisi (CMKP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP)'nin de katılımıyla II. İnönü Hükümeti hayata geçmiştir.

Yeni hükümet CHP, YTP, CKMP ve Bağımsızların ortaklığıyla kurulmuştur. Aslında bu partilerin CHP ile iyi ilişkileri olduğu söylenemez. Bu sebeple başlangıçta CHP ile bir koalisyona çok istekli olmamışlardır. Başlarda Adalet Partisi ile kurulan koalisyondan daha etkili bir hükümet olacağını düşünen İsmet İnönü, bir süre sonra partileri koalisyona ikna edemeyeceğini anlamıştır. Fakat bu aşamada ordu devreye girmiştir. Böylece ordu tehdidi ile de olsa söz konusu partileri koalisyona katılmak zorunda kalmıştır (Ahmad, 1992: 212- 213).

CHP-AP koalisyonuna benzer şekilde II. İnönü Koalisyonu da oldukça kısa ömürlü olmasına rağmen, bu kısa sürede önemli politikalar hayata geçirilmiştir. İlk koalisyonda önemli uyuşmazlık konularından sayılan Grev ve Lokavt Kanunu ve Sendikalar Kanunu bu hükümet döneminde yürürlüğe girmiştir. Ayrıca bugün kullanılan şekliyle Avrupa Birliği'ne üyeliğin ilk adımı olan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile Ankara Anlaşması imzalanmıştır. Böylece Avrupa ile ortaklık ilişkileri kurulmaya başlamıştır (Koçak, 2009: 134).

İnönü, koalisyonun kendi içinde anlaşmazlıkları olmasına rağmen, bu hükümetin devam etmesi için oldukça yoğun bir çaba harcamıştır. Hatta koalisyonun devamlılığı için birçok taviz vermek durumunda kalmıştır. İnönü bu tavizleri verirken de CHP içinden de tepki almıştır. Bu durumda CHP'de kriz yaşanmasına sebep olmuştur. Ana tartışma konusu ekonomi ile ilgili konularda olmuştur. Koalisyonun öteki kanadını oluşturan partiler, ekonomi alanında liberal politikalar uygulanması taraftarı olmuşlardır. Liberal ekonomik politikalara karşı olan İnönü ve CHP ise başta bu fikre karşı çıksa da, koalisyonun kurulabilmesi için bu talebi kabul etmek zorunda kalmıştır. Liberal ekonomik politika talebi dışında, feodal düzen ile ilgili de öteki kanadın isteği olmuştur. Bu kapsamda, 27 Mayıs Darbesinin ardından MBK tarafından Doğu ve Güneydoğu'daki ağaların büyük bir kısmının otoritelerini ve nüfuzlarını ortadan kaldırmak için tutuklanmaları söz konusu olmuştur. Ağalar kısa bir süre tutuklu kaldıktan sonra tahliye

edilip farklı şehirlere sürgün edilmişlerdir. Bu sebeple hükümetin öteki kanadı bu düzenlemeye son verilip, ağaların toraklarına dönmesini talep etmişlerdir. Ağalara ve toprak sistemine yönelik düzenleme yine İnönü ve CHP tarafından kabul edilmiştir. Böylece ağalara dönüşün yolunu açan yasa 10 Eylül 1962'de TBMM'de kabul edilmiştir. Feodal düzeni yeniden kumaya yönelik bir düzenleme olarak değerlendirilebilecek bu yasaya CHP'nin kendi içinden muhalefet olmuştur. Bu muhalif grupta, CHP'nin sağa yöneldiğini ve radikal reform yapabilme kabiliyetini yitirdiğini düşünmekteydi. Bu muhalif grup, İnönü'nün genel başkanlık ve başbakanlık görevlerini bırakmasını bile istemişlerdir (Ahmad, 1992: 212-213).

İnönü, bir yandan koalisyonun taleplerini yerine getirmeye çalışırken, bir yandan da CHP içinden kendisine yönelen muhalefet ile uğraşmaktaydı. Tüm bunlara rağmen onun asıl amacı koalisyonu ayakta tutmayı başarabilmektir; nitekim öyle de oldu. II. İnönü Hükümeti artık her an dağılabilecek zayıf bir hükümet değildi. Bu koalisyon, AP-CHP Koalisyonu gibi sürekli sorunların olduğu bir hükümette değildi. Bu sebeple 1963 yılında yapılacak yerel seçimlere kadar varlığını koruyabilmiştir. Koalisyon ortakları kendi hükümetlerinden memnun olsalar da, aynı memnuniyetin halkta olmadığı seçim sonuçlarında ortaya çıkmıştır. Çünkü seçimlerde, muhalefette yer alan AP'nin oyu artmıştır. Hükümet ortaklarının ise oyu azalmıştır. Koalisyonda yer alan küçük ortaklar bu oy kaybını CHP ile hükümet kurmasına bağlamıştır. Çünkü onlara göre halk CHP'den memnun değildi. Yerel seçimlerdeki bu düşüş üzerine küçük partiler hükümetten çekilmeye karar vermişlerdir. Bu defa yapacak bir şeyi kalmayan İnönü, bir kez daha istifa etmiştir. Böylece İnönü'nün II. Koalisyon hükümeti sona ermiştir (Ahmad, 1992: 217).

II. İnönü koalisyonu sona erince, Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü'ye yeniden hükümeti kurma görevini vermiştir. Ancak İnönü başarısız olan iki koalisyon denemesinden sonra artık yeni bir koalisyon hükümeti kurmaya çok istekli olmamıştır. Bu sebeple ülkeyi genel seçimlere kadar idare edecek bir azınlık hükümeti kurmayı tercih etmiştir. CHP bu defa yalnızca YTP ile bir hükümet kurmuştur. Mecliste çoğunluğu sağlamamasına rağmen kurulan hükümet azınlık hükümeti olmuştur. YTP ise CHP'yi ve İnönü'yü desteklediği için değil Kıbrıs Meselesi ile uğraşıldığı için hükümetin kurulmasına katılmıştır. Çünkü YTP Kıbrıs Meselesini milli bir mesele olarak görmüş ve

içerideki sıkıntılardan dolayı Kıbrıs'ta bir kayıp yaşanmasını istememiştir. Bundan dolayı da CHP ile hükümet kurmayı kabul etmiştir. Dolayısıyla dış politikadaki önemli bir kriz, iç politikada birliktelik kurulmasını sağlayarak, ülkenin hükümete kalmamasını engellemiştir.

Kıbrıs meselesinden dolayı içeride milli bir hava oluşmuştur. Bu milli hava mecliste yer alan tüm partiler arasındaki ilişkilerde bir yumuşama sağlamış olsa da bu çok uzun sürmemiştir. Meclisin en fazla milletvekiline sahip iki partisi olan CHP ve AP arasındaki ilişkiler kısa sürede gerginleşmiş ve yumuşama yerini sert tartışmalara bırakmıştır. CHP ile AP arasındaki gerginliğin temel sebebi Kıbrıs meselesinde ABD'ye geliştirilecek tavır ile ilgiliydi. Çünkü İnönü ve CHP, Kıbrıs meselesindeki tavrından ötürü ABD'ye karşı mesafeli durmuştu. AP ise ne olursa olsun ABD'ye yakın ve ılımlı politikalar izlenmesi gerekliliğini ifade etmiştir. AP ve CHP arasındaki ABD ile ilgili bu fikir ayrılığı yerini sert tartışmalara bırakmıştır. Öyle ki AP, CHP ile YTP arasında kurulan azınlık hükümetini düşürmeye bile çalışmıştır. Bunun için AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, Meclisteki öteki partilerle sıkça görüşerek bütçe görüşmeleri sırasında hükümetin devrilmesi için telkinlerde bulunmuştur. Bunun üzerine İnönü üçüncü kez istifa etmiştir. CHP-YTP azınlık hükümeti de düşmüştür (Ahmad, 1992: 219-221).

Başbakan olarak İnönü'nün son kez istifa etmiştir. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel yeni hükümeti kurma görevini bu defa da Adalet Partisi'nden Suat Ürgüplü'ye vermiştir. Adalet Partisi listesinden bağımsız senatör olan Suat Hayri Ürgüplü, Adalet Partisi, Millet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi ile dördüncü koalisyon hükümetini kurmuştur (Fenmen, 2005: 13). AP Genel Başkanı Süleyman Demirel de başbakan yardımcısı olmuştur.

İktidar muhalefet ilişkileri, 1965 seçimlerine giderken, tıpkı 1946 ve 1950 seçimlerinden önceki süreçleri hatırlatmaktadır. Çünkü CHP o dönemde DP'yi "gericilerin partisi" ve "Said-i Nursi'nin Adamları" (Aydın ve Taşkın, 2015: 136) olarak nitelendirmiştir. 1965 seçimlerine giderken de AP için benzer ifadeleri kullanmıştır. AP ile tartışma içinde olan CHP, DP ile de iyi ilişkiler kurmaya çabalamıştır. Çünkü 1969 yılında yapılması planlan genel seçimlerde başarılı olurlarsa DP'lileri de kapsayacak şekilde bir genel af ilan edileceğini duyurmuşlardır. CHP samimiyetini göstermek

amacıyla Celal Bayar ile toplantılar bile düzenlemiştir (Ahmad, 1992: 263). CHP'nin bu tavrı önceki koalisyon dönemlerinde, AP, DP'lilere yönelik bir af konusunu gündeme getirdiğinde ortaya koyduğu tavrı anımsatmaktadır. Zira AP'nin teklifine CHP o zaman şiddetle karşı çıkmıştı. Hatta AP'yi ordu üzerinden tehdit bile etmişti. Dolayısıyla İnönü döneminde CHP'nin siyasette pragmatist bir tarzı benimsediği sonucuna ulaşılmaktadır.

10 Ekim 1965 tarihinde genel seçimlerin yapılması kararı alınmıştır. Seçimlere, partiler arası ilişkiler bakımından, oldukça gergin bir havada gidilmiştir. Nerdeyse tüm partilerin birbirleri ile gergin ilişkileri bulunmaktaydı. Türkiye İşçi Partisi (TİP)'de bu partilerden biriydi. Sol ideoloji üzerine kurulan bir parti olan TİP, Türkiye'nin ABD ile yakın ilişkiler kurmasına karşı olmuştur. Mecliste de muhalefetini bu minvalde gerçekleştirmiştir. AP lideri Süleyman Demirel ise TİP'e ağır eleştiriler yöneltmiş ve hatta onu Türkiye'de sınıf kavgasına sebep olmakla bile suçlamıştır.

Eleştirilerini TİP üzerinden dile getiren Demirel, esasında solun tamamına karşı bir tavır içindeydi. Sola karşı olan bu tavır ve tutumdan hiç şüphe yok ki CHP'de nasibini almıştır. CHP kendinin ortanın solunda bir parti olarak tanımlamaktaydı. Demirel'in başlattığı sol ile ilgili tartışmalara CHP de dâhil olunca gerginlik daha da artmıştır. Hatta partiler arasındaki gerginlik üst seviyelere çıkınca, CHP, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'den olaylara müdahale etmesini bile istemiştir (Eraslan, 2005: 586-587; Ahmad, 1992: 297- 298).

Hükümetin bu eleştirel tavrı sadece sola değildi. Tüm aşırı hareketlere karşı bir tavır söz konusu olmuştur. Bu sebeple aşırılığın olduğu iki tarafa yönelik önlemler alınmıştır. Ama uygulamada bu önlemler, çoğunlukla aşırı sola ya da komünizm ile mücadeleye yönelik olmuştur. Önlemlerin çoğunlukla kendisine yönelik olduğunu fark eden sol parti ve örgütler, hükümetin anayasal suç işlediğini iddia etmişlerdir. Çünkü Anayasa'nın 141. ve 142. maddeleri fikir hürriyeti ile ilgiliydi. Hükümet ise Anayasa'nın tanıdığı bu hakkı kısıtlayıcı önlemler almaktaydı (Boray, 2010a: 251). Hükümet, anayasal suç işlemediğini, fikir hürriyetine aykırı bir uygulamasının olmadığını açıklamıştır. Sadece komünizme ve anarşizme yönelik kısıtlamalar yaptığını, bunlarında fikir hürriyeti kapsamında değil ülkenin birlik ve bütünlüğüne zarar vereceği endişesiyle engellendiğini ifade etmekteydi.

Ülkede hem sağ sol arasında ortaya çıkmaya başlayan gerginlikler, hem partiler arası sorunlar hem de ekonomik sorunlar varken nihayet 10 Ekim 1965'te erken genel seçimler yapılmıştır. Seçimlerden birinci parti olarak çıkmayı başaran Adalet Partisi, tek başına iktidar olmuştur. %52,87 oranında oy alan AP, 240 milletvekili kazanmıştır. %28,75 oranındaki oyu ile CHP önceki seçime göre oy kaybı yaşamıştır. Bu seçimlerde CHP 134 sandalye alabilmiştir. Bu iki partiden başka, MP 31, YTP 19, CKMP 11 ve TİP 15 milletvekilliği kazanabilmiştir. Seçimlerden sonra yeniden tek başına hükümeti kurabilecek çoğunluğa sahip bir parti iktidar olmuştur. 4 yıla yakın süren koalisyonlar dönemi bitmiştir. Her ne kadar tek partinin iktidar olduğu bir döneme geçilse de ordu hâlâ hükümetler için tehdit olmaya devam etmiştir. Ordudan başka tek partinin hükümeti kuracak çoğunluğa erişmesi, istikrar açısından önemli bir gelişme olarak yorumlansa da çoğulculuğa darbe vurduğu gerekçesiyle öteki partiler tarafından da istenen bir durum olmamıştır. Dolayısıyla AP özelinde ele alındığında, hem ordu açısından hem de Meclisteki öteki partiler açısından yeniden gerginliklerin yaşanacağı bir döneme gireceğinin sinyalleri verilmiştir. Bu gergin ortam topluma da yansımıştır. Gençler arasında ideolojik görüş farklılıklarından kaynaklanan sağ-sol çatışmalarının ve işçi grevlerinin yaşanması siyasetin bu dönemde hangi sorunlar ile mücadele edeceğinin göstergesi olmuştur. Ordunun işçilerin yaptıkları grevlere müdahalelerde bulunması ve sağ-sol çatışmalarının şiddete varan eylemlere dönüşmesi siyasetin gerginleşmesine yol açmıştır (Eraslan, 2005: 588).

Dışarıda var olan gergin ortam Mecliste de etkisini hissettirmiştir. Özellikle sağ-sol arasındaki çatışma mecliste de karşılık bulmuştur. CHP'nin bu yıllarda kendisini ve politikalarını merkez sol da konumlandırmıştır. AP ise her zaman sağ kanatta siyaset yapan bir parti olmuştur. AP'nin sola karşı olan sert tutumu, CHP de büyük bir rahatsızlığa yol açmıştır. AP, CHP'yi komünizm ile suçlamıştır. CHP ise AP'nin dini ilkelere dayalı bir idare tasavvuru olduğunu söyleyerek onu irticacı olmakla suçlamıştır. Ayrıca İnönü, komünizm ne kadar tehlikeli ise irticanın da en az o kadar tehlike olduğunu belirtmiştir. AP ve CHP arasındaki bu tartışmalara Millet Partisi de dâhil olmuştur. Sağ ideolojiye sahip bir parti olan MP, beklenilenin aksine AP'yi suçlamıştır. Çünkü AP komünizmi sadece söylem düzeyinde eleştirmiş, onu engellemek veya yayılmasını önlemek için herhangi bir icraatta bulunmamıştır. Dolayısıyla AP'nin bu tavrı toplumda komünizmin daha da yaygınlaşmasına yol açmıştır. Ayrıca zenginle fakir arasındaki

makas gün geçtikçe açılmış, bu da komünizmi daha da beslemiştir. Ana muhalefet olan CHP, hükümeti sola baskısından dolayı irtica ile suçlarken Meclisteki ikinci muhalefet partisi olan MP ise hükümeti komünizme ortam sağlamakla suçlamıştır (Eraslan, 2005: 588- 590). Dolayısıyla bu dönemde partiler birbirlerini ya komünist ya da irticacı olarak suçlamışlardır. Partilerin muhalefet anlayışları da bu suçlamalar üzerinden şekillenmiştir.

AP lideri Süleyman Demirel, dini hassasiyetleri olan bir siyasetçi olarak bilinmekteydi. AP'nin de DP'nin devamı bir parti olduğu kabul edildiğinde liberal bir tavır olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla AP din ile ilgili konularda da bu liberalliğini devam ettirmiştir. CHP'de işte bu hususlara dayanarak AP'nin irtica yanlısı bir parti olduğunu iddia etmiştir.

CHP'nin AP'yi irticacı ile suçlamasına karşılık AP, dinin hiçbir şekilde siyasete alet edilmediğini sadece komünizmle mücadele için bazı tedbirler alındığını belirtmiştir. AP, irticacı bir parti olmadığını ispatlamak için dönemin Diyanet İşleri Başkanı İbrahim Elmalı'yı şer'i bir devlet ile ilgili söylemlerinden dolayı görevden bile almıştır. Fakat bu CHP'yi ikna etmemiştir. CHP bu kez de AP'yi "Nurcular"dan destek alarak seçimi kazandığını iddia ederek suçlamıştır. Buna karşılık Demirel nurcular ile herhangi bir ilişkilerinin olmadığını belirterek CHP'nin tüm iddialarına karşı çıkmıştır (Boray, 2010a: 250).

CHP biraz da oy kaygısından ötürü irtica söylemleri üzerinden hükümete yüklenmiştir. Çünkü her ne kadar 1961 Anayasası, farklı görüş ve fikirlerin siyasette dile getirilmesine imkân tanısa da din ile ilgili çekinceleri olmuştur. İlk başlarda MBK, aşırıya kaçan dini faaliyetleri olumlu karşılama da halkın dini duygularının yok sayılmasına da izin vermemiştir. MBK'dan sonra iktidarın yeniden sivilleşmesiyle din konusu önemli bir gündem maddesi olmuştur. 1961- 1965 arası koalisyonlar döneminde irtica ile mücadele kapsamında Kur'an kurslarının faaliyetleri sınırlandırılmış ve bir kısım imam hatip okulları kapatılmıştır. Bunlara istianeden vatandaşlar, dini ilke ve uygulamalara dayanan unsurların engellenmesinde CHP'yi suçlamıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 165- 169).

Meclisteki partiler bir taraftan birbirlerini irtica ve komünizm üzerinden suçlarken bir yandan da yeni seçim kararı almışlardır. Bu bağlamda gerginliklerin, olumlu ilişkilerden fazla olduğu bir süreçte 1969 genel seçimleri yapılmıştır. 12 Eylül 1969'da

yapılan seçimlerde, AP oyların %46,53'ünü alarak yine birinci parti olmuştur. CHP, oyların % 27,36'sını alarak ikinci parti olmuştur. Ayrıca Güven Partisi (GP), Birlik Partisi (BP), MP, YTP, TİP ve MHP'de sembolik sayıda milletvekili çıkararak sınırlı da olsa temsil hakkı elde etmişlerdir.

Seçimlerin ardından Türkiye'ye ABD 6. Filosu gelmiştir. Önceden de ülkeye gelen Filo, bu defa da protestolara sebep olmuştur. İktidar ve muhalefetin ilişkilerinde yeni bir krize yol açmıştır. Hem iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi, hem Filo'nun gelişiyi artan protestolar ve hem de artan sağ sol eylemleri ülke de büyük bir kaosa yol açmıştır. Ülkenin farklı yerlerindeki gençler arasında her gün çatışma haberleri duyulmuş, eylemler sırasında yaralananların hatta ölenlerin dahi olduğu söylenmiştir. Çatışmaların şiddetini göstermesi bakımından yaralananların ve ölenlerin sayısının en fazla olduğu bir Pazar günün "Kanlı Pazar" olarak anılması çatışmaların ne kadar şiddetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Toplumdaki gerginlik, siyaseti de etkilemiştir. Muhalefet olayların bu kadar şiddetlenmesinin ve can kayıplarının artmasının sorumlusu olarak hükümeti görmüştür. Hatta İçişleri Bakanı Faruk Sükan'ın istifa etmesi istenmiştir. Ancak bakan kendisinin de, kolluk kuvvetlerinin de görevlerini en iyi şekilde yaptığını söyleyerek istifanın mümkün olmadığını belirtmiştir (Boray, 2010a: 315- 316).

Ülkedeki kaos ortamı her geçen gün artmakla birlikte 1971 yılında olaylar had safhaya ulaşmıştır. Sağ sol çatışmalarından kaynaklı öğrenci hareketleri, ekonomik sıkıntılardan kaynaklı işçi grevleri olayların içinden çıkılmaz bir hal almasına yol açmıştır. Ülkenin tamamında görülen olaylara karşı hükümet yasal tedbirler almaya çalışsa da bunlar yetersiz kalmıştır. İç politika da yaşanan bu olaylara karşılık dış politikada da hareketli günler yaşanmıştır. Birçok ülke gibi Türkiye'de ABD ve Rusya'nın oluşturduğu iki kutuplu dünyada hangi tarafa yönelmek gerektiği ile ilgili bölünmeleri yaşamıştır. NATO üyesi olmasından dolayı Türkiye, ABD'nin tarafında olması gerekse de esasında ABD ile ilişkilerin iyi olduğu söylenemezdi. İlişkilerin durumunu göstermesi açısından 1965 yılının ortalarından itibaren artan ABD karşıtı gösteriler önemli olmuştur. Ancak yine de Rusya ile yakınlaşma devlet politikası gereği istenmemiştir. Çünkü Rusya ile yakınlaşmanın ülke de sola destek olarak algılanacağı bunun da komünizme yol açacağı endişeleri duyulmuştur. Ülkede komünizm ve sol

büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. Öyle ki dönemin Genelkurmay Başkanı olan Memduh Tağmaç'ta soldaki hareketlenmeden rahatsızlık duyduğunu 22 Şubat 1971 tarihinde yaptığı bir konuşmasında açıkça ifade etmiştir. Tağmaç, Türkiye'de sol faaliyetlerin arttığını, ordunun bu durumdan rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir. Tağmaç'ın bu söylemleri yeni bir darbe ile karşı karşıya olunduğunun ilk sinyallerini vermiştir. Öncekilerden farklı olarak ordu bu kez darbe yapmamış onun yerine hükümeti uyarıcı nitelikte bir muhtıra vererek sınırlı bir müdahaleyi etmeyi tercih etmiştir (Toy ve Elmacı, 2007: 200).

Türk siyasi hayatının ilk muhtırası olan 12 Mart 1971 Muhtırasında, ordu doğrudan idareyi eline almak yerine, hükümeti istifa etmeye zorlamıştır. Silahlı kuvvetler muhtıra ile partiler üstü bir hükümet kurmayı hedeflemiştir. Çünkü ancak böyle bir hükümet ülkedeki kaosu çözebilir ve reformlar yaparak ülkeyi refaha kavuşturabilirdi. Yine de komutanlar partiler üstü bir hükümet isterken bu hükümetin de partilerden destek alacak kişilerden oluşmasını istemiştir. Bu kapsamda Meclis'in iki büyük partisi AP ve CHP'nin destek vereceği bir isim olan Nihat Erim'e hükümet kurma görevini vermişlerdir. Erim, hem sağ partilerden hem de CHP tarafından desteklenmiştir (Ahmad, 2014: 178- 179).

Nihat Erim tarafından kurulan partiler üstü hükümet ordunun da istediği gibi özellikle sola karşı tedbirler almıştır. Sol ise hükümetin aldığı bu tedbirleri 1961 Anayasası'nın ruhuna aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Bunun üzerine hükümet 1961 Anayasası'nda değişiklik yapmaya karar vermiştir. Halka danışılmadan yapılan değişikliklere özellikle sola zaten karşı olan AP destek vermiştir. Partiler üstü hükümet kurulmasındaki amaçlardan biri de özellikle ekonomi ile ilgili reformlar yapmaktır. Bunları yapmak için de öncelikle siyasi alanda düzenlemeler yapılmalıydı. İşte AP anayasa da yapılan değişikliklere bu sebeple destek vermiştir. İlginç bir şekilde hükümetin solu hedef alarak anayasada yaptığı değişikliklere CHP'de karşı olmamıştır. CHP burada ordunun etkisi dolayısıyla sessiz kalmayı tercih etmiştir. Yapılan anayasa değişikliğine karşı olan ve bunu da dile getiren tek isim, değişikliklerin kendi ideolojisine yönelik olarak yapıldığını çok iyi bilen, TİP'in eski Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar olmuştur. Aybar, değişikliklerin anayasanın ruhuna ters bir biçimde yapıldığını, asıl amacın ise sosyalizmi ortadan kaldırmak olduğunu belirtmiştir. Başbakan Erim ise

anayasada yapılan değişikliklerin sola ve sosyalizme olmasa da sosyal demokrasi ilkesine hizmet etmek amacıyla yapıldığını savunmuştur (Ahmad, 2014: 182).

Hem sosyal hem de ekonomik hayatta reformlar ile umut vaat eden bu hükümetin de ömrü kısa olmuştur. AP genel başkanı Demirel, önceki önem tecrübelerine de dayanarak partiler üstü hükümetin yerini halkın seçeceği bir hükümete bırakacağını biliyordu. Bu sebeple halkın desteğini alacak söylemlerde bulunmaya başlamıştır. Bu kapsamda ekonomik anlamda zengin kesimlere dönük reformlara karşı olduğunu göstermek istercesine hükümetin ekonomi ile ilgili reformlarını eleştirmiştir. Hükümeti istifaya zorlamıştır. Baskılara dayanamayan Erim, Cumhurbaşkanı Sunay'a istifasını vermiştir. Böylece partiler üstü hükümet dönemi sonlanmıştır (Ahmad, 2010: 168- 169; Toy ve Elmacı, 2007: 206- 207).

Erim'in istifasının ardından partiler üstü bir hükümet kurulması birkaç defa daha tecrübe edilmiştir. En azından iç politikada toplumsal anlamda bir rahatlama sağaldığı için bir süre daha bu yöntem kullanılmıştır. Nihat Erim'in ardından iki isme daha partiler üstü hükümet kurma görev verilmiştir. İlk isim Ferit Melen olmuştur. İkinci olarak ise Naim Talu partiler üstü hükümet kurmuştur. Her iki hükümette toplumsal anlamda rahatlama dönemi sağlasa da kısa ömürlü olmuştur. Seçimlere kadar birkaç kez sonlanıp yeniden kurulmak zorunda kalmışlardır.

Bu dönemde Meclisin uğraştığı konulardan biri de Cumhurbaşkanlığı seçimleri olmuştur. Cumhurbaşkanı Sunay'ın görev süresi 1973 yılında yapılacak olan genel seçimlerden önce dolmuştur. Dolayısıyla seçimlerden önce bir cumhurbaşkanı seçilmesi gerekmektedir. Ordu, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'in Cumhurbaşkanı olmasını istemiştir. Ancak AP'de, CHP'de, ordunun adayına destek vermemişlerdir. İki partinin de böylesi cesur kararının ardında ülkenin yönetiminde zaten ordunu söz sahibi olması vardı. Dolayısıyla artık askeri bir müdahale riski bulunmamaktaydı. AP ve CHP'nin bu kararlı duruşu sayesinde ordu, partiler ile uzlaşmıştır. Silahlı kuvvetler ilerleyen süreçte yeni bir darbe riski olmaması için, Meclis'ten her kesimin desteğini alacak bir ismi Cumhurbaşkanı seçmelerini istemiştir. Uzun süren isim arayışları sonucunda emekli bir asker olan Fahri Korutürk ismi üzerinde uzlaşmıştır. Böylece Fahri Korutürk Türkiye'nin 6.Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir (Ahmad, 2014: 184- 185; Toy ve Elmacı, 2007: 212).

Cumhurbaşkanlığı seçiminin ardından ülke de genel seçim sürecine girilmiştir. 1973 yılında yapılan seçimler beklenmedik bir şekilde sonuçlanmıştır. Seçim süreci AP'nin birinci parti olarak çıkacağını işaret ederken beklene olmamıştır. AP ciddi bir oy kaybederek birinci parti olamamıştır. %29,8 oranında oy alan AP seçimlerden ikinci parti olarak çıkmıştır. Kendi içinde lider değişikliği ile ilgili sorunlarla uğraşan CHP ise başarılı bir seçim dönemi geçirememiştir. Buna rağmen seçimlerden sürpriz bir şekilde zaferle çıkmayı başarmıştır. Ecevit'in genel başkanlığında seçimlere katılan CHP, %33,3 oranında oy alarak seçimlerin galibi olmuştur.

Birinci parti olmasına rağmen CHP tek başına hükümeti kuramamıştır. Bu sebeple yine koalisyon hükümetleri kurulması gündeme gelmiştir. CHP ile birlikte hükümeti kurmaya en yakın parti AP idi. Ancak AP, CHP ile hükümeti kurmaya yanaşmamıştır. Böylece ilk koalisyon denemesi olumsuz sonuçlanmıştır. AP-CHP Koalisyon Hükümeti kurulamamıştır. Çünkü iki büyük parti arasında geçmişe dayanan anlaşmazlıklar ve kutuplaşmalar vardı. Bunlarda iki partinin işbirliği ve koalisyonuna engel olmuştur. CHP bu defa daha küçük partilere koalisyon için başvurmak zorunda kalmıştır. Pek çok parti ile görüşme yapan CHP en nihayetinde, kendisinden çok farklı bir siyasi görüşe sahip olan Erbakan'ın MSP'si ile koalisyon kurmak zorunda kalmıştır.

CHP ve MSP gibi iki uçtaki farklı partinin ilk bakışta aynı hükümette yer alması çok mümkün görünmemekteydi. Ancak iki partinin liderinin, halkın gözünde imajlarını arttırmak istemeleri, farklılıkların göz ardı edilmesini sağlamıştır. Çünkü Ecevit, İnönü gibi döneme ve partisine damga vurmuş bir isimden sonra CHP'nin başına geçmişti. Erbakan ise önceki partisi Milli Nizam Partisi (MNP) kapatıldığı için yeni partisi MSP'de meşruiyet arayışında olmuştur. Bu meşruiyeti kazanmak için de CHP ile koalisyona evet demiştir (Ahmad, 2010: 173).

Kongar (1998: 183)'in “düşman kardeşler” olarak tanımladığı gibi Ecevit'in CHP'si ve Erbakan'ın MSP'si arasında kurulan koalisyon iki zıt kutbu temsil etmekteydi. Dolayısıyla kuruluşundan itibaren anlaşmazlıklar ve sürtüşmeler olması normal kabul edilmiştir. Bakanlıklardaki kadrolaşmalar, ekonomik temelden uzak ağır sanayi tesislerinin inşası, 12 Mart muhtırasından etkilenenlere genel af konuları (Aydın ve Taşkın, 2015: 256) partilerin üzerinde anlaşma sağlayamadığı konuların başında gelmiştir.

Genel af çıkarılmasına karşı olmayan MSP sadece affin kapsamına karşı olmuştur. Çünkü MSP genel genel affin yalnızca dini propaganda yaptıkları için ceza alan isimleri kapsamı gerektiğini, komünistlerin ise affin kapsamı dışında bırakılması gerektiği savunmuştur. Dolayısıyla genel af konusunda partiler arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Ancak en nihayetinde iki partinin de istediği olmuş, sağ ve sol eğilimli binlerce tutuklu serbest kalmıştır (Ahmad, 1992: 336).

Dış politika konularında da iki partinin üzerinde anlaşamadığı hususlar olmuştur. Kıbrıs meselesi başlı başına bir tartışma ve hatta koalisyonun dağılma sebebi olmuştur. Ayrıca 1973 krizi ile az gelişmiş ülkelerde ithal ikameci politikalar tasfiye edilmiştir. Bunun bir neticesi olarak petrol fiyatları bir anda fırlayarak dört katına çıkmıştır. Türkiye'yi de derinden etkileyen bu kriz koalisyon üyeleri arasında da gerginliğe sebep olmuştur (Ataay, 2007: 73).

1974 yılındaki Kıbrıs Harekâtı sonrasında ortaya çıkan gelişmeler CHP-MSP koalisyonunun sonunu getirmiştir. Ecevit halkın gözünde başarılı harekâttan sonra kahraman olmuştur ve böylece popülaritesi artmıştır. MSP destekçisi basın ise harekâtın esas kahramanının Erbakan olduğunu, böylesine bir başarıda Erbakan'ın çok büyük katkısı olduğunu yazmıştır. Ayrıca harekât ile ilgili Mecliste oylama yapıldığında bazı CHP vekillerin aleyhte oy kullandıklarını da belirtmiştir. Ecevit ise bu iddiaları reddetmiş, harekât kararının oy birliği ile alındığını savunmuştur. Ecevit harekât sonrası kazandığı başarının karşılığını oyla almak maksadıyla "hükümet etme ve politika anlayışının çok farklı oluşunu" sebep göstermiş hükümetten istifa etmiş ve erken seçime gidilmesini teklif etmiştir. Fakat Ecevit'in planının bilincinde olan başta MSP olmak üzere Meclisteki öteki partiler, erken seçimi desteklememişlerdir (Özdemir, 1989: 239). Çünkü CHP dışındaki hiçbir parti erken seçime gidilmesi durumunda alacağı oya güvenmemiştir. Bu da CHP'nin tek başına iktidar olmasına yol açabilirdi. Ancak Ecevit tüm engellemeler rağmen istifa ederek koalisyonu dağıtmıştır.

Koalisyonun dağılmasının ardından, Sadi Irmak, Cumhurbaşkanı tarafından yeni hükümet kurmak için görevlendirilmiştir. Ancak Irmak tarafından kurulan hükümet Meclisten güvenoyu almayı başaramamıştır. Bunun üzerine Demirel yeni hükümeti kurmak için görevlendirilmiştir. Demirel, Adalet Partisi (AP), Milli Selamet Partisi (MSP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile

birlikte I. Milliyetçi Cephe (MC) olarak da bilinen, sağ görüşlere sahip partilerden oluşan bir koalisyon hükümetini kurmayı başarmıştır. Hepsi dağ görüşlü olan dört partinin kurduğu I. Milliyetçi Cephe Hükümeti (I.MC), güven oylaması sırasında yalnızca 222 güvenoyu almıştır. Sınırdaki bir oyla hükümet kurulabilmiştir. 222 kabul oyuna karşılık 218 ret oyu almıştır. I. MC Meclis içinde CHP'nin sert muhalefeti ile uğraşmıştır. Ancak kendi içinde genel itibarıyla işbirliği ve uzlaşma hâkim olduğu için 2 yıldan uzun bir süre görevde kalabilmiştir. Bu sebeple o zamana kadar kurulan koalisyon hükümetleri içinde en uzun ömürlü hükümet olmuştur (Kasalak ve Uçar, 2014: 49- 50).

I.MC Hükümeti içindeki işbirliği ve uzlaşma havası CHP-MSP hükümeti döneminde çıkarılan genel aftan kaynaklı olarak bozulmaya başlamıştır. Çünkü genel aftan sonra serbest kalan sosyalistler, yeniden sağ sol çatışmalarını alevlendirmiştir. Bununla birlikte hükümetin anlayamadığı nadir konulardan biri olan bürokratik atamalarda, her partinin kendi desteklediği ismi ön plana çıkarması, hükümetin çalışamaz hale gelmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine 1977'de tüm partilerin desteğini alarak erken seçim kararı açıklanmıştır. Erken seçim kararının alınmasında, 1 Mayıs 1977'de işçi örgütlerinin ve sendikalarının düzenlediği ve 500 bin civarında işçinin katılım sağladığı işçi eylemlerinde yaşanan ölüm olayları etkili olmuştur. Bununla birlikte Ecevit'e suikast girişimi de erken seçim kararında etkili olmuştur. Ecevit'e yönelik suikast girişimi ve artan sağ-sol çatışmaları halkın yeniden CHP'ye yönelmesini sağlamıştır (İlman ve Dönmez, 2015: 182).

I.MC Hükümeti 1977 seçimlerine kadar görevinin başında kalmıştır. Bu sağ hükümete en sert muhalefeti ise o dönem için solun tek temsilcisi olan CHP yapmıştır. CHP seçimlerden bir önceki seçimlerde de olduğu gibi yeniden birinci parti olarak çıkmıştır. Bu başarıda hükümete karşı tek başına muhalefetini yürütmesi, sağdaki işbirliğine karşı solda tek başına mücadele etmesi ve bunun da halk tarafından ödüllendirilmek istenmesi etkili olmuştur. CHP %41,4 oranında oy almayı başarmıştır. En yakın rakibi AP ise %36,9 oranında oy alarak CHP'nin oldukça gerisinde kalmıştır. Öteki partilerde oldukça büyük bir oy kaybı yaşamış, hatta bazıları Meclis dışında kalmıştır (Ahmad, 1992: 349- 350).

Ancak CHP bir önceki seçimlerde yaşadığı makûs kaderi yeniden yaşamıştır. Çünkü milletvekili sayısı tek başına hükümeti kurmaya yetmemiştir. Bu sebeple CHP

yeniden koalisyon görüşmelerine başlamıştır. Tek tek partilerle görüşen CHP hepsinden eli boş dönünce, azınlık hükümeti kurmak zorunda kalmıştır. Bu hükümet beklenildiği gibi Meclis'ten güvenoyu alamamıştır. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'i yeniden hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Tarihin bir kez daha tekerrür ettiği bu günlerde Demirel AP, MSP ve MHP'nin katıldığı üç partili bir koalisyon kurmuştur. Önceki hükümete benzer şekilde bu koalisyon da II. Milliyetçi Cephe Hükümeti (II. MC) olarak anılmıştır. Kabine de ise AP'den 17, MSP'den 8 ve MHP'den de 5 isme bakanlık görevi verilmiştir (Kasalak ve Uçar, 2014: 50).

Adalet Partisi (AP), Milli Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin katılımıyla hayata geçen II. Milliyetçi Cephe Hükümetinin programı da I. MC Hükümeti programına benzemektedir. Bununla birlikte önceki hükümette var olan partiler arası çekişmelerin bu hükümette yer almaması, uzlaşılı kültürünün geliştirilmesi, hükümete dâhil olmayan partiler ile de işbirliği içinde olunması yeni hükümetin amaçları arasında sayılmıştır (Turan, 2002: 360).

II. MC her kesime hoşgörü ve anlayışı sağlayacak bir düzeni hedeflese de Hükümet programında; “Komünizm, faşizm ve diğer materyalizme dayalı zihniyetlerle, insanca yaşama hak, hürriyet ve haysiyetiyle bağdaşmayan, tüm değerleri yok eden bütün zulüm ve tahakküm idarelerine ve dikta heveslilerine karşıyız” (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 1327) maddesi ile hoşgörü ve anlayışın yalnızca ortaklar arasında olacağını göstermektedir. Ayrıca önceki hükümette olduğu gibi komünizmle mücadele ortak amaç olarak kabul edilmiştir. I. MC hükümetinden farklı bir biçimde faşizm ile de mücadele edileceği belirtilmiştir. Bu sebeple yeni hükümetin sağ da ve sol da aşırılıklara müsaade etmeyeceği anlaşılmaktadır.

Başta oldukça revizyonist ve umut vadeden II. MC, I. MC kadar bile sürmemiştir. Çünkü sağ sol arasındaki çatışma hiçbir şekilde sonlanmadığı gibi, ekonomik sorunlar, hayat pahalılığı gibi konularda ülkenin sorunlarının içinden çıkılmaz bir hal almasına yol açmıştır. Böylesine karmaşık bir ortamda hükümet başarılı olamamıştır. Sonuç olarak II. MC Hükümeti sonlanmıştır. II. Milliyetçi Cephe Hükümeti, Cumhuriyet tarihinin gensoru yoluyla düşürülen ilk hükümeti olmuştur.

II. MC Hükümetinin sonlanmasının ardından Cumhurbaşkanı, Ecevit'i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Hükümeti tek başına kuracak çoğunlukta olmadığı için Ecevit, bağımsız 10 milletvekili ve Cumhuriyetçi Güven Partisi'nden Turhan Feyzioğlu ile Salih Yıldız, Demokratik Parti'den ise Faruk Sükan'ın destekleriyle bir azınlık hükümeti kurmuştur. Azınlık hükümeti olduğu için yetkilerini dilediği gibi kullanamayan bu hükümet toplumdaki sorunları üstesinden gelememiştir (Kongar, 1989: 186).

Sağ ve sol gruplar arasındaki çatışmalar, ekonomik sorunlar ve CGP'li bakanların hükümetten istifa etmesi hükümet zayıflatmıştır. Ayrıca 1979 yılında 5 şehirde gerçekleştirilen ara seçimlerden AP'li vekillerin çıkması (TUGİAD, 1996: 37) Ecevit'i siyasal anlamda oldukça güçsüz hale getirmiştir. Sağ, sol çatışmalarına çözüm bulmak amacıyla alınan sıkıyönetim kararları da kontrolü sağlamaya yetmeyince hükümet istifa etmiştir (Zürcher, 2000:381).

Azınlık hükümetinin istifasının ardından Demirel'e yeni hükümet kurma görevi verilmiştir. Demirel bu defa MHP ve MSP'nin dışarıdan destek verdiği bir azınlık hükümetini kurmuştur. Amaç seçimlere kadar ülkeyi idare edebilmektir. Ancak dönemin artık gelenekselleşen karakteristiği haline gelen sağ-sol çatışmaları durulmamış, üstelik gazeteci, siyasetçi ve profesörlere yönelik suikastlar yapılmaya başlamıştır. Toplumsal gerilimler daha da artmıştır. İç savaşta olan bir ülkeyi idare etmeye çalışan Demirel, yeni bir ekonomik modelin hayata geçirilmesini çıkış yolu olarak bulmuştur. Bu sebeple tarihe "24 Ocak Kararları" şeklinde geçen bir dizi ekonomik anlamda radikal kararların alınmasına ön ayak olmuştur (Kongar, 2006: 187). Turgut Özal tarafından belirlenen 24 Ocak Kararları, CHP ve Ecevit tarafından oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. MSP ise bu kararlar hayata geçerse azınlık hükümetine verdiği destekten vazgeçeceğini duyurmuştur. Dolayısıyla var olan problemlere bir çözüm olur umuduyla alınan kararlar Demirel ve AP dışında hiçbir parti tarafından desteklenmediği gibi büyük sorunlara da sebep olmuştur.

12 Eylül 1980 tarihinde ordu, ülkenin sivil bir iktidar tarafından yönetilmesinin artık imkânsız hale geldiğini savunarak darbe yapmış ve ülkenin idaresini eline almıştır. 12 Eylül 1980'de Genelkurmay Başkanı olan Kenan Evren, sabaha karşı saat 03.59'da, radyoda askerinin ülke idaresine el koyduğunu halka ilan etmiştir. Üstelik diğer darbelerden

farklı olarak bu müdahale, ordudaki alt rütbeli subaylar tarafından değil, planlı bir şekilde emir- komuta zinciri içinde yapılmıştır.

Okunan bildiriye müdahalenin amacı şöyle açıklanmıştır: “Ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek; devlet otoritesini ve varlığını yeniden kurmak ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktır.” Darbenin ardından siyasi parti liderleri Ecevit, Demirel ve Türkeş tutuklanarak gözetim altında tutulmuşlardır.

3.2.2.3. 1980-2002 Arası Siyasal Muhalefet

Darbeyle meclisin ve hükümetin faaliyetine son verilerek, yasama ve yürütme faaliyetlerini yürütmek üzere, emir komuta sistemi içerisinde, kuvvet komutanlarından oluşan Milli Güvenlik Konseyi kurulmuştur. 20 Eylül 1980 tarihinde ise Bülent Ulusu'nun Başbakanlığında bir Bakanlar Kurulu oluşturulmuştur. Üyeler ağırlıklı olarak asker kökenli ve sağ eğilimliydi. 24 Ocak Kararlarının mimarı Turgut Özal ise Başbakan Yardımcısı olmuştur. Bu dönemde Milli Güvenlik Konseyi yasama organı, Bakanlar Kurulu ise yürütme organı olarak işlev görmüştür (Dursun, 2005: 102-106).

Milli Güvenlik Konseyi yeni bir anayasa yapma konusunda kararlı olmuştur. Çünkü ordu 1961 Anayasası'ndan hoşnutsuzdu. Ordunun düşüncesi 12 Mart Muhtırası Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın “sosyal gelişme, ekonomik gelişmeyi aştı” (Mumcu, 1977: 37) düşüncesi ile aynı yönde olmuştur. Bu sebeple sosyal haklara imkân tanıyan anayasal hükümlere kısıtlama getirecek bir anayasa hedeflenmiştir.

Yeni bir anayasa yapmak amacıyla Milli Güvenlik Konseyi (MGK) ve Danışma Meclisi'nden oluşan kurucu meclis oluşturulmuştur. Danışma Meclisi'nin başında ise Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı bulunmaktaydı (Turgut, 1986: 34). Öncelikle bir anayasa taslağı hazırlanmıştır. Bu taslak ilk olarak MGK'nın onayına sunulmuştur. MGK'nın onayından geçen anayasa için halkın, bilgilendirilmesi ve anayasaya destek için ikna edilmesi gerekmektedir. İkna çalışmalarında başı Kenan Evren çekmiştir. Katıldığı radyo ve televizyon programlarında, yeni anayasanın kefilinin kendisi olduğunu söylemiştir. Evren biraz da tehditkâr bir üslupla, yeni anayasanın halk oylamasından geçmemesi gibi bir durumda, askeri müdahaleye sebep olan durumlara, karmaşık günlere ve kaos ortamına yeniden geri dönülebileceğinin de uyarısını yapmıştır (Oran, 1989: 110).

7 Kasım 1982 tarihinde 1982 Anayasası halk oylamasına sunulmuştur. Halk eski ortama geri döneceğinin korkusu ile orduyu ve Evren'i bile şaşırtacak çoğunlukta, %91 oranında, anayasaya evet demiştir. Anayasa oylamasında aynı zamanda Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı da oylanmıştır. Dolayısıyla anayasa ile aynı oranda oy alarak Evren Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

1982 Anayasası ile yürütme üzerinde denetim ve denge mekanizması kurmak amacıyla bazı kurum ve kuralları değiştirilmiştir. Senato kaldırılmış, Anayasa Mahkemesi'nin anayasa değişikliklerini yalnızca şekil yönünden denetlemesi uygulaması getirilmiş, yargı mali ve idari yönden Maliye Bakanlığı'na bağlanmış, kurumların bazılarının ise özerklikleri ya sınırlandırılmış ya da kaldırılmıştır. Siyasi partilerin, dernek ve vakıfların faaliyet alanları da daraltılmış ve kontrol altına alınmıştır. Muhalefetin hükümeti etkin bir şekilde denetlemesine bazı sınırlamalar getirilmiştir. Cumhurbaşkanının yetkilerinin genişletilmiştir. Bu durum ise idarede çift başlılığın oluşmasına sebebiyet vermiştir (Kalaycıoğlu, 2007: 335-336).

Yeni anayasanın kabul edilip yürürlüğe girmesiyle artık askeri idarenin de sonuna gelinmiştir. 1983 yılında sivil bir yönetim için seçim yapılmasına karar verilmiştir. Ancak bu süreçte bile askeri idare tedbiri elden bırakmamıştır. Seçimlere katılacak adayları ve partileri tek tek inceleyerek elemeye tabi tutmuştur. Pek çok adayı ve partiyi veto ederek seçimlerin dışında bırakmıştır. Bu sebeple seçimlere yalnızca onay verilen üç parti katılabilemiştir. Bu partiler ise emekli bir asker olan Turgut Sunalp'in kurduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Necdet Calp'in genel başkanı olduğu Halkçı Parti (HP) ve 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'ın kuruculuğunu üstlendiği Anavatan Partisi (ANAP) olmuştur (Turgut, 1986: 331).

Bu üç partiden başka, bağımsız aday başvuruları da rekor bir sayıya ulaşmıştır. Hatta öyle ki cumhuriyet tarihinin en fazla bağımsız aday başvurusu 6 Kasım 1983 seçimleri için yapılmıştır. 482 kişi bağımsız olarak milletvekili olmak için başvuru yapsa da bunların çok büyük bir kısmı askerden veto yemiştir (Doğan, 1985: 396). Sadece bağımsız adaylar ve partiler değil partilerin aday göstereceği isimler de MGK'nın iznine tabi olmuştur. Bu sebeple partiler milletvekili listelerini hazırlarken oldukça zorlanmışlardır (Donat, 1987: 423-424).

Seçim yaklaştıkça TSK, rengini belli etmiştir. Seçimlerden iki gün önce Kenan Evren bir açıklamasında “MGK’nın üç senelik icraatından memnun iseniz, bu icraatı devam ettirecek ve ülkeyi bir daha kargaşa ortamına sürüklemeyecek bir idareyi işbaşına getireceğinize inanıyorum” (Cemal, 1986: 446) ifadelerini kullanarak emekli orgeneral Turgut Sunalp’in partisine açık destek istemiştir.

Seçimler sonuçlandığında ise Evren’in ve ordunun isteğinden farklı olarak Turgut Özal’ın ANAP’ı %45, Necdet Calp’in Halkçı Parti’si %30, ordunun desteklediği parti Milliyetçi Demokrasi Partisi %24 oy almıştır (Cemal, 1986: 446). Bu sonuçlarla ANAP tek başına iktidar olmuştur.

Askeri idarenin açık bir şekilde destek verdiği “seçkinci-devletçi” emekli asker Turgut Sunalp’in, başbakan olacağı tahmin edilmişti. Fakat seçimleri “liberal, anti devletçi, anti bürokratik” bir görüntü sunan Turgut Özal ve partisi ANAP ciddi bir farkla kazanmıştır. ANAP’ın başarısının sırrı esasında MGK’nın yasakçı tavrında gizliydi. Çünkü MGK seçimlere katılmak isteyen pek çok adayı ve partiyi engellemiştir. Bu aday ve partilerde kendi görüş ve fikirlerinin Mecliste temsil hakkı bulabilmesi için diğer iki partiye göre daha kapsayıcı ve kucaklayıcı olan ANAP’a destek vermişlerdir. Böylece farklı çevrelerden destek gören ANAP seçimleri farklı bir üstünlükle kazanmıştır. Turgut Özal ve ANAP, “liberal, milliyetçi, dindar ve sosyal demokratları” kapsayabilmiş ve böylece, 1983 seçimlerinden galip gelmiştir (Tanör, 2005: 60).

ANAP’ın diğer fikir ve görüşleri kapsamının yanında özellikle Özal’ın geliştirdiği ekonomik politikalar da seçimlerde başarı sağlamsını etkilemiştir. 24 Ocak kararlarına bir önceki dönemde karşı çıkılrsa da, bu defa ekonomik krizden kurtulmanın reçetesi olarak görülmüştür. Bu kararlar kapsamında Özal öncelikle iş çevreleri üzerinde politikalar geliştirmiş ayrıca küresel ekonomiye uyum sağlamak gerekliliği yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Ekonomi ile ilgili önemli çalışmaları bulunan Özal’ın muhafazakâr kimliği de halktan destek görmesine ve böylece ANAP’a meşruiyet sağlamasına katkı sağlamıştır. Ayrıca Özal siyasete uzak bir isim de değildi. Kendisi daha önce de 1977 seçimlerinde, Milli Selamet Partisi’nden milletvekili adayı olmuştur. Böylece milliyetçi muhafazakâr çevrelerden destek görmüştür. Dolayısıyla hem merkez sağdaki boşluğu doldurmak için sürekli gündemde tutulan milliyetçi-muhafazakâr

söylem hem de ekonomik anlamda yetkin bir ismin partinin başında bulunması ANAP'ın başarısını etkileyen faktörler olmuştur (Taşkın, 2015: 293).

Kenan Evren'in MDP'ye açıkça destek istemesi ve Özal aleyhinde açıklamalarda bulunması, halkı Özal'a daha fazla yakınlaştırmıştır. Çünkü askeri yönetim tarzını artık istemeyen vatandaş, MDP'nin iktidar olması ile askeri yönetim arasında bir fark görmemiştir. Bu sebeple sivil bir parti olan ANAP'ı desteklemişlerdir (Ahmad, 2014: 224).

Pek çok siyasetçi için darbe sonrası başlayan siyasi yasakların, 1983 yılı itibariyle kaldırılması gündeme gelmiştir. 1983 yılında siyasi partiler kanunu, milletvekili seçim kanunu gibi kanunlarda değişiklikler yapılarak yasaklı siyasetçilerin siyaset sahnesine dönmesine ortam hazırlanmıştır. Bununla birlikte seçim sistemlerinden biri olan ve temsili zorlaştıran D'Hont Seçim Sistemi ile seçimlerde %10'dan fazla oy alamayan partilerin barajı aşmadığı için meclise giremediği ülke barajı sistemi getirilmiştir. Burada amaç yönetimde istikrar ve temsilde adalete sağlanması olmuştur. Özellikle 1961 Anayasasının sağladığı özgürlükçü ortam sayesinde çok sayıda farklı ideolojileri temsil eden partiler kurulmuştur. Bu partilerin yarattığı çeşitlilik, yönetimde sorunların yaşanmasının ve sağ sol çatışmalarının sebebi görülmüştür. Bu sebeple yeni anayasa döneminde istikrarın ön planda tutulduğu bir idare tesis edilmeye çalışılmıştır. Koalisyon dönemlerinde farklı ideolojilere sahip partiler temsil imkânı bulmaktadırlar. Meclisteki bu fazla temsiliyet ise yönetimde krizlere ve istikrarsızlıklara yol açmaktadır. Bu sebeple yeni dönemde siyaset farklı ideolojilere temsil imkânı sağlamayacak şekilde kurgulanmıştır. Böylece siyaset arenasında yalnızca merkez sağ ve merkez solu temsil edecek partiler olmuştur (Küçük, 2005: 208).

12 Eylül 1980 askeri darbesi sosyalist muhalefetin bütünüyle sindirilmesine sebep olmuştur. 12 Eylül öncesinde de kendi içinde parçalı bir yapısı olan sosyalistler müdahalenin ardından da yeni dönemin şartlarından dolayı kolay kolay toparlanamamıştır. Ayrıca sosyalizmin önemli isimlerinin cezaevinde ya da yurtdışında bulunması da sosyalistlerin toparlanmasını zorlaştırmıştır (Sala, 2021: 23).

1980'li yılların sosyalizm açısından sönük geçtiği söylenebilir. Şiddet eylemlerinden ve çatışmadan uzaklaşan sosyalist hareketler artık genellikle gazete, dergi

gibi basın ve yayın yoluyla varlığını sürdürmeye çalışmıştır. 1980’li yıllar sosyalizm için “içe dönük, sadece örgüte değilse de sola dönük bir biçimde geçtiği, kitlelerle ilişkinin sınırlı kaldığı” yıllardır (Kılıç, 2006: 143). Bu durum 1990’lı yıllara kadar yani solun yeniden partileşme ve sendikalaşma çabalarının başlamasına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla siyasi yasaklar kalkıncaya kadar solun aktif bir şekilde parlamentoda bulunamadığı ve bir parlamenter muhalefeti odağı olamadığı söylenebilir.

Darbenin ardından, sivil bir idareye geçilse de iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkiler çoğunlukla seçim zamanlarında anlam bulmuştur. Çünkü darbe tehdidinin devam ettiğini düşünen partiler çoğunlukla seçimlerde karşı karşıya gelmeyi tercih etmişlerdi. Mecliste ciddi anlamda bir muhalefet ya da uyuşmazlık durumu ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte zaten 1983’ten 1989’a kadar, 1985 yılı hariç, her yıl seçimler yapılmıştır. Dolayısıyla iktidar ve muhalefet zaten sık sık karşı karşıya gelmişlerdir. Seçim süreçlerini düzenleyen seçim kanunları iktidar ve muhalefetin karşı karşıya geldiği temel mesele olmuştur. Seçim yasalarını iktidar çoğu zaman muhalefete karşı kullanmıştır (Karakaya, 2017: 149). Seçim Kanunu ile ilgili tartışmalar ülke gündemimi uzun süre meşgul etmekle birlikte partiler meclise girebilmek için güç birliği arayışlarına girmek zorunda kalmıştır. Her ne kadar Seçim Kanunu bu güç birliklerine izin vermese de partiler dolaylı yolları kullanarak ittifaklar kurmuşlardır.

Turgut Özal’ın ilk hükümet dönemi 1987 yılına kadar deva etmiştir. Bu dönemde dikkat çeken bir husus ise partilerin güç birliği arayışları olmuştur. Örneğin; kapatılan AP ile aynı siyasi çizgide olan DYP, bir süre sonra yine AP ile benzer görüş ve düşüncelere sahip, ancak seçimlerden önce MGK tarafından kapatılan BTP ile birleşmiştir. Sağdaki bu birleşmenin ardından solda da HP ile SODEP birleşmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak bu iki parti sağ patiler kadar kolay bir şekilde birleşememişlerdir. Çünkü Anayasa’nın 84. maddesi bu şekilde iki partinin birleşmesine engeller koymuştur. Dolayısıyla HP ve SODEP dolaylı yollardan birleşmek zorunda kalmışlardır (Tanör, 2005: 66- 68).

Partiler anlamındaki hareketlilik yalnızca Mecliste yoktu. Dışarıda da Türk siyasi hayatına yön verecek önemli partilerin kurulması için çalışmalar yapılmaktaydı. Bu kapsamda ilk olarak, siyasi yasağı bulunan CHP lideri Bülent Ecevit’in eşi Rahşan Ecevit soldaki parti açıklığını gidermek amacıyla DSP (Demokratik Sol Parti)’yi kurmuştur.

DSP'nin kuruluşu SHP'ye bir rakip geldiğini göstermekteydi. CHP'nin manevi mirasına sahip çıkan SHP, DSP ile bu mirası bölüşmek zorunda kalmıştır. Ayrıca DSP yeni kurulan bir parti olduğu için herhangi bir seçime katılmamış ve henüz Mecliste temsil hakkı elde edememiştir. Ancak 18 milletvekili SHP'den ayrılarak DSP'ye katılmıştır. Böylece DSP'de Mecliste temsil hakkına kavuşmuş ve yeni bir sol muhalefet partisi ortaya çıkmıştır (Zürcher, 2000: 9). 18 SHP'li vekilin DSP'ye katılması SHP açısından rahatsızlığa yol açsa da, ANAP ise Mecliste kendisine muhalefet olan solun DSP sayesinde parçalanmış olmasını oldukça olumlu karşılamıştır.

Askerin müdahalesi sonucu kapatılan partilerden olan MHP ile aynı siyasi çizgide Muhafazakâr Parti kurulmuştur. Bu parti bir süre sonra isim değişikliği yaparak Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ismini kullanmaya başlamıştır (Tanör, 2005: 68). 1983 seçimlerinde ordunun ve Kenan Evren'in açıkça desteklediği MDP bir süre sonra kendini feshetmiştir. Bundan sonra partinin bazı milletvekilleri Hür Demokrat Parti'yi kurmuşlardır. Yeni partiye katılmayan başka bir grup milletvekilinin bir kısmı ANAP'a katılma kararı almışlardır (Tanör, 2005: 68- 69).

Siyasal hayatı canlandıracak şekilde birçok parti kurulmuş olsa da bu partiler ordunun etkisinden dolayı siyasal alana yönelik farklı ve yeni bir söylem geliştirememişlerdir. Dolayısıyla ANAP'a karşı gösterilebilecek etkili bir muhalefet olmamıştır. Bunda siyasal partilerin ordudan çekinmesi etkili olduğu kadar hukuki bazı engeller de bulunmaktaydı. Tüm bunlara bakarak 1983'ten itibaren devam eden ANAP iktidarının muhalefet anlamında rahat ettiği söylenebilir. Çünkü ANAP'a yüksek sesle muhalefet edecek bir parti henüz yoktu. Hatta yerel seçimlerde bile iktidar muhalefet ilişkilerinde bir sertleşme görülmemiştir. Partilerin böylesine silik bir görüntü çizmesinde darbe travması çok etkili olmuştur. Bütün partiler yapacağı bir eylemin ya da açıklamanın ordunun hoşuna gitmeyeceği ve bu sebeple kapatılacağı ya da genel başkanının tutuklanacağı etkisi altında fazlasıyla kalmıştır. Bu sebeple de partiler arası çekişme olarak düşünülebilecek hiçbir duruma katılmamışlardır (Sunay, 2009: 324).

6 Eylül 1987'de hukuki ve siyasal anlamda bir gelişme yaşanmıştır. 12 Eylül Müdahalesi ile siyasetten men edilen genel başkanların siyasi yasakları kaldırılmıştır. ANAP ve Özal yasakların devam etmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ancak halk oylamasında sonuç farklı olmuştur. Çok az bir farkla da olsa halk eski liderler yeniden

siyaset sahnesinde görmek istemiştir. Böylece liderler siyasete ve partilerine geri dönmüşlerdir. Süleyman Demirel, DYP'nin 1987'deki olağanüstü kongresinde genel başkanlığı Hüsamettin Cindoruk'tan almıştır. Bülent Ecevit de Eylül ayında DSP'nin genel başkanı seçilmiştir. Alparslan Türkeş ve Necmettin Erbakan da Ekim ayında yeniden partilerinin başına geçmişlerdir.

29 Kasım 1987'de genel seçim yapılmıştır. Seçimlere katılım oranı, %92,38 olmuştur. Bu oran ile 1987 seçimleri Türkiye'nin en yüksek katılımlı seçimleri olmuştur. 1987 genel seçimleri, 12 Eylül askeri darbesinin siyasetteki izlerinin yavaş yavaş silinmeye başladığını göstermiştir. Çünkü 12 Eylül döneminde ordunun izni ile seçimlere katına nadir partilerden olduğu için "icazetli partiler" şeklinde adlandırılan HP ve MDP seçimlerde aldıkları yenilgilerden ötürü dağılma dönemine girmişlerdir.

Genel seçimlerden, %36,31'lik oy oranı ile yine ANAP birinci parti olarak çıkmıştır. Buna rağmen 1983 seçimlerinde, Özal'lı Anavatan Partisi'nin %45,14 oranında oy aldığı düşünüldüğünde, bu seçimlerdeki durumunun çokta parlak olmadığı görülmüştür. Bunda iktidarın, ANAP'ı fazlasıyla yıpratmasının etkisi bulunmaktadır. Sosyal Demokrat Halkçı Parti ise, %24,74 oranında oy almıştır. Böylece parlamentoda, 99 milletvekilliği elde etmiştir. Bu sonuçla SHP hem solun en büyük partisi olmuş hem de ana muhalefet partisi olmaya hak kazanmıştır (Arslan, 2007: 6).

Siyasi yasakları kalkan liderlerde gelir gelmez seçimlere katılmışlardır. Demirel'in DYP'si %19,14 gibi önemli bir oy oranı ile 59 sandalye kazanmıştır. Bülent Ecevit'in başkanlığındaki DSP ise %8,53'lük oy oranı ile seçimlerden dördüncü parti olarak çıksa da %10'luk seçim barajına takılmış bu sebeple meclise girmeye hak kazanamamıştır. DSP'den başka Erbakan'ın Refah Partisi ve Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi de %10'luk seçim barajının altında kalarak Meclise girememiştir.

Seçimlerden sonra yeni hükümet, en fazla oy aldığı için Özal tarafından kurulmuştur. Genel seçimler henüz bitmiş olsa da yeni bir halk oylaması yapılması gündeme gelmiştir. Oylamanın konusu ise yerel seçimlerin daha erken bir tarihe alınmasıydı. ANAP yerel seçimlerin daha erken bir tarihte yapılması taraftarıydı. ANAP, sayıca üstün olmasını kullanarak, 1989 yılının Mart ayında yapılması planlanan yerel seçimlerin, 1988 Kasım'ına alınması yönündeki düzenlemeyi Meclis'ten geçirmeyi

başarmıştır. Fakat değişiklik 300'den az milletvekili tarafından kabul edildiğinden Anayasal olarak halk oylamasına başvurmak gerekmekteydi. Halk oylaması yaklaşırken seçimin önemi de değişmeye başlamıştır. Artık seçim, hükümet için bir güven oylamasına dönüşmüştür. Çünkü muhalefet partileri propaganda sürecini genel seçim havası içinde geçirmiş ve hükümet üzerinden söylem geliştirmişlerdir. Aynı zamanda iktidarda bulunan Özal da başarısız olmaları halinde istifa edeceğini iddia etmiştir. Halk oylamasına işte böylesine gergin bir hava içinde girilmiştir. Nihayetinde karar, yerel seçimlerin zamanında yapılması yönünde olmuştur (Boray, 2010b: 341).

Halk oylaması ANAP için tam anlamıyla bir hayal kırıklığı olmuştur. Çünkü halk yerel seçimlerin öncesinde değil zamanında yapılmasına karar vermiştir. Sonuç olarak yerel seçimler 26 Mart 1989 yapılmıştır. Halk oylamasının sonucu gibi seçimin sonucu da ANAP için hüsrana olmuştur. Yalnızca %22 oranında oy alan ANAP seçimlerden üçüncü parti olarak çıkmıştır. SHP ise oyların %28'ni alarak seçimlerin galibi olmuştur. DYP ise %26'lık oy oranı ile ikinci parti olmuşlardır. Böylece Türkiye'de sol bir parti seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır ve bu da birçok tartışmanın başlangıcı olmuştur. Muhalefet %22'lik bir oy oranının hükümet için yetersiz olduğunu ve yerel seçimlerin bir güven oylamasına dönüştüğü düşünüldüğünde hükümetin güvenoyu alamadığı ve istifa etmesi gerektiğini iddia etmiştir (Tekin ve Okutan, 2011: 207).

Yerel seçimlerden hükümetin çok düşük oranda oy alması ve yaklaşan cumhurbaşkanlığı seçimleri siyaseti daha fazla germiştir. 12 Eylül Askeri Müdahalesinin ardından, halk 1982 Anayasası oylanırken, Kenan Evren'in de Cumhurbaşkanlığı oylanmıştı. 9 Kasım 1989 tarihinde ise Evren'in görev süresi bitecekti. Anayasaya göre görev süresi dolmadan 30 gün önce cumhurbaşkanlığı seçim sürecinin de başlaması gerekmekteydi. Cumhurbaşkanı seçilebilmek için Meclis'te oylama yapılması ve burada ilk iki turda üye tam sayısının üçte ikisinin oyunu almak gerekmekteydi. İlk iki turda bu oranlara ulaşılmazsa üçüncü tur için salt çoğunluk yeterli kabul edilmiştir. Evren'in görev süresinin dolmasına az bir zaman kalmasına rağmen henüz bir aday ortada yoktu. Yerel seçimlerden aldığı güç ile SHP ise üç partinin uzlaşacağı bir ismin aday gösterilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. DYP ise erken seçim kararı alınmasını ve yeni gelecek Meclisin cumhurbaşkanını seçmesini daha uygun bulmuştur. İktidarda olan ANAP ise iki görüşe de karşı çıkmıştır. ANAP'ın hesabına göre kendi içinden bir

cumhurbaşkanı adayı çıkarması durumunda, ilk iki turda üçte iki çoğunluğu sağlayamazsa bile üçüncü turda salt çoğunluğu sağladığı için, kendi adayını seçtirebilirdi. Böylece ANAP'ın dediği olmuş ve cumhurbaşkanlığı seçimleri zamanında yapılmıştır. SPH ve DYP aday göstermemiş, ANAP ise Turgut Özal'ı aday göstermiştir.

Özal'ın cumhurbaşkanlığı adaylığına hem parti içinden hem de muhalefet partilerinden itirazlar yükselmiştir. Parti içinden de itirazlar olsa da bu nispeten sınırlı olmuştur. Ayrıca hem iç politikada hem de dış politikada sorunların artmaya başlaması ve hükümetin bu sorunlara çözüm bulmakta zorlanması, ANAP'a olan halk desteğinin de giderek azalmasına yol açmıştır. ANAP'ın olası bir seçimde muhalefet düşmesi durumunda kendisinin de siyaset sahnesinden silineceğini düşünen Özal bu sebeple cumhurbaşkanlığı adaylığına sıcak bakmıştır (Özdemir, 2014: 281).

Özal cumhurbaşkanlığı adaylığına sıcak baksa da hem parti içinden hem de muhalefetten gelen itirazları değerlendirmek amacıyla partisindeki genel durumu analiz etmek için anket yaptırmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 11.10.1989). Anket sonrası Özal'ın adaylığını isteyenlerin sayısının çok daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Özal'ın adaylığına muhalefet eden bazı isimler ise partilerinden istifa ederek DYP'ye katılmışlardır. Muhalefet partileri DYP ve SHP ise Özal'ın aday olması durumunda sine-i millete döneceklerini söylemişlerdir (Milliyet Gazetesi, 20.10.1989). Cumhurbaşkanlığı seçimleri geldiğinde ise Özal'a kendi partisinden bir rakip çıkmıştır. Fethi Çelikbaş birinci turda 18 oy almayı başarmışken, üçüncü turda 14 oy alarak bu yarıştan elenmiştir. Nihayetinde Özal hem parti içi muhalefet ve hem de Mecliste boykot ile karşı karşıya kalmasına rağmen üçüncü turda salt çoğunlukla cumhurbaşkanı seçilmiştir. Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal, aynı zamanda 2.sivil cumhurbaşkanı olmayı da başarmıştır.

Özal Cumhurbaşkanı olduktan sonra hükümeti kurması için ANAP'lı Yıldırım Akbulut'u görevlendirmiştir. Yıldırım Akbulut hükümeti kurduktan sonra, ANAP için olağanüstü kongre kararı alarak partinin genel başkanı olmuştur. Özal'ın yeni hükümeti kurma yetkisini kendi partisi içinden bir isme vermesi muhalefet partilerinin tepkisini çekmiştir. Muhalefet bir erken seçim yapılması ve böylece yeni Meclisin hükümeti kurmasının daha doğru olacağını düşünmekteydi. Bu sebeple Özal'ın tarafsız ve bağımsız

bir Cumhurbaşkanı olmadığını, anayasa yeminine sadık kalmadığını ifade etmişlerdir (Boray, 2010b: 364).

Muhalefet partilerinin itirazları dışında da Akbulut'a hükümet kurma görevinin verilmesi parti içinde de eleştirilmiştir. Çünkü partide Akbulut'u istemeyen bir grup bulunmaktaydı. Bu isimlerden biri de Mesut Yılmaz'dı. Mesut Yılmaz bir süre sonra bakanlıktan istifa etmiş ve ANAP'ın yeni genel başkanı olmak için çalışmalarına başlamıştır. İlginç olarak Mesut Yılmaz, Özal'ın bazı aile üyeleri tarafından da desteklenmekteydi. 15 Haziran 1991 tarihindeki olağanüstü kongrede Mesut Yılmaz ANAP'ın yeni genel başkan seçilmiştir. Bunun üzerine Akbulut başbakanlık görevinden istifa etmiştir. Özal, bu defa hükümeti kurması için ANAP'ın yeni genel başkanı Mesut Yılmaz'ı görevlendirmiştir (Tanör, 2005: 85- 86).

Mesut Yılmaz yeni hükümeti kurarak güvenoyu almıştır. Ancak birkaç ay sonra muhalefet partileri genel seçimlerin erken bir tarihte yapılmasını talep etmişlerdir. Mesut Yılmaz da muhalefetin bu talebini olumlu karşılamıştır. İktidarın, muhalefetin böylesi bir isteğini kabul etmesi siyasi ilişkilerde ılımlı bir havanın esmesine etki etmiştir. Meclisteki tüm partilerin liderleri bir görüşme yapmış ve genel seçimlerin erken bir tarihte, Kasım 1991'e alınması kararlaştırılmıştır. Sonrasında ise Başbakan Mesut Yılmaz'ın isteği üzerine biraz daha erken bir tarih olarak Ekim ayında seçimlerin yapılması kararlaştırılmıştır (Tanör, 2005: 85- 86).

20 Ekim 1991 tarihinde yapılacak seçimlerden önce, seçim kanununda bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikleri ANAP'ın seçimi kazanmak için yaptığı düşünülmüştür. Ancak iktidar lehine yapılmış olduğu düşünülen bu düzenlemeler bile ANAP'ın seçimi kazanmasını sağlamamıştır. İktidar partisi olarak katıldığı seçimleri ANAP muhalefet partisi olarak sonuçlandırmıştır. 178 milletvekili çıkaran DYP birinci parti olmuştur. ANAP %24,01 oranında oy alarak ikinci parti konumuna düşmüş ve 115 milletvekili çıkarabilmiştir. Sosyal Demokrat Halkçı Parti 88, Refah Partisi 62 ve Demokratik Sol Parti 7 milletvekilliği kazanmıştır. Hükümeti kurma görevi verilen Süleyman Demirel, 20 Kasım 1991 tarihinde, 88 milletvekili olan Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile bir koalisyon hükümeti kurmuştur (Akman, 51).

1991 seçimleri iktidar partisi ANAP'ı muhalefete düşürürken, farklı siyasal eğilime sahip partilerde işbirliği yaparak seçimlerde başarı sağlamıştır. Ayrıca siyasi yasaklı liderlerin yeniden partilerinin başına geçmeleri ve ekonomik olarak yaşanan sıkıntılar 1991 seçimlerinin sonucunun ANAP'ın lehine olacağını işaretlerini vermiştir. ANAP yerine, yeni dönemde yıldızı parlayan partinin ise DYP olacağı seçim sonuçlarından anlaşılmaktadır. DYP merkez sağın temsilcisi olmuştur. 1991 seçimlerinin Türk siyasi hayatı açısından bir önemi de merkez sağ ve merkez sol partileri dışında milliyetçi ve dini referanslı partilerin de artık mecliste temsil imkânı bulmuş olmasıdır. Hem Kürt Milliyetçiliği hem de Türk Milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Ayrıca 12 Eylül sonrası siyasetten uzaklaşan dini referanslı Milli Görüşte artık Mecliste yer alarak siyasi tartışmalara katılma imkânı elde etmiştir. Aynı şekilde Türk Milliyetçiliğinin pratik hali Ülkücü Harekette yeni Mecliste yer bulmuştur. Siyasal hayatta aynı anda hem Türk Milliyetçiliğinin, hem Kürt Milliyetçiliğinin hem de Milli Görüşün yer alması bundan sonraki süreçte siyasetin nasıl şekilleneceğini görmek bakımından önemlidir (Karakaya, 2017: 187).

1991 seçimleri pek çok partinin meclise girmesine de olanak tanımıştı. Bu partiler genelde daha büyük partilerle ittifak yaparak Meclise girebilmiştir. Seçim öncesi ittifaklar şeklinde kurulan bu işbirlikleri seçimlerin ardından dağılmıştır (Ahmad, 2014: 239). Küçük partilerin Meclise girebilmesinin yolunu ise ANAP'ın seçim kanununda yaptığı düzenlemeler açmıştır. Esasında ANAP tam aksi bir hesap yapsa da küçük partiler düzenlemeyi lehlerine çevirerek ANAP'ın iktidarını zora sokmuşlardır.

Seçimin ardından DYP-SHP Koalisyonu kurulmuştur. Demirel yeni hükümetin başbakanı olmuştur. Yeni kabinede, 20 DYP'li, 12 SHP'li bakan yer almıştır. Devlet bakanlığı sayısı da 15'e çıkarılmıştır (Milliyet Gazetesi, 21.11.1991).

DYP-SHP koalisyonuna Mecliste en sert muhalefeti ANAP lideri Mesut Yılmaz yapmıştır. Yılmaz zaten sert bir muhalefet yapacağını koalisyonun ilk günlerinde belirtmiş ve bu hükümetin çok uzun ömürlü olamayacağını ifade etmiştir. Mesut Yılmaz'ın aksine Cumhurbaşkanı Turgut Özal ülkedeki sorunların çözümü için koalisyona tam destek vermiştir. Aynı şekilde ANAP'ın ve Yılmaz'ın da koalisyondan desteğini esirgememesi gerektiğini beyan etmiştir (Tayyar, Milliyet Gazetesi, 22.11.1991). Özal koalisyonu Süleyman Demirel'in değişen tavrından dolayı da

destekleme kararı almıştır. Zira Demirel seçim döneminde, cumhurbaşkanı olmasına rağmen Turgut Özal üzerinden seçim çalışmalarını yürütmüştür. Hatta seçimi kazanmaları halinde Özal'ı cumhurbaşkanlığından indireceğini bile söylemiştir. Ancak seçimlerin ardından Demirel'in başbakanlık görevi için Çankaya Köşkü'ne çağırılması, kendisine hükümeti kurma görevinin verilmesi ve onun da bu görevi kabul etmesi Özal'a olan muhalefet anlayışının değiştiğini göstermektedir. Özal'da bu ılımlı havayı bozmamak için koalisyona destek verdiğini ve vereceğini açıklamıştır. Başbakan ve Cumhurbaşkanı arasındaki iyi ilişkiler hükümet krizleri yaşanmaması ve özellikle koalisyon hükümetlerinin varlığının daha uzun sürmesi açısından oldukça önem arz eden bir konudur.

Daha önce de belirtildiği gibi yeni döneme hem Türk hem de Kürt milliyetçiliklerinin ve dini referanslı hareketlerin görüleceği bir dönem olmuştur. Bu kapsamda yeni koalisyon dönemine, Kürt kimliği ile bilinen Halkın Emek Partisi (HEP)'ne mensup milletvekillerinin meclise girmesiyle meydana gelen durumlar damgasını vurmuştur. SHP ile ittifak kurarak Meclise girme şansı yakalayan HEP, seçiminden sonraki gün SHP'den ayrılmış ve kendi grubunu kurmuştur. Demirel ise SHP ile HEP ayrıldığı için SHP ile koalisyon kurmaya açık olduğunu belirtmiştir (Akdemir, Milliyet Gazetesi, 23.10.1991). Yani HEP'in varlığı oldukça rahatsızlık verici olmuştur. HEP hiçbir parti ile bağlantılı olmayacağını müstakil bir grup olarak çalışmalarına devam edeceğini belirtse de, olası bir SHP-DYP Koalisyonunda SHP'ye destek vereceğini açıklamıştır. Ancak bu desteğim karşılığında da SHP'den 20 maddeden oluşan talepleri olacağını da belirtmiştir. SHP, HEP'in taleplerini kabul etmemiştir.

HEP'in dönemin siyasetine damgasını vurmasına sebep olan asıl konu ise Mecliste yapılan yemin töreni esnasında HEP'li milletvekili Leyla Zana'nın yemin metnini okumasının ardından Kürtçe slogan atması olmuştur. Ayrıca yine HEP'li milletvekili Hatip Dicle "Bu metni anayasa baskısı altında okuyorum" (Cumhuriyet Gazetesi, 07.11.1991) demiş ve oldukça büyük bir tepki çekmiştir. Tüm bu olanlar seçimler için HEP ile ittifak kuran SHP'yi oldukça zor bir duruma sokmuştur. SHP yaşananlardan dolayı hem Meclisteki partilerin yoğun muhalefetiyle karşılaşmış hem de parti içinde Atatürkçü çizgi de olan milletvekilleri tarafından eleştirilmiştir. Böylece HEP'in sebep olduğu yemin krizi dolayısıyla SHP hem parti içi muhalefetle uğraşmış, hem de

Meclisteki diğer muhalefet partilerinin ve koalisyonun büyük ortağı DYP'nin eleştirilerine maruz kalmıştır.

HEP'li milletvekillerinin sebep olduğu yemin krizi başta SHP ile olmak üzere tüm partilerin birbirlerine muhalefet edecek bir nokta bulmasına sebep olmuştur. Muhalefet partileri koalisyonu, hükümet programından demokratikleşme ile ilgili politikalar olduğu için HEP'in böylesi bir eylemde bulunduğunu ifade ederek hükümeti suçlamışlardır. Çünkü hükümet programındaki demokratikleşme ile ilgili maddelerin Kürt Meselesini ortaya çıkardığını düşünmekteydiler. Bu sebeple meclisteki öteki muhalefet partileri RP, MHP ev ANAP, Kürt Meselesinden dolayı hükümetle karşı karşıya gelmiştir. Ancak hükümetin amacı ülkenin kanayan bir yarası haline gelen Kürt Meselesini çözmek ve bu yönde politikalar hayata geçirebilmektir. Koalisyon ortaklarının şiddeti ve terörü engellemek için attığı demokratikleşme adımının gereği olarak düşündükleri “Kürt Gerçeğini Tanıma” prensibi üzerine inşa edilen bu politika, muhalefet partileri tarafından “bölücülük” olarak kabul edilmiş ve eleştirilmiştir (Tayyar, Milliyet Gazetesi, 12.12.1991). Koalisyon hükümetinin kurulmasının hemen ardından pek çok olayın yaşanması ve DYP'nin, Kürt Meselesinde SHP'ye yaklaşan bir tavır içine girmesi, parti içinde muhalefetin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hatta DYP'den bazı milletvekilleri (Münif İslamoğlu, Coşkun Kırca), DYP-SHP koalisyonunda HEP'in, gizli ortak olduğunu belirtmişlerdir. Bu sebeple DYP'nin Kürt politikasına karşı çıkan bu isimler Demirel karşıtı olmuşlardır (Akdemir, Milliyet Gazetesi, 30.12.1991).

Hem parti içinden hem de Meclisteki öteki sağ partilerden muhalefet ile karşılaşan DYP, demokratikleşme ve Kürt Meselesi ile ilgili politikalarından vazgeçmiştir. Sonuç olarak Erdal İnönü ve Süleyman Demirel'in, koalisyon bildirisinde yer verdikleri demokratikleşme yönünde atılması planlanan adımların bir göstergesi olarak “Kürt vatandaşlarının kültürel kimliklerini tanıyoruz” ve “Kürt realitesini tanıyoruz” (Öymen, Milliyet Gazetesi, 10.12.1991) şeklindeki söylemlerine, şiddet ve terör eylemlerine sebep olduğu ve parti içi muhalefeti yükselttiği için sonuca ulaşmadan son verilmiştir

Kürt Meselesi DYP- SHP koalisyonu döneminde gündeme gelen ve sadece bu dönemde ele alınan bir konu olmamıştır. Turgut Özal da cumhurbaşkanı olmasının ardından Kürt Meselesinin çözümü ile yakından ilgilenmiştir. Hatta bir demecinde konu ile ilgili olarak “Benim Milletime yaptığım son hizmetimdir” (Aydın ve Taşkın, 2015:

396) şeklinde bir konuşması olmuştur. Bu sebeple DYP-SHP koalisyonu döneminde daha fazla gündeme gelen Kürt meselesinin çözümü için Özal koalisyonuna destek olmuştur.

DYP-SHP Koalisyonunu uğraştıran en önemli konulardan biri olan HEP'in tavrı, bir süre sonra kapatılmasına sebep olmuştur. 3 Temmuz 1992 tarihinde hakkında kapatma davası açılan HEP, yaklaşık 1 yıl sonra, 14 Temmuz 1993 tarihinde de kapatılmıştır. 4 milletvekilinin ise vekillikleri düşürülmüştür.

DYP-SHP koalisyonu döneminde, siyasal hayatın normalleşmesi için adımlar atılmıştır. Bu adımların en önemlisi 12 Eylül askeri idaresi tarafından faaliyetlerine son verilen siyasal partilerin tekrardan siyaset sahnesine dönmesine yönelik yapılan düzenlemedir. 19 Haziran 1992 tarihli düzenleme ile kapatılan partilerin yeniden kurulmasına imkân tanınmıştır. Bunun üzerine Cumhuriyet Halk Partisi, 9 Eylül 1992 tarihinde yani kapatılmasından tam 11 yıl sonra 25. Kurultayını yaparak yeniden siyasete dönmüştür. Dördüncü genel başkan olarak ise Deniz Baykal seçilmiştir. CHP'nin yeniden kurulmasıyla solda DSP ve SHP ile birlikte üç parti aktif olarak siyaset yapma imkânına kavuşmuştur. Ancak bu üç parti birbirlerini daha az solda olmakla suçlamış dolayısıyla partiler arası çekişmeler başlamıştır. Her parti kendisini solun tek temsilcisi olarak görmüştür. Baykal ve CHP öteki iki partiye CHP çatısı altında birleşme çağrısı yapmıştır. SHP ve Erdal İnönü birleşmeyi kabul etmiştir. Ancak CHP çatısı altında olmasına karşı çıkmıştır. Ecevit ve DSP ise birleşmeye tamamen karşı olduğunu, çalışmalarını tek başına partisinde sürdüreceğini açıklamıştır (Belovacıklı ve Öymen, Milliyet Gazetesi, 10.09.1992).

SHP ve CHP'de birleşmeye karşı olumlu bir tavır varken DSP'nin ve Ecevit'in yoluna tek başına devam etmek istemesinin asıl sebebi, 12 Eylül Müdahalesinde, soldaki hiçbir partinin ve liderin yanında olmayışı ve yalnız kalmasıdır. Bu sebeple 12 Eylül'ün bir tepkisi olarak CHP ve SHP il birleşmeye yanaşmamıştır. Her ne kadar Ecevit birleşmeye karşı olsa da üç partinin de sosyolojik olarak aynı kitleyi kapsaması ve liderlerinin aynı siyasi geçmişe sahip olması partiler arası geçişkenliği kolaylaştırmıştır. Hem parti tabanı hem de milletvekilleri sıklıkla bir partiden diğerine geçmişlerdir. Milletvekili anlamında en büyük geçiş ise Deniz Baykal'ın CHP genel başkanı seçilmesinin ardından, SHP'de İnönü'ye karşı olan 21 kişiden oluşan bir milletvekili grubu CHP'ye geçmesi olmuştur (Milliyet Gazetesi, 18.09.1992). Aynı şekilde SHP'den

daha az da olsa DSP'den de CHP'ye katılan milletvekilleri olmuştur. CHP diğer partilerden katılım sağlanmasıyla bir anda Mecliste grubu olan bir partiye dönüşmüştür. Bu durum koalisyon ortaklarında endişe yaratmıştır. Çünkü onlar koalisyonun çoğunluğu kaybederek dağılacaklarını düşünmüşlerdir. CHP ise yaptığı açıklamada seçimlere kadar koalisyonu destekleyeceğini belirtmiştir. Böylece koalisyon ortakları arasındaki endişe de boşa çıkmıştır.

17 Nisan 1993 Türk siyaseti için unutulmaz bir gün olmuştur. Cumhurbaşkanı Turgut Özal ani bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Özal'ın hayatını kaybetmesi Cumhurbaşkanlığı makamının da boşalmasına yol açmıştır. Böyle bir durumda anayasa bir ay içinde yeniden seçimlerin yapılıp Cumhurbaşkanlığı makamının bir an önce dolmasına hükmetmekteydi. Mecliste ise hem cumhurbaşkanlığının yeniden seçilmesi hem de yeniden bir genel seçim kararı alınması beklentisi bulunmaktaydı. Ancak Demirel bu beklentileri boşa çıkaracak bir açıklama yapmıştır. Demirel, cumhurbaşkanlığı makamına kendisinin aday olduğunu açıklamıştır. Demirel'in bu açıklamasının ardından, koalisyon ortağı SHP genel başkanı Erdal İnönü cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Demirel'e destek vereceklerini kamuoyuna açıklamışlardır. Demirel'in adaylığını açıklamasını ardından öteki partiler de kendi adaylarını çıkaracaklarını açıklamışlardır. Adayların hiçbir Demirel kadar oy alamasa da, Demirel'de ilk iki turda üçte iki çoğunluğu sağlayamamıştır. Üçüncü turda salt çoğunlukla Türkiye'nin dokuzuncu cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. (Boray, 2010c: 24- 25).

Demirel Cumhurbaşkanı olunca başbakanlık koltuğu boşalmıştır. Koalisyon ortağı ve Başbakan Yardımcısı SHP Genel Başkanı Erdal İnönü vekâleten Başbakanlık makamına bir süreliğine getirilmiştir. Sonrasında DYP'de Büyük Kongre yapılmış ve yeni genel başkan seçilmiştir. Tansu Çiller, kongrede DYP'nin yeni genel başkanı olmuştur. Kongrenin ardından Demirel, hükümet kurma görevini Çiller'e vermiştir. Çiller Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın olmuştur. Koalisyonu dağıtmayan Çiller, SHP ile yola devam etmiştir. Erdal İnönü ile yeniden anlaşan Çiller hükümeti kurmuştur. (Boray, 2010c: 25).

12 Eylül Müdahalesi ile siyaset yapması yasaklanan ve 11 yıl sonra yeniden kurulan CHP, SHP ile birleştikten sonra SHP açısından DYP ile kurulan yeni koalisyonda anlaşmazlıklara yol açmıştır. Çünkü hükümet DYP-CHP koalisyonuna dönüşmüştür.

Böyle bir durumu kabul etmeyen DYP, SHP ile sık sık karşı kaşıya gelmiştir. Böylece DYP-SHP Koalisyonunun sonlanmasına sebep olmuştur. Hükümetten istifa eden Çiller Cumhurbaşkanı'na da istifasını sunmuştur. Ardından yeniden hükümet kurma görevini almıştır. Ancak bu defa DYP hiçbir parti ile uzlaşa sağlayamamıştır. Azınlık hükümeti kurmak için MHP'den destek alan Çiller güvenoyu alamamıştır. Sonunda erken seçim kararı alınması şartı karşılığında CHP-DYP ile ortaklığa evet demiştir. Böylece 1995 yılında erken genel seçimler yapılmıştır (Boray, 2010c: 76- 77).

24 Aralık 1995 tarihindeki genel seçimlerin sonuçları oldukça dikkat çekici olmuştur. Seçimin neticesinde 5 partili bir Meclis ortaya çıkmıştır. Partilerin aldıkları oy oranları ve dolayısıyla milletvekili sayıları birbirine oldukça yakındı. Bu durum da Meclis'te birden fazla güçlü partinin bulunmasını sağlamıştır. Partilerin aldıkları oy oranları birbirine yakın olsa da "İslamcı" kimliği ile ön plana çıkan bir parti olan RP, %21,4 oranında oy almış ve birinci parti olmuştur. Önceki dönemin seçim galibi DYP ise %19,2 oranında oy almış ve üçüncü parti olabilmıştır. ANAP ise oyların %19,6'lık kısmını almış ve ikinci parti olmaya hak kazanmıştır. Solun temsilcileri DSP ve CHP'de Meclis'e girmiştir. DSP, %14,6 oranında oy almışken, siyasi yasağı yakın zamanda kalkan CHP, baraj altı kalmaktan son anda kurularak oyların %10,7'sini almıştır. MHP ise CHP kadar şanslı olamamıştır. Oyların %8,2'sini almış ve %10'luk barajı geçemediği için Meclis'e girememiştir (Tekin ve Okutan, 2011: 217- 218).

1995 seçimleri birbirinden farklı görüşlere sahip partileri aynı anda Meclis'te buldurmaya imkân tanınması ve bu sebeple de toplumsal muhalefetin her yönüyle Meclis'e yansiyacak olması açısından oldukça değerlidir. O güne kadar böylesi büyük bir çoğunlukla Meclis'te temsil imkânı bulamayan din temelli bir parti olan Refah Partisi'nin elde ettiği sonuçlar, Milli Görüşün yükselişi açısından oldukça önemlidir. CHP seçimlerden umduğu şekilde başarı sağlayamamıştır. Üstelik bir önceki dönemin hükümet ortağı SHP ile birleşmesine rağmen barajın biraz üzerinde oy almıştır. CHP'nin seçimlerde başarısız olmasının sebeplerinden biri de solun bir diğer temsilcisi olan DSP'nin de seçimlere katılması ve doğal olarak oyların bölünmesidir. Seçim sonuçlarına göre RP'nin birinci parti olması ve DSP'nin, SHP-CHP oylarını büyük ölçüde düşürmesi, Milli Görüş ve DSP'nin geleceği için önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Yeni meclisin ve hatta toplumsal yapının artık üç kutuplu olacağı seçim sonuçlarından

anlaşılmaktadır. Sağ ve sol hiziplere ek olarak RP'nin seçimlerden birinci parti çıkması dolayısıyla bir de dini referanslı grupların varlığı da ortaya çıkmıştır. Meclis aritmetiği kapsamında düşünüldüğünde bu üç kutuplu siyasal resimde, dini referanslı RP ve onun toplumsal yansıması yani seçmenlerin en güçlü kısım olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bundan sonraki siyasal süreç din temelli grupların hâkimiyeti ilerlemiştir. Uzunca bir süre var olan sağ-sol ayrımı ve çatışması, RP'nin seçim başarısı ile artık "laik-dindar" üzerinden yapılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla artık ne sağ-sol, ne de Türk-Kürt ayrımı üzerinden ilerleyen bir muhalefet odağı göze çarpmamıştır. Bunların yerine hem toplumsal muhalefet hem de siyasal muhalefet dindar-laik eksenini üzerinden şekillenmiştir (Karakaya, 2017: 205).

Seçimlerin ardından Demirel, seçimlerin birinci partisi Refah Partisi'nin genel başkanı Necmettin Erbakan'a hükümeti kurma görevini vermiştir. Tek başına hükümeti kuracak çoğunluğu bulunmayan RP, koalisyon görüşmelerine başlamıştır. Ancak Refah Partisi genel Başkanı Necmettin Erbakan, diğer partiler ile yaptığı görüşmelerden bir sonuç alamayarak eli boş dönmüştür. Hiçbir partinin RP ile koalisyona yanaşmamasında RP'nin ideolojik yönü yani din temelli bir parti olmasının etkisi yadsınamaz. Hükümeti kuramayan Erbakan görevi Demirel'e iade etmiştir. Demirel bu kez de Meclis'in ikinci partisi DYP lideri Tansu Çiller'e hükümeti kurma görevini tevdi etmiştir. Ancak tıpkı Erbakan gibi Çiller de yaptığı koalisyon görüşmelerinden el boş dönmüştür. Bu kez de Çiller görevi yeniden Demirel'e vermek zorunda kalmıştır. Demirel bu kez de ANAP lideri Mesut Yılmaz'ı hükümet kurmakla görevlendirmiştir. Diğer iki lider gibi Yılmaz'da koalisyon görüşmelerine başlamıştır. 1997 yılının Mart ayına kadar süren hükümet kuramama sorunu nihayetinde iki partinin uzlaşmasıyla çözülmüştür. ANAP ile DYP arasında uzlaşma sağlanmış ve Mesut Yılmaz'ın başbakanı olduğu ANA-YOL hükümeti kurulmuştur (Akşin, 2014: 169).

Yeni hükümete ilk muhalefet, güven oylaması sırasında ortaya çıkmıştır. Yapılan oylama neticesinde hükümet 257 güvenoyu alırken, 207 güvensizlik oyu almıştır. Güvenoylarının sayısı güvensizlik oylarından fazla olsa da en azından salt çoğunluğun sağlanamamış olması hükümet kurmak için sorun olarak görülmüştür. Bu sebeple yeni hükümetin meşruiyeti sorgulanmıştır. Ancak TBMM iç tüzüğü "güvenoyu verenlerin sayısı, güvensizlik oyu verenlerden fazlaysa Bakanlar Kurulu güvenoyu almış olur"

şeklinde hüküm verdiği için ANA-YOL hükümetinin güvenoyu alarak kurulduğuna kanaat getirilmiştir. Fakat Refah Partisi güvenoyu meselesini Anayasa Mahkemesine taşımıştır. Anayasa Mahkemesi ise RP ile aynı görüşte olmuş ve RP'nin “salt çoğunluğun sağlanamamasının anayasaya aykırı olduğu” şeklindeki itirazını yerinde görmüştür. Böylece Meclisin kararı iptal edilmiştir. Sonuç olarak ANA-YOL hükümeti kurulmasının üzerinden üç ay geçmeden, Anayasa Mahkemesi'nin verdiği kararlar son bulmuştur (Tekin ve Okutan, 2011: 218- 219).

Cumhurbaşkanı Demirel, ANA-YOL hükümetinin son bulmasıyla zaman kaybetmeden Erbakan'ı hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. İlk koalisyon görüşmelerinden farklı olarak Erbakan, bu kez Çiller ile uzlaşmıştır. RP ile koalisyon kurmak, DYP içinde istenilmeyen hatta bu sebeple tartışmalar ve partiden istifalar bile olsa “dönüşümlü başbakanlık” formülü gerekçe gösterilerek REFAH-YOL olarak bilinen koalisyon hükümetinin kurulmasına razı olmuşlardır. Meclisten, güvenoyu da alan bu hükümet Erbakan'ın başbakanlığında göreve başlamıştır. Ancak Refah Partisi iktidar olarak, bir bakıma kendi sonunu hazırlamıştır. Seçim başarısının ardından ilk önce 28 Şubat 1997'de “28 Şubat Süreci” olarak siyasi tarihe geçen postmodern askeri müdahale ile hükümetten çekilmek zorunda kalmıştır. İkinci olarak ise 15 Ocak 1998 tarihinde, daha önce Anayasa Mahkemesi tarafından açılan kapatma davası dolayısıyla parti kapatılmıştır (Çemrek, 2009: 636).

Öteki askeri müdahalelerden farklı olarak 28 Şubat'ta asker doğrudan yönetime el koymamıştır. Bunun yerine askerin el koyma durumunda yapacağı uygulamaları “sivil” güçlere yaptırmıştır. Böylece ordu biçimsel anlamda demokrasiyi korumaya devam etmiş görünmekle birlikte, siyaset üzerindeki etkisini de hissettirmiştir (Özipek, 2005: 640).

28 Şubat post modern darbe kararları sonrasında alınması gereken önlemleri içeren bir liste Başbakan Necmettin Erbakan ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller'e MGK Genel Sekreteri Org. İlhan Kılıç tarafından 1 Mart 1997'de verilmiştir. Bu bildiriye kararlar Bakanlar Kurulu tarafından aynen kabul edilmiştir. Bu bildiriye alınması talep edilen önlemleri şöyle özetleyebiliriz: Laiklik ilkesinin gerekleri titizlikle yerine getirilmelidir. Tarikatlar ile bağlantısı olan kurumlar denetlenerek Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na uygun olarak MEB'e bağlanmalıdır. Sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçilmelidir. Mecburi eğitimi tamamlamış olan öğrenciler velilerinin isteği durumunda

sadece MEB'in kontrolündeki Kur'an kurslarına gidebilmeleri için gerekli düzenlemelerin yapılmalıdır. Atatürk ilkelerine bağlı din adamlarının yetiştirilmesine olanak sağlayacak düzenlemeler yapılmalıdır. Farklı yerlerde oluşturulan dini tesislerin istismarı engellenmeli ve tarikatların faaliyetlerine son verilmelidir. Medyanın TSK'ya din düşmanı gibi göstermeye dönük faaliyetleri engellenmelidir. TSK ile ilişkisi kesilen personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdamı engellenmelidir. Aşırı dincilerin üniversite, yargı ve bürokrasinin diğer kademelerini sızmalarını engelleyici önlemler alınmalı ve aşırı dincilerin faaliyetleri engellenmelidir. Kıyafet ile ilgili kanunlar ve Anayasa Mahkemesi kararları titizlikle uygulanmalıdır. Kurban derilerinin dinci kurumlarca toplanması engellenerek, sadece kanunla izin verilmiş kurumlarca toplanması sağlanmalıdır. Atatürk'e karşı yapılacak saygısızlıklar önlenmelidir (Çavdar, 2004: 339-342).

Başbakan Erbakan bu metni imzalamak istemediği halde, koalisyon ortağının ısrarı üzerine imzalamak zorunda kalmıştır. Genel Kurmay Genel Sekreterliği değişik meslek gruplarına dönük olarak bilgilendirme toplantıları yapmıştır. İmam Hatip Liseleri'nin (İHL) orta kısımlarını kapatmaya dönük girişime halkın tepkisi büyük olmuş ve gösteriler düzenlenmiştir. Türk-İş, DİSK, TOBB, TİSK ve TESK'in bir araya gelmesiyle "5'li inisiyatif" adı verilen girişim grubu oluşturulmuştur. Bu inisiyatif hareketi hükümeti düşürmek için değişik çalışmalar başlatmıştır. Bir taraftan da darbenin medya ayağı harekete geçirilerek, irticanın ne kadar ilerlediğini göstermeye dönük yayınlara hız verilmiştir. Bu yolla Erbakan'ı istifaya zorlamışlar ve başarılı da olmuşlardır (Çavdar, 2004: 342).

Erbakan, başbakanlıktan istifa etmesinin ardından Anayasa Mahkemesi tarafından açılan kapatma davalarıyla uğraşmıştır. DYP ve Çiller ise Erbakan'ın hükümetten de ayrılmasını istemişlerdir. Ayrıca Çiller başbakanlık sırasının artık kendisinde olduğunu düşünerek çalışmalarına bile başlamıştır. Ancak durum Çiller'in beklediği gibi gelişmemiştir. REFAH-YOL koalisyon protokolünde "dönüşümlü başbakanlık" (Tutar, 2006: 350) uygulaması gereği kendisinin başbakan olacağından emin olan, hatta Demirel'in hükümeti kurma görevi vereceği günü bekleyen Çiller büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü Demirel, Erbakan'ın istifasından sonra hükümet kurma ve dolayısıyla başbakanlık görevini, Çiller'e vereceği beklentilerini boşa çıkaracak şekilde

Mesut Yılmaz'a vermiştir. Bu duruma tepki gösteren Çiller “Çankaya darbesiyle karşı karşıya kaldık” (Cumhuriyet Gazetesi, 23.06.1997) şeklinde açıklamasıyla Cumhurbaşkanı darbeci olmak gibi ağır bir ithamla suçlamıştır. Çiller, hükümet kurma görevini alan Mesut Yılmaz'ı da sert bir dille eleştirmiştir. Yeni hükümetin devir teslim töreninde Çiller “Bu gasp hükümetidir, Kumarhanecilerin kurduğu hükümettir” (Milliyet Gazetesi, 01.07.1997) ifadelerini kullanarak tepkisini ortaya koymuştur.

Mesut Yılmaz hem Cumhurbaşkanı'nın hem de ordunun desteğini alarak yeni hükümeti kurma girişimlerine başlamıştır. Bu kapsamda hem DSP hem de DYP'den ayrılan bazı milletvekillerinin kurduğu Demokratik Türkiye Partisi (DTP)'nin katılımıyla yeni hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet ANASOL-D ya da 28 Şubat Hükümeti olarak anılmıştır. Bu hükümette ANAP 21, DSP 11 ve DTP 5 bakanlık ile temsil edilmiştir. Ayrıca Bülent Ecevit DSP'den, İsmet Sezgin ise DTP'den başbakan yardımcısı olarak görevlendirilmişlerdir.

CHP yeni kurulan koalisyon hükümetinde yer almasa da güven oylamasına katılarak yeni hükümete desteklerini bildirmiştir. CHP'nin hükümette bulunmayı tercih etmemesi, muhalefet görevini üstlendiğine işaret etmektedir. Hatta hükümet kurulur kurulmaz ülkede pek çok şeye zam yapılması CHP tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bu bile ilerleyen süreçte Ecevit'in ve CHP'nin muhalefetiyle hükümeti zor durumda bırakacağı'nın bir göstergesi olmuştur. Ayrıca CHP hükümet tarafından Susurluk olayının çözülmesi ve 8 yıllık kesintisiz eğitimin zorunlu hale getirilmesi amacıyla adım atması konusunda koalisyon hükümetine baskı yaparak yine muhalefetini ortaya koymuştur. Susurluk olayı ile ilgili olarak CHP, Mesut Yılmaz'ın iddialı bir söylemi olan, Susurluk'u aydınlatamazsa başbakanlığı kendine haram eden ifadelerini her fırsatta kendisine hatırlatmıştır (Kara, 2015: 297). 8 yıllık kesintisiz eğitim CHP ve DSP'nin destek verdiği ve koalisyon protokolünde de yer verilen (Neziroğlu ve Tuncer, 2014: 82) önemli bir konu olmuştur.

Başbakan olarak Mesut Yılmaz'ın atanmasının ardından yapılan ilk icraatlardan biri de 8 yıllık eğitimin kesintisiz ve zorunlu olması olmuştur. 8 yıllık eğitimin kesintisiz ve zorunlu olarak uygulanmasının istenmesinin bir sebebi de İmam Hatiplerin orta kısımlarının bu düzenleme ile kapatılacak olmasıdır. Bu düzenlemeye Cumhurbaşkanı, ordu ve CHP destek vermiştir. Ancak dini hassasiyetleri olan muhalefet partisi RP ve

ANAP'ın bazı muhafazakâr milletvekilleri bu uygulamayı desteklememişlerdir. ANAP'ta düzenlemeye karşı olan Ali Coşkun, Cemil Çiçek ve Korkut Özal gibi isimler partilerinden istifa etmişlerdir. RP kanadında ise İmam Hatiplilere destek eylemleri düzenlenmiştir. Bu eylemlerde hedef olarak, Cumhurbaşkanı Demirel ile Başbakan Yılmaz gösterilmiştir (Yeni Akit Gazetesi, 24.08.1997).

DYP, CHP ile RP'nin kapatılmasının ardından kurulan Fazilet Partisi (FP), başbakan Mesut Yılmaz ile Devlet Bakanı Güneş Taner ile ilgili Meclis'e gensoru önergeleri sunmuşlardır. Oylama neticesinde 314'e karşı 225 oy (Tutanak Dergisi, 25.11.1998) ile Mesut Yılmaz'ın başbakanlığı düşürülmüştür. Başbakanın gensoru ile düşmesi demek hükümetin de düşmesi anlamına geldiği için ANASOL-D Hükümeti 17 ay sürmüş ve gensoru ile düşmüştür.

ANASOL-D Hükümetinin düşürülmesinin ardından, 28 Şubat kararları sebebiyle Refah Partisi'nin, yolsuzluklar dolayısıyla Anavatan Partisi'nin, haksız mal edimi ve güvenoyu endişesiyle Doğru Yol Partisi'nin, yeni kurulacak hükümette bulunması krize yol açmıştır. Yani üç partinin de hukuki anlamda "kusur"ları olduğu için aynı koalisyon içinde birlikte bulunmaları sorun oluşturmuştur. Cumhurbaşkanı da bu durumun farkında olduğu için teamüllere aykırı da olsa oy oranı ve milletvekili en fazla olan partiye değil başka bir partiye hükümeti kurma görevini vermiştir. Sağ partiler Meclis'te %77,2'lik bir temsile sahipti. Buna rağmen bir sağ partiye değil de sol parti genel başkanına hükümeti kurma görevi verilmiştir. Ecevit hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Fakat Mesut Yılmaz'ın üçüncü hükümetinin istifasının ardından Ecevit'in yeni hükümeti kurması oldukça uzun ve çetrefilli olmuştur. Öyle ki Ecevit'in kuracağı yeni hükümet, Türk siyasi tarihinde iki hükümet arasında, kurulma aşaması en uzun süren hükümet olmuştur. Hükümeti kurma görevini almasının ardından Ecevit, ANAP'ın ve DYP'nin dışarıdan destek vermesiyle güvenoyu almış ve 17 Ocak 1999 tarihinde, 20 yıl aradan sonra yeniden (Tutanak Dergisi, 17.01.1999: 176) hükümeti kurmayı başarmıştır.

Oldukça zor ve uzun bir zaman sonra kurulan 56. Hükümet, Ecevit'in ikinci azınlık hükümeti olmasının yanında, Türkiye'nin de altıncı azınlık hükümeti olma özelliğine sahip olmuştur. Hükümetin görev süresi 4 ay gibi çok kısa bir süre olsa da, bu süre de yaşanan gelişmeler, sonraki seçimlerde DSP'nin birinci parti olmasını sağlamıştır. 4 ay süren 56. Hükümet döneminde ülkenin geleceğini etkileyen pek çok gelişme yaşanmıştır.

Ordu, 28 Şubat'tan sonra siyaset üzerindeki etkisini devam ettirmiştir. Bununla yetinmeyip dış ilişkilerde söz söyleme hakkını kendinde görmüştür. REFAH-YOL koalisyonu döneminde, ordu Erbakan'a İran ziyareti sırasında doğalgaz anlaşması imzalaması yönünde telkinde bulunmuştur (Aydın ve Taşkın, 2015: 429). Bundan başka Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş 1998 Eylül'ünde iç ve dış politikada yeni bir dönemin başlamasına etki eden çok önemli bir konuşma yapmıştır. Fakat Başbakan olarak Mesut Yılmaz'ın bu önemli konuşmadan, konuşmanın üzerinden sekiz gün geçtikten sonra, Birleşmiş Millet Genel Kurulundayken katıldığı bir toplantı esnasında haberi olmuştur. Bu durum ordunun dış politikada tek başına bir aktör olduğunu göstermiştir (Bildirici, 2003: 355). Atilla Ateş, Suriye'ye yönelik, PKK elebaşı Abdullah Öcalan'ın korunmasına, saklanmasına, faaliyetlerine müsaade edilmesine meydan okur ve gözdağı verir nitelikte bir konuşma yapmıştı. Konuşmada "Suriye'ye karşı sabrımız kalmadı. Türkiye beklediği karşılığı alamazsa, her türlü tedbiri almaya hak kazanacaktır" (Hürriyet Gazetesi, 14. 11. 1998) demesinin ardından 9 Ekim 1998 tarihinde Öcalan, Suriye'yi terk etmiştir. Bir süre sonra da PKK elebaşı Öcalan, 16 Şubat 1999 tarihinde Kenya'da yakalanmıştır (Akşin, 2014: 176). Türk halkının uzun zamandan beridir beklediği bu yakalama üzerine, DSP halk tarafından kahraman ilan edilmiş ve bir sonraki seçimlerden birinci parti olarak çıkmasına kesin gözüyle bakılmıştır. Beklenildiği gibi de olmuş ve 18 Nisan 1999'daki genel seçimlerden DSP galip çıkmıştır. CHP ise %10'nun altında oy alarak baraj altı kalmıştır. Bu durum, DSP ile CHP arasında devam eden merkez solun temsilcisi olma yarışında DSP'yi galip yapmıştır.

1999 Nisan'ında aynı anda hem genel hem de yerel seçimler aynı anda yapılmıştır. DSP genel seçimlerde %22,17'lik oy alarak birinci parti olmuştur. MHP ise oyların %17,98'ni alarak ikinci parti olmayı başarmıştır. Seçimler DSP ve MHP için neredeyse bir "patlama seçimi" olmuştur. Çünkü bir önceki seçimlerle kıyaslandığında DSP barajı çok küçük bir farkla aşarak kıl payı Meclise girmeyi başarmıştı. MHP ise baraj altı kalarak Meclis'e girmemişti. DSP ve MHP'nin seçimlerde böyle bir ivme kazanmasında Abdullah Öcalan'ın yakalanmasının etkisi olmuştur. ANAP, DYP ve CHP için bu seçimler tam bir hayal kırıklığı olmuştur. ANAP %13,22 ve DYP %12,03 oranında oy alabilmişken, CHP ise %8,72'lik oy oranı ile baraj altı kalmış ve Meclis'e bile girememiştir. CHP'nin bu oy kaybında ise SHP ile birleşmesinin etkisi olduğu düşünülmüştür. Refah Partisi'nin yerine kurulan Fazilet Partisi ise oyların %15,39'nu

olarak üçüncü parti olmuştur. Bu oy oranı ile FP 115 milletvekilliği elde etmiştir. Yerel seçimlerden ise FP birinci parti olarak çıkmıştır (Boray, 2010c: 212- 213).

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, seçimlerden sonra hükümet kurma görevini Bülent Ecevit'e vermiştir. Ecevit, DSP-ANAP-MHP'nin ortak olarak katıldığı bir koalisyon hükümeti kurmuştur. Ecevit, hükümetini kurarken partiler arasından seçim yapmıştır. Şöyle ki MHP ve FP'den birini seçecekse bu ya dini referanslı FP ya da milliyetçi çizgide siyaset yapan MHP olmalıydı. Taban her iki partiyi istemese de Ecevit MHP ile anlaşmanın daha kolay olduğunu düşünmüştür. Aynı şekilde DYP ve ANAP arasında seçim yapması durumunda da ANAP'ı seçmiştir (Akşin, 2014: 177). Böylece Ecevit'in matematiksel hesaplar yaparak hükümeti kurduğunu söyleyebiliriz.

Yeni dönemde siyasi ilişkiler hükümet daha güvenoyu almadan gerilmeye başlamıştır. Yemin töreni esnasında, FP'li milletvekili Merve Kavakçı türbanla Meclis'e gelmiştir. Kavakçı'nın bu davranışı sert bir şekilde özellikle de DSP ve Ecevit tarafından eleştirilmiştir. Bu sebeple Merve Kavakçı yemin edemeden Meclis'ten ayrılmıştır. Bir başka türbanlı vekil ise MHP milletvekili Nesrin Ünal'dır. Ünal, Meclis'e gelirken türbanını çıkardığı için herhangi bir sorun yaşamamıştır (Boray, 2010c: 213).

DSP-MHP-ANAP koalisyonu Türkiye Cumhuriyeti'nin en uzun ömürlü koalisyon hükümeti olmuştur. Koalisyon üyeleri nadiren tartışma ancak çoğunlukla işbirliği ve uzlaşma içinde başta ekonomik ve mali sıkıntılar ile Avrupa Birliği ile ilişkilere dönük politikalar olmak üzere ülkenin faydasına olacak işlere yoğunlaşmışlardır (Tekin ve Okutan, 2011: 226-227).

Yeni dönemin en çok tartışılan konusu ise Cumhurbaşkanlığı seçimleriydi. Türkiye'de her Cumhurbaşkanlığı seçimi öncesinde olduğu gibi bu defa da gergin ve tartışmaların olduğu bir ortam doğmuştur. Hükümet Demirel'in görev süresinin uzatılmasını istemiş ancak Meclis bunu reddetmiştir. Bu sebeple Cumhurbaşkanlığı seçimleri zamanında yapılmıştır. Tüm partilerin üzerinde anlaşacağı bir isim arayışları devam ederken Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer ismi ön plana çıkmıştır. Sezer hükümetin de ortak adayı olarak Cumhurbaşkanlığı'na aday gösterilmiştir. Sezer koalisyondaki partilerin ortak adayı olarak hükümet desteğini arkasına alsada ilk iki turda seçilememiştir. Cumhurbaşkanı olmak için üçüncü turu

beklemek zorunda kalmıştır. Üçüncü turda 330 milletvekili tarafından desteklenerek 10. Cumhurbaşkanı olmuştur (Tekin ve Okutan, 2011: 227; Toy ve Elmacı, 2007: 377).

2002 yılına gelindiğinde Başbakan Bülent Ecevit hem yaşlılığı hem de hastalığı dolayısıyla görevini yapamaz duruma gelmişti. Ecevit'in bu durumundan kaynaklı birçok tartışma ortaya çıkmıştır. Bunlarda hükümetin sonunu getirmiştir. Ayrıca o dönemde ekonomik sorunları çözebilmesi için ekonominin başına yurtdışından Kemal Derviş getirilmişti. Derviş, Ecevit'in hastalığı sebebiyle görevini yapamıyor olmasını, DSP'de genel başkan yokluğundan kaynaklı ayrılmaların oluşunu ve bunların MHP'yi koalisyonun büyük ortağı haline getirmesini siyasal anlamda belirsizlik olarak değerlendirmiştir. MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli, Derviş'in açıklamaları üzerine ülkede siyasi bir belirsizlik varsa derhal seçime gidilmesi gerektiğini söyleyerek, 3 Kasım 2002'de yapılacak erken genel seçimin ilk işaretini vermiştir. Bahçeli'nin erken seçim yapılması ile ilgili bu çıkışı DSP'den başka tüm siyasi partilerce desteklenmiştir. Böylece Bahçeli'nin de işaret ettiği gibi 3 Kasım 2002'de erken genel seçimlerin yapılması kararı alınmıştır (Akşin, 2014: 181- 182). Seçimler oldukça ilginç bir şekilde sonuçlanmıştır. Çünkü önceki dönemde, seçim kararının alınmasına ön ayak olan MHP'de dâhil olmak üzere, Meclis'te bulunan hiçbir parti bu seçimlerde Meclis'e girme hakkı kazanamamıştır. Bu yenilginin üzerine ANAP, DYP, MHP ve DSP, gibi 1980 Askeri Müdahalesinden beri siyasette yer alan liderler istifa etmişlerdir. Bu partilerden yalnızca MHP lideri Bahçeli yeniden seçilerek görevine devam etmiştir. Bu partilerin Meclis'ten seçimler aracılığıyla tasfiyesi sonrasında yeni Meclis'e yalnızca iki parti girmeye hak kazanmıştır. Bu partilerden ilki yeni kurulan %34 oranında oy alarak 363 milletvekili çıkaran Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'dir. İkinci parti ise %19 oranında oy alarak 178 milletvekili çıkarmayı başaran CHP olmuştur. Bunlardan başka 9 bağımsız adayda Meclis'e girmeye hak kazanmıştır. Seçim sonuçları ülkede koalisyon hükümetleri devrinin kapanarak, yeniden tek parti hükümetine geçilmesi açısından oldukça önemli olmuştur (Tekin ve Okutan, 2011: 228- 229).

Tek başına iktidar olan AK Parti, RP'nin kapatılmasıyla birlikte bu hareketin gelenekçiler ve yenilikçiler ya da “erdemliler hareketi” arasındaki ayırmadan doğmuştur. Bu ayrıma göre, gelenekçiler Necmettin Erbakan çizgisini takip ederken; yenilikçiler Tayyip Erdoğan liderliğinde hareket etmeye başlamışlardır (Hale ve Özbudun, 2010: 19).

14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan Saadet Partisi (SP) kongresinde bir yanda gelenekçilerin lideri Recai Kutan diğer yanda ise Recep Tayyip Erdoğan'ın içinde bulunduğu yenilikçilerin adayı Abdullah Gül bulunmaktaydı. Recai Kutan genel başkan seçilmiştir. Ancak yenilikçiler de 500'ü aşan oy ile dikkat çekmeyi başarmıştır (Türk, 2014: 197). Yenilikçiler daha fazla kitleselleşme ve dolayısıyla parti tabanını dinleme, Erbakan'ın sert merkezi tutumuna muhalefet ederek değişimden yana tavır koymuştur. Her ne kadar SP kongresinde yenilikçiler istediği başarıyı elde edemeseler de Türkiye'deki Milli Görüş geleneği altında yetişen siyasal İslam'ın yeni bir dönemece girdiği söylenebilir (Çaylak, Dinç ve Güngör, 2018: 714).

3.2.2.4. 2002'den Günümüze Siyasal Muhalefet

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), 14 Ağustos 2001 tarihinde kurulmuştur. Dönemin yeni siyaset anlayışı gereği AK Parti, konjonktürel bir pragmatizmin ürünü olarak siyasi hayatına başlamıştır. FP içindeki yenilikçi-gelenekçi mücadelesi neticesinde ortaya çıkan Ak Parti, FP'nin son kongresinde kendi adayına seçimi kazandıramadığı gibi, sonrasında da FP içinde özellikle karar organlarından dışlanmışlardır Fazilet Partisi (FP), içindeki yenilikçi-gelenekçi ayrılığı sonucu, yenilik taraftarı olanların kurmuş olduğu bir parti olan AK Parti, içinden çıktığı Milli Görüşten farklı olduğu savı üzerine siyasetini geliştirmiştir. FP her ne kadar farklı politikalar ortaya koymaya çalışsa da esasında RP'nin devamı bir parti olmuştur ve bu sebeple de kapatılmıştır. Ancak AK Parti, daha kuruluş aşamasından itibaren tüm diğer Milli Görüş partilerinden farklı bir siyaset anlayışına sahip olduğunu beyan etmiştir.

Milli Görüşten farklı bir kimliğe ve söyleme sahip olduğunu iddia eden AK Parti'nin, bu söylem ve kimlik farklılığının pratik anlamda siyasetine ve dolayısıyla iktidarında da hissedilip hissedilmeyeceği merak edilmiştir. Parti programı incelendiğinde ise demokrasi, laiklik, özgürlük, insan hakları ve hukuk devleti konularına oldukça detaylı bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Buradan da AK Parti'nin en azından başlangıç için program boyutunda da olsa Milli Görüş partilerinden farklı bir yol izleyeceği anlaşılmıştır (Akdoğan, 2004: 13).

AK Parti başta laiklik olmak üzere pek çok konuda Milli Görüşten farklı bir siyasal çizgide olduğunu ve bu çizgi doğrultusunda bir yol izlemek istediğini her fırsatta beyan

etmiştir. Milli Görüş toplumsal desteği olan bir hareket olsa da iktidarda olduğu veya Mecliste bulunduğu zamanlarda gerek sol kesimden ve gerekse de ordudan gelen çeşitli müdahalelerle uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu müdahalelerin başlıca sebepleri Milli Görüşün laiklik, AB ve Batı ile ilgili söylemleri olmuştur. Dolayısıyla bu söylemlerinden ötürü sıklıkla parti kapatmalara ve siyasi yasaklara maruz kalmıştır. AK Parti ise Milli Görüşün bu söylemlerinin ve söylemleri sonucu karşı karşıya kaldığı hazin sonun farkında olarak söylemlerini ve siyasetini ona göre şekillendirmiştir. Zira AK Parti, programları dâhil olmak üzere tüm dokümanlarında laikliğe, AB'ye, demokrasiye, kısacası Milli Görüşün müdahaleye maruz kalan tüm söylemlerine yönelik ılımlı ilkeler benimsemiştir. Tüm bunlara bakarak AK Parti'nin Milli Görüşe göre daha ılımlı bir siyaset izlediğini ve muhafazakârlığını da bu ılımlılık üzerine tesis ettiğini söyleyebiliriz.

AK Parti her ne kadar Milli Görüşten farklı olduğunu ilan etse de, tıpkı Milli Görüş gibi siyasi merkez karşısında toplumun alan ve güç arayışını temsil etmektedir. Bu sebeple AK Parti iktidar dahi olsa “devletleşmediği” veya devlet tarafından yutulmadığı müddetçe Türk siyasetinde her zaman muhalif bir karaktere sahip olacaktır. Üstelik bu durum yalnızca AK Partiye özgü bir durumda değildir. Çünkü Türkiye’de sağ ya da milliyetçi çizgide siyaset izleyen tüm partilerin devlet içinde bu şekilde eritilmesine yönelik muhalefeti olmuştur (Bayramoğlu, 2004: 253). AK Partinin “devletleştiği” ve merkezi bir idare tarafından yutulduğu kabulünden hareketle var olan sistemi “İslamleştirici dil” bağlamında yeniden düzenlediği ve iktidarcı bir yola yöneldiği değerlendirilmektedir. Fakat sosyal yapı, modernleşmenin de tesiriyle zamanla “gelenekselliği siyasileştirme” (Köker, 2003: 289) ve modernleştirme noktasında bir değişim ve dönüşüm geçirerek, muhalif kimliğe ve siyasete ilişkin nispeten daha tavırlı bir noktaya evrilmiştir. Kısacası, hem siyasi hem de ekonomik bakımdan “sekülerleşme” sini tamamlayabilmiş fakat sosyal olarak gelenekselliğini sürdüren orta sınıf (Can, Radikal 2, 06.05.2007), muhafazakâr sağ siyasi partilere ve özellikle AK Parti’ye bir dinamizm kazandırmıştır. Bu da muhafazakâr sağ siyasi oluşumların, kısmi kültürel değişimin yanında geleneksel/kültürel anlamda taşralı, siyasi anlamda seküler-kentli bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. 61. Hükümet programında “Alışageldik kalıplardan çıkarak, değişim ve reform irademizi anlık duygulara feda etmeden, 21. Yüzyıl dünyası şartlarında, yeni Türkiye’yi inşa etmek ortak sorumluluğumuzdur” (61. Hükümet Programı, Resmi Gazete, 27997, 13.07.2011)

şeklindeki ifade ile Türk siyasetine yeni bir perspektif kazandıracağıın işaretlerini vermiştir.

AK Parti, 2002 seçimlerinde kazandığı başarı ile modern Türk siyasetinde siyasal iktidarın ve meşruiyetinin güncel tanımını yeniden ortaya koymuştur. AK Parti, gerek öğretisini edindiği gelenekten, gerekse de diğer siyasi geleneklerden farklı olarak partiyi doğuran dinamikler ile toplumsal rıza arasındaki uyumu sağlayabilmiştir. Böylece “razı gelinen” iktidar pratiğini “rıza göstermeye” doğru dönüştürebilmiştir. Ancak siyasetin doğasıyla uyumlu başlayan süreç, baskın değerlere koşullanan Türk siyasi kültürün etkisinde yeni bir ivme kazanmıştır. Maruz kalmaktansa sebep olma tercihi arasında kalan AK Parti, Türk siyasi kültürünün arzuladığı otoritenin muhteviyatını, değerler ve inançlar bütünlüğünce doldurma eğilimi ile sebep olma tercihinde bulunmuştur (Doğanay, 2014: 75).

AK Parti, 2001 yılında kurulan ve nispeten yeni bir siyasi parti olmasına rağmen, 2002 yılında katıldığı ilk seçimden itibaren, tüm seçimlerden tek başına iktidar olacak oy oranını elde etmeyi başarmıştır. Gerek genel seçimler, gerek yerel seçimler ve gerekse de cumhurbaşkanlığı seçimleri olmak üzere tüm seçimleri oy düşüşleri olsa da kazanabilmiştir.

AK Parti'nin başarısındaki kabiliyeti, irsi muhalefet ruhunun, iktidar örüntüsüne karışmasında olsa da bağımsız bir inceleme konusu niteliğinde okunabilmesi zordur. Çünkü AK Parti'nin iktidar pratiği yalnızca iç dinamiklerle ele alınabilecek sınırlılıkta değildir. Aslında AK Parti'nin edindiği muhafazakâr demokrasi kimliği, küresel ve yerel arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendirerek; kendisine, geleceğiyle ilgili daha belirgin rol tanımlamasına da imkân yaratmıştır (Doğanay, 2014: 87).

2002 yılında yapılan seçimlerde AK Parti %34,2'lik oy oranı ile seçimin açık ara galibi olmuştur. CHP ise %19,3'lük oy oranıyla Meclise girebilen tek muhalefet partisi olabilmıştır. AK Parti seçimde kazandığı zafer ile tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Parti sonraki süreçte de politika ve uygulamaları sayesinde halkın desteğini almış ve girdiği her seçimden yüksek oy oranları ile çıkmıştır. Bir önceki dönemin hükümet ortakları DSP, MHP, ANAP ise barajı geçemeyerek Meclise girememiştir (Dursunoğlu, 2019: 105).

AK Parti her ne kadar ilk seçiminden büyük bir zaferle çıksa da partinin kurucusu ve genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan, siyasi yasaklı olduğu için seçimlere katılamamış ve dolayısıyla hükümeti kuramamıştır. Bu sebeple ilk AK Parti hükümetini kurma görevi Abdullah Gül'e verilmiştir. 2003 yılında ise Recep Tayyip Erdoğan'ın muhalefetin desteği ile siyaset yasağı kalkmıştır. Aynı yıl Siirt'te seçimlerin yenilenmesi kararı alınmış ve Erdoğan buradan milletvekili adayı olmuştur. Seçimlerin ardından milletvekili seçilen Erdoğan, 14 Mart 2003 tarihinde de başbakan sıfatıyla yeni hükümetin başına geçmiştir. İlk hükümet döneminde AK Parti, ekonomik kalkınma ve demokratikleşme ile alakalı önemli reformlar yapmıştır. Ancak aynı zamanda Çankaya ile de ciddi krizler yaşamıştır. Ekonomik olarak göstergelerin oldukça iyiye gitmesi, serbest piyasa ekonomisi ilkelerinin tam olarak uygulanması ve IMF ile faydalı bir ilişki içinde olunması enflasyon ve büyümeye katkı sağlamış ve böylece halkta AK Partiye büyük bir sempati oluşmaya başlamıştır. Siyasal olarak ise AB uyum yasaları hazırlanması, gözaltı ve tutuklama ile ilgili düzenlemeler yapılması, dil ve lehçelerin konuşulmasına izin verilmesi, DGM'lerin kaldırılması, MGK'nın sivilleştirilmesi gibi demokratik atılımlar olmuştur. Eğitim, sağlık ve ulaşım gibi pek çok alanda kalkınmaya yönelik adımlar atılmıştır. Ekonomik ve siyasal olarak oldukça parlak bir dönemden geçen Türkiye'de iktidar ve muhalefet arası ilişkiler, dış politikada meydana gelen bazı olaylardan dolayı bozulmaya başlamıştır (Özipek, 2017: 693).

ABD'nin Irak'a savaş ilan etmesi iktidar ve muhalefet arasındaki ilk büyük kriz olmuştur. Muhalefet, Irak'taki savaş sebebiyle Irak'ın kuzeyinde bir Kürt devleti kurulacağını iddia etmiştir. ABD'nin ise hem kurulması planlanan devleti hem de terör örgütü PKK'nın faaliyetlerinin görmezden geldiği muhalefet tarafından sıklıkla dillendirilmiştir. Muhalefet tepkisini, 1 Mart 2003 yılında ABD-Irak savaşı sebebiyle ABD'nin askerlerini Türkiye'de konuşlandırmasına yönelik yapılan tezkere görüşmelerinde açıkça ortaya koymuştur. Hatta öyle ki muhalefet oylarının ve yaptığı propaganda sayesinde tezkere Meclisten geçememiştir. Tezkerenin Meclis'te reddedilmesi ABD tarafından tepki çekmiştir. ABD buna karşılık Türk kamuoyunda büyük bir infiale yol açacak bir eylemde bulunmuştur. Türkiye'de çuval hadisesi olarak bilinen, Türk askerinin kafasına çuval geçirilerek Musul'da ABD askerleri tarafından gözaltına alınması olayı, tezkerenin Meclis'te reddedilmesine misilleme yapılması şeklinde yorumlanmıştır (Balcı ve Bal, 2008: 10).

2006'da Danıştay binasına silahlı bir saldırı yapılması Türkiye'nin gündemine oturmuş ve bu olay tezkere ile gerilen iktidar muhalefet ilişkilerini daha fazla gerginleştirmiştir. Çünkü muhalefet bu olayda, hükümeti yargı ile mücadele halinde olduğunu iddia ederek suçlamıştır. Eleştiriler karşısında hükümetin sükûnet çağrısı yapmıştır (Balcı ve Bal, 2008: 10- 11).

İktidar ve muhalefet ilişkileri gergin bir halde iken bu kez de Cumhurbaşkanlığı seçimi gündeme gelmiştir. 2007 yılında yapılması planlanan Cumhurbaşkanlığı seçimi hem siyasette hem de kamuoyunda krizlere sebep olmuştur. Toplumsal olarak gerginlik kendini seçimlerin öncesinde yapılan "Cumhuriyet Mitingleri" ile göstermiştir. Seçimlerden bir süre önce ülkenin birçok yerinde AK Parti hükümetlerine muhalefeti ile bilinen ADD (Atatürkçü Düşünce Derneği) tarafından mitingler organize edilmiştir. İlk 14 Nisan'da Ankara Tandoğan Meydanı'nda yapılan mitinge yüz binlerce kişi katılmıştır. Ayrıca AK Partiye muhalefet olan bazı parti liderleri ve sanatçılar da mitinge katılım göstermişlerdir. Ankara'daki Cumhuriyet Mitingine katılan siyasetçilerden bazıları CHP Genel Başkanı Deniz Baykal, DYP Genel Başkanı Mehmet Ağar ve ANAP Genel Başkanı Erkan Mumcudur. İkinci miting ise İstanbul'da 29 Nisan'da Çağlayan Meydanı'nda yapılmıştır. Bu mitingde özellikle sol partilere AK Partiye karşı birleşmeleri için çağrılar yapılmıştır. Yine birçok siyasi parti bu mitinge katılmıştır. İstanbul'un ardından Manisa, Çanakkale, İzmir ve son olarak Denizli'de de Cumhuriyet Mitingleri yapılmıştır. Yurtdışında yapılan Cumhuriyet mitingleri de oldukça geniş yankı bulmuştur. Özellikle ABD ve Almanya'daki mitinglere yoğun bir katılım olmuştur. AK Parti'nin İslami referansları olan bir parti kabulüyle, mitinglerdeki sloganların içeriğini laiklik ve cumhuriyet kavramları oluşturmuştur. Mitinglerin tamamında "Çankaya'da imam istemiyoruz", "Yaşasın demokratik, laik, sosyal hukuk devleti", "İrticaya hayır", "Çankaya'da türban istemiyoruz" ve "Türkiye laiktir, laik kalacak" şeklinde laikliğe vurgu yapan sloganlar dikkat çekici olmuştur. Mitinglerin yapılmasının bir sebebi de siyasi yasağı kalktıktan sonra Başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhurbaşkanlığı'na da aday olması ihtimaline karşı tepki göstermekti. Mitingler AK Parti cephesinde "aşırı milliyetçi" bulunmuştur. Aynı zamanda mitinglerin "antidemokratik toplantılar" olduğu da AK Parti tarafından dile getirilmiştir (Toy ve Elmacı, 2007: 413- 417). Bu sebeple pek çok eleştiri yapılmıştır. Özetle gerek

parlamentar ve gerekse de parlamento dışı muhalefetin AK Parti'ye karşı yaptığı bu mitingler Türk siyasal hayatında önemli bir yere sahip olmuştur.

2007 Nisan'ında hem Cumhuriyet mitinglerinin hem de iktidar muhalefet ilişkilerinin gerilmesinin sebebi olarak görülen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması gerekmektedir. Zira Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in görev süresi dolmak üzereydi. Fakat Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı seçimleri 1961 Anayasası'ndan bu yana hep bir kriz dönemi olarak görülmüştür. Hatta 1980 askeri müdahalesinin sebeplerinden biri de Meclis'in uzun bir süre Cumhurbaşkanı seememesi ve bu durumunda ülkedeki kaosu hararetlendirmesiydi. 1980 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, 1961 Anayasası'ndaki toplantı yeter sayısı şartının sağlanamayışı krize yol açmıştır. Böyle bir krizin tekrardan yaşanmaması amacıyla 1982 Anayasa'sında tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda 1982 Anayasası'nda Cumhurbaşkanlığı seçilmek için, toplantı yeter sayısı TBMM ye tam sayısının 1/3' şeklinde belirlenmiştir. Ayrıca en fazla dördüncü turda Cumhurbaşkanı'nın seçilmesine imkân tanınmıştır. nc ve dördüncü tura kalmadan adaylardan biri ilk iki turdan birinde TBMM ye tam sayısının 2/3'nn oyunu almayı başarabilirse süreç sonlanacaktı. Fakat ilk iki turda böylesi bir çoğunluğa ulaşılamazsa 3. tura geçilecektir. Bu turda da yine ye tam sayısının salt çoğunluğu yeterli olacaktı. Bu turdan da kesin sonuç alınamazsa son tur olarak 4. tura geçilecektir. Bu turda adayların tamamı değil 3.turun en fazla oyunu alan iki adayı yarışacaktır. Nihayetinde buradan en fazla oyu alan isim Cumhurbaşkanı seçilecektir (Tekin ve Okutan, 2011: 231-232). Böylece en nihayetinde 4.turda cumhurbaşkanının seçilmesine ve bu sürecin de aylara yayılmadan kısa bir sürede bitmesine olanak tanınmıştır.

27 Nisan 2007 tarihi Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinin ilk günü olarak kararlaştırılmıştır. Fakat bu tarih yaklaştığıca 1982 Anayasası ile getirilen Cumhurbaşkanı seçimine ilişkin hükümler tartışma konusu olmaya başlamıştır. Çünkü bir takım çevreler Cumhurbaşkanlığı seçimi için birinci turda toplantı yeter sayısının, ye tam sayısının 2/3' olması gerektiğini iddia etmişlerdir. Tartışmalar şiddetini arttırınca 1980 müdahalesini de andırır bir biçimde TSK olaya müdahil olmuştur. 27 Nisan'da yani seçim gününde Genelkurmay Başkanlığı'nın internet sitesinden Türk siyasi hayatına "e-muhtıra" olarak geçen bir açıklama yayınlanmıştır. Hükümete uyarı niteliği taşıyan bu muhtıranın içeriğini, TSK'nın laiklik safında olduğunu belirten cmler

oluşturmaktaydı. TSK'nın her daim laikliğin koruyucusu olduğu ve laiklik karşıtı tüm kişi ve eylemlerin karşısında durduğu bu muhtıra ile bir kez daha ilan edilmiştir. Parti'ye bir meydan okuma olarak değerlendirilebilecek muhtırada Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin de meşruiyeti sorgulanmıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 232- 233).

Cumhurbaşkanlığı seçiminin tarihsel süreçte olduğu gibi, yine bir krize dönüştüğü görülmektedir. Mecliste grubu olan partilerden ANAP ve DYP meclise gelmeyerek seçimlere katılmamıştır. Bunun üzerine CHP Cumhurbaşkanlığı seçimi için toplantı yeter sayısının sağlanmadığını gerekçe göstermiş ve Anayasa Mahkemesi'ne giderek iptal davası açmıştır. Mahkeme CHP'yi haklı bulmuş ve 1.tur seçimleri iptal etmiştir. Tüm bunlar AK Parti'yi bir önlem almaya mecbur kılmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin her defasında bir krize dönüşmesinin, iktidar ve muhalefet arasında tartışma sebebi olmasının önüne geçmek için anayasa değişikliği yapılmasına karar verilmiştir. Bu anayasa değişikliği bundan sonraki cumhurbaşkanlarının halk tarafından seçilmesi kararına yönelikti. Bununla birlikte Ak Parti erken seçim kararı da almıştır.

Erken seçimin 22 Temmuz 2007 tarihinde yapılması kararlaştırılmıştır. Seçimlerin sonucunda AK Parti oylarını ilk seçimine göre yaklaşık olarak %10 civarında arttırmış ve geçerli oyların %46,58'ni almıştır. Bu oy oranıyla AK Parti 341 milletvekili çıkarmıştır. Bu milletvekili sayısı da AK Partinin yeniden hükümeti tek başına kurmasına olanak sağlamıştır. Meclise girebilen ikinci parti ise CHP olmuştur. CHP ise geçerli oyların yalnızca %20,9'unu alabilmiştir. Bu oy oranıyla CHP yeniden ana muhalefet partisi olmuştur. Ayrıca bir önceki seçim olan 2002 seçimlerine göre de milletvekili sayısında bir azalma olmuş ve 112 milletvekili çıkarabilmiştir. 2002 seçimlerinden farklı olarak, 2007 seçimlerinde MHP'de geçerli oyların %14,3'ünü alarak Meclise girmeye hak kazanan üçüncü parti olmuştur. MHP bu oy oranıyla Mecliste 71 sandalyenin sahibi olmuştur. CHP ve MHP dışında 2007 seçimlerinde 21 bağımsız milletvekili de Meclise girmeye hak kazanmıştır. Ancak bu 21 milletvekili sanılanın aksine bağımsız değil, seçilememe kaygısı ile bağımsız girmeyi tercih eden DTP (Demokratik Toplum Partisi) destekli adaylardı. Zira seçimlerin hemen ardından Mecliste DTP (Demokratik Toplum Partisi) Grubu'nu kurmuşlardır. Böylece 21 milletvekili Kürt hareketinin yeniden Mecliste temsil edilmelerini sağlamıştır (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015: 926- 928).

Seçimlerin hemen ardından yeniden Cumhurbaşkanlığı seçimleri gündeme gelmiştir. Fakat 1961 Anayasası'ndan bu yana devam eden sorun, her ne kadar 1982 Anayasası ile çözüme kavuşturulmaya çalışılsa da varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Cumhurbaşkanlığı seçimi bir kez daha kriz olmaya devam etmiştir. AK Parti tek başına iktidar olacak çoğunluğa sahip olsa da ilk iki turda Cumhurbaşkanı seçecek güce henüz sahip değildi. Dolayısıyla cumhurbaşkanlığı seçimlerinin neticelenmesi 3. veya 4. tura kalacak gibi görünmekteydi. Bu durumda yeni bir kriz yaşanacağına işaretini vermekteydi. Nitekim öyle de oldu. Fakat 2007 seçimleriyle yeniden Meclis'e girmeye hak kazanan MHP sayesinde Cumhurbaşkanlığı krizi çözülmüştür. MHP Cumhurbaşkanlığı oylamasında kendi adayı olan Sabahattin Çakmak'ı çıkarmıştır. Ayrıca seçimlere CHP listelerinden katılıp seçilen DSP'li isimlerde, Meclis'te kendi gruplarını kurarak Cumhurbaşkanlığı için kendi adaylarını çıkarmışlardır. DSP milletvekillerinden Tayfun İçli'yi aday göstererek destekleyeceklerini açıklamıştır. AK Parti'nin adayı ise Abdullah Gül olmuştur. Yarış bu üç isim arasında geçmiştir. 28 Ağustos 2007'deki oylamada Abdullah Gül, oylamaya katılan 448 milletvekilinden 339'unun oyunu almış ve Türkiye'nin 11. Cumhurbaşkanı olmaya hak kazanmıştır (Özbudun ve Hale, 2010: 222-223).

Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin krize dönüşmesinin önüne geçmek amacıyla AK Parti tarafından yapılması planlanan değişiklikler, genel seçimlerden önce gündeme gelmiş olsa da, çalışmaların başlaması ve halkoyuna sunulması genel seçimlerden sonraya, 21 Ekim 2007 tarihine kalmıştır. AK Parti milletvekilleri, Anayasa'daki 5 maddenin değiştirilmesi ve geçici olarak 2 maddenin eklenmesini içeren bir kanun teklifini Meclis'e sunmuşlardır. Fakat CHP değişiklik öneren bu kanun teklifine karşı olmuştur. CHP bu değişikliğe, parlamenter sistemden yarı başkanlık sistemine geçildiği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Çünkü CHP'li milletvekilleri değişiklik ile Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin önünün açıldığını bu durumun ise Cumhurbaşkanına oldukça geniş anayasal yetkiler sağlayacağı ve bu yetkilere dayanarak yasama, yürütme ve yargı üzerinde Cumhurbaşkanının siyasal gücünü ve ağırlığını arttıracaklarını savunmuşlardır (Özbudun ve Hale, 2010: 114).

Her ne kadar CHP karşı çıksa da ANAP'ın desteği ile teklif, Meclis üye tam sayısının 2/3'ünden fazla oyla kabul edilmiştir. Fakat dönemin Cumhurbaşkanı Sezer,

anayasanın kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak teklifi tekrardan görüşülmek üzere Meclis'e geri göndermiştir. Değişiklik rejimin kendisiyle ilgili olduğu için Sezer tekrardan görüşülmesi için Meclise geri göndermiştir. Tıpkı CHP gibi Sezer'de değişikliğin başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerini anımsattığını bunun da rejimle doğrudan ilgili olduğunu düşünmüştür. Ayrıca Sezer, değişiklikle hedeflenen yeni sistemi, parlamenter rejimi yok ederek yeni ve daha önceden herhangi bir örneği görülmemiş yeni bir düzene geçmek olarak değerlendirmiştir. Sezer'den Meclise gönderilen teklif, görüşmeler neticesinde aynı şekilde kabul edilmiştir. Yalnızca seçimlerin hangi sıklıkla yapılacağı konusunda bir mutabakat sağlanamamıştır. Çünkü değişiklik seçimlerin yenilenme süresini 5 yıldan 4 yıla indirmeyi öngörmekteydi. Bunun dışındaki maddelerin hepsi yeterli olan 367'den fazla kabul oyu almıştır. Seçimlerin yenilenme sıklığı ile ilgili madde için ise 366 kabul oyu almış olsa da yeterli olmamıştır. Teklifin bütünü ise 370 oy ile kabul edilmiştir. Teklifin tamamı Meclisten, yeniden Cumhurbaşkanına gelince, Sezer bu kez de Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuştur. Anayasa Mahkemesinden ise değişikliğin aleyhine bir karar çıkmamıştır.

Anayasa mahkemesi de değişikliğe lehte bir karar verince Sezer kanun teklifini halkoyuna sunmak zorunda kalmıştır. 21 Ekim 2007 tarihindeki halk oylamasında %68,95 oranında değişikliğe evet oyu çıkmıştır. Diğer taraftan %31,05 oranında da değişiklik karşıtı bir duruş ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak anayasa değişikliği halk tarafından desteklenmiştir.

2010 yılında siyasi anlamda hareketlilik sağlayacak bir dizi değişiklik gündeme gelmiştir. Oldukça kapsamlı bir değişiklik paketi sunan 2010 değişikliği ile Anayasa'da 26 maddelik bir değişim söz konusu olmuştur. Söz konusu geniş kapsamlı değişiklikler daha çok yargı alanına ilişkindi. Dolayısıyla değişikliğe ilişkin tartışmaların gerekçesini yargı bağımsızlığı oluşturmaktaydı. Muhalefet partileri değişiklik paketinin Mecliste kabul edilmemesi için üstün bir çaba sarf etmiş olsa da, yeterli çoğunluğa sahip olmadıkları için başarısız olmuşlardır. Hükümet ise değişikliği halkoylamasına sunacak çoğunluğa sahipti. Halkoylamasından önce değişiklik paketi hükümet milletvekillerinin desteği ile Meclisten geçmiş ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'e gönderilmiştir. Gül ise beklenildiği gibi değişiklik paketini yeniden görüşülmek üzere Meclise göndermek yerine, halkoylamasına sunulmak üzere YSK'ya göndermiştir. Bunun üzerine CHP ana

muhalefet partisi sıfatıyla Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açmıştır. Ancak istediği sonucu alamamıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 236- 239; Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015: 935- 937).

Anayasa Mahkemesi'nin kararının ardından değişikliğin halkoylamasına sunulacağı kesinleşmiştir. Siyasi partiler ise bu aşamadan sonra genel seçim havası içinde çalışmalarına başlamışlardır. Ayrıca değişikliğin halk tarafından reddedilmesi için birbirinden çok farklı ve hatta taban tabana zıt üç siyasi parti aynı yönde çalışmalar yürütmüşlerdir. CHP ve MHP doğrudan “hayır” kampanyası yürütmüştür. BDP (Barış ve Demokrasi Partisi) ise halkoylamasına katılmayarak “boykot” yolunu tercih etmiş olsa da esasında “hayır” cephesine destek vermiştir. AK Parti ise halkı değişikliğe ikna etmek amacıyla “evet” yönünde propaganda yapan tek parti olmuştur (Tekin, 2004: 236- 239).

Basit bir halkoylamasından daha çok hükümete karşı bir güven oylamasına dönüşen halkoylaması sembolik bir tarih olan 12 Eylül'de yapılmıştır. Hükümet açısından bir zaferle sonuçlanan halkoylaması, muhalefet partileri için tem bir hayal kırıklığı olmuştur. İktidar partisinin “evet” blokunda tek başına yer alması, muhalefet partilerinin ise daha kalabalık bir şekilde “hayır” için propaganda yapması ve başarısız olması AK Parti'nin gücüne güç katmıştır. Halkoylamasında %57,88 oranında “evet”, %42,12 oranında da “hayır” oyu kullanılmıştır (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015: 935- 937).

2010 halk oylamasından birkaç ay sonra 2011 yılının Haziran ayında ise genel seçimler yapılmıştır. Bu seçimlerde yine AK Parti'nin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. CHP'de bu süreçte yaşanan genel başkan değişikliğinin CHP'ye seçimlerde ciddi bir başarı sağlayacağı beklense de, CHP oylarında yalnızca %5 dolaylarından bir artış söz konusu olmuştur. AK Parti ise o güne kadar yapılan seçimlerden en fazla oyu alarak %49,9 oranından oy almıştır. Bu oy oranına rağmen seçim sisteminin etkisiyle bir önceki seçimden 14 milletvekili daha az çıkarabilmiş ve Mecliste 327 sandalyeye sahip olmuştur. CHP'den sonra üçüncü parti olan MHP'nin ise oy oranından ve milletvekili sayısından ciddi bir değişiklik olmamış ve %14 oranında oy almıştır. BDP ise yine bağımsız adaylarla seçime katılmıştır. Seçim sonrası 35 bağımsız aday Mecliste BDP Grubu'nu kurmuşlardır (Saraçoğlu ve Yeşilbağ, 2015: 937- 941).

2007 yılında yapılan anayasa değişikliğinin ilk uygulaması 2014 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde olmuştur. Abdullah Gül'ün görev süresi dolunca, anayasa değişikliği gereği 12. Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda 10 Ağustos 2014 tarihinde Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmıştır. Bu seçimlerde, yeni sistemin getirdiği birçok ilk yaşanmıştır. Bu kapsamda genel seçimleri andıran bir seçim süreci geçirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı için adayların mitingler yapması, sivil toplum örgütleri, dernekler gibi kuruluşların ziyaret edilmesi, çeşitli kanaat önderleriyle görüşülmesi, adaylar için bağışlar toplanması Cumhurbaşkanlığı seçimi için yapılan ve Türkiye'de ilk kez tecrübe edilen yenilikler olarak karşımıza çıkmaktadır (Bilbil ve Çelikkol, 2015: 242).

Türkiye'nin 12. Cumhurbaşkanı olabilmek amacıyla 3 isim aday olmuştur. İlk isim iktidar partisi AK Parti'nin adayı aynı zamanda da genel başkan ve Başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan olmuştur. İkinci isim ise CHP ve MHP'nin ortak bir şekilde aday gösterdiği Ekmeleddin İhsanoğlu'ydu. CHP ve MHP dışında farklı 12 parti tarafından da desteklenen İhsanoğlu, "Çatı aday" olarak anılmıştır. Son isim ise Meclis'te bulunan Kürt siyasal hareketinin temsilcisi HDP'nin adayı Selahattin Demirtaş'tır (Göksu, 2015: 322).

Cumhurbaşkanlığı seçimini bir krize dönüştürmemek amacıyla yapılan değişiklikler neticesinde, Cumhurbaşkanı en fazla ikinci turda seçilecekti. Buna göre seçime katılan adaylardan herhangi biri %50'nin üzerinde (%50+1) oy alırsa seçimler ikinci tura kalmadan ilk turda bitmiş olacaktı. Böyle bir çoğunluk sağlanamazsa ilk seçimi takip eden ikinci Pazar, ikinci tur oylama yapılacaktı. Bu seçimlerde ise önceki seçimlerde en fazla oyu alan iki aday yarışacaktı. Bu adaylar arasında da en fazla oyu alan aday Cumhurbaşkanı seçilmiş olacaktı. Yapılan seçimlerde Recep Tayyip Erdoğan %50'nin hemen üzerinden oy alarak Türkiye'nin 12. Cumhurbaşkanı olmuştur. Dolayısıyla seçim ikinci tura kalmada bitmiştir (Göksu, 2015: 322). CHP ve MHP başta olmak üzere 12 partinin desteklediği Ekmeleddin İhsanoğlu % 38,44 oranında oy almıştır. Kürt seçmenlerin adayı Selahattin Demirtaş ise % 9,76 oranında oy alarak üçüncü olmuştur.

7 Haziran 2015'te, Cumhurbaşkanlığı seçimleri 1 yıl bile olmadan, genel seçim yapılmıştır. Çok kısa aralıklarla sürekli sandık başına giden halkta bu durum bir bıkkınlık yaratmış olacak ki seçimler AK Parti'nin istediği gibi sonuçlanmamıştır. Seçimi galibi

yine AK Parti olmasına rağmen, 2002'den beri ilk defa tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa erişememiştir. Oyların %40,87'sini alan AK Parti Mecliste 258 sandalyeye sahip olmuştur. CHP ise yine seçimlerin ikinci partisi olmuş ve oyların %24,95'ini almıştır. 7 Haziran 2015 seçimlerinin en dikkat çeken tarafı ise Meclisin öteki muhalefet partileri olan MHP ve HDP'nin oy oranlarını artırmasıdır. MHP %16,26, HDP ise %13,12 oranında oy almıştır. Aradaki yaklaşık üç puanlık farka rağmen seçim sisteminden dolayı iki partide 80 milletvekili ile temsil imkânı bulmuştur.

Seçimlerin ardından uzun süre sonra yeniden ülkenin koalisyonla yönetilmesi konusu gündeme gelmiştir. Çünkü seçim sonuçları hiçbir partiye tek başına hükümet kurma çoğunluğunu sağlamamıştır. AK Parti Genel Başkanı Ahmet Davutoğlu'na Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından hükümeti kurma görevi verilmiştir. Koalisyon görüşmelerine başlayan Davutoğlu'nun ilk görüşmesi CHP ve Kemal Kılıçdaroğlu ile olmuştur. Üç kez görüşen iki lider, görüşmeler sonucunda mutabakat sağlayamamış ve AK Parti-CHP Koalisyonu kurulamamıştır. CHP'nin ardından Davutoğlu'nun ikinci durağı MHP ve Devlet Bahçeli olmuştur. MHP bu görüşmelerde Davutoğlu'na "4 Şart" sunmuştur. Bunları kabul edilmesi karşılığında koalisyonu kabul edeceklerini belirtmişlerdir. MHP'nin dört şartı temel olarak Anayasa'nın ilk dört maddesinin koruma altına alınarak değiştirilmemesi, AK Parti tarafından bir demokratikleşme adımı olarak görülen çözüm sürecine son verilmesi, yolsuzluk soruşturmalarının tekrardan başlaması ve son olarak da Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın parlamenter sistemde olduğu gibi sembolik yetkilere sahip olarak, kendi yetki alanına çekilmesi talepleri olmuştur. Fakat bu görüşmelerde olumlu sonuçlanmamış ve Davutoğlu MHP'den de eli boş dönmüştür. Her iki partiden de olumsuz yanıt alan AK Parti son çare olarak erken seçim kararı almıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 1 Kasım 2015'te erken seçim yapılmasını istemiştir. Yaklaşık beş ay sonra yeniden sandığa giden halk, koalisyon görüşmelerindeki belirsizlikle yeniden karşı karşıya kalmamak için bu seçimlerde yeniden AK Parti'yi birinci parti yapmışlardır. Kasım seçimlerinde AK Parti %49,50 oranında oy almış ve 317 milletvekili çıkarmayı başarmıştır. Böylece tek başına hükümeti kurabilecek çoğunluğu elde etmiştir. CHP ise yine ikinci parti olmuş ve ana muhalefet partisi görevini devam ettirmiştir. Ancak Kasım seçimleri MHP ve HDP için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Zira Haziran seçimlerinde kazandığı yükselişi iki parti de bu seçimde kaybetmiştir. MHP %11,9'lük oy oranıyla 49 milletvekili çıkarırken, HDP ise %10,76'lık oy oranıyla 50 milletvekili

çıkarmayı başarmıştır. Haziran seçimlerine göre oy oranını koruyan CHP ise yine ikinci parti olmuştur. MHP ve HDP oylarında ciddi bir düşüş yaşanması ve AK Parti'nin oy oranını artırmasındaki en büyük etken iki seçim arasında geçen beş aylık süreçte meydana gelen terör olayları ve bu olayların sebep olduğu siyasi belirsizliklerdir. Ayrıca siyasi belirsizliğin sebep olduğu ekonomik sıkıntılar da, halkı bir an önce hükümet kurmak için AK Parti'ye oy vermeye yöneltmiştir. Bunlardan başka HDP'nin "Türkiyelileşme" politikasının beklenen etkiyi yaratmaması, MHP'nin halkın beklentisi olmasına rağmen ilk seçimde AK Parti ile koalisyon kurmaması ve CHP'nin halkta kendisine karşı olan önyargıların üstesinden gelememesi AK Partiye seçimi kazandıran durumlar arasında sayılmaktadır (Tosun ve Tosun, 2015: 1-2).

1 Kasım 2015 seçimlerinin ardından Cumhurbaşkanlığı seçimleri gündeme gelmiştir. Ancak Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile genel seçimlerin aynı anda yapılması hükmü gereği 2018 yılının Haziran ayında, seçimlerin üzerinden henüz üç yıl geçmişken halk yeniden sandığa gitmiştir. Bu defa vatandaşlar hem Cumhurbaşkanı hem de milletvekilliği için oy kullanmışlardır. 24 Haziran 2018'de yapılan seçimlerde AK Parti ve Recep Tayyip Erdoğan üst üste on dördüncü zaferini kazanmıştır. Katılım oranı Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde %86,24, Parlamento seçimlerinde ise %86,22 olurken Recep Tayyip Erdoğan elde ettiği %52,59 oranındaki oy ile Cumhurbaşkanlığı sisteminin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. AK Parti ve MHP'nin oluşturduğu Cumhur İttifakı ise %53,66 oy oranıyla Mecliste çoğunluğu elde etmiştir. AK Parti %42,56 oy oranıyla 295 sandalye kazanmıştır. MHP ise 49 milletvekiline ulaşmıştır. Toplamda Cumhur İttifakı Mecliste 344 milletvekili ile çoğunluğu kazanmıştır. Böylece Cumhurbaşkanı Erdoğan 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki %51,7 oranındaki oyunu yükselterek yeni bir seçim başarısı daha kazanmıştır. Bu başarıya il bazlı bakıldığında ise, Recep Tayyip Erdoğan'ın 63, AK Parti'nin ise 64 şehirde sandıktan zaferle çıktığı görülmüştür. Böylece AK Parti'nin "Türkiye Partisi" olma çabası bu seçimlerle bir kez daha sonuç vermiştir.

AK Parti ve MHP'nin kurmuş olduğu Cumhur İttifakı'na karşılık, CHP-İYİ Parti-Saadet Partisi de Millet İttifakı'nı kurmuştur. Sayısal olarak daha fazla parti ittifakın bünyesinde yer alsa da seçimlerde istenilen sonuca ulaşamamış ve Cumhur İttifakı karşısında Millet İttifakı %33,94'lük oy oranıyla 189 milletvekiline sahip olabilmıştır. Bu milletvekili sayısı ise Mecliste çoğunluğu sağlama hedefinden oldukça uzaktır. İttifaka

dâhil olan partilerin, ittifaka katkılarına bakıldığında ise muhafazakâr oyları toplamak amacıyla ittifak ortağı olan Saadet Partisi yalnızca %1,34'lük bir katkı sağlamıştır. Aynı zamanda CHP listelerinden iki milletvekilinin de Meclise girmesine katkı sağlamıştır. Milliyetçi oylar için ittifaka dâhil olan İYİ Parti ise oyların %9,96'sını ittifaka getirebilirmiş ve aynı zamanda 43 milletvekili ile temsil imkânı elde etmiştir. Özetle Cumhur İttifakı'na seçimlerde muhalefet yapmak ve sonrasında Mecliste çoğunluğu elde ederek AK Parti'nin tek başına hükümet kurmasını engellemek için kurulan Millet İttifakı seçimlerde başarısız olmuştur (Miş ve Duran, 2018: 9).

Millet İttifakı'nın seçimlerdeki propaganda kampanyasının özünü AK Parti ve Erdoğan karşıtlığı oluşturmuştur. Zaten partilerin aynı ittifakta yer almasının temel dinamiği de bu karşıtlık ortaya çıkmıştır. Ayrıca Millet İttifakında yer alan partiler 1990'lı yıllarda seçim dönemlerinde aktif bir şekilde kullanılan “vaat siyaseti”ne yönelmiş ve seçimlerde siyasal anlamda popülizm yapmaktan geri durmamışlardır. Millet İttifakı, Ekmeleddin İhsanoğlu örneğinde olduğu gibi Erdoğan'a karşı seçimlerde bir “çatı aday” üzerinde anlaşma sağlamaya çalışmışlardır. Hatta Erdoğan'a karşı, eskiden AK Parti'de önemli görevlerde bulunmuş isimlerle görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamayınca Millet İttifakı kendi içinden bir ismi Cumhurbaşkanı adayı olarak ön plana çıkarmıştır. Anayasa gereği Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile genel seçimlerin aynı anda yapılması gerekmektedir. Millet İttifakı genel seçimlerde ittifakını devam ettirmiştir. İttifakta yer alan partiler kendi aralarında güç birliği yaparak birbirlerinin listelerinden çeşitli kentlerde kendi adaylarını göstermişlerdir (Miş ve Duran, 2018: 28).

Muhalefet odaklarının 2013 yılının ortalarından itibaren AK Parti ve Erdoğan'a yönelik karşıtlığı sertleşmiştir. Bunun birkaç sebebi bulunmaktadır. İlk sebep, AK Parti iktidarları ile birlikte Türkiye'nin koordinatlarında ya da Batı'ya yönelik politikalarında bir değişiklik olacağı inancıdır. Böyle bir inançta Türkiye'nin Arap Baharına yönelik söylem ve eylemleri etili olmuştur. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yaklaşması ve Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı olma ihtimali karşıtlığın sertleşmesinin ikinci sebebidir. Zira Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı seçilme olasılığı, başkanlık sistemine geçme olasılığını da beraberinde getirmekteydi. Çünkü 2007'de yaşanan Cumhurbaşkanlığı krizinin ardından Cumhurbaşkanının halkoyuyla en fazla iki dönem için seçilmesine imkân tanıyan anayasal düzenleme, Cumhurbaşkanlığının parlamenter sistemdeki sembolik ağırlığının

değişmesine sebep olmuştur. Çünkü Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilmekte ve yeniden ikinci dönem de halkın karşısına çıkma ihtimali bulunmaktaydı. Bu durumda Cumhurbaşkanına siyasi ve icracı bir profil sağlamıştır. Böylece başkanlık sistemi fiili olarak uygulamaya girmiştir (Ete, 2014).

Önceki dönemlerde yaşanan ANAP ve DYP tecrübeleri, karizmatik liderlerini Çankaya'ya taşıyan partilerin hem zayıfladığını hem de liderlerini siyaseten zayıflattıklarını göstermiştir. Erdoğan, bu tecrübeyi de göz önünde bulundurarak, 2007'deki değişikliğin ardından Cumhurbaşkanı'nın partisiyle ilişkisini korumasını sağlayacak partili Cumhurbaşkanı ve/ya Cumhurbaşkanı'nın icrayla ilişkisini yoğunlaştıracak yarı başkanlık veya başkanlık sistemine geçilmesi yönünde bir anayasal düzenlemenin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. AK Parti, bu görüşleri, vesayet sisteminin tasfiye edilmesi neticesinde Cumhuriyet tarihinin ilk sivil Anayasasını yazmak üzere 2011 Haziran seçimleri sonrasında Meclis'teki dört siyasi partinin eşit üye katılımıyla kurulan TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na da sunmuştur. Muhalefet, AK Parti'nin teklifini Komisyondan çekilmeye gerekçe kılacak bir sertlikle reddedince, bu arayışlardan bir sonuç çıkmamıştır. Ancak, Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı olma ihtimali ve başkanlık sistemine yönelik görüşleri, yeni Türkiye'nin inşasına yönelik kaygıları perdeleyen ve muhalefeti Erdoğan karşıtlığında mobilize edip birleştiren bir katalizör işlevi görmüştür (Ete, 2018: 299-300).

2017 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ile hem fiili hem de hukuki olarak Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmiştir. Cumhurbaşkanı seçilmek için ikinci tura kalınması durumunda salt çoğunluğun aranması durumu Türk siyasal hayatında artık ittifaklarının belirleyici olduğunu göstermektedir. Zira 2018 yılında yapılan bir değişiklik ile siyasette ittifaklara meşru bir zemin yaratılmıştır. Hükümete karşı muhalefet artık ittifaklar eliyle yürütülmeye başlamıştır.

Siyasette seçim ittifakları kurulması özellikle muhalefet partilerine seçimlerde başarı getirecek bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Ancak Türkiye'de 2014 ve 2019 yerel seçimleri karşılaştırıldığında ittifak kurarak seçimlere katılmanın özellikle merkez sağda yer alan partilere çokta büyük bir katkı sağlandığı da söylenemez. Özetle, merkez sağda yer alan partiler bakımından, seçimlere bir ittifak içerisinde katılıp katılmamak

çokta önemli bir sonuç sağlamamaktadır. Partiler ittifak içinde yer almasalar da benzer oyları alacakları düşünülmektedir (Savut, 2020: 45).

İktidarının ilk dönemlerinde AK Parti, eski düzen yanlılarına muhalefet ederek politikalarını yürütmüştür. Reform siyasetini öncelemiş, iç ve dış politikada ertelenmiş sorunları çözmeye yolunda adım atmıştır. Özellikle vesayetçi blokla mücadelesini zamana yaymış, şartların olgunlaşmasını da gözetmiştir. Bu bağlamda, direnç siyaseti ile karşılaştığında seçimlere giderek desteğini ve meşruiyetini artırmış ve gücünü pekiştirmiştir. Gerektiğinde, parlamentodan geçiremeyeceği değişiklikleri referandumla halkın onayına sunmuştur. Seçimleri ve referandumları, kriz çözmeye siyasetinin bir kaldıraç ve destekleyicisi olarak görmüştür. Kendi siyasetini hem içerdeki toplumsal ve siyasal dönüşüme hem de dünyadaki küresel dönüşüme göre yenilemiştir. Siyasetini güncellerken, siyasal partileri de dönüşüme zorlamıştır. Orta sınıflaşmayı genişleten politikaları, zaman zaman kendi siyaseti için bir meydan okuma olsa da siyasetin farklı kulvarlarında kümelenen seçmen grupları ile ittifak arayışına gitmiştir. Tüm iktidarı boyunca, muhalefetin hatta zaman zaman kendi iç elitlerinin eleştirisine rağmen yatırım siyasetinden taviz vermemiştir (Miş, 2002).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SIYASAL MUHALEFET VE MİLLİ GÖRÜŞ

Milli Görüş, 1969 yılında Necmettin Erbakan'ın liderliğinde kurulan Milli Nizam Partisi ile siyasal hayatına başlamıştır. İslami mücadelede parti/siyaset metodunu benimseyen Milli Görüş, “Adil Düzen” tezini yeni bir düzen olarak ortaya atan İslami harekettir. Türkiye’de ortaya çıkan Milli Görüş, Dünyadaki diğer İslam ülkelerinde de geniş yankı bulmuş sosyal, siyasal ve kültürel bir hareket olarak önemli değişimlerin öncüsü olma görevini görmüştür (Tuğrul, 2017: 617).

Necmettin Erbakan Milli Görüşün kurucusu olma sıfatıyla hem tam merkezinde hem de her aşamasında bulunmuştur. Erbakan'ın yaşam öyküsü, Türk düşünce sistemindeki etkisi ve önemi, bilim dünyasına yaptığı katkılar ile Milli Görüşün sosyal ve siyasal alandaki etkileri bu bölümde değerlendirilecektir.

4.1. Necmettin Erbakan'ın Hayatı

Necmettin Erbakan'ın Adanalı Kozanoğulları ailesine mensup olduğu bilinmektedir. Erbakan'ın dedesi Hüseyin Bey, 1800'lü yılların sonlarına doğru Adana'nın Kozan ve Saimbeyli bölgelerinden İstanbul'a göç etmiştir. İstanbul'a yerleşen Hüseyin Bey aynı zamanda Sultan Abdülhamid'e yakınlığı da bilinmektedir. Bu sebeple Erbakan'ın ailesinin Türkiye’de “Saraylılar” olarak adlandırılan ailelerden biri olduğu söylenebilir (Turan, Hürriyet, 18.01.1998). Adana’da Kozan ilçesinden geldikleri için Kozanoğulları adını kullanan Erbakan'ın ailesi İstanbul'a geldikten sonra Nazırzâde adını kullanmaya başlamışlardır. 1934 yılında Soyadı Kanunu çıktığında da bu ada istinaden Erbakan soyadını almışlardır (Uçar, 2000: 18).

Erbakan'ın dedesi Hüseyin Bey, oğlu Mehmet Sabri Bey'e hukuk eğitimi aldirmiştir. Hukuk eğitimini tamamlayan Erbakan'ın babası Mehmet Sabri Bey ilk görev yeri olarak Erzurum'a İstinaf Mahkemesi Savcılığına atanmıştır. Burada halk üzerinde iyi bir intiba bırakan Mehmet Sabri Bey, Erzurum'un tanınmış ailelerden olan Korukçuların kızı Sabriye Hanım ile evlenmiştir (Kızıлтаş, 2016: 15).

Nizamettin ve Selahattin adlarında iki çocukları dünyaya gelen Mehmet Sabri Bey ve Sabriye Hanım, Rusların Birinci Dünya Savaşı sonunda Erzurum’u işgal etmeye başlamasıyla zorunlu bir göçe mecbur kalmışlardır. Fakat Sabriye Hanım bu zorunlu göçe daha fazla dayanamayarak yolda vefat etmiştir. Mehmet Sabri Bey ise bir süre sonra Sinop’a ağır ceza reisi olarak atanmıştır. Burada yine Sinop’un bilinen ailelerinden birinin kızı olan Kamer Hanım ile evlenmiştir.

Mehmet Sabri Bey ve Kamer Hanım’ın dört çocuğundan en büyüğü olarak 29 Ekim 1926 yılında Necmettin Erbakan Sinop’ta dünyaya gelmiştir. Mehmet Sabri Bey’in görevi dolayısıyla Necmettin Erbakan ilkokula Kayseri’de başlamıştır. Fakat yine babasının tayini sebebiyle ilkokulu Trabzon’da tamamlamıştır. İstanbul Erkek Lisesi’nde 1937 yılında orta tahsiline başlayan Erbakan 1943 yılında da lise eğitimini tamamlamıştır. Erbakan’ın en dikkat çeken özelliklerinden birisi de ilkokuldan üniversite eğitimine kadar gittiği tüm okulları birincilik ile bitirmesidir. Bu sebeple oldukça başarılı bir eğitim öğretim hayatı olmuştur. İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi’nden 1948 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl Erbakan, Makine Fakültesi’nde Motorlar Kürsüsü’nde asistan olarak çalışma hayatına başlamıştır. Üç yıl süren asistanlığında Erbakan, yeterlilik tezini hazırlamıştır (Uzun, 2014: 9).

Oldukça başarılı bir yeterlilik tezi hazırlayan Erbakan, 1951’de İTÜ tarafından, Almanya’da bulunan Aachen Teknik Üniversitesi’ne gönderilmiştir. Erbakan orada bilimsel araştırmalar yapmış, alana ve hayata ilişkin bilgisini arttırmıştır. Burada da başarısını ve yeteneğini göstermiştir. Erbakan burada Alman ordusu için farklı alanlarda araştırma yapan bir araştırma şirketi olan DVL’de Profesör Schimit ile beraber oldukça başarılı çalışmalara imza atmıştır. Bir buçuk yıl kadar Aachen Üniversitesi’nde çalışan Necmettin Erbakan, biri doktora tezi olmak üzere, üç tez hazırlamıştır. Bu başarılı çalışmaları sebebiyle kendisine Almanya’daki tüm üniversitelerde geçerli olan “Doktor” unvanı verilmiştir. Erbakan 1953 yılında yeniden İstanbul Teknik Üniversitesi’ne dönmüştür. Bu sırada askerlik görevini de yapmıştır. Erbakan 1954 -1955 yılları arasında askerliğini yedek subay olarak önce İstanbul Kâğıthane’de, ardından da Halıcıoğlu İstihkâm Bakım Bölüğü’nde makinelerin bakım ve onarımı bölümünde tamamlamıştır. Askerlik görevinin sonlanmasıyla Erbakan, tekrardan İTÜ’ye dönmüştür. Çalışmalarına devam eden Erbakan profesörlük unvanını ise 1965 yılında almıştır (Uzun, 2014: 9-10).

Türkiye'nin ilk motor fabrikası, büyük bölümü ticaretle uğraşan 200 ortak ile birlikte 1956 yılında Necmettin Erbakan'ın öncülüğünde kurulmuştur. Başlangıçta ismi Sanayi ve Türk Ticaret Anonim Şirketi olan fabrika, Mehmet Zahit Kotku ile yapılan istişareler sonucunda Gümüş Motor ismini almıştır (Özgür, 2014: 60). İsim değişikliğinin ardından Türkiye'nin ilk yerli otomobili olan Devrim'in üretimi de yine Erbakan'ın öncülüğünde Gümüş Motor fabrikalarında yapılmıştır. Yerli araç üretme konusunda birçok engelle karşılaşmıştır. Erbakan bu engellemelere rağmen, yerli araç üretiminin desteklenmesi ve devam etmesi amacıyla dönemin darbe hükümeti olan Milli Birlik Komitesi'nin lideri Cemal Gürsel'i ikna etmeyi başarmıştır (Çalmuk, 2000: 13).

Oldukça başarılı bir akademik kariyerin yanında, sanayileşme alanında da göstermiş olduğu başarı Erbakan'ın çalışma hayatını etkilemiştir. İlk olarak bürokraside ardından da siyasette yer almıştır. Bürokrasi de öncelikle Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanlığı görevine atanmıştır. Kısa bir süre sonra da, 1967 yılında, Odalar Birliği Genel Sekreterliği görevini üstlenmiştir (Akın, 2000: 16). Necmettin Erbakan, Odalar Birliği'nde çalıştığı sırada yine burada çalışan Nermin Hanım ile hayatını birleştirmiştir.

Odalar Birliği'nde başarılı ve kademeli bir ilerleme kaydeden Necmettin Erbakan 1969 yılında Anadolu girişimcilerinin desteğini alarak seçimlerde TOBB Başkanı olmayı başarmıştır. İslami kimliği ile ön plana çıkan Erbakan'ın TOBB'da en üst göreve gelmesi hükümet başta olmak üzere bazı çevrelerde endişe uyandırmıştır. Bunun üzerine O zamana kadar Odalar Birliği'nin kendi tasarrufunda olan kredi kotalarının belirlenmesi ile ilgili tanınan yetki, siyasi bir kararla, Sanayi Bakanlığı'na verilmiştir. Görevini yapamaz durumu getirmek yetmemiş yine dönemin hükümeti tarafından kanuna aykırı ve yasal olmayan gerekçeler ile Erbakan görevinden uzaklaştırılmıştır (Özgür, 2014: 91).

Erbakan'ın siyaset eliyle böylesine bir baskıya maruz kalması onun siyasete atılmasının da yolunu açmıştır. Özellikle siyasi bir güç kullanarak ve polis marifetiyle, Türkiye Odalar Birliği'ndeki başkanlık görevinden uzaklaştırılması sebebiyle verdiği haklı mücadele Erbakan'ın kendisini bir anda siyasetin merkezinde bulmasına yol açmıştır (Özdalga, 2006: 60).

Erbakan, iktidar tarafından görevinden uzaklaştırılmasından sonra ilk olarak Adalet Partisi'nde siyaset arayışına girmiştir. Erbakan'ın Odalar Birliğinde, yükselen Anadolu

sermayesi üzerinde kurduğu nüfuz, Demirel hükümetine karşı yürüttüğü eleştirel söylem ve sahip olduğu lider potansiyeli AP lideri tarafından veto edilmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine 1969 yılında Konya'dan bağımsız milletvekili olan Erbakan, 1970 yılında Milli Görüşün ilk siyasal partisi olan Milli Nizam Partisini (MNP) kurmuştur (Peköz, 2009: 377).

27 Şubat 2011'de vefat eden, Türk siyasal yaşamında 42 yıl boyunca aktif olarak varlık göstermiş olan Necmettin Erbakan, siyaseti etkilediği kadar siyasetten de etkilenmiştir. Varlıklı ve aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Erbakan, oldukça başarılı bir akademisyen olmasına rağmen siyasette yer almayı tercih etmiştir. Necmettin Erbakan'ın bu vazgeçişini ile ilgili farklı nedenler ileri sürülse de, asıl nedenin, siyaseti bir iktidar mücadelesi olarak değil, bir araç kendi deyimiyle cihad olarak değerlendirmesi olduğu ifade edilebilir. Nitekim Erbakan'ın hocalık vasfı da bu süreçle birlikte ortaya çıkmıştır. Kendisine hoca denilmesinin ilk sebebi; üniversiteden gelen akademik vasfıdır. Diğer bir neden ise siyasetteki dini kimliğidir. Son sebep ise, Milli Görüşün bir okul olarak değerlendirilmesi ve ideolojik verilerin aktarılmasında doğrudan rol oynamasıdır. Necmettin Erbakan'ın özellikle siyasal yaşamında oldukça zorlu süreçlerden geçtiği bilinmektedir. Siyasal iktidara yönelen mücadelesinin yanında, kurucusu ve lideri olduğu Milli Görüş içinden de kendisine yönelen bir muhalefet olmuştur. Bundan da önce Milli Görüş İslami bir hareket olarak siyasi hayatına başladığı günden itibaren siyasi davalar, kapatmalar ve yasaklarla uğraşmıştır. Erbakan Milli Görüş içinden, MSP döneminden itibaren hayatının son yılına kadar kendisine yönelik muhalefet odakları ile uğraşmıştır. Milli Görüşün kendi içinden gelen bu muhalefete karşı Erbakan her defasında başarılı bir sınav vermiş ve kendi liderliğini onaylatmıştır. Bu da Erbakan'ın akademik başarısı kadar siyasi mücadelede ve örgütlenmede de ne kadar yetenekli ve başarılı olduğunu ortaya koymuştur. Kendi içindeki siyasi mücadelelerden başka Erbakan, Türk siyasetinde neredeyse rutin hale gelen her 10 yılda bir yaşanan askeri müdahaleler ile de uğraşmıştır. Askeri müdahalelerin getirmiş olduğu siyasi yasaklar, kapatma davaları ve ceza davaları Erbakan'ın siyasi hayatı boyunca karşı karşıya kaldığı durumlar olmuştur. Tüm bunlara rağmen Erbakan siyasetin içinde kalmayı başarabilmiştir. Bu başarısında hem siyasal hırısı, hem de siyaseti bir araç olarak gören düşünce yapısı etkili olmuştur (Arpacı, 2017: 44).

4.2. Milli Görüşün Tarihsel Arka Planı

Milli Görüşün fikri temelleri, 1967 yılında atılmıştır. Fiili olarak ise 1969 yılında hayata geçmiştir. 1969 yılında yapılan genel seçimlerde Necmettin Erbakan ile bir grup arkadaşı bağımsız aday olmuştur. Adaylığı süresince Erbakan, seçim çalışmalarında kendisinin ve bağımsız aday olan arkadaşlarının “milli” öteki siyasal partilerin ise “gayrı milli” olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Erbakan, öteki siyasi partileri “Gayrı milli” görmesinin yanında onları “taklitçi” olarak da suçlamıştır. Erbakan’ın kullandığı “milli” sıfatı, bilinen şekliyle dünyevi veya ulusal bir kavram olarak değil, daha çok dinsel ve ümmetçi bir kullanıma gönderme yapmaktadır (Çakır, 2013: 765).

Necmettin Erbakan siyasete atıldığı ilk günden itibaren Milli Görüş kavramını kullanmıştır. Erbakan’ın Milli Görüş kavramsallaştırmasındaki “millilik”, Fransız Devrimi ile gelişen ulus devlet mantığındaki millet kavramından farklı bir anlamı ifade etmektedir. Buradaki “Milli” kavramı Kur’an’ın da yer verdiği inanç ve değerlere gönderme yapmaktadır. Bu sebeple milliyetçi ve muhafazakâr kesimlerden destek gören Milli Görüş ve onun “Millilik” tasavvuru laik kesimleri de rahatsız etmemeyi başarmıştır. Milli Görüş kavramı bir taraftan sağcılık, solculuk ve renksizlik alternatiflerinden kendilerini ayırmalarında taraftarlarına yardımcı olurken, öte yandan da yeni bir siyasi kimlik oluşumuna da katkı sunmuştur (Yorgancılar, 2012: 375).

Milli Görüşün Türkiye’de ortaya çıkmasını ve yaygınlaşmasını kolaylaştıran unsurlardan biri de Müslüman ülkeler başta olmak üzere farklı ülkelerde ortaya çıkan İslami hareketler ile bu hareketlere yön veren İslami eserler yazan yazarların eserlerine ulaşmanın daha kolay hale gelmesidir. Bununla bağlantılı olarak, Türkiye’de çok partili hayata geçilmesinin yarattığı özgürlükçü ortam Milli Görüşün yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Çünkü çok partili hayatın başlamasıyla birlikte farklı görüş ve düşünceler ifade şansı bulmuştur. İslamcılıkta bu süreçte daha fazla ifade edilme imkânına kavuşmuştur. Böylece Türkiye’deki İslami kesim dünyadaki İslami hareketlerle iletişime geçmeye başlamıştır. Özellikle Mısır’da ortaya çıkan İhvânü’l Müslimîn hareketinin ve onun diğer Arap ülkelerindeki uzantıları Milli Görüşü daha fazla etkileyen hareketler olmuştur. İhvânü’l Müslimîn’in önde gelen isimlerinden Hasan el-Benna (1906-1949), Seyyid Kutup (1906-1966), Abdulkadir Udeh (1907-1954), Muhammed Kutub (1919-), Said Havva (1935-1989) ve Fethi Yeken (1933-2009) gibi şahsiyetlerin eserlerinin

tercümeleriyle Türk okuyucular ile buluşmaya başlamıştır. Başta Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi olmak üzere sadece Mısır'a eğitim için giden Türkler değil, Türkiye'deki aydın kesim de bu fikirlerden ve isimlerden haberdar olmuş ve etkilenmiştir. İhvânü'l Müslimîn'in önde gelen isimlerinden başka 1960'lı yıllardan itibaren farklı İslami hareket önderleri ile aynı zamanda Mevdûdî'den yapılan tercüme de Türkiye'deki okurlara sunulmuştur. Türkçeye çevrilen eserlerde Kur'an-ı Kerimi bir dava ve aksiyon kitabı olarak merkeze alan söylemleri dikkat çekmektedir. Böylesi bir söylem İslam'a ve Kur'an'a klasik bakış açısından farklıdır. Çünkü tercüme eserlerdeki klasik bakış açısı mezhep ve meşreplere vurgu yapmaktaydı. Ancak yeni bakış açısına göre çevrilen eserlerde daha çok kullanılan dârü'l harb, dârü'l İslam, cihad, hicret, tâğut, bel'am gibi kışkırtıcı kavramlar, gençler başta olmak üzere, Türkiye'deki Müslümanlar üzerinde büyük etkilere yol açmıştır (Birişik, 2013: 390-391).

Milli Görüşün bilinen pek çok tanımı olmasına rağmen başvurulması elzem olan ilk kaynak, aynı zamanda hareketin kurucusu da olan Necmettin Erbakan'ın Milli Görüş tanımlamalarıdır. Erbakan, farklı yer ve mekânlarda yaptığı konuşmalarında, farklı kelimeler kullanarak, aynı anlam ve içeriğe sahip birçok cümle ile Milli Görüşü tarif etmiştir. Kabul gören geniş içerikli tanımlamalarından biri de şu şekildedir (Arpacı, 2012: 268):

1. Milli Görüş demek Malazgirt demektir, Galiçya, Çanakkale'dir, Kıbrıs, Ulubatlı Hasan'dır, Fatih Sultan Mehmet'tir, Hasan Basri Çantay'dır, Mehmet Akif'tir.
2. Milli Görüş Milletimizin dört şeyi; inancı, tarihi, kimliği ve kendisidir.
3. İstiklal Harbini yapan bir görüştür.
4. Milli Görüş Sultan Fatih'in, Alparslan'ın görüşüdür. Bu görüş ne solcudur, ne sağcı, ne liberaldir. Bu tarihi şahsiyetler Milli Görüşçüydü.

Erbakan, Milli Görüş "Hakk'ı üstün tutma zihniyeti" olarak görmüş ve tarihinin Hz. Âdem ile başladığını ifade etmiş, Anadolu'da ise 1071 Malazgirt zaferinden bu yana var olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Erbakan'a göre İstanbul'un fethi, Çanakkale Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Kıbrıs Barış Harekâtı ve daha birçok zafer ve başarı milletimizin kendi görüşü olan Milli Görüş sayesinde kazanılmıştır (2013: 174). Hz. Âdem ile başlayan Milli

Görüş; Asr-ı saadet, Hulefa-i Raşidin, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Osmanlılar dönemlerinde 1683 Viyana Kuşatmasına kadar 1100 yıl yeryüzünde adil düzen ve saadet nizamı kurmuş ve dünyaya hakim olmuştur (Erbakan, 2016: 39). Erbakan'a göre Milli Görüşün misyonu yeniden "ımanlı Büyük Türkiye'yi kurmak"tır. Çünkü Türkiye manevi ve ahlaki açıdan bir istila hareketi ile karşı karşıyadır. Buna karşı yapılması gereken de ikinci İstiklal Savaşıdır (Karahasanoğlu, 1974: 26).

Özellikle taraftarları için bir yaşam biçimi olarak benimsenen Milli Görüş bazı temel karakterler üzerinden şekillenmiştir. Tuğrul'un (2019a: 19) tespit edebildiği kadarıyla Milli Görüşün temel karakterleri şunlardır:

1. İslamcılık,
2. İslam birliği ideali,
3. Ümmetçilik,
4. Tasavvuf menşeli oluş,
5. Ehl-i Sünnet mensubiyeti,
6. Mezhepler üstü duruş,
7. Millilik,
8. Yerlilik,
9. Antiemperyalizm,
10. Anti Siyonizm,
11. Siyasallık,
12. İslahatçılık,
13. Karizmatik lider tipli oluş,
14. Kuşatıcılık,
15. Aktivizm ve Teşkilatçılık

4.2.1. İslamcılık

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam dünyasında ortaya çıkan İslamcılık, İslam'ı, inanç, düşünce, ahlak, siyaset, yönetim ve hukuk bakımından hâkim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışma tesis ederek İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı olarak gelişmiştir (Türköne, 2001: 61). İslamcılık, ayrıca İslam dünyasını batı etkisinden, baskıcı ve zalim

idarecilerden, taklitçilikten, batıl inançlardan kurtarmayı amaçlamaktadır. Bunların yerine İslam dünyasını daha medeni bir hale getirmek, ekonomik ve ahlaki yönden kalkındırmak ve İslam ülkelerini birleştirmek temel hedeflerdir. Tüm bunlara bakarak İslamcılık aktivist ve eklektik yönleri ağır basan siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların bütününe içeren bir hareket ve düşüncedir (Kara, 2013: 17).

İslam dünyası 19. yüzyılda Batı dünyası ile karşılaşmıştır. Bu karşılaşma neticesinde İslam dünyasında Batıya benzemeye çalışma gibi bazı problemler ortaya çıkmıştır. Bu problemlerin çözümünde ise Batıya benzeme veya Batılılaşmanın yerine tam aksine öze dönüşü önceleyen ve gerilemenin sebebinin İslam değil İslam'dan uzaklaşmadan kaynaklandığını savunan düşünce, İslamcılığın kuramsal temellerini oluşturmuştur. 19. Yüzyılda bir ideoloji olarak ortaya çıkan İslamcılık, referans olarak İslam alan, İslami kurum ve değerleri yerleşik hale getirmeyi amaç edinen, İslam eksenli bir siyasal davranış geliştiren bir duruşu temsil etmektedir. İslamcılık 19. yüzyılda birleştirici ve harekete geçirici bir misyonla ortaya çıkmıştır. 1970'li yılların başından itibaren de milliyetçilik fikrinden farklı bir biçimde, İslam'ı kaynak alan bir devlet projesi, toplumsal değer ve kurumları İslami ilkelere göre tesis etmeyi hedefleyen ve Batı değerlerine karşı olan bir ideoloji haline dönüşmüştür (Arpacı, 2017: 33-34).

İslamcılığın esas karşıt olduğu durum Batı'nın emperyalizmidir. Bunun dışında İslamcılığı Batı düşmanı bir ideoloji olarak tanımlamak doğru bir yaklaşım değildir. İslamcılık toplumu ve siyasal sistemi İslami değerler üzerinden dönüştürmeyi amaçlarken Batının gelişen ilim ve bilim anlayışından da faydalanmaktan çekinmemiştir (Guida ve Çaha, 2013: 573).

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldan itibaren hızla zayıflama sürecine girmiştir. Bu dönemlerde Batı'da ise aydınlanmanın ve sanayi devriminin yarattığı güç hüküm sürmekteydi. Siyasi olarak ise Batı Osmanlı'nın zayıflamasını fırsat bilerek Osmanlı'nın tasfiyesine yönelik politikalara ağırlık vermiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde hem zayıflama sürecinin getirdiği yılgınlık, hem Batı'nın müdahalesi ve hem de içindeki başka problemler eklenince Müslüman dünyanın temsilcisi olma görevini de yapamaz duruma gelmiştir (Bilge, 2015: 25).

Bir düşünce olarak İslamcılık, hem Osmanlı'da hem de İslam coğrafyasında "ıslahat/modernleşme" hareketlerinin bir neticesi olmuştur. Bunun arkasında ise nedeni ve kaynakları ne olursa olsun, kendinden şüphe, yetersizlik ve bir "yenilenme" fikri yatmaktadır. İslamcılık, İslahat/modernleşme hareketleriyle paralel ilerleyen bir süreçtir. Fakat burada ilk bakışta birbiriyle çelişir vaziyette ve paradoksal gibi görünen iki önemli noktanın aynı anda bulunması dikkat çekici olmuştur. Bir taraftan modernleşme hareketlerinden kaynaklı bazı uygulama, fikir ve kurumlar ile tavır ve yaşama biçimlerine din-gelenek merkezli olarak karşı çıkacak, ayrıca cihad kavramını yeniden yorumlayarak küffara ve sömürgecilere karşı direnecek, ilmi-fikri direnç odakları oluşturacak, Müslüman halkın hissiyatını güçlendirecek; diğer taraftan ise bu fikir, kurum ve uygulamalara ayak uydurmaya çalışılacaktır. Batı medeniyetinin ise hem bir düşman hem de "merci-i taklit" olarak, yani hem mücadele edilmesi hem de takip ve taklit edilmesi gereken bir dünya olarak görülmesi de bu süreç içinde ortaya çıkacaktır (Kara, 2013: 17).

Necmettin Erbakan'ın İslamcılık tasavvuru ise genel kabul gören İslamcılık anlayışından daha farklı bir nitelik arz etmektedir. Bu farklılaşmanın temelinde onun İslamcılığı zaten Batıya karşı başarılı bir mücadele vermiş, bağımsız bir devlet toprakları üzerinde savunması bulunmaktadır. Yani Erbakan'ın, İslamcılığı Batı sömürüsü altında kalmış ülkelerden farklı olarak Batıya karşı zaferle sonuçlanan bir mücadele veren Türkiye'de savunması, farklılığın temelini oluşturmaktadır. Genel olarak incelendiğinde Necmettin Erbakan dünyada sömürüye ve işgale karşı olan ve bağımsızlığı amaçlayan İslamcı siyasetçi, düşünür ve yazarlardan farklı görüş ve düşüncelere sahiptir. O iç politikada masonluğa, komünizme ve Batı taklitçiliğine karşı mücadele edilmesi gerektiğini vurgularken, dış politikada ise Siyonizme karşı mücadeleyi ön planda tutmuştur (Arpacı, 2020: 22).

4.2.2. İslam Birliği İdeali

İslam birliği veya başka bir kullanımla ittihâd-ı İslam ideali, dünyadaki tüm Müslümanların birliği anlamına gelmektedir. Tüm Müslümanların evrensel olarak siyasal, kültürel, ekonomik alanlar başta olmak üzere birlikteliğini amaçlayan ve sömürgeciliğe karşı durmayı hedefleyen bir idealdir (Tuğrul, 2019b: 29).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkeleri dışındaki İslam dünyasının Avrupalı devletlerin hâkimiyeti altına girmesi ve bağımsızlıklarını kaybeden Müslümanların Osmanlı Devleti'nden beklentileriyle oluşan psikolojik atmosfer, özellikle Tanzimat ve Islahat tecrübelerinden sonra Bâbîâli'ye karşı gelişen Yeni Osmanlı muhalefetinin Osmanlı Devleti'nin bekası için teklif ettiği İslamcılık ideolojisinin evrensel açılımına zemin hazırlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin önderliğinde birleşecek Müslüman ülkelerin çağdaş medeniyet seviyesinde geri kalmışlıktan ve yabancı ülkelerin hâkimiyetinden kurtulabilecekleri öngörülmüştür (Türköne, 1991: 199).

Milli Görüşteki “İslam Birliği” fikri, bir kurtuluş reçetesi olarak görülmektedir. Bu kapsamda “İslam Birliği”, küresel sistemin, Siyonizmin, ırkçı emperyalizmin, G-7'lerin ve Batı menşeli tüm uygulamaların karşısında yer almaktadır. Milli Görüş, “İslam Birliği” için tüm komşu ve kardeş ülkelerle iş birliği içinde hareket edilmesini önemsemiştir. Bu sebeple Türkiye dışındaki tüm İslam ülkeler ile siyasi ve İslami mücadeleler yakından takip edilmiş ve irtibat sürdürülmüştür. Tüm İslam ülkelerinin böylesine yakın temasta olmasıyla, Batı karşısında acziyet, kompleks ve zafiyetten kurtuluş ve diriliş hedeflenmektedir (Çavuşoğlu ve Çavuşoğlu, 2017: 325).

Milli Görüş ve Erbakan, “İslam Birliği”nin gerçekleşebilmesi için somut olarak beş adım benimsemiştir. Bunlardan ilki, Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulmasıdır. Bu kuruluş ile Batı'nın Birleşmiş Milletleri'ne alternatif bir kurum hedeflenmiştir. İkinci adım olarak Müslüman Ülkeler Savunma İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmalıdır. Bu teşkilat ile NATO yerine ikame edilecek bir yapı düşünülmüştür. Üçüncü olarak Müslüman Ülkeler Ortak Pazarı Teşkilatı ve Birliği'nin kurulması amaçlanmıştır. Bu birlik, Avrupa Birliği'nin İslam ülkelerindeki versiyonu olarak kabul edilmiştir. Ekonomi alanında atılacak adım ise Müslüman Ülkeler Ortak Para Birimi'ne geçilmesidir. Ortak para birimi ile Dolar ve Euro'nun dünyadaki hâkimiyetinin azalacağı düşünülmüştür. Son olarak ise Müslüman Ülkeler Kültür İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmalıdır. Bu yapı ile İslam kültür ve geleneğinin yaygınlaşması ve aynı zamanda Batılı bir kurum olan UNESCO'nun etkisini azaltmak hedeflenmiştir (Uzun, 2014: 380).

Erbakan, “İslam Birliği” fikrinin somut olarak ilk adımını “Müslüman Topluluklar Birliği” (MTB)'ni kurarak hayata geçirmiştir. Müslüman Topluluklar Birliği ile Erbakan

hem İslam ülkeleri ile hem de Müslüman olmayan devletlerde yaşayan Müslümanların işbirliğini, iletişimini ve dayanışma içinde olmasını hedeflemiştir (Tuğrul, 2019b: 39). MTB'den sonra gelişmekte olan 8 İslam ülkesi olan Mısır, Bangladeş, Endonezya, Malezya, İran, Nijerya, Pakistan ve Türkiye'den oluşan Müslüman ülkelerin bir araya gelerek işbirliği içinde olması için hazırlıklar yapılmıştır. Bu kapsamda Çırağan Sarayı'nda 24 Haziran 1996 tarihinde bir hazırlık zirvesi organize edilmiştir. 4 Ocak 1997 tarihinde ise ikinci hazırlık zirvesi yapılmıştır. Bu zirvede ise oluşturulacak yeni teşkilatın sekretaryası ve altyapısı üzerine anlaşma sağlanmıştır. Böylece D-8 (Developing 8)'in 14-15 Haziran 1997 tarihinde kuruluş anlaşması imzalanmıştır (Arpacı, 2017: 86).

4.2.3. Ümmetçilik

Aynı dine mensup insanlar ümmet olarak tanımlanmaktadır. Ümmetçilik ise siyasetin ürettiği bir kavram olup genel itibarıyla ümmetin yani aynı dine mensup olan insanların bütünlük bilinci içinde, ümmet olma ruhuna uygun bir şekilde hareket etmesi, geleceği ümmet çapında tesis etme çabalarının tamamı şeklinde tanımlanabilir (Müftüoğlu, 1998: 77). Milli Görüş "Müminler ancak kardeştir"² bilinci ile Müslümanların kardeş olarak kabul edildiği, anti kavmiyetçi, ümmetçi bir düşünceye sahiptir (Akgül, 1993: 212).

Milli Görüş İslam Birliği çerçevesinde bir ümmet anlayışını kabul etse de, kesin bir şekilde Türkiye'nin liderliği çerçevesinde bir yapı öngörmüştür (Arpacı, 2012: 313). Ayrıca Erbakan'da pek çok konuşmasında Kur'an ayetlerinde geçen ümmetin Milli Görüşçüler olduğunu ifade etmiştir.

4.2.4. Tasavvuf Menşeli Oluş

Kelime olarak tasavvufun pek çok tanımı olmakla birlikte en genel tanımlama kul ile Allah arasında ihsan olayının gerçekleşmesi veya kulun ihsan vasfı kazanmasının yollarını gösteren bir ilimdir. Bunun için de Kur'an-ı Kerim'de emrolunduğu ve Hz. Peygamber gibi yaşamaya çalışmak şeklinde tanımlayabiliriz (Köksal, 1999: 85).

Milli Görüş, başta İskender Paşa Cemaati olmak üzere bir takım tasavvufi çevrelere destek alarak Türkiye'de siyaset sahnesine çıkmıştır (Çakır, 1995: 217). Hareket mensupları; Milli Görüşün, Mehmet Zahid Kotku'nun da içinde bulunduğu alim, mürşit,

² Hucurat, 10/49.

mütefekkir ve çeşitli makamlarda görev alan bürokratların da bulunduğu bir heyetin istişareleri sonucu kurulduğunu ifade etmektedirler (Akgül, 1997: 143).

4.2.5. Ehl-i Sünnet Mensubiyeti

Hız. Peygamber ve onun sahabelerini örnek alarak yaşayan Müslümanları ifade eden ehl-i sünnet İslam tarihinin her döneminde ümmetin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte istikrarın ve düzenin bozulmaması için çabalayan, toplumun huzurunu bozacak devrim, müdahale ve isyan gibi hareketlere karşı olan ve Müslümanların çoğunluğunu oluşturan ana toplum ve ana bünye olarak ifade edilmektedir. Milli Görüş, büyük çoğunluğu Sünnî bir coğrafya olan ülkemizden çıkan itikadî ve Ehl-i Sünnete mensup bir harekettir (Tuğrul, 2019b: 35-36).

4.2.6. Mezhepler Üstü Duruş

Mezhepler üstü duruş, mezhepleri Müslümanların oluşturduğu sistemler olarak kabul etmekte ve benimsemektedir. Yine de özellikle İslami yaşayış anlamında, farklı olan Müslümanların, birbirleri ile olan münasebetlerinde ve Batının tasallutu karşısında, beraber hareket ederek mezhebi ihtilafları ötelemeleri gerektiği şeklindeki tavır olarak tanımlanabilir. Milli Görüşün Sünnî bir gelenekten gelmekle birlikte siyasi tavrı ile itikadî mensubiyeti birbirinden ayırt eden bir anlayışa ve mezhepler üstü bir duruşa sahip olduğunu söylenebilir (Tuğrul, 2019b: 39-41).

Milli Görüş mezhepler üstü bir duruşa sahip olduğu gibi laik karaktere de sahiptir. Zira Erbakan'a göre İslamiyet'te de laiklik bulunmaktadır. Bu tür bir laiklik mezheplerin birbirlerine karşı hoşgörülü tutum içinde olmalarını gerekli kılmaktadır. Köken itibarıyla Laiklik köken bakımından da diğer farklı inançlara hayat hakkı tanınmasını benimsemiştir. Bu sebeple laikliğe göre hiç kimse dininden ve düşüncesinden ötürü kınanmaz (Uzun, 2014: 54).

4.2.7. Millilik

Milli Görüşün millilik düşüncesi Kur'an'dan kaynaklanan değer ve inançlara atıf yapan bir anlayıştır. Erbakan millilik kavramını proje bağlamında kullanmıştır. Yani Millilik üzerinden "Milli Görüş" adını verdiği bir proje kurmuştur. Milli Görüş, İslam'ı referans almakla birlikte yalnızca bir İslamlaşma projesi değildir. Milli Görüş "önce ahlak

ve maneviyat” diyerek yola çıkmış ama devamında hedefin aynı zamanda “Türkiye’nin kalkınması, yeniden büyük Türkiye” için çalışmak olarak tanımlanmış ve formüleştirilmiştir (Aydın, 2016: 37).

Erbakan’ın bakış açısına göre millilik, ulus-devlet mantığında inşa edilen milletten farklı olarak inanç ve değerler sistemine vurgu yapmaktadır. Gerek İslam, gerekse İslamcılıkta millet, ırk ve ırkçılığı reddedip din temelinde bir araya gelmiş topluluğu ifade etmektedir. Erbakan’ın ideolojisinde millilik, İslami terminoloji bağlamındaki millet kavramına güçlü bir vurgu içermektedir. Bununla birlikte Necmettin Erbakan’ın millilik kavramını özgülleştiren İslam milleti içerisinde Türkiye’ye yaptığı özel vurgudur. Türklerin İslam’ı kabul etmelerinden itibaren tevhit sancağının dünyanın dört bir yana taşınması yolunda çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı Devleti de Türklerin bu güç ve kuvvetini, dünyada İslam ümmetinin birliğini sağlaması ve korunması amacına tahsis etmek için kurulmuştur. Erbakan’ın bu noktadaki Türk vurgusu İslam’a hizmet etme nispetinde önem kazanmaktadır (Arpacı, 2017: 116-118).

4.2.8. Yerlilik

Yerlilik, zihinsel olarak bir aidiyet hissetmek, yeni fikirler üretmek amacıyla bir toprak parçası ile bağ kurmak, bir kökenin mirasçısı olmak, tarihi köken ve kaynaklara dönmek olarak tanımlanabilir. Yerlilik, sadece toprak parçası ile bağlantılı olarak aynı toprakta yaşayanların aynı yeri sahiplenmesi olmadığı gibi salt vatanperverlikte değildir. Zira bundan daha geniş bir kapsama sahiptir. Bu bağlamda yerlilik, bir kökene sahip olup, geçmişi de kapsayacak şekilde arınma, yenilenme ve diriliş çabasıdır (Tuğrul, 2019b: 45).

Millilik ve yerlilik ya da yerellik, Milli Görüşün meşruiyetine temel sağlayan ve onu daha da güçlendiren iki temel özelliktir. Milli Görüş devletlerin yalnızca milli ve yerli bir siyasetle egemenliklerini ve bağımsızlıklarını tam anlamıyla sağlayabileceğini savunmaktadır. Bununla birlikte Milli Görüşün emperyalizme karşı duruşu ve emperyalizm ile mücadeleye özel bir önem vermesi de onun yerli ve milli siyasete atfettiği değeri göstermektedir. Milli Görüşe göre ülkeler emperyalizmle mücadele için mutlaka özlerine dönmeli, kendi değer ve inançlarına yönelik bir siyaset belirlemeli ve topluma dayalı bir yol tercih etmelidir. Bu kapsamda milli ve yerli olmayan her siyasi düşünce ve hareketin emperyalizmin çıkarlarına hizmet sunma dışında bir fonksiyonun olamayacağı ifade edilmektedir (Tuncel ve Yılmaz, 2017: 133).

4.2.9. Antiemperyalizm

Milli Görüşün ve Erbakan'ın emperyalizme karşı duruşları oldukça nettir. Bu bağlamda emperyalizm ülkelerin siyasetlerine yön vererek iktidarlarını belirleyen, üretim ve sanayilerini zayıflatan, savaş sanayisine hizmet etme gerekçesiyle ülkeleri NATO'ya mahkûm eden, Ortadoğu'daki karmaşayı körükleyen, toplumları yoksullaştıran, sağlıktan eğitime kadar birçok çarpıklığın oluşmasına neden olan küresel çapta bir sömürü düzenidir (Erbakan, 2016: 46). Dolayısıyla Milli Görüş böyle bir düzene karşı çıkarak antiemperyalist bir karaktere sahiptir.

4.2.10. Anti Siyonizm

Kavram olarak "Siyon" Kudüs şehri için kullanılan bir isimdir. Ahd-i Atık'te Kral Davud tarafından fethedilen Kudüs Krallığın merkezi yapılmıştır. Önceleri yalnızca Kudüs için kullanılan Siyon kelimesi süreç içinde tüm İsrail toprakları için de kullanılmaya başlamıştır. Siyonizm ise Siyon kelimesinden türemiştir. Yahudi halkının "tarihi yurtlarına dönüşü" anlamında Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurmayı amaçlayan siyasi bir durumu tanımlamaktadır. Siyonizm 19. yüzyıl sonlarında Doğu Avrupa Yahudileri arasında ortaya çıkmıştır. Daha sonra da dünyadaki tüm Yahudileri kapsayacak şekilde kullanılmaya başlamıştır. Siyonizm'in siyasi, sosyalist, kültürel, değişimci ve dini-mesihî olmak üzere çeşitli açılımları ortaya çıkmıştır. Siyonizm'e karşı olarak ise anti-siyonist, a-siyonist ve post-siyonist şeklinde temelde aynı anlama gelen farklı kullanımları olmuştur (Karaman, 2009: 329).

Erbakan Siyonizm ile ilgili düşüncelerini açıklarken daha çok "ırkçı emperyalizm" kavramını tercih etmiştir. Erbakan'ın ve Milli Görüşün Siyonizm'e bakışı, teorik ve retorik açıdan iki şekilde ele alınabilir. Retorik olarak Siyonizm, siyasal sistemden kaynaklanan baskıların bir korunma yolu olarak görülmüştür. Bu kapsamda Erbakan, İslami hassasiyetlerden ve dayanaklardan referans alarak bir Siyonizm eleştirisi geliştirmiştir. Erbakan Yahudilerin kutsal metinleri bozduğu, Kur'an'da da buna yer verildiği inancıyla yola çıkarak İslami altyapıya dayanan bir Siyonizm karşıtlığı ortaya koymuştur. Kur'an'a dayanan bu bakış açısı başlangıçta, dini karşıtlık sebebiyle anti-semitik olarak değerlendirilmiştir. Ancak tüm Yahudilere değil yalnızca Siyonistlere karşı bir söylem geliştirildiği kabulünden hareketle anti-semitizmden farklılaşmaktadır. Erbakan'ın Siyonizm ile ilgili söylemleri, İsrail Devletine ve politikalarına karşı olmak

şeklinde tarif edilen anti-siyonizmi de aşmaktadır. Erbakan'ın söylemlerindeki İsrail karşıtlığı, İsrail'in Siyonizm'in uzantısı olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca Siyonizm, yalnızca İsrail'i değil, Avrupa'yı, Amerika'yı ve hatta tüm dünyayı idare eden güç şeklinde ilan edilmektedir. Böylece Erbakan'daki Yahudi karşıtlığı anti-semitik değil, anti-Siyonizm'in de çok ötesinde olduğu söylenebilir (Arpacı ve Karadağ, 2018: 142).

4.2.11. Siyasallık

Siyasallık imkânsızın değil, her durumda mümkün olanın, zemininde yapılabilen bir şeydir. Siyasallığın toplumsal alanın çalışmasıyla işleyen özellikle İslam örneğinde çoğu kez farklı bir standart uygulaması devreye giriyor olsa da, küresel düzeyde bir gelişme eğiliminin var olduğu bir gerçektir. Türkiye'de de küresel ölçekte siyasallığın genişleyen ve gittikçe daha fazla alanı belirlemeye yüz tutmuş olan siyasallaşma kültüründen en fazla yararlanan İslamcılıktır. Bununla birlikte İslamcılık örneğinde bile siyasalın değişimi için bir milat tespit etmek zordur. Belki soğuk savaş sonrası dönemde ulus-devlet aktörlerinin siyaseti belirlemede tek aktör olmaktan çıkması, sivil toplum alanının güçlenmesi, kentleşme düzeyindeki artış gibi olgularla eşzamanlılığı tespit edilebilir. Ancak siyasal davranışın nihai tarihi sadece bu oluşumlara bağlanamaz. Siyasallık sonuçta bir davranış tarzıdır. Basitçe durumu değiştirmek üzere, belli bir topluluk ufkunda “iyi” olarak görülenlerin gerçekleştirilmesi doğrultusunda sonuç alıcı ve öngörülebilir sonuçlar almaya yönelik gayret, bu gayretler doğrultusunda ittifaklar ve mücadelelere girmek siyasalın özüdür (Aktay, 2013: 822).

Cumhuriyet Türkiye'sinde İslami kimliğin, siyasal alandaki ilk pratiği olarak kabul edilen Milli Görüş, siyasallığın uygulaması olan partilerin bir amaç olmaktan ziyade bir araç olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte Milli Görüş siyaset değil cihat yapmaktadır.

4.2.12. İslahatçılık

Siyasal ıslahatçılık “siyasal İslamcılık” kavramıyla da ifade edilmektedir. Siyasal ıslahatçılık devlet düzenine ve iktidara hakim olmak kaydıyla birkaç amaca hizmet etmektedir. Bu bağlamda devletin adalet, maliye ve eğitim ile ilgili imkânlarını ve bunlara bağlı organları kullanarak, toplumsal anlamda bir düzen ve ıslahat amaçlamaktadır. Dolayısıyla siyasal ıslahatçı ya da siyasal İslamcılar üstten alta doğru bir değişimi

savunmaktadırlar. Özellikle sivil oluşumların faaliyetleri ile, devletlerin alttan itibaren kuşatılması siyasal ıslahatçılar için önem arz etmektedir (Büyükkara, 2017: 159). Milli Görüş hem sosyal ve kültürel çalışmalar icra eden kültürel ıslahatçılık hem de yönetimin ıslahını hedefleyen siyasal ıslahatçılık vasıflarının her ikisini de bünyesinde bir araya getiren bir İslamcı harekettir (Macit, 2017: 133).

Islahatçılık her ne kadar batılılaşma ve modernizm karşıtı olsa da pragmatist bir bakış açısıyla modern dünyadan faydalanmakta bir sorun görmemektedir. Islahatçıların bu çelişkili durumu hem modernizm yanlıları, hem de gelenekçiler tarafından eleştirilmektedir (Büyükkara, 2017: 135-138).

4.2.13. Karizmatik Lider Tipli Oluş

Necmettin Erbakan'ın Cumhuriyet tarihinin ilk büyük sembol şahsiyeti olduğunu dile getiren Kaplan (Yeni Şafak, 28.02.2016), sembol şahsiyetle karizmatik kişilik arasında bir mahiyet farklılığı olduğunu ve karizmatik kişilerin duran tarihi harekete geçirdiklerini buna karşın sembol şahsiyetlerin tarihin akışını değiştirdiklerini belirtmiştir. Bu anlamda Erbakan, küresel ölçekte var olan sömürü düzenini ortadan kaldıracak ve yerine, öncesinde Türkiye'nin, sonrasında bir bütün olarak İslam ümmetinin ve adalet özlemi içerisinde olan herkesin öncülük edeceği hak ve adalet temellerine dayanan yeni bir medeniyet inşasının tohumlarını yaşadığı çağa ekmiştir. Yaşadığı dönemde, emperyalizm ve Siyonizm kaynaklı sömürü düzenine karşı geliştirmiş olduğu düşünceler geniş bir coğrafi bölgeye yayılmış ve hatırı sayılır bir destek bulmuş olsa da, Necmettin Erbakan ideallerine tam anlamıyla ulaşamamıştır. Bunda, düşüncelerine kitle iletişim araçlarında yeterince yer verilmemesi, sık sık siyasi yasaklamalara maruz bırakılması, dönem dönem kadrolarının tasfiye edilmesi, oluşturduğu yapılanmalardan bir kısmının çeşitli gerekçelerle kapatılması, kişiliğine ve hareketine yönelik olarak girilen negatif algı politikaları, ülke ve dünya gerçeklerinin topluma olduğu gibi yansıtılmaması ve benzeri birçok faktör etkili olmuştur. Bu durum, Necmettin Erbakan'ın, hak ve adalet üzerine kurulu yeni bir dünyanın kurulması sürecinde, Türkiye toplumu, İslam ümmeti ve sömürülen dünya halkları tarafından sembol bir şahsiyet olarak algılanmasını sınırlı tutmuştur (Biçkes, Yılmaz, Bakkal, 2017: 62-63).

4.2.14. Kuşatıcılık

Milli Görüş diğer pek çok İslami düşüncenin aksine dar bir çerçeveye ya da vizyona değil, oldukça geniş sınırları olan bir fikir dünyasına sahiptir. Bu açıdan bakıldığında İslami düşünce bağlamında farklı inanışlara sahip insanları bünyesinde barındırabilmektedir.

Milli Görüş Osmanlı gibi, kuşatıcı ve kucaklayıcı bir tarz benimserken, aynı zamanda kendini merkeze oturtmayı da ihmal etmemiştir. Erbakan'ın kişilik özelliklerinin yanı sıra, tarihsel duygu ve algı birikiminin de bu merkezi duruşta etkisi çoktur (Kutlu, Yeni Şafak, 30.10.2016).

Milli Görüşün, yerel değil, tüm insanlığa her alanda hizmet etmek için çalıştığı, bu yönüyle de dünyada örnek gösterilebilecek bir hareket olduğu, tüm insanlığa saadeti ve adaleti getirmek için uğraştığı ifade edilmektedir.

4.2.15. Aktivizm ve Teşkilatçılık

Milli Görüşteki aktivizm, hareketin pratik yönünün, teorik yönüne oranla daha güçlü olduğunu tarif etmektedir. Ayrıca Milli Görüşün teşkilat disiplininin de oldukça sıkı olması aktivizminin bir göstergesidir (Tuğrul, 2019a: 75).

Erbakan teşkilat kavramına iki anlam yüklemiştir. İlki, bir gayeyi gerçekleştirmek ve bir programı yürütmek için hiyerarşik bir düzen içinde bir araya gelerek faaliyet gösteren vasıflı ve yeterli sayıda insandan oluşan yapı olduğudur. İkincisi ise aynı kavramlara aynı anlamları yükleyip aynı tanımlarla düşünerek aynı eylemleri ortaya koyabilen insanlar topluluğu olduğudur. Bu iki anlam ile Müslümanların fikir ve eylem birliğine sahip tek bir ümmet olmaları zaruretini ortaya koymuştur. Erbakan'ın bütün bu teşkilatları Türkiye de “Adil Bir Düzen”in dünyada ise “Yeni Bir Saadet Dünyası”nın kurulması için kurmuş ve kurdurmuştur (Akkiraz, Milli Gazete, 05.03.2013).

Milli Görüş incelendiğinde sadece bir siyasal parti ya da siyasal oluşum olmaktan ziyade tam anlamıyla bir yaşam tarzı ve bir toplum mühendisliği örneği sergilediği görülmektedir. Yüklendiği misyon sebebiyle sıkı bir teşkilatlanma yapısı içerisinde bulunan Milli Görüş, siyaset, kültür, eğitim, bilim, basın-yayın gibi birçok alanda örgütlenebilmiştir.

4.3. Milli Görüşün İdeolojik Örgüsü

Milli Görüş 1970’li yılların başlarında Necmettin Erbakan tarafından oluşturulmuş siyasal İslami bir harekettir. Etnik milliyetçilik yapmayan, Müslümanlığı ortak bir payda olarak kabul eden, fakat “ümme”ten ayrı bir şekilde, coğrafi olarak Anadolu’yu, tarihi bir miras olarak ise Osmanlıyı temel alan bir zeminde bulunmaktadır. Milli Görüş, Siyonizm ve ırkçı emperyalizme karşı duruşunu, İslam’a bağlı bir şekilde “Hak-Batıl Mücadelesi” ile desteklemektedir. Siyonizm’in ve ırkçı emperyalizmin hem Türkiye’yi hem de dünyayı nasıl sömürdüğüne yönelik teoriler Milli Görüş tarafından geliştirilmiştir. Ayrıca bu sömürü düzenine yönelik eleştiriler ile bu eleştirilere karşı İslam ile uyumlu çözüm önerileri de sunmuştur. Öteki İslami örgütlenmeler gibi Milli Görüşte merkezden çevreye doğru bir değişimi kabul etmektedir. Bununla birlikte Milli Görüşü öteki İslami kuruluş ve örgütlerden ayıran kendine has beş özelliği bulunmaktadır. İlk olarak Milli Görüş, öteki İslami örgütlenmelerden farklı olarak ortaya çıkışından itibaren hukuk ve demokrasi çizgisi içinde siyaset yapması onun ayırt edici bir özelliğidir. Milli Görüşün diğer İslami örgütlerden farklı bir biçimde, Türkiye’de bir devrim, eylem ya da siyasal özgürlük mücadelesi için değil, inanç temelli bir siyasal ve toplumsal değişimi hedeflemesi onun ikinci özelliğini ortaya koymaktadır. Üçüncü özellik olarak Milli Görüş, çağın değişken durumlarını, İslam’ın değişmez nitelikleri ile uyumlaştırmaya çalışması bakımından dinamik bir düşünce olmuştur. Dördüncü olarak Milli Görüş İslam birliği için ümmet düşüncesini kabul etmekte ancak Türkiye’nin liderliğinde bir İslam birliği mücadelesi vermektedir. Son olarak da anahtar ülke olarak Türkiye’yi gören Milli Görüş, öteki İslamcı örgütlenmelerden değişik bir biçimde, yalnızca bulunduğu ülkeyi değil, tüm dünyayı kapsayan bir dönüşümü amaçlamaktadır (Arpacı, 2020: 19-20).

Milli Görüşün ideolojik altyapısını daha net bir şekilde okuyabilmek için İslami bir ekonomik model olan “Adil Ekonomik Düzen” önerisi de ele alınmalıdır. Adil Ekonomik Düzen, Necmettin Erbakan’ın siyasi hayatı boyunca savunduğu bir sistem olup, adil gelir dağılımına dayalı, kamu gelirlerini devletin üretime katkısı sonucunda üreticiden aldığı bir paydan temin eden, faizin, enflasyonun, dolaylı vergilerin ve herkesin sigortalı olduğu halde sigorta primlerinin olmadığı bir ekonomik sistemdir (Erbakan, 2010: 65).

Erbakan, var olan ekonomik sıkıntılardan kurtulmak amacıyla bu sıkıntıların sebebi olan olumsuz durumların tespit edilerek yok edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu da sadece Adil ekonomik düzen ile mümkün olacaktır. Adil ekonomik düzen ile kurulacak

yeni sistemde faiz ve haksız vergi bulunmayacaktır. Paranın o günkü cari değeri hak ölçüsü sayılacaktır. Özellikle dalgalanmalardan etkilenmeyi en aza indirmek amacıyla sağlam para düzenine geçilecektir. Sağlam para düzeni ile karşılığı olmayan para basılmasına izin verilmeyecek, paranın değeri düşürülmeyecek ve krediler adil bir biçimde gerekli sektörler ve üretime katkı sunacak kimselere tahsis edilecektir. Bu sistem ile fiyatlar olması gereken seviyelere düşecek, paranın değeri gibi insanların da alım gücü artacaktır. Yatırımlar daha fazla değer kazanacaktır. Böylece istihdam artacak ve işsizlik azalacaktır. İstihdam artışı üretimi de artıracak ve bu da ihracatı olumlu yönde etkileyecektir. Müslüman ülkelerle “Ortak Pazar” kurularak ihracat teşvik edilecektir. Müslüman ülkelerin gereksinimlerini Türkiye’den karşılamaları, Türkiye’yi kısa bir süre içinde güçlü bir ülke haline getirecektir (Erbakan, 1991: 13-14).

Erbakan’a göre adil ekonomik düzen, sömürüye müsaade etmeyen, herkese hakkını veren, herkese fırsat eşitliği sunan, faydalı ve yapıcı faaliyetleri destekleyen, ekonomik faaliyetleri teşvik eden, ekonomik kalkınmanın önündeki lüzumsuz ve haksız engelleri ortadan kaldıran bir ekonomik düzendir. Kapitalizm ve komünizmin faydalı yönlerini içerir fakat zararlı yönlerini içermez (Erbakan, 2010: 54).

Adil ekonomik düzen, kapitalist ve sosyalist sistemin bazı iktisadi kurallarını kabul etmekle birlikte her ikisinden de farklı kurallara sahip olan bir sistemdir. Adil ekonomik düzen, kişisel mülkiyete ve emeğe saygı duyan, üretime dayalı kalkınmaya, bölgelerarası ve kişisel gelir dağılımı adaletsizliklerini gidermeye yönelik gerektiğinde devlet müdahalesini kabul eden fakat kural olarak serbest piyasayı savunan, iç ve dış dengeyi kendi kaynakları ile sağlayan, faizin hiçbir şekilde yer almadığı bir iktisadi sistemdir (Sugözü, 2017).

Milli Görüş salt siyasi bir ideoloji olmaktan ziyade destekçileri tarafından bir yaşam tarzı olarak benimsenmiştir. Bu yaşam tarzı da siyaset alanında siyasi partiler ile pratiğini bulmuştur. Milli Nizam Partisi ile başladığı siyaset serüvenini günümüzde de çeşitli partilerle devam ettirmektedir. Bugün itibarıyla Milli Görüş, her ne kadar biri diğerini Milli Görüşün temel prensiplerini taşımamakla suçlasa da, iki ayrı partiyle varlığını devam ettirmektedir.

4.3.1. Milli Görüş Partileri

Milli Görüşün siyasi hayattaki yolculuğuna 1969 yılında kurulan Bağımsızlar Hareketi ile başlamıştır. Daha sonra ise Necmettin Erbakan'ın liderliğinde yoluna müstakil bir hareket arak devam etme kararı almıştır. Yola devam etme sürecinde pek çok kez parti kapatmalara ve siyasi yasaklara maruz kalmıştır. Bu sebeple Milli Görüşün siyasi yolculuğunda birden fazla siyasi parti kurma durumu söz konusu olmuştur. Kronolojik olarak, Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi şeklinde farklı isimlerde ve zamanlarda kurulan partilerle Türk siyasi hayatında mücadelesini sürdürmüştür. Günümüzde varlığını devam ettiren Saadet Partisi ile birlikte, Necmettin Erbakan'ın oğlu Fatih Erbakan tarafından kurulan Yeniden Refah Partisi de Milli Görüşün taşıyıcısı iddiasında olan bir parti olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.3.3.1. Milli Nizam Partisi

İslami değerleri merkeze alan bir siyaset izleyen ve siyasi hayatına 1970'lerin başında, Milli Nizam Partisi (MNP) ile başlayan Milli Görüş, Türk siyasetinde din-siyaset ilişkisi bağlamında, oldukça dikkat çekici oluşum olmuştur. Milli Görüşün ilk partisi olan Milli Nizam Partisi, özellikle alternatif arayışında olan sağ seçmen için önemli bir uğrak noktası olmuştur (Köktaş, 1997: 198).

Milli Nizam Partisi, Cumhuriyet tarihinde hukuki olarak kurulan ilk İslami parti olması dolayısıyla oldukça önemli olsa da siyasi hayatı kısa olmuştur. MNP, 26 Ocak 1970'te kurulmuş, 20 Mayıs 1971'de, 12Mart Muhtırasından hemen önce de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Bu kısa siyasi hayatında MNP, herhangi bir seçime katılma imkânı bulamamıştır. Ancak hem Modern Türkiye'deki ilk İslamcı parti olması hem de Milli Görüşün doğuşuna temel oluşturması sebebiyle oldukça önemlidir. Parti, o güne kadar merkez-sağ partileri destekleyen İslamcı kesime, buradan ayrılarak kendi dünya görüşlerine uygun bir siyasi partiye katılma bilinci kazandırmıştır. Bu yönüyle de MNP'nin Türkiye'de İslami harekette önemli bir yere konumlandığı düşünülmektedir (Duman, 1997: 79-80).

Milli Nizam Partisi'nin kuruluşuna kadar din, merkez sağ siyasetin bir alt dalı olarak kendini ifade etmiştir. Din ya da daha özelde İslam ilk kez MNP ile Necmettin Erbakan'ın liderliğinde müstakil bir siyasi hareket olarak ortaya çıkmıştır (Rabasa ve Larrabee, 2008: 31).

MNP'nin kurucuları genellikle Adalet Partisi (AP)'nde siyaset yapıp, MNP'nin kurulmasıyla buraya geçen isimlerdi. Bu isimlerin MNP'de siyasi hayatlarına devam etmesinin birkaç sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, AP'de söz haklarının kısıtlanmasıdır. İkinci olarak, MSP'ye katılan AP'li isimler güçlü karakterler olmalarına rağmen partilerinden bu ölçüde bir değer görememişlerdir. Son olarak da, AP'nin bir takım güçler tarafından içerisindeki İslamcılarını tasfiye etmesini istemesi MNP'nin kuruluşunu hızlandıran önemli unsurlar olmuştur. Ayrıca İslami cemaatlerin, potansiyellerinin farkında olması ve ülkenin idaresi konusunda yetişmiş kişilerin bu cemaatlerin içinden çıkması MNP'nin kuruluşunun daha da hızlanmasını sağlamıştır (Çakır, 1994: 21-22).

Milli Görüşten önce bazı AP'li milletvekilleri ve dönemin Odalar v Borsalar Birliği'nde üst düzey görevlerde bulunan Necmettin Erbakan, İslami yönleri bulunan bir parti arayışında olmuşlardır. 1967 yılında başlayan bu arayış çalışmaları, neticesini yaklaşık olarak üç yıl sonra vermiş ve 1970 yılında Milli Görüşün ilk partisi Milli Nizam Partisi kurulmuştur. Fakat parti 1969 yılında yapılan seçimlere yetişememiştir. Bu sebeple siyaset dışı kalmak istemeyen bazı milletvekilleri 1969 seçimlerine ya sağ partilerden ya da bağımsız olarak katılmayı tercih etmişlerdir (Poyraz, 2006: 100).

MNP daha kuruluş aşamasındayken iki önemli faktörün etkisi altında kalmıştır. Bu faktörlerden ilki, dönemin Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB)'nde büyük ölçekli sanayi ve ticaret kuruluşlarının iş adamları ile küçük ve orta büyüklükteki işletme temsilcileri arasındaki çıkar çatışmasıdır. 1969 yılında iktidar olan AP'nin ekonomi politikaları bu çıkar çatışmalarında etkili olmuştur. Çünkü AP daha çok büyük ölçekli sanayi ve ticaret kuruluşlarını destekleyen ve sübvans eden kapitalist bir ekonomik politikayı tercih etmiştir. Fakat AP, seçimlerde ise asıl desteği küçük ve orta büyüklükteki işletme temsilcilerinden almıştır. Bu temsilciler çıkarlarının AP tarafından korunmadığını fark etmiş AP'den uzaklaşmışlardır. Bu süreçte, Necmettin Erbakan'ın ifadesiyle "ekonomik mekanizma büyük kent tüccarlarından yana işlemekte; Anadolu tüccarı, kendini üvey evlat olarak bilmektedir" (Sencer, 1974: 85). O dönem TOBB Genel Sekreteri olan Necmettin Erbakan'ın zorla görevinden el çektirilmesi, zaten var olan hoşnutsuzluğun ve memnuniyetsizliğin daha fazla keskinleşmesine yol açmıştır. Böylece iş dünyasında yaşanan sorunlar, siyasi olarak bir krize dönüşmüştür (Çavuşoğlu, 2009: 50).

Din, MNP'nin kuruluşunda etkili olan ikinci faktördür. Zira partinin kurucusu Necmettin Erbakan'ın da mensubu olduğu Nakşibendi Tarikatına bağlı Mehmet Zahid Kotku liderliğindeki Gümüşhanevî Dergâhı başta olmak üzere dini cemaat mensuplarının bir kısmı, bundan sonra AP yerine, bağımsız bir şekilde siyaseti devam ettirmenin daha gerekli olduğuna inanmışlardır. Dolayısıyla MNP'nin kuruluşuna etki eden iki faktöründe birbiriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü MNP'nin kuruluşunda etkili olan ekonomik faktörde “mağdur” olan küçük ve orta büyüklükteki işletme temsilcilerinin büyük bir kısmı, aynı zamanda bu cemaatin mensubu kişilerden oluşmaktaydı. Haklarının ve menfaatlerinin AP tarafından korunmadığını fark etmeleri ve cemaatlerinin de bunu onaylamaları ile AP'den uzaklaşarak MNP'nin kuruluşun etki etmişlerdir (Duman, 1997: 69).

İskenderpaşa Cemaatinin önderi Mehmet Zahid Kotku'nun, MNP'nin de kuruluşuna fikri anlamda önderlik yaptığı söylenebilir. Kotku, makro ölçüdeki sosyoekonomik güçlerle, mikro ve bireysel düzeydeki etik sorunların arasında bir bağlantı olduğunun bilincinde olmuştur. Bu kapsamda o dönemde Türk toplumunda var olan arayışları hesaba katarak Milli Görüşün yönünü belirlemeye çalışmıştır. “Kimlik” ve “adalet” arayışları Milli Görüşün yönünü belirlemede etkili olmuştur. Başlangıçta İskenderpaşa cemaatine bağlı cemaat liderlerinin bir kısmını ve bazı tüccarları harekete geçirerek Necmettin Erbakan'ın 1969 yılında Konya'dan bağımsız milletvekili seçilmesini sağlayarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne göndermeyi başarmışlardır. Böylece Necmettin Erbakan'ın Milli Görüşü temsil edecek bir partiyi kurması daha kolay hale gelecektir. Seçimlerden kısa bir süre sonra zaten var olan hazırlığı yeniden canlandıran Erbakan, toplumun da “adalet” ve “kimlik” arayışlarını savunarak modern Türkiye'nin ilk İslami bir kimliğe sahip partisi olan MNP'yi kurmuştur (Yavuz, 2005: 279).

MNP'nin kuruluşunda etkili olan ekonomik temelli sınıf, tabanının oluşmasında da etkili olmuştur. Çünkü MNP tabanını oluşturan üç toplumsal kesimden ilki, yeni seçkinler olarak kabul edilen, taşra kökenli ve dindar ailelerden gelerek Cumhuriyetin laik kurumlarında eğitim gören, çoğunlukla serbest meslek sahibi kesimlerdir. Tabanı oluşturan ikinci katman ise taşrada sınai ve ticari faaliyetlerde bulunan dini hassasiyetleri ağır basan girişimcilerdir. Son kesim ise lokasyon fark etmeksizin, büyük şehirlerde veya taşra hayatlarını idame ettiren dar gelirli Sünni dindarlardan oluşmaktadır. Zaman zaman

birbirinden farklı talep ve arayışları olan bu kesimlerde soyut anlamda bir “İslam kardeşliği” söylemi etrafında bir araya gelme hissiyatı ağır basmıştır. Birbirinden farklı olan bu kesimler arasında kaynaşmayı ise genellikle partinin dini konularda daha fazla bilgisi olan kadroları sağlamıştır. Bunun yanında cemaat liderleri de kaynaşmanın sağlanmasında etkili olmuşlardır (Çakır, 2013: 756).

26 Ocak 1970 tarihinde, Necmettin Erbakan, bir basın toplantısı düzenlemiş ve MNP'nin kuruluşunu basına ve kamuoyuna ilan etmiştir. Bu toplantıda aynı zamanda MNP'nin kurucu isimleri de duyurulmuştur. Parti'nin kuruluşunda yer alan 18 kişilik kadro şu isimlerden oluşmaktadır (MNP, 1970):

1. Necmettin ERBAKAN: Prof. Dr. Makine Yüksek Mühendisi, Konya Milletvekili
2. Ali Haydar AKSAY: Avukat, Adana
3. Ali OĞUZ: Avukat, Kayseri
4. Bahattin ÇARHOĞLU: Tüccar, Urfa
5. Ekrem OCAKLI: Çiftçi, Gümüşhane Eski Milletvekili
6. Hasan AKSAY: İlahiyatçı, Adana Eski Milletvekili
7. Hüsamettin FADİLOĞLU: Müteahhit, İnşaat Yüksek Mühendisi, Gaziantep
8. İ. Fehmi CUMALIOĞLU: Doktor, Kayseri Eski Milletvekili
9. İsmail MÜFTÜOĞLU: Avukat, Trabzon
10. Mehmet SATOĞLU: Harita Mühendisi, Kayseri
11. Nail SÜREL: Tüccar, Tekirdağ
12. Ömer ÇOKTOSUN: Tüccar, Konya
13. Ömer Faruk ERGİN: Emekli Memur, Yozgat
14. Rıfat BOYNUKALIN: Makine Yüksek Mühendisi, Karaman
15. Saffet SOLAK: Prof. Dr., İzmir
16. Süleyman Arif EMRE: Avukat, Adıyaman Eski Milletvekili
17. Tahsin ARMUTÇUOĞLU: Avukat, Ankara
18. Tefvik PAKSU: Avukat, Maraş Eski Senatörü

MNP'nin kurucusu ve genel başkanı Necmettin Erbakan partinin kuruluş amacını şöyle açıklamıştır (MNP, 1970: 5):

- Milletin fitratında mevcut olan yüksek ahlak ve faziletin, kuvvetten fiile çıkarılmasını, inkişafını ve cemiyetin nizam, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlara saadet ve selamet getirmesini sağlamak,
- Milletin manevi kalkınma yanında müspet ilimlerde ve teknikte taklitçilikten kurtulması, yapıcı, keşif ve icat edici gerçek bir inkişafa ve her sahada büyük şahsiyete erişmesini sağlamak,
- Milletin geçirdiği tarihi tecrübeler, kazandığı olgunluk sayesinde, milli ve manevi değerlere halel getirmeden, demokratik hukuk nizamı içerisinde, maddi ve manevi kalkınma hareketlerinin, basiretli ve isabetli bir sentezini yapmak,
- Refah ve saadet getirerek dünyaya örnek üstün bir medeniyet kurmak.

Milli Görüş partilerinin ideolojik kurgusu iki ayak üzerine oturmaktadır. Bir tarafta manevi kalkınmanın diğer tarafta maddi gelişimin sağlanması ortak hedef olarak konulmuştur. MNP parti programına bakıldığında da “esas gaye” olarak ifade edilen bölümde, “milletimizde bulunan yüksek ahlak ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılması; cemiyetin nizam ve huzurunun sağlanıp saadete erişilmesinin” amaçlandığı gözlemlenmektedir. Manevi kalkınmanın yanında, müspet ilim ve teknikteki gelişme ile manevi kalkınmaya zarar vermeden maddi kalkınmanın sağlanabileceği ifade edilmiştir (Milli Nizam Partisi 1. Büyük Kongresi, 1971:42).

Milli Nizam Partisi 20 Mayıs 1971’de Anayasa’nın laiklik ilkesine aykırı söylemleri sebebiyle kapatılmıştır. Kapatılma gerekçesinde MNP kongrelerinde söylenen marşlar, atılan sloganlar, yapılan konuşmalar, partinin amblemi, faaliyet raporları, programı ve tüzüğünde laiklik ilkesine aykırılıklar bulunmuştur. Bunlarla birlikte partinin genel başkan yardımcıları Hüseyin Abbas, Hasan Aksay, Ahmet Tevfik Paksu ve Hüsamettin Akmumcu, partinin genel sekreteri Süleyman Arif Emre, genel istişare kurulu üyesi Fehmi Cumalıoğlu’nun yaptığı konuşmalar da kapatılmaya gerekçe gösterilmiştir. Genel başkan Necmettin Erbakan’ın kapatılmaya gerekçe gösterilen birkaç konuşması şunlardır (Anayasa Mahkemesi, 1991: 5-12):

1. 8 Şubat 1970 tarihinde Ankara’da Büyük Sinemada yapılan toplantıda (C. 1. E. 1.) partinin açılışını kutladıklarını ifade ettikten sonra “biraz önce sizlere MNP kurucuları takdim olundu. Ama sizden niçin saklayalım, niçin partimizin

hakikî kurucularını bu ilk açılış gününde zikretmeyelim. Açıkça ilân ediyorum ki, bizim partimizin kurucuları Sultan Fatih Hazretleri, Sultan Yıldırım Hazretleri, Sultan Murat, Sultan Melikşah, Ulubatlı Hasan, Orhan Gazi, Nizamül - mülk, Akşemseddin, Sultan Yavuz, Kılıçarslan, Alp Arslan, Gelenbevî Hazretleri ve Sultan Hamit'dir" (S. 6) ifadeleri kullanılmıştır. Partinin kuruluş beyannamesinden bazı kısımlar okuyarak konuşmasına son vermiştir.

2. 31 Mayıs 1970 tarihinde Karabük İlçesinde, Site Sinemasında (C. 1 - E. 3) "Es selamünaleyküm" diye başladığı konuşmasını "150 yıl önce Selânik'te kurulmuş Hareket Ordusundaki subaylar kandırılmış ve Sultan Abdülhamit Han tahttan indirilmiştir. MNP Millet'in iman dâvasını kendisine şiar edinmiştir. Türkiye'de bugün üç yol vardır. Birinci yol, solculuk, sonu Komünizm yolu, Bu yolda CHP. İkinci yol kozmopolit masonluk yolu. Bu yolda AP levhası var. Üçüncü yol MNP yolu-bu yol sağı temsil eder. Hak yolu iman yolu. Önümüzdeki seçim sonunda, yani 1973 yılında sizleri Ayasofya Camiinde namaz kılmağa davet ediyorum" (S. 2) demek suretiyle bitirmiştir.
3. 18 Ocak 1970 günü, Boyabat ilçesinde Sümer Kahvesinde (C. 1, E. 3) "Es selamünaleyküm Müslüman Kardeşlerim" diye başladığı konuşmasında "Türkiye'de sekiz parti olduğunu, kendilerinin bunlardan ayrı bir parti olduklarını, AP ve CHP gibi sağcı ve solcu diye milleti kandırmayıp Türkiye'ye yeni bir Müslüman partisi kurulmasının lüzumunu hissederek MNP'yi kurduk" ifadelerini kullanmıştır.
4. 9 Temmuz 1970 tarihinde Tekirdağ'da, Çankaya Kahvesinde yaptığı konuşmada (C. 1., E. 5) Dünya üzerinde kalkınma hızı en fazla olan devletin israil ve Japonya olduğunu, bu iki devletin dine karşı itikat ve saygılarının büyük olması ile kalkınma hızını elde ettiklerini, iktidara geldikleri zaman burayı müze halinden çıkarıp cami haline sokarak ilk Cuma namazım topluca kılacaklarını söylemiş ve beraberindekilerle Rüstem Paşa Camiine giderek akşam namazında imamlık görevi yapmıştır.
5. 6 Ekim 1970 günü Kırklareli'nde inci Sinemasında yapılan toplantıda (C. 1., E. 7) Millî Nizam Partisinin diğer partilerden farklı bir çok yönleri bulunduğunu, esasen bir nizam ve düzen içinde çalışma gayesini güden

teşkilatlarının kanunlar muvacehesinde böyle bir parti adı almak zorunda kaldığını, kendilerinin dinine, örf ve âdetlerine bağlı imanlı Müslümanlar olduklarını, Avrupalılaştırmanın anlamını bulamadığını, bir kadının kocasından boşanmak için iki şahidin kâfi geldiğini, Medenî Kanunun bir kadına kocasından izinsiz çalışmak hakkını verdiğini, kendilerinin millet olarak bin yıllık hak yoluna döneceklerini söylemiştir.

6. 17 Eylül 1970 tarihinde Bafra’da Cumhuriyet Meydanında yaptığı konuşmada (C. 1. E. 8) MNP’nin herkesin anladığı manada bir parti olmadığını, teşkilatlanmak ve maksatlarına ulaşabilmek amacı ile parti adını aldıklarını, kanuni mecburiyetle parti adı altında tonlandıklarını, fakat hakikatte parti olmadıklarını, Avrupa ve Avrupalılığın batıllık, Avrupalının taharet dahi bilmeyen hippiler olduğunu, elli yıllık batıl devreden kurtulup 1000 yıllık hakka teslimiyet devrine geçeceklerini ifade etmiştir.
7. 7 Ekim 1970 günü, Edirne’de Ayvazoğlu Sinemasındaki konuşmasında (C. 1., E. 9) sık sık Millî Nizam Partisi’nde söz ettikten sonra Millî Nizamın programının lâlettayin bir broşür gibi okunmamasını, kalp gözüyle okunacağını, söyleyen sözlerin altında büyük manalar yattığını, bu mananın ne olduğunu anlayacak feraseti Cenabı Hakkın verdiğini, seçimle idare edilmeye başladığımız elli seneden beri millet olarak batıl yola sürüklendiğini, benzemek istediğimiz Avrupalının yıkanmasını bile bilmediğini, elli seneden beri sizi Avrupalılaştıracamız, sizi benzeteceğiz dedikleri insanların memleketimize geldikleri zaman gördüğümüz bitli turistler olduğunu, kodamanlarının yüz numarasında su olmadığını, batıl idarenin yaptığı yolun çamur olduğunu, Osmanlılar, Selçuklular zamanında yapılmış eserlerin halâ mevcut olduğunu, en mükemmel kumaşların Cennetmekân Sultan Hamit tarafından yaptırılan fabrikalarda dokunduğunu, manevî halimizdeki perişanlığın da elli senelik ters gidişin neticesi olduğunu, bu batıl, yanlış yoldan hakka dönmek için Milli Nizamın kurulduğunu (S. 7-9) Yeşilköy Havaalanından Hacca gitmek isteyen birisinin Hacca gidecek tayyare dururken, Moskova’ya, Kızıl Çin’e, Tel – Aviv’e, Orta Asya’ya gidecek diğer sekiz tayyareye elbette binmeyeceğini (S. 12) CHP’nin sola, Komünizme giden yolda, AP’nin Masonluk yolunda, Milli Nizamın bin yıllık hak yolunda bulunduğunu Anadolu’da namaz kılan insanın

başına vurulduğunu, bu memleketi namaz kılan insanın sömürmediğini, aksine sömürüldüğünü, vergilerin zenginlerin değil fakir halkın sırtına yüklendiğini, S. (15-17) başını örten öğretmen hanımların mektepten kovulduğunu halbuki bu hanımlara en büyük takdirnamenin verilmesi gerektiğini, AP'nin de öğretmenlerin başörtüleri ile uğraştığını, tek tip mektep diye kız ve erkek çocukları lisenin son sınıfına kadar aynı sırada oturtup ahlâksızlığı öğütlediklerini, bira içki değildir diye camiler civarında içki sattırdıklarını, milletin kültürünü tahrip için Kültür Sarayı denen tiyatro yaptıklarını, turizm bahanesiyle memlekette 85 tane kilise inşa edildiğini (S. 20) ama cami tamiratına para verilmediğini hastanelerde tohum bankası açıp sun'i ilkah için Amerikan tohumu getirtildiğini, İslam Enstitüleri bütçesine bir kuruş koyarlarken edepsiz yetiştirmek için iki tane bale mektebi kurduklarını (S. 21) evinde dini kitap okuyanların tutuklandığını, Kur'an kurslarının kadrolarını ortadan kaldırmak için sinsi tertipler hazırlandığını, Millet'in her şeyi anladığını tekrar hakka dönüp tarihi mahrekine oturacağını (S. 22) Milli Nizam denince liselerde okutulan sosyoloji ve ahlâk kitaplarının yerine Efendimizin Hadis-i Şerifi kitaplarının, İmam-ı Gazali, İmam-ı Rabbani Hazretlerinin kitaplarının okutulacağını, (S. 23- 24) ahlaksız yetiştiren bale mektebi açmayacağını, Millî Nizamcı olarak şahadet bayrağı altında toplanmanın mecburi olduğunu, (S. 26) bu kadar şehit ve evliyanın büyük eserleriyle Edirne'nin tapusunun Millî Nizama ait bulunduğunu, halkçıyım diyen bir adamın başı düşük olacağı için ona, demek batıl yola hizmet ediyorsun, bir an evvel tövbe et, gel Millî Nizama katıl tavsiyesinde bulunmanın gerekli olduğunu, besmele ile Millî Nizama kaydolmak gerektiğini, Millî Nizam iktidara gelince Sultan Fatih'in yaptığı gibi Ayasofya'yı açıp ilk Cuma namazının beraberce kılınacağını (S. 27) Milli Nizamla Sultan Fatih Hazretlerinin imanı, aşkı ve azminin yeniden iktidara geleceğini, Milli Nizamın şahadet işaretinin manasının çok büyük olduğunu, bu işaretin ne olduğunu bilmeyen varsa ve yapamıyorsa öğrenince eve gidip tövbe edeceğini (S. 28) ifade ile topluluğa şahadet parmaklarını kaldırarak sözlerini tamamlamıştır.

8. 13 Kasım 1970 günü Kocaeli'nde (C. 1. E. 10) Ortak Pazar konulu konferansında Memleketteki ahlâksızlıkların Milli Nizam Partisinin iktidara

gelmesiyle kalkacağı ve eskisi gibi şerefli, ahlaklı, Müslüman bir Türk Devletinin teşekkül edeceğini söylemiştir.

9. 13 Kasım 1970 günü Sapanca'da yaptığı konuşmada (C. 1. E. 11) Milli Nizamın bir hak davası, diğer partilerin de batıl ve şer olduklarını ifade ettikten sonra, Milli Nizamın işaretinin tekbir olduğunu belirtmiş ve sözlerini herkesi ayağa kaldırıp parmaklarını da uzattırdıktan sonra “Yarabbi Millî Nizamı, evliyaların duasındaki idarenin bu memlekete gelmesine vesile kıl. Yarabbi sen Millî Nizamın bütün Sapançalı ve milletimizin dünya ve ahiret bütün saadetine vesile kıl âmin” duası ile bitirmiştir.
10. 3 Ocak 1971 günü Samsun il kongresinde (C. 1. E. 14) Müslümanlık yolunun hak, Yahudilik ve Hristiyanlığın din olduğunu, Müslümanlığın diğerlerinden farklı olarak Allah'ın indinde tek din ve hak olduğunu, Müslümanlığın hakkı, diğerlerinin ise batılı gösterdiğini, Milli Nizamın da adının parti diğerlerinin de adlarının parti olduğunu ama Milli Nizamın hak öbürlerinin ise batıl bulduklarını, bu farkın ise nereden geldiğini Cenabı Hakkın kalbine hidayet ve merhamet verdiği kimselerin bildiklerini ve konuşmaya lüzum olmadığını (S. 3) Bugün Türkiye'de hak ile batılın mücadelesinin yapıldığını, Türkiye'deki manevi harpte hak cephesinin bir, batıl cephesinin 72 fırka olduğunu, tek hak cephesinin de Milli Nizam bulunduğunu, Milli Nizamdan başkasına hizmet etmenin Yahudi askerliği olacağını (S. 5) Ortak Pazara girmenin İslam âleminin başı olan Türkiye'yi Hristiyan pazarında eritmek demek olduğunu, çocuklarımızı mektebe alıp putperestlikten başlayıp her türlü Haham kitabının fikriyatını okutarak zehirleyen bugünkü maarifi kökünden değiştireceklerini, Masonluk teşkilâtı 1909 yılında Sultan Hamit cennetmekânı tahtından indirmeseydi onların zihniyeti yürüseydi Türkiye'nin bugün dünyanın en büyük otomobil fabrikalarına sahip olacağını, 60 yıldan beri gâvurun tatbikatçılığı itiyadına düşüldüğünü, (S. 6) Cenabı Hakkın, hakkın yanında batılıda yaratmış olmasının insanların cihat etmesi nedenine bağlı olduğunu (S. 12) Cenabı Hakkın sanayi ve iktisadın en iyilerini Müslümanlara verdiğini, Müslüman memleketleri aralarında Ortak Pazar yapılırsa istihsalin gâvura satılacağını (S. 13 - 15) ifade etmiştir.

Genel olarak din temelli söylemleri sebebiyle Milli Nizam Partisi'ne kapatılma davası açılmıştır. Kurdukları partinin kapatılmasına çok üzülen Erbakan bu durumu Süleyman Arif Emre'ye sorduğunda, Emre: “Bir kimsenin abdesti bozulduğunda ne yapar, gider yeniden abdest alır. Bizde gerekirse yeni bir parti kurarız” (Emre, 2017a: 211) diyerek çıktıkları yolda yürümeye devam edeceklerini ifade etmiştir. Böylece yeni bir parti kurulacağına sinyallerini vermiştir.

4.3.1.2. Milli Selamet Partisi

Milli Nizam Partisi'nin kapatılmasının üzerinden kısa bir süre geçmesinin ardından 11 Ekim 1972 tarihinde Milli Görüşün ikinci partisi olan Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur. Ancak Milli Nizam Partisi'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması nedeniyle MSP yöneticileri daha temkinli davranmışlardır. Milli Nizam Partisi'nin genel başkanı olan Necmettin Erbakan yeni partide kurucular arasında yer almamıştır (Poyraz, 2006: 106). Bu nedenle yeni partiye genel başkan arayışı içine girilmiştir. O dönem de genel başkanlık için en ideal ismin Süleyman Arif Emre olduğu düşünülmüştür.

Süleyman Arif Emre'nin genel başkanlığında kurulan MSP'nin kurucuları ise şu isimler olmuştur:

1. Süleyman Arif Emre, Avukat
2. Abdullah Tomba, Armatör
3. Abdurrahim Bezci, Serbest Muhasip
4. Abdülkerim Doğru, Yüksek Mühendis
5. Halid Özgüner, Emekli Alba
6. Hasan Özkeçeci, Tüccar
7. Hüseyin Erdal, Mimar
8. Hüseyin Kamil Büyüközer, Yüksek Mühendis
9. Hüseyin Koçak, İmalatçı
10. M. Emin Ayak, Müteahhit
11. M. Gündüz Sevilgen, Yüksek Mühendis
12. M. Turhan Akyol, İktisatçı
13. Mazhar Gürgen Bayatlı, Tüccar
14. Mustafa Arafatoğlu, Tüccar
15. Mustafa Mamati, Tüccar

16. Osman Nuri Önügören, Tüccar
17. Rasim Hancıoğlu, Doktor
18. Sabri Özpala, Tüccar
19. Sami Baysal, Mühendis
20. Zühtü Öğün, Avukat

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında siyasi İslam'da Batılılaşma çabaları görülmeye başlanmıştır. Bu kapsamda MSP'nin ideolojisinde bu çabalarında etkisi bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çağdaşlaşması için Batı'nın hem teknolojisini hem de medeniyetini kabullenmek gerektiğine inanan Batıcılara karşı, İslamcı akım Batıya açılmayı salt teknolojik alana sınırlandırmayı savunmuştur (Toprak, 1983: 2104). Böylece MSP, Batının sadece teknolojik yeniliklerinden faydalanmayı, kültür ve yaşam şeklinde ise geleneklere sadık kalmayı tercih etmiştir.

MSP'nin sahip olduğu özellikleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz Sarıbay (1985, 217-220):

- 1) Esas olarak MSP, Batı karşıtı bir siyasi hareketin partisidir. Bununla birlikte MNP tecrübesinden de görüldüğü üzere, Batının tamamıyla reddedilmesi tepkiye yol açmıştır. MSP'nin geçmiş tecrübelerden ders alarak, geleneksel uygarlığın herhangi bir farklılaşmaya maruz kalmadan yeniden yaşamasını amaç edinen “yerlici” ideolojinin uzantısı olduğu söylenebilir. Milli sıfatını bunun bir göstergesi saymak mümkündür. Ancak, MSP sanayileşmeden de yana bir partidir. Bu anlamda MSP'yi “eski” ile “yeni”yi birleştirmeye çalışan bir parti olarak düşünmek mümkündür.
- 2) Geçiş dönemi toplumlarında siyasi partilerin bireylere ve topluluklara kimlik kazandırma gibi evrensel bir işlevi bulunmaktadır. Bu kapsamda MSP'nin, de modern bir parti politikası sayesinde geleneksel topluluğa yeni bir kimlik sağlama özelliği olduğu söylenebilir. Nitekim MSP'ye ilişkin İslamcı ya da Şeriatçı bir parti değildir; fakat İslamcıların veya Müslümanların partisidir temasının işlenmesi, partinin kimlik kazandırıcı bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.
- 3) Çağdaş toplumların katılıma dayanan özelliği gereği siyasi partilerin, geçiş sürecinde, geleneksel toplumlarda iktisadi, siyasi ve sosyal süreçlerin işleyişlerine seyirci kalan insanlara, siyasi sistemde rol verilmesinde bir işlev

görmesi gerektirdiği bilinmektedir. Ancak, yönetici elitin siyasal sisteme katılma çabasındaki birey ya da grupların bu istek ve davranışlarını gayrimeşru görmesi de katılma krizi denilen olayı doğurmaktadır. MSP'nin bir ölçüde böyle bir kriz sonucu doğduğu söylenebilir.

- 4) Toplumların kim tarafından ve nasıl yönetileceği hususunda sosyal oydaşmanın bozulması, meşruiyet krizini doğurmaktadır. Ancak, partilerin siyasal sistemin meşruluğu konusunda fikir birliğinde olmaları ve bunun seçmenlerce de bilinip kabul edilmesi, bir meşruluk krizi olasılığını zayıflatmaktadır. MSP'nin görünürde böyle bir işlevi yerine getiremediğini söylemek gerekmektedir. Çünkü Türk siyasal sisteminin meşruluğuna kaynaklık eden ideoloji Kemalizm'dir. MSP ise, anti-Kemalist bir görünüme sahiptir. Fakat MSP'nin anti-Kemalist oluşu; toplum değiştikçe tabiatıyla değişen bir meşruluk anlayışından kaynaklanan bir olayı ifade etmektedir. Şöyle ki: Kemalist ideoloji, laiklik devrimiyle siyasal otoritenin kaynağını da değiştirmiş bulunmaktaydı. Toplumun yönetiminde ulus egemenliği ilkesini temel almak Kemalist ideolojinin meşruiyet kaynağının temelini oluşturmaktaydı. Oysa MSP siyasal otoritenin kaynağını son çözümlemede Tanrıya dayandırır görünmektedir. Tarihsel süreç içinde en önemli meşruluk krizinin monarşiden ulus egemenliğine geçişte ortaya çıktığı göz önüne alınırsa, bu açıdan MSP'nin geriye dönüş eğilimi taşıdığı söylenebilir. Bununla beraber, burada belirtilmesi gereken bir başka husus, Türkiye'de çok geniş bir kitlenin siyasal kültüründe dinin çok önemli bir yer tuttuğudur. Nitekim MSP, kitlelerin siyasal toplumsallaşmasında bu hususu her zaman ön planda tutan politikalar öngörmektedir.
- 5) Tarihi bakış açısıyla değerlendirildiğinde; Türkiye'nin modernleşme sürecine İslamcı tepkilerin bir merkez-çevre çatışmasını temsil ettiğinin söylenebilir. Bunun hem kültürel bir boyuta hem iktisadi bir çıkar çekişmesine dayandığı da hatırlandığında; MSP'nin bu olgunun temsilcisi olduğunu belirtmek mümkün olabilmektedir. Şöyle ki: Günümüzün sanayileşme süreci içinde bulunan Türkiye'si, toplumdaki sosyal sınıflar ve katmanlar arasında bir eşitsizliğin doğmasını da beraberinde getirmiştir.

- 6) Demokrasinin gelişmesi ve konsolidasyonu için düşünce özgürlüğü, hem neden hem de sonuç niteliğindedir. Modernleşmeye başlayan bir toplumda düşünsel alandaki çeşitlilik kaçınılmaz olmaktadır. Bu ise, inandığını ve düşündüğünü söylemeyi, dolayısıyla belli bir hoşgörüyü gerekli kılmaktadır. MSP'nin savunduğu din ve vicdan hürriyeti, sanayileşen bir toplumda hoşgörü ortamını hazırlaması açısından olumludur. Ne var ki, MSP uygulamaya gelince bu konuda tutarsızlık göstermektedir: Hoşgörüyü kendisi için istemekte, başkaları söz konusu olunca pek önemsememektedir. Bir başka deyişle, demokrasi MSP için bir meşruiyet kaynağı olarak görülmektedir. Hatta MSP göstermelik bir şekilde demokrasi yanlısı olmaktadır. Oysa çağdaş demokrasi, aynı zamanda, partiler demokrasisi demektir. Fakat bu da, her şeyden önce partilerin kendilerinin demokrasiye inanmalarını zorunlu kılmaktadır.
- 7) Sanayileşmiş modern toplumlar da sosyal bölünmeler sınıfsal bir niteliğe sahiptir. Özellikle ekonomik temelli bölünmeler kültürel ve yerel temelli bölünmelere oranla, siyasi partilerin yönünü belirleme de daha etkindir. Örneğin işçi-işveren, ya da daha kapsayıcı bir biçimde işçi sınıfı-orta sınıf şeklinde bir bölünme siyasi bir partinin koordinatlarının belirlenmesinde etkili olmaktadır. Ne var ki, modern toplumlarda her iki sosyal bölünme tipine dayanan siyasal partiler de bulunmaktadır. MSP, bu konuda ilginç bir örnektir. Partide ağırlıklı olarak esnaf ve sanatkârların temsil edilmesi, MSP'nin sınıfsal bir tabana oturtması için yeterli olmamaktadır. Burada daha çok Partinin bir ideoloji temelli bir parti olması önem kazanmaktadır.

MSP, Ekim 1972'de kurulduktan sonra çok hızlı bir şekilde örgütlenmiştir. Öyle ki henüz 1973'ün Ocak ayında 42 il, 300'e yakın ilçede örgütlenmiştir. Bu örgütlenmenin meyvelerini, 11 Ekim 1973'te yapılan genel seçimlerde almışlardır. Oyların %11,8'ini alarak 4. parti olmuş ve Meclis'te 48 milletvekiliyle temsil edilme fırsatı bulmuştur. 20 Ekim 1973 yılında ise genel başkanlığa Necmettin Erbakan getirilmiştir. Bundan sonra partileşme süreci de hızlanmış, partinin görünürlüğü artmıştır. "Anahtar parti" olduğu iddiası da yine bu seçimlerden sonra söz konusu olmuştur. MSP, siyasi hayatında üç koalisyona ortak olup ülke düzeyinde meşruluk sağlayarak kadrolaşma ve partileşme seviyesini yükseltmiştir.

4.3.1.2.1. MSP – CHP Koalisyon Dönemi

1973 yılında yapılan genel seçimlerin ardından ortaya çıkan meclis aritmetiği hiçbir siyasal partinin tek başına iktidar olmasına imkân sağlamamıştır. Bu sebeple partilerin hükümeti kurabilmeleri için çeşitli alternatifler mümkün olmuştur. Nitekim parlamentoda en çok sandalyeye sahip partinin başkanı olarak Cumhurbaşkanı tarafından Ecevit'e hükümeti kurma görevi verildiğinde, kendisi koalisyon konusunda var olan tüm seçenekleri deneme girişiminde bulunmuştur. Ecevit'in girişimde bulunup gerçekleştirmeye çalıştığı en son seçenek MSP ile kurulmasını düşündüğü koalisyon olmuştur. Böyle bir girişim, ilk turda MSP'nin takındığı olumsuz tavır nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak ikinci tur görüşmeler sonunda baştaki güçlükler aşarak oluşturulan bir hükümet protokolü ile koalisyon kurulmuştur (Sarıbay, 2005: 584).

Kurulan yeni hükümet ile Türk siyasetinde o güne kadar karşılaşılmayan önemli bir gelişme görülmüştür. Şöyle ki, CHP gibi sol bir parti ile MSP gibi sağ ve hatta İslamcı bir parti koalisyon yapmak suretiyle hükümeti kurmuşlardır. 1 Şubat 1974 tarihinde kurulan CHP-MSP koalisyon hükümetinde CHP'ye başbakanlık ve 16 bakanlık, MSP'ye ise 7 bakanlık verilmiştir (Yorgancılar, 2012: 245-264).

Koalisyon kurulma sürecinde MSP genel idare kurulu üyelerinin tamamı, CHP-MSP koalisyonunun olmaması gerektiği yönünde fikir beyan etmişlerdir. Hatta MSP Kurucu Genel Başkanı Süleyman Arif Emre de bir konuşmasında CHP ile koalisyonun MSP'yi bir sonraki seçimlere kadar çok yıpratacağını bu sebeple de koalisyondan uzak durulması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte MSP seçmeninin AP'ye daha yakın olduğunu, AP ile bir koalisyona daha sıcak bakılabileceğini de eklemiştir. Ayrıca Emre, CHP'nin ve Ecevit'in solun emrinde olduğunu bunun da MSP'nin ilkleriyle bağdaşmadığını da dile getirmiştir (Sevilgen, 1979: 15). Böylesine net bir tavra rağmen CHP- MSP koalisyonu dönemin konjonktürü gereği kurulmuştur.

İki parti arasında hem ideolojik hem de politik olarak büyük farklılıklar olmasına rağmen iki parti de piyasa ekonomisi konusunda aynı fikirlere sahipti. Bu sebeple CHP-MSP koalisyonum kurulmasını kolaylaştıran en önemli ve ortak faktör, iki partinin de küçük üreticilerin haklarının korunması, piyasa şartlarına karşı ezdirilmemesi konusunda benzer hassasiyetleri taşımasıydı. Ayrıca dönemin ekonomik şartları gereği her iki parti de, tekelci sermayeyi eleştirmiştir. Milli gelirin daha adil bir şekilde paylaşılması

kaygılarıyla hareket etmişlerdir. Dolayısıyla iki partinin olduğu koalisyon hükümetinin kurulmasında, partilerin kapitalizm karşıtlığı ve antiemperyalist bir söyleme sahip olmaları işlerini nispeten kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda benzer ekonomik kaygılar koalisyonla meşruiyet sağlayan bir dayanak da oluşturmuştur (Özdalga 2015: 116-121).

MSP'nin genel idare kurulu üyeleri, CHP ile kurulacak bir koalisyonla karşı olmuşken, onların aksine Erbakan iki parti arasında koalisyonun bir an önce kurulmasını desteklemiştir. Erbakan, hükümetin kurulması yanlısı olsa da MSP'nin üç konuda asla taviz vermeyeceğinin altını çizmiştir. Bu konulardan ilki MSP'nin sömürü düzenine kesinlikle izin vermeyeceğidir. İkinci husus, düşünce, ifade ve fikir özgürlüğünü kısıtlayan hiçbir politikanın desteklenmeyeceğidir. Son konu ise idare-i maslahatçılık yani yalnızca günü kurtarmaya yönelik uygulamalara karşı olunacağıdır. Bu üç konu ile kamuoyunun da, CHP'nin de koalisyon kurulma sürecinde MSP tarafından talep edilecek konuların neler olacağı hususundaki merakları böylece gidermiştir (Yorgancılar, 2012: 249).

MSP-CHP Koalisyonun kurulmasında, fikir öncülüğü yapan Gazeteci Kurtul Altuğ (1973: 28), 7 Gün Dergisi'nde koalisyonla ilişkin bazı açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalarda Altuğ, zıt kutuplarda yer alan iki partinin koalisyon kurmasına birçok kesimin karşı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Altuğ, CHP'nin MSP'ye göre daha ilerici fikirleri savunduğunu, fakat seçmenin bundan çokta etkilenmediğini, seçmenin daha çok değerlere önem veren bir partiyi tercih ettiğini belirtmiştir. Son olarak ise hem CHP'ye hem de MSP'ye tarihi bir görev düştüğünü iki partinin halka hizmet için ideolojik davranmak yerine hükümeti kurmak için adım atmaları gerektiğini söyleyerek göreve çağırmıştır.

Bu arada koalisyon protokolü çalışmaları da başlamıştı. CHP-MSP Koalisyon Protokolü şu maddeleri içermekteydi (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015: 580-591):

1. Milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkelerini benimseyen, hukukun üstünlüğüne, demokratik hak ve özgürlüklere saygı gösteren Cumhuriyet Halk Partisi ve Milli Selamet Partisi'nin ortak amacı herkese eşit bir şekilde kanunları uygulamak, devlet idaresinin Atatürk ilkelerine bağlı bir anlayışla, sosyal adalete ve dayanışmaya dayanan bir toplum düzeninin tesis edilmesidir.
2. Koalisyon hükümeti kurabilmek için, koalisyonla dâhil olan partilerin kendi görüş ve ideolojilerinden bir miktar fedakârlık göstermesini gerekmektedir. Bu

açından, hem Cumhuriyet Halk Partisi'nin, hem de Milli Selamet Partisi'nin katılımıyla kurulacak koalisyon hükümetinde, iki partinin de kendi programlarında ve seçim vaatlerinde yer alan maddelerin tam anlamıyla hayat geçirmesi beklenemez.

3. Her iki parti de geçmişe dayanan tüm kırgınlıkları bir kenara bırakarak, karşılıklı hoşgörü ve bağışlamaya dayanan bir güven ve kardeşlik ortamının sağlanmasını görev kabul etmelidir.
4. Türkiye'de dünyadaki gelişmelerden geri kalan bu geri kalmışlığın yarattığı çözülmesi zor ekonomik ve sosyal problemler bulunmaktadır. Bu sebeple Koalisyon, bu meselelerin idare-i maslahatçılıkla değil, ancak köklü ve cesaretli hamleler, devlet ve millet kaynaşmasından doğacak güçle halledileceğine inanır.
5. Bu amaçla iki Parti de genel sınırları aşağıda sıralanan politikayı izleyecekler ve buna ilişkin önlemler alacaklardır:
 - Hükümetin Kurulması ve Koalisyon Partileri Arasındaki İlişkiler:
6. İki partinin de yetkili isimleri, Mecliste sürekli temas ile işbirliği içinde olacaklardır. Hükümetin ve Bakanların sahip olduğu haklar ve yetkiler saklı kalmak üzere her iki Partinin yetkilileri ve diğer ilgililer gerektiğinde temaslarda bulunacaklardır. Bu suretle koalisyon protokolünün ahenkli bir şekilde yürütülmesi sağlanacaktır.
7. Bakanlar Kurulunda Başbakan, Devlet Bakanı, Devlet Bakanı, Milli Savunma Bakanı, Maliye Bakanı, Dışişleri Bakanı, Milli Eğitim Bakanı, Bayındırlık Bakanı, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı, Çalışma Bakanı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı, Turizm ve Tanıtma Bakanı, İmar ve İskân Bakanı, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanı, Orman Bakanı, Gümrük ve Tekel Bakanı, Gençlik ve Spor Bakanı Cumhuriyet Halk Partisinden; Başbakan Yardımcısı, Devlet Bakanı, Adalet Bakanı, İçişleri Bakanı, Ticaret Bakanı, Tarım Bakanı, Sanayi Bakanı Milli Selamet Partisinden olacaklardır.
8. Bakanlar Kurulu ve üyeleri aşağıda belirtilen protokol bölümlerini ve bu protokole uygun olarak hazırlanacak hükümet programını hızla ve tamamıyla hayata geçirebilmek amacıyla uyum ve işbirliği içinde çalışacaklardır.

9. Kabinede bir Başbakan Yardımcısı bulunacaktır. Başbakan Yardımcısı hükümet politikasının yürütülmesinde ve bu ahengin sağlanmasında Başbakana yardımcı olacaktır. Başbakan Yardımcısı Yüksek Planlama Kurulunun oy sahibi üyesi ve Bakanlıklar arası Ekonomik Kurulun Başkanı olacaktır.
10. Başbakanlığa bağlı kuruluşlardan, Devlet Personel Dairesi, Kültür Müsteşarlığı, Devlet İstatistik Enstitüsü, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Toprak Reformu Müsteşarlığı, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü (Bu Genel Müdürlük, Turizm ve Tanıtma Bakanlığına bağlanacaktır), Cumhuriyet Halk Partisine ait Devlet Bakanlıklarına; Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Danıştay, Atom Enerjisi Komisyonu, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu ve Yüksek Denetleme Kurulu Milli Selamet Partisine ait Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanlığına bağlı olacaktır.
11. Yüksek Planlama Kuruluna Başbakan, Başbakan Yardımcısı, Maliye Bakanı, Sanayi Bakanı tam üye olarak katılacaklardır. Bunlara ek olarak hemen bir yasa değişikliği ve Bakanlar Kurulu kararıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının da Yüksek Planlama Kuruluna tam üye olarak katılması sağlanacaktır.
12. Kooperatifçiliği desteklemek ve geliştirmek amacıyla Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığına bağlı bir “Kooperatifler Bankası” kurulacaktır. Bu banka kuruluncaya kadar Ticaret Bakanlığına bağlı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığına bağlanacaktır. Halk Bankasının finansman politikası tespit edilirken Sanayi Bakanlığı ile Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı; Ticaret Bakanlığına bağlı Ziraat Bankasının finansman politikası tespit edilirken, Tarım ve Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı ile Ticaret Bakanlığı bir işbirliği anlayışı içinde müştereken hareket edeceklerdir.
13. Ticaret Bakanlığı Teşkilatlandırma Genel Müdürlüğüne bağlı “Genel hükümlere tabi kooperatifler” ile “Tarım Kredi Kooperatifleri” ve “Tarım Satış Kooperatifleri” ve bunların üst kuruluşları Köy İşleri ve Kooperatif Bakanlığına bağlanacaktır. Bu kooperatiflerin, ortaklarına hizmet edecek

demokratik, serbest, etkin ve verimli birer kuruluş haline getirilmesi ve idari anlamda bağımlılıktan kurtarılması amacıyla gereken tüm çalışmalar süratle sürdürülecektir.

- Siyasi Konular;

14. İçeride barışı yeniden sağlamak amacıyla genel bir af ilan edilmeli. Affin kapsamı inanç ve düşünce suçlarından orman suçlarına kadar tüm suçları içerecek kadar geniş tutulmalıdır.

15. Anayasanın 68. Maddesinde geçen “Affa uğramış olsalar bile” ibaresi hızlıca kaldırılmalı ve siyasi haklar derhal iade edilmelidir.

16. Demokrasi ilkesiyle bağdaşmayan hak ve hürriyetlerdeki sınırlandırmalar kaldırılacaktır. İnanç, düşünce ve ifade özgürlüğünü sınırlandıran tüm sınırlamalar, ilgili olduğu kanunlardan çıkarılacak, basın özgürlüğü ayrı bir öneme sahip olarak güvence altına alınacaktır.

17. Seçmenlerin, seçimlerde oy kullanmalarını zora sokan bütün engeller kaldırılacaktır. Seçimlere katılımı artırmak ve oy kullanımı yaygınlaştırmak amacıyla;

a) Seçmenlerin tamamının oy kullanmasına imkan sunacak önlemler alınacaktır.

b) Bir lise de kaydı bulunan öğrenciler 18 yaşını bitirmiş bütün vatandaşlara oy kullanma hakkı verilecektir.

c) Yurt dışında bulunan vatandaşların da kolay bir şekilde oylarını kullanmasını sağlayacak düzenlemeler yapılacaktır.

d) Kütük sistemi yeniden düzenlenerek, gerekli durumlarda nüfus cüzdanı ile oy kullanmaya imkân tanıyacak yenilikler yapılacaktır.

- Seçim dönemlerinde, parti temsilcilerine seçim kampanyası kapsamında televizyonda da propaganda yapmasına imkân tanıyacak koşullar sağlanacaktır.

- Kamu Yönetimi;

18. Halkın kamu yönetimine daha çok katılabilmesi, devletle ilişkilerinde karşılaştığı bütün güçlüklerden kurtarılabilmesi ve halkın hizmetlerinde etkili bir idare kurulması temel amacımızdır. Bakanlıkların ve bütün kamu kuruluşlarının kendi amaç ve görevlerine uygun olarak çalışmalarını sağlayacak ve bunlar arasındaki tikanlıklar giderilecektir.

19. Kamu yönetiminde yetkiler genişletilecek, işlerin hızla yürütmesi sağlanacaktır. Kamu görevlileri için geniş kapsamlı eğitim programlarının hızlanmasına ve uygulanmasına, kamu personelinin yetki ve sorumluluklarının genişletilmesi yoluyla halkın kamu yönetiminden beklediği hizmetlerin yerine getirilmesine hız kazandırılacaktır.
20. Kamu yöneticileri sadece yetki ve görevlerini kötüye kullandıklarında değil, görevlerini yerine getirmedikleri ve yetkilerini kullanmadıkları zamanlarda da sorumlu olacaklardır.
21. Devlet harcamalarının en önemli kalemi olan personel maaş ve özlük haklarında, mevcut aksaklık ve karışıklığın giderilmesi için gerekli mevzuat çalışmaları yapılacak ve kurumlarla ilgili düzenlemelere gidilecek ve bu arada Devlet Personel Dairesine de yeni bir şekil verilecektir.
22. Kamu İktisadi Teşebbüslerinin kuruluş amaçlarına uygun bir biçimde çalışmalarını sağlamak amacıyla, demokratik ilke ve esaslara bağlı etkili bir sistem kurulacaktır. Bu kuruluşlarda çalışanların, etkin bir şekilde yönetime katılmaları ve yönetimden tatmin edici düzeyde pay ve sorumluluk almalarının yolu açılacaktır.
 - Kamu Maliyesi ve Ekonominin Finansmanı;
23. Daha adil bir vergi sistemi kurulacaktır. Ayrıca basit, anlaşılır ve uygulaması kolay bir vergi düzenine geçilecektir.
24. Daha adil bir vergi düzeni sağlamak ve gerçek vergi hâsılasını arttırmak amacıyla, gelir vergisi ile ve kurumlar vergisinin tarifeleri ile asgari geçim indirimi oranı yeniden kontrol edilecektir.
25. Vergi mevzuatında israfları teşvik eden hükümleri kaldırılacak, vergi sisteminde sosyal adalet ve kalkınma amaçlarına hizmet edecek değişiklikler gerçekleştirilecektir. Vergi sisteminin yatırımları güçleştiren hükümleri değiştirilecektir.
26. Bankalar Kanunu ve kredilerle ilgili mevzuat gözden geçirilecek, banka kaynaklarının, sanayide Maliyetleri artırmaksızın ekonomik kalkınmaya daha yararlı alanlara yöneltilmesini ve başta kooperatifler olmak üzere halk teşebbüslerinin kredilerden yeterli ölçüde yararlanabilmelerini sağlamak amacıyla finansman kurumlarında yeni düzenlemeler yapılacaktır.

27. Sermaye piyasasının halkın faydasına olacak şekilde işlemesi ve gerçek anlamda halkın girişimciliğini teşvik edecek biçimde, güvenilir ve etkili olarak yeniden tesis edilmesi ve buna yönelik mevzuatın çıkarılması amacıyla adımlar atılacaktır.
28. Merkez Bankası Kanunu gözden geçirilecek, etkin ve dinamik bir ekonomi politikasının uygulanmasını sağlayacak değiştirmeler yapılacaktır. Mevcut döviz rezervlerimizden yurt kalkınmasında en iyi şekilde yararlanma imkânları geliştirilecektir.
29. Kamu yönetimindeki israflar engellenecektir. Devlet harcamaları ile ilgili temel mevzuatın israflara, hizmetlerin gereği gibi yapılmamasına, gecikmelere sebep olan hükümleri değiştirilerek, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesine ve yatırımların gerçekleştirilmesine hız verilecektir.
 - Tarım - Hayvancılık ve Ormancılık;
30. Tarımın hava şartlarına bağlılığını azaltmak ve tarımsal üretimi çeşitlendirmek ve verimini arttırmak için sulama drenaj, toprak ıslahı, erozyon kontrolü, makineleşme ve gübrelemeyi içine alan yoğun bir tarım uygulamasına geçilmesi hedef alınacaktır.
31. Tarımın ülke ekonomisi ve kalkınması için taşıdığı büyük önem göz önünde bulundurularak, yeniden bilimsel veriler ışığında bir tarım planlaması yapılacaktır.
32. Tarım Bakanlığının ismi “Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı” şeklinde değiştirilecektir. Üç alanı ilgilendiren görevler hızlı, güçlü ve verimli bir şekilde yerine getirilecek ve bu alanlar imkanlar dahilinde desteklenecektir.
33. Köylünün aracıya ve tefeciye muhtaç olmadan, doğrudan doğruya tarım kredilerinden faydalanabilmesini sağlayacak tedbirler aranacak, bu kredilerin sadece ipotek veya kefalet karşılığı değil, zirai işletmenin istihsal ve ödeme gücüne veya proje esasına göre verilmesi sağlanacaktır. Bu kredilerin verilif amaçlarına uygun olarak kullanılması tedbirleri alınacaktır.
34. Tarım üreticisinin emeğinin karşılığını almasını sağlayacak bir taban fiyatı politikası geliştirilecek ve üreticinin mahsulünü düşük fiyatla elden çıkarmasını önlemek için taban fiyatları kabil olduğu kadar önceden ilan

edilecektir. Bunun yanında, esnek ve etkin destekleme tedbirleri uygulanacaktır.

35. Tarım veriminin arttırılması, mahsulün değerlendirilmesi ve köylülerimizin modern tarımın icaplarına intibak ettirilmesi ve yetiştirilmesi, gerekli tarım araç ve gereçlerinin sağlanması ve kooperatifleşmeye büyük önem verilecektir.
36. Tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlamasında ve tarım araç ve gereçlerinin ithal ve dağıtımında kooperatifler ve üst kuruluşları daha etkili duruma getirilecek, tarım girdilerindeki spekülasyon fiyat artışları önlenecektir. Bu araç ve gereçlerin yurt içinde imali için gerekli tedbirler alınacaktır.
37. Büyük gelişme imkânı ve eğilimi gösteren meyvecilik, sebzeçilik, turfandacılık alanında ulaştırma, depolama dağıtım ve pazarlama ve finansman güçlüklerini çözecek önlemler alınacaktır.
38. Anayasanın yürürlüğe girişinden önce orman niteliğini yitirmiş olan tarla, bağ, meyvelik, zeytinlik gibi çeşitli tarım alanlarında ve hayvancılıkta kullanılmasında yarar olan toprakların orman sınırı dışına çıkarılması, tarım veya hayvancılık için kullanılmak üzere adil bir toprak dağılımı düzeni içinde o yerdeki köylülerin yararına sunulması ile ilgili işlemler kısa sürede tamamlanacaktır.
39. Orman köylülerinin güçlü kooperatiflerde birleşmeleri ve bu kooperatiflerle orman işçileri sendikasının devletçe işletilen ormanların yönetim ve gözetimine etkili olarak katılmaları sağlanacaktır.
40. Ormanlarımızın amenajman planlarının hızla hazırlanmasına imkân verecek bütün tedbirler alınacaktır. Orman köylülerinin sosyal ve ekonomik meselelerinin çözümüne önem verilecektir. Orman ürünlerinin ticaretinde orman köylülerinin kooperatiflerine öncelik tanınacak, orman köylülerinin yapacak ve yakacak ihtiyaçlarının köylüler yararına adilane bir şekilde karşılanması esasları getirilecektir. Orman ürünlerinin satışından elde edilen gelirlerden orman köylülerinin kalkınmasına pay ayrılacaktır. Orman yolları başta olmak üzere, altyapı tesislerinin yapımına önem verilecektir.
41. Haşhaş üretimindeki sınırlar hem vatandaşın endişelerini giderek şekilde, hem de haşhaş üretimi yapan çiftçinin mağduriyetini önleyecek biçimde yeniden düzenlenecektir.

42. Bugüne kadar yeteri önemle ele alınmayan hayvancılık konusuna gereken önem verilecektir. Hayvancılığın gelişmesini önleyen nesil ıslahı, yem sanayii, pazarlama alanlarındaki tıkanıklıklar, planlama eksiklikleri, teşkilat aksaklıkları ve finansman yetersizlikleri gibi dar boğazlar giderilecek ve modern teknolojinin, yaygın ve başarılı olarak uygulanabilmesi için devletçe teknoloji, örgütlenme ve finansman imkânları sağlanarak güçlü ve etkili iç ve dış pazarlama kanalları geliştirilecektir.
43. Yüksek üretim potansiyeli taşımasına rağmen yeteri kadar korunmadığı ve geliştirilemediği için tükenme tehlikesi altında olan deniz ürünleri korunarak çoğaltılacak ve bu yönde önlemler alınacaktır. Balıkçı kooperatiflerine ve balıkçılıkla uğraşan vatandaşlara açık deniz ve kıyı balıkçılığının geliştirilmesi amacıyla her türlü araç ve gereç ucuz bir şekilde sağlanacaktır. Zararlı avlanma usulleri ve su kirlenmelerine karşı önlemler alınacaktır.
- Sanayi
44. Türkiye’de ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanması amacıyla güçlü, milli, yaygın ve devamlı bir sanayileşme temel gayedir
45. Milli kaynak olanaklarımıza uygun, modern teknolojiye dayalı ve uyumlu olarak derinliğine, topyekün sanayileşme geliştirilirken kalkınmayı ve sanayi toplumuna geçişi bütün yurttaki dengeli olarak hızlandırıcı bir usulle, küçük ve orta boy sanayi kuruluşlarını da çağın gerçeklerine uygun şekilde güçlendiren ve bunlarla büyük kuruluşlar arasında organik bağlantı kuran, modern teknoloji ile yüksek istihdamı bağdaştıran, temel üretim malları başta olmak üzere ağır sanayi ve milli harp sanayiinin yurdumuzda geliştirilmesini hedef alan bir sanayi politikası izlenecektir.
46. Sanayileşmeyi hızlandırmak, tasarrufları bir havuzda toplamak, kalkınmanın nimetlerinden daha yaygın ve adil bir şekilde faydalanılmasını sağlamak üzere, kamu ve özel kesimlerin yanı sıra, halkın teşebbüs gücünü harekete geçirecek bir halk sektörü de geliştirilecektir.
47. Vatandaşların sanayileşme hareketlerine katılmasını ve mahalli inisiyatifin güçlü bir şekilde harekete geçirilmesini sağlamak için kurulacak bölgesel kalkınma ortaklıklarına gerek finansman, gerek diğer teşvik tedbirleri bakımından gerekli destekler ve kolaylıklar sağlanacaktır.

48. Ülkenin her bölgesinde sanayileşme hareketinin dengeli bir şekilde yer alması ve başta istihdam olmak üzere sanayileşmenin getireceği nimetlerin coğrafi denge ve sosyal adalete uygun bir şekilde dağıtılmasını sağlayacak her türlü köklü tedbirler alınacaktır.
49. Özellikle yurt dışındaki işçilerimizin tasarruflarının ve teknik maharetlerinin, karlılığı yüksek, itici gücü fazla olan temel sanayi projelerine yönelmesi halk sektörünün bir uygulaması olarak ele alınacaktır.
50. Ülkenin imkânlarına ve gerçeklerine uygun Kalkınma planlarının hazırlanmasını temin edecek temel sanayi bilgilerini hazırlamak ve planda öngörülen sanayileşme hedeflerine varılmada en uygun proje alternatiflerini geliştirme amacıyla yurda yaygın olarak hangi sanayi tesislerinin kurulmasının uygun olacağını ortaya koyacak etütlerin yapılmasına ve kurulması düşünülen tesislerin projelerinin hazırlanmasına özel bir ağırlık verilecek ve bu çalışmaların sevk ve idaresi amacıyla Sanayi Bakanlığı bünyesinde bir teşkilat kurulacaktır.
51. Sanayileşme için uygun koşulların sağlanması, sanayileşme teşebbüslerinden en yüksek verimin alınması ve teşebbüs sahiplerinin güçlük ve engellerle karşılaşmadan, en uygun şartlar içinde sanayi tesisleri kurma ve işletmelerini sağlamak amacıyla başta sanayi sektörü olmak üzere, teşvik konusu olan diğer sektörlerde uygulanacak etkili ve objektif teşvik tedbirleri kanunlaştırılacaktır.
52. Devlet tarafından destek verilen sanayiye yönelik girişimleri finansmanını sağlamak amacıyla Sanayi Bakanlığı bünyesinde, özel bir kuruluş kanunu ile Sanayi Bankası kurulacaktır.
53. Sanayi Bakanlığının teşkilatlanmasında, kendisine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirilmesini mümkün kılacak düzenlemeler yapılacaktır.
54. Devlet, ülke koşullarına uygun teknolojinin geliştirilmesi amacıyla her türlü desteği ve yardımı yapacaktır.
55. Yabancı sermaye konusunda ileri teknoloji getirmesi, dinamik bir sanayileşmeye yardımcı ve bu konuda eğitici olması, ihracata dönük bulunması gibi özellikler göz önüne alınarak müteşebbislere imkân sağlanacaktır. Bu konudaki politika uluslararası alandaki son gelişmelerden faydalanılacak şekilde yeniden düzenlenecek, ancak yabancı sermayeden yararlanmada belirli

ülkelere bağımlı duruma gelme tehlikesini önleme konusunda büyük bir dikkat gösterilecek; devletin ekonomiye yön verme gücü titizlikle korunacaktır.

56. Bu şekildeki sanayi kuruluşları aracılığıyla üretilecek malların, ara malı ithal maliyetleri ve kâr transferleri de dâhil, bütün maliyetlerinin dünya fiyatları önünde makul bir seviyede tutulmasına önem verilecektir. Yabancı sermayenin kâr transferleri makul ölçüler içinde tutulacaktır.

- Enerji ve Tabii Kaynaklar

57. Enerji politikamızın temeli, Türk ekonomisinin gereksinim duyduğu miktar ve vasıftaki enerjii istenilen zaman ve yerde milli menfaatlerimizle ahenk halindeki en uygun Maliyet tertibinde temin etmektir. Ekonomideki enerji açığının hızla kapatılması için kısa ve uzun vadeli programlar uygulanacak, elektrik enerji üretimi esas itibariyle hidrolik ve kömürle işleyen termik santrallere dayandırılacaktır.

58. Doğalgaz, petrol ve kömür gibi temel enerji kaynaklarının arama çalışmalarına büyük önem ve hız verilecektir. Milli ihtiyaçlara ve cari dünya şartlarına cevap vermekten uzak olan petrol kanunu yeniden ele alınacak ve milli menfaatlerimize aykırı düşen hükümleri değiştirilecektir.

59. Hem temel enerji kaynaklarının, hem de bu kaynaklardan enerji üreten makina ve teçhizatın azami ölçüde yerli imkânlardan temini için, aramadan işletmeye kadar bütün faaliyetler, köklü tedbirler alınmak suretiyle hızlandırılacak ve etkili hale getirilecektir.

60. Yeraltı kaynaklarımızın hangi işletmeler tarafından işletileceğine devlet karar verecek, aynı zamanda, stratejik bir öneme sahip olan tüm bor mineralleri de hukuk kurallarına uygun bir biçimde devlet tekeline alınacaktır.

61. Madenlerimizin cevher veya yarı mamul yerine işlenmiş, imal edilmiş olarak ihracı için gerekli önlemler alınacak ve uygulanacaktır.

62. Petrol, maden ve tüm doğal kaynaklarımızın potansiyeli bir an önce ve güvenilir şekilde tespiti ve geliştirilmesi için arama çalışmalarına daha büyük kaynaklar ayrılacak ve bu gibi hizmetleri gören kamu kuruluşları yeniden düzenlenecektir.

63. Türkiye'nin de hak sahibi olduğu tüm denizlerdeki ve deniz altlarındaki doğal kaynakların aranması, bunlara sahip çıkılması ve işletilmesi için gereken değişiklikler yapılacaktır.
- İç ve Dış Ticaret
64. İç ticarete, piyasaların düzen getirilmesi, sistemli bir fiyat düzeninin kurulması ve yürütülmesi, üretici ve tüketicinin korunması maksatları ile iş hayatını zorlaştırmayan, çağdaş anlayışa uygun mevzuat değişiklikleri yapılacak ve etkili bir tedbirler dizisi geliştirilip uygulanacaktır.
65. Piyasada az miktarda bulunan ve bu sebeple fiyatları aşırı ölçüde yükselen mallarda fiyat istikrarının sağlanması maksadı ile bu tür malların kamu kuruluşları ya da kooperatifler eliyle dış ülkelerden zamanında ve yeterli ölçüde ithal edilerek yurt içinde dağıtımını sağlanacaktır. Kamu kesimine gerekli temel mallar kamu kuruluşları eliyle ithal edilecektir.
66. İç ve dış piyasalardaki fiyat dalgalanmalarına ve ürünlere ulaşamam tehlikelerine karşı iç piyasalarımıza düzgün bir şekilde mal arzını devam ettirecek bir stok rejimi geliştirilecek, icabında gerekli malların, iç ve dış piyasalardan devlet eliyle satın alınarak stok edilmesini sağlayacak tedbirler geliştirilecektir.
67. Uluslararası ilişkilerde meydana gelen değişiklikler ve petrol sorununun ortaya çıkardığı gerçekler, Türkiye'nin dış iktisadi ilişkiler politikasının ve dış ödemeler dengesine ilişkin kararlarının ciddi ve köklü biçimde gözden geçirilmesi gereğini açıkça göstermiştir. Bu açıdan bakılınca dış ekonomik ve ticari ilişkilerimizi çok unsurlu denge kavramına uygun biçimde yönetme gereği vardır.
68. Farklı ülkeler ile ihracata ağırlık verilecek, özellikle Asya, Afrika ve Ortadoğu ülkeleri ile ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılacaktır. Ayrıca Avrupa Ekonomi Topluluğu (AET) ile olan ilişkilerin temel anlaşmalar doğrultusunda yürütülmesine devam edilecek bunun yanında ek protokoller yeniden değerlendirilecek, AET üyesi olmayan fakat ilişki içinde olduğu öteki ülkelerin koşulları ve bu ülkelere uygulanan sistemler dikkate alınarak Türkiye'ye en uygun imkânların sağlanmasına yönelik gerekli girişimlerde bulunulacaktır.

69. İhracatın geliştirilmesi önem verilen konulardan olacaktır. Bu amaçla Ticaret Bakanlığı tarafından gerekli olan tüm çalışmalar yapılacak ve ihracatın finanse edilmesi amacıyla yeni kuruluşlar kurulacak ve geliştirilecektir.
- Çalışma, Sosyal Güvenlik ve Sağlık
70. Sosyal güvenliğin ülke çapında tüm çalışanları kapsamı için aşağıdaki önlemler alınacaktır:
- a) Kooperatifleşme hareketine uygun bir biçimde kooperatifler tarafından yeni bir sosyal sigorta ve tarım sigortası sistemi kurulacaktır. Köyde yaşayan vatandaşların hem sosyal güvenlik imkânına sahip olmaları hem de kötü ürünün alınan dönemlerde ya da doğal afetler ile karşı karşıya kaldıklarında geçim zorluğu ile uğraşmamaları için gerekli tedbirler alınacaktır.
 - b) Ülkemizin şartları göz önünde bulundurularak, kısa bir süre içinde tüm ülkedeki işçileri kapsayacak biçimde işsizlik sigortası fonu kurulması için gerekli adımlar atılacaktır.
71. Sosyal güvenlik kurumlarının tamamı tek çatı altında toplanacaktır. Mevcut sosyal güvenlik sigortalarının kapsamı dışında kalan tüm ihtiyaç sahipleri için yeni bir sistem geliştirilecek ve sosyal yardımlar sistematik hale getirilecektir. Ayrıca toplumda, geliri olmayan yaşlı vatandaşlara, kimsesiz çocuklara ve sakat bireylere özel ilgi gösterilecektir.
72. Sağlık alanında hizmetler ve kurumlar açısından uyumsuzluğu ve dağınıklığı gidermek maksatlı önlemler alınacaktır. Ayrıca yeni bir sağlık sistemi de kurulacaktır. Bütün vatandaşların sağlık hizmetlerinden yararlanmaları hedeflenmektedir. Bu arada;
- a) Koruyucu hekimlik uygulamalarının tekrardan etkili bir biçimde düzenlenmesi ve geliştirilmesi,
 - b) Çevre sağlığına yönelik olarak su ve hava kirliliklerinin vatandaşın sağlığını tehdit eden, doğal yaşama zarar veren etkilerinin engellenmesi amacıyla gereken araştırmaların yapılması ve sistemli bir şekilde önlemlerin alınması,
 - c) Köylerdeki ve gecekondü bölgelerindeki kötü yaşama koşullarının giderilmesi ve bu yerlerde hayatlarını sürdürmeye çalışan vatandaşlara daha sağlıklı ve rahat bir hayat sunmak amacıyla çalışmaların yapılması, önlemlerin alınması,

- d) Hastane sayısı ile hastanelerdeki yatak sayısının artırılmasıyla sağlık hizmetlerine etkinlik kazandırılacaktır.
73. İşçilerin özlük haklarıyla ilgili olarak;
- a) İşçilerin kıdem tazminatı yeniden düzenlenecektir.
- b) Toplu iş sözleşmelerinde yetkili sendikanın belirlenmesinde anlaşmazlık veya uyuşmazlık yaşanması durumunda, yargı denetimi altında işçilerin gizli oyuna başvurulacaktır.
74. Memur Yardımlaşma Kurumu ve İşçi Yardımlaşma Kurumları kanunları çıkarılacaktır. Bu kurumların hem sosyal güvenlik, hem de yatırım alanlarında faaliyet göstermeleri için gerekli adımlar atılacaktır.
75. Çırac, kalfa ve ustaları kapsayacak bir kanun çıkarılacaktır. Ayrıca iş başı eğitim düzeni kurulacaktır.
76. Yurt dışındaki işçilerin haklarını güvence altına almak amacıyla, işçilerin ve çocuklarının buldukları ülkelerdeki eğitim imkânlarından daha geniş ölçüde faydalanmalarını ve işçilerin yurda dönüşlerinde tecrübe ve kabiliyetlerine uygun iş bulmalarını sağlamak için gerekli tedbirler alınacaktır.
77. Yurt dışındaki işçilerimizin çocuklarının milli ve dini eğitimlerinin sağlanması ve bu tarz ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla gerekli önlemler alınacaktır.
- Yerleşme Düzeni
78. Köylerimizin çevresinde yeni iş ve kazanç imkânlarının açılması, çağdaş uygarlık nimetlerinin yeterli sağlık ve eğitim kurumlarıyla ve her türlü kamu hizmetleriyle buralara ulaşması ve nüfusun büyük merkezlerde aşırı şekilde yoğunlaşmasının önlenmesi amaçlarına uygun olarak, demokratik bir anlayış içerisinde köy-kentlerin kurulması yoluna gidilecektir.
79. Şehirlerin hızlı ve düzensiz bir biçimde büyümesinin önüne geçmek amacıyla, çevre sağlığı sorunlarını asgariye indirmek, konut ve arsa sorunlarına adil çözümler getirmek, insan hayatını yerleşme bakımından güzelleştirip mutlulaştırmak için şehirlerin gelişme alanlarındaki arsaların kamulaştırılması ve büyük şehirlerin çevrelerinde uydu-kentler kurulması da dâhil olmak üzere gerekli tedbirler alınacaktır.
80. Ülkemizin kumsallardan, kıyılarından ve doğal güzelliklerden halkın tamamının serbest bir biçimde faydalanabileceği sosyal tesisler

geliştirilecektir. Böylece kıyılar ve kumsallar üzerindeki kamu hakları toplum faydasına olacak şekilde değerlendirilecektir.

81. Gecekondu konusundaki mevcut zaman sınırlaması değiştirilerek, 1973 sonuna kadar yapılmış bütün gecekondu meşrulaştırılacaktır. Özel kişilerin arsaları üzerinde kurulmuş gecekondu ile ilgili olarak ya arsaların kamulaştırılması yoluna gidilecek veya bu gecekondu oturanlara başka konut sağlanacaktır.
82. Kendi evini kendi yapmak isteyen vatandaşlara münasip alanlar tahsis edilecek ve buraların altyapı çalışmaları devlet eliyle yapılacaktır.
83. Belediyelere mali imkânlarını büyütecek alanlar sağlanacaktır.
84. Şehirciliğe yönelik yeniliklerin yapılması ve hizmetlerin aksamadan devam etmesi amacıyla belediyelerin borçları yeniden düzenlenecektir.
- Bayındırlık;
85. Altyapı hizmetlerinde bölgeler arasında var olan dengesizliğin giderilmesi amacıyla gerekli çalışmalar yapılacaktır.
86. Yol şebekesinin geliştirilmesi daha da hızlandırılacak, özellikle zirai ve sınaî ürünlerimizin pazarlanmasına yardımcı ve milletimize emniyetli bir ulaşım sağlayan karayolları yapımına ağırlık verilecektir.
87. Karayollarımızın yapım, bakım ve onarımı için gerekli olan makina ve teçhizat ülkemizde üretilmeye çalışılacaktır.
88. Hava meydanları ve uçuş hatları ile uçak seferleri için gereken ekipmanlar sağlanacak, hava meydanları düzgün çalışır hale getirilecektir. Havayollarımızın daha verimli çalışması amacıyla uçak filosunun genişletilmesine çaba harcanacaktır.
- Eğitim;
89. Kalkınma planındaki eğitilmiş insan potansiyeli amacına ulaşabilme hedefi ile orta eğitimde, özellikle teknik konulara ağırlık verilecektir.
90. Çocuklarımıza töre ve geleneklerimizle milli hasletlerimize uygun ahlak kaidelerinin öğretilmesi gayesi ile ilk ve ortaöğretime mecburi ahlak dersleri konulacaktır. Bu dersleri okutacak öğretmenlerin gerekli vasıfları taşımasına özel bir önem verilecektir.
91. Bütün meslek ve sanat dallarında eğitim ilköğretime dayalı olacak, ortaokullarda meslek ve sanat eğitimi veren çeşitli bölümler bulunacaktır.

Ortaokuldan sonra öğretim dalını değiştirmek isteyenlere hazırlayıcı imkânlar temin edilecektir. Liselerde de, şartlara göre değişen çeşitli bölümler bulunacaktır. Ortaokulda mesleki öğretim görenler, gerekli şartları yerine getirmek kaydı ile liselerin yükseköğrenime hazırlayan bölümüne geçebileceklerdir. Böylelikle öğrenimde kimsenin önünün tıkanmama ilkesi gerçekleştirilmiş olacaktır. Üniversite ve yüksekokullara giriş, liselerde yükseköğrenime yönelen öğrenciler için imtihansız olacaktır.

92. Bu sistem işler duruma getirilinceye kadar, meslek okullarının orta kısımları öncelikle açılacak ortaöğretimdeki meslek okullarının ikinci döneminden mezun olanların üniversite ve yüksekokulların giriş imtihanlarına girebilmeleri sağlanacaktır. Üniversite ve yüksekokullara girme imkânı bulamayan öğrencilere, özellikle teknik eleman ve fen dalları öğretmeni olarak yetiştirilmelerini sağlamak üzere mevcut öğrenim kuruluşlarının fiziki kapasitelerinden de faydalanılarak eğitim imkânları geliştirilecektir. Halk yardımıyla yapıp da bugüne kadar öğrenime açılmamış bulunan okul binaları, yapılış maksatlarına uygun olarak bir an önce hizmete açılacaktır.
93. Yükseköğrenim parasız olacak, üniversitelere alınacak öğrenci sayısı ve bu öğrencilerin fakülteler ile bölümler arasındaki dağılımı kalkınma planlarında geniş yer verilen eğitilmiş insan potansiyeli amaçlarına uygun bir şekilde belirlenecektir.
94. Sporda halkın özellikle de gençlerin ruh ve beden sağlığının iyileştirilmesi hedeflendiğinden, seyir sporundan daha çok takım sporlarının geliştirilmesine ağırlık verilecek. Bu sebeple okullarda spor eğitimi ön plana çıkarılacak.
 - Diyanet İşleri;
95. Diyanet İşleri Başkanlığı her türlü siyasi mülahazaların üstünde tutulacak ve yüksek manevi değeri göz önünde bulundurularak, 633 sayılı kanunun 1. maddesinde belirtilen görevlerini yerine getirmesi imkânları sağlanacaktır.
96. Din görevlilerinin toplumumuzdaki manevi yeri ve değeri göz önünde bulundurularak sosyal ve ekonomik kalkınmamızda bu görevlilerden faydalanılacaktır.
97. Din görevlilerine inanç özgürlüğü ve demokratik düşünce kapsamında sürekli eğitimden faydalanmalarına imkân sağlayacak çalışmalar yapılacaktır.

98. Vekâleten imamlık yapanların da eğitim alanındaki eksiklikleri giderilerek asaleten kadroya geçme olanağı sunulacak ve vekil imam konusunun adil bir şekilde çözülmesinin ardından vekil imamlık uygulamasına son verilecektir.
99. Köylere hızlandırılmış bir programla imam kadroları tahsis edilecek ve cami ihtiyacı olan köylerin cami projeleri ve cami yapımı için gerekli malzemeleri devlet tarafından temin edilecektir.
100. Tarihi camiler ile eserlerin bakım ve tadilat çalışmalarına hız verilecek ve bunlar amaçlarına uygun bir şekilde kullanılacaktır.
 - Ulusal Güvenlik ve Dış Politika;
101. Dış politikadaki asıl görüşümüz barış yanlısı, devletler hukuku kurallarına saygılı, Türkiye'nin bağımsızlığını ön planda tutan ve kışkırtıcı olmayan bir politika izlemektir.
102. Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesine uygun bir biçimde Türkiye, bloklar ve büyük devletler arasındaki yumuşamaya katkı sağlamak amacıyla elinden geleni yapacaktır. Fakat Türkiye bu esnada kendi güvenliğinin tehlikeye girme ihtimaline karşı son derece dikkatli olacaktır.
103. İçinde bulunduğumuz ortak güvenlik sistemine ve mevcut ittifaklarımıza bağlı kalınacaktır.
104. Ancak milli güvenliğimiz ve savunmamız için yalnızca ortak güvenlik sistemleriyle yetinilmeyecek, kendi milli savunma politikamız, stratejimiz ve olanaklarımız da geliştirilecektir. Bu arada ordumuzun vurucu gücü arttırılacaktır.
105. Ortak güvenlik sistemi dışında bütün ülkelerle dostane ilişkiler sürdürülecek, özellikle komşu ve yakın ülkelerle de sıkı dostluk ilişkileri kurulacak ve yürütülecektir.
106. Topraklarımızdaki ortak savunma üs ve tesislerinin, savaş araç ve gereçlerinin Türk devletinin denetimi altında bulunması amacıyla gerekli girişimler yapılacaktır.
107. Anayasamızın 60. maddesinin verdiği imkân değerlendirilerek askerlik veya yedek subaylık çağı gelmiş bulunanlardan modern bir ordunun ihtiyaç fazlası sayılabilecek olanlar, yurt kalkınmasına yararlı başka kamu hizmetlerinde çalıştırılacaktır.

108. Kıbrıs sorunu için Türkiye'nin ve Kıbrıs Türklerinin faydasına ve bölge barışına en uygun çözümün, Kıbrıs'ı bağımsız federatif devlet statüsüne kavuşturmak olduğuna inanıyoruz. Bu federatif devlette, Türkler de Rumlar gibi devlet idaresine eşit egemenlik hakları ile katılım sağlayacaklardır. Kıbrıslı Türklerin toprak mülkiyetleri ve ekonomik gelişme imkanları güvence altına alınacaktır.

- SONUÇ

109. Ülkemizin ve bütün dünyanın karşı karşıya bulunduğu şartlardan doğan büyük güçlükleri, yüce milletimize güvenerek, güçle ve cesaretle göğüslemeye kararlı olan Cumhuriyet Halk Partisi ile Milli Selamet Partisinin kurduğu Koalisyon Hükümeti, engin tarihimizde yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır. Bu dönemin milletimize hayırlı olmasını dileriz.

Sonuç itibariyle, bu koalisyon ile Türk siyasetinde çık önemli bir adım atılmıştır. Çünkü birbirinden zıt kutuplarda yer alan ve bir araya gelmesi çok mümkün olmayan iki parti, solun temsilcisi CHP ile İslamcı kesimin temsilcisi MSP, koalisyon protokolü üzerinde anlaşarak hükümeti kurmayı başarmıştır. 1 Şubat 1974'te kurulan CHP-MSP koalisyon hükümetinde CHP'ye başbakanlığa ek olarak 16 bakanlık verilirken MSP'ye 7 bakanlık verilmiştir. (Yorgancılar, 2012: 245-264). Ecevit'in başbakan olduğu yeni hükümette Erbakan ise devlet bakanlığı ve başbakan yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur.

CHP-MSP Koalisyon hükümeti, koalisyonun dağıldığı 17 Kasım 1974'e kadar yani yaklaşık 9 aylık süreçte pek çok önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Genel af kanunun çıkarılması, Eşel – Mobil³ Siteminin hayata geçirilmesi, ekonomide ve tarımda önemli bir yeri olan ve on binlerce çiftçiyi ilgilendiren haşhaş ekim yasağının kaldırılması, ağır sanayi ara malları ve yatırım malları sanayiinin geliştirilmesi, kamu idaresindeki israflar önlenmesi gibi konularda önemli adımlar atılmıştır.

Ancak zamanla koalisyon ortakları arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin bürokrasiye atamaların yapılması, CHP'nin Halk Sektörü Tasarısı,

³ Hareketli bir ölçeğin ücret veya fiyat düzeylerinin tespit edilmesinde kullanılmasıdır. Emeği ile hayatını sürdüren kesimin satın alma gücünü muhafaza edilmek ve devamını getirebilmek için, ücret düzeylerinde hayat pahalılığına ilişkin kendiliğinden ayarlanmasını mümkün hale getiren bir sistem şeklidir. Eşel mobil sistemi en anlaşılır haliyle hayat pahalılığında süregelen gözlemlenmiş bir artış ile işçi ücret düzeylerinde pazarlık veya mücadeleye başvurmaksızın aynı miktarda zam yapılabilen varlıklardır

MSP'nin ise Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası (DESİYAB) ve önceki tecrübelerine dayanarak Uçak Sanayi için girişimlerde bulunması, Milli Eğitim'de okutulacak ahlak derslerinin kim tarafından yapılacağı ve içeriğinde neler olacağını belirlenmesi gibi konular, hükümet ortakları arasında anlaşmazlığa sebep olan konulardan bazıları olmuştur. MSP özellikle hem kendi ideolojisi gereği manevi kalkınmayı hayata geçirmek için hem de kendisine oy veren vatandaşların beklentilerini karşılamak için din ve inanç alanına ilişkin icraatlara ağırlık vermiştir. Bu kapsamda. Köylerde bulunan binden fazla camiinin onarımının bedelinin devlet tarafından karşılanması, bütçe görüşmelerinde belirlenenin dışında beş bin civarı Kur'an Kursu hocası ve imam-müezzin kadrosunun yeniden bütçeye eklenmesi ve atamalarının yapılması, kapatılan orta kısım İmam Hatip okullarının yeniden eğitim ve öğretime hazır hale getirilmesi, İmam Hatip okullarından mezun olanların da tıpkı öteki liselerden mezun olanlar gibi istedikleri fakültelere girebilmesi için aynı haklara sahip olması, ilkokuldan üniversiteye kadar tüm eğitim kademelerinde ahlak derslerinin okutulması MSP'nin din alanına yönelik hayata geçirmeye çalıştığı uygulamalardan bazıları olmuştur. MSP'nin manevi kalkınmayı gerçekleştirmek amacıyla yapmış olduğu bu teşebbüsler CHP'de bazı milletvekilleri için sorun değilken bir kısım milletvekili için ise ciddi anlamda sorun teşkil etmiştir (Sarıbay, 2005: 190).

CHP-MSP koalisyonunda Af Yasası konusunda da kriz yaşanmıştır. Çünkü MSP Mecliste 15 Mayıs 1974'te oylamaya sunulan Af Yasası'nın kapsamına yalnızca fikir suçlularının alınmasını, suça ve eyleme fiil olarak bulaşmış kişilerin af kapsamı dışında tutulmasının istemiştir. Kanun MSP'nin istediği şekliyle Meclisten geçmiştir. CHP ise buna karşı olmuş ve yasanın Meclisten geçmesinin hemen ardından Anayasa Mahkemesi'ne başvurarak affın kapsamının genişletilmesi talebinde bulunmuştur. Nihayetinden affın kapsamı CHP'nin istediği gibi genişlemiştir. CHP'nin bu tavrı MSP içinde büyük yankı uyandırmış ve MSP vekillerinden bazıları Erbakan'ı suçlamıştır. Bu vekiller Erbakan'ı komünistlerin de affına sebep olmakla itham etmişler ve ona karşı açık bir cephe almışlardır (Ergin, 2015: 125).

CHP-MSP Koalisyon Hükümeti, Milli Eğitim Bakanı Mustafa Üstündağ hakkında gensoru önergesinde verilmesinde de sorun yaşamıştır. Mecliste muhalefeti oluşturan AP, DP, MHP ve CGP milletvekilleri, CHP'den bakan seçilen Mustafa Üstündağ hakkında gensoru önergesi vermişler ve dört partinin ortak bir şekilde hazırladıkları önergeyi 6

Haziran'da Meclis Başkanlığı'na sunmuşlardır. Özet olarak gensoru önergesinde Milli Eğitim Bakanının davranışları, bakanlığı ile ilgili icraatları ve tutumu, Bakanlık içinde etkin hale getirmek istediği fikir ve düşünceleri uygun görülmemiştir. Özellikle sol ve sosyalist kesime hizmet edecek şekilde, görev başındayken çeşitli eylemlere iştirak eden bakanlık memurları ile genelge yayınlayıp yeniden görevlerine dönmesini sağlaması, komünist kimlikleri ile bilinen ve kapatılan TİP, Dev-Genç, Halk Kurtuluş Partisi ile temaslı olan memurları koruduğu şeklinde tamamıyla ideolojik davrandığı önergede yer alan iddialardandır (Cumhuriyet, 07.06.1974). 18 Haziran 1974 tarihinde gensorunun Meclis'te görüşülmesine ve oylanmasına karar verilmiştir. MSP grup toplantısında gensoruya ret oyu verilmesine karşılık olarak bir takım güvenceler talep edilmesine karar vermiştir. Sonuç olarak bakan hakkında muhalefet partileri tarafından verilen gensoru önergesi MSP'nin de desteği ile reddedilmiştir. Oylamada muhalefet 202 kabul oyu kullanırken. CHP ve MSP oyları ise 231'i bulmuş ve önerge reddedilmiştir (Tekin 1975: 221).

Hükümette yer aldığı sürece MSP kendi bakanlıkları aracılığıyla dini ve ahlaki değerleri önemseyen icraatlara ağırlık vermiştir. CHP-MSP koalisyon hükümetinde MSP'li İç İşleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk ve Adalet Bakanı Şevket Kazan müstehcen neşriyatın ve müstehcen filmlerin yasaklanması ile ilgili ayrı bir mücadele içinde olmuşlardır (Eryılmaz, 2019: 131). İki bakanın bu mücadelesi basının bazı organlarında tepki çekmiş ve eleştirilmişlerdir. Bunun üzerine CHP hükümet ortaklığının sonu bile olsa Şevket Kazan'ın istifa etmesini istemiştir (İslamoğlu, 1974: 156).

Hükümette iki parti arasında çeşitli konulara anlaşmazlık olsa da en önemli anlaşmazlık konusu Kıbrıs Barış Harekâtı ile ilgili olmuştur. İki parti de Kıbrıs'ta yaşanan olaylara bir şekilde müdahale etme taraftarıydı. Ancak Kıbrıs'a başlatılacak bir askeri harekâtın nasıl olacağı, kapsamının ne olacağı ve önemlisi iki parti genel başkanından hangisinin harekâtın asıl kahramanı olacağı konuları anlaşmazlığa sebep olmuştur. Tüm bu anlaşmazlıklar içinde 20 Temmuz 1974 tarihinde Hükümetin emriyle TSK Kıbrıs'a bir harekât başlatmıştır. Oldukça başarılı bu harekât sonucunda Kıbrıs'ın yarısı alınmış ve ateşkes sağlanmıştır. Harekâttan sonra yeniden iç politikadaki sorunlara dönmüştür. CHP harekâtın başarısını kendisine mal etmiş ve kahraman olarak genel başkan ve başbakan Bülent Ecevit'i ve hatta tüm CHP'li vekilleri göstermişlerdir. MSP ise harekâtın

kendileri sayesinde başladığını belirtmiştir. Bu sebeple kendi genel başkanları Necmettin Erbakan'ı kahraman hatta Kıbrıs Fatihisi olarak göstermişlerdir (İyiekici, 2018: 71-72).

MSP, Ecevit'in Kıbrıs Barış Harekâtının etkisinden kurtulamadığını iddia etmiştir. MSP'nin bu iddiasını destekler nitelikte Ecevit'te Kıbrıs harekâtından sağlanan başarıdan dolayı MSP ile koalisyonu sona erdirmek istemiştir. Çünkü Ecevit'e göre halkta kendisine karşı bir sempati oluşmuştu. Bu sebeple yapılacak bir erken seçimden başarı ile çıkacak böylece tek başına iktidar olabilecekti. Koalisyon artık dağılma ve çözülme süreciyle karşı karşıya kalmıştır. Fakat Necmettin Erbakan başlarda koalisyonun bozulmasına rıza göstermemiştir (Sevilgen, 1979: 143-145).

Ecevit koalisyonun sonlanmasına net bir şekilde karar vermiştir. Bu sebeple MSP'den gelen tüm uzlaşma önerilerini reddetmiştir. Ancak Ecevit seçim kararı almadan önce halk gözündeki itibarını artırmak için iki konuyu açıklığa kavuşturması gerektiğini düşünmüştür. İlki Kıbrıs harekâtı konusunda tüm yetki ve karar mekanizmasının kendisinde olduğunu, ortağı MSP'nin ise bu konuda yetkisiz olduğu fikrini topluma kabul ettirmeliydi. İkinci konu ise MSP'nin ekonomik ve sosyal alanlarda hayata geçirmek istedikleri konuların yerine getirilemez şeyler olduğunu yine topluma göstermekti (Yorgancılar, 2012: 268).

Hükümet ortakları arasında iç politikada var olan anlaşmazlıklar bir dış politika konusuyla en yüksek seviyeye ulaşmış ve böylece hükümetin sonu gelmiştir. Nihayetinde, Ecevit İskandinav ülkelerine yapacağı seyahat sebebiyle kendisinin yerine vekâleten Erbakan'ı değil CHP'den bir devlet bakanını görevlendirmiştir. Bu durum MSP'lilerin tepkisini çekmiş ve itiraz sesleri yükselmiştir. Sonuç olarak basit gibi görünen bir olay neticesinde ancak öncesinde yaşanan sıkıntıların etkisiyle koalisyon dağılmıştır (Sarıbay, 1985: 191).

4.3.1.2.2. Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi

Ecevit'in istifası ülkeyi seçimlere götürmüştür. Ancak bu süreçte Ecevit erken seçimlerin yolunu açacak yeni bir hükümet ortağını da bulamamıştır. Demirel'in Adalet Partisi ile yol arkadaşlığı yapacak bir oluşuma yönelik çabaları da Demokratik Parti'nin desteği sağlanamadığı için bir türlü gerçekleşmemiştir (Akşin, 2004: 251). Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Ecevit'in istifası üzerine Başbakanlığa atanmış olan Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak bir bakanlar kurulu listesi hazırlamıştır.

Teknokrat ve bürokratlardan oluşan partiler üstü bir görünüme sahip olan bu listeye Meclis'ten yalnızca on yedi milletvekili destek vermiş ve bu hükümet de güvenoyu alamadığı için kurulamamıştır (Akşin, 2004: 273). Fakat yerine başka bir hükümet kurulamadığından 12 Mart dönemini andıran bu ara hükümet 4.5 ay görevini sürdürmüştür.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında da Türkiye'de siyasi istikrar sağlanamamıştır. Türkiye'de siyasi istikrarın sağlanamadığını gerekçe gösteren muhtıra yönetiminin, muhtıra sonrası süreçte sorunlara çare olmak bir yana yeni siyasi krizlerin kapılarını açtığı gözlenmiştir. Muhtıra sonrası süreçte iç ve dış politikada yaşanan sorunların ancak güçlü bir hükümet ile çözüleceği düşünülmüştür. Güçlü bir hükümet kurma çabalarının bir ürünü olarak yolu Cumhuriyetçi Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu tarafından "Milliyetçi Cephe Hükümeti" formülü ortaya atılmıştır (Acar, 2018: 488).

Hükümet kurma çabalarının ve arayışlarının devam ettiği bu süreçte, siyasal hayatta var olan soruna çözüm olacak ve tıkanıklığı açacak yolu Cumhuriyetçi Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu önermiştir. "Milliyetçi Cephe" formülü ilk kez kamuoyuna duyurulmuştur.

"Milliyetçi Cephe Hükümeti" içerisinde AP, MSP, CGP ve MHP yer almıştır. Adı geçen partilerin genel başkanları 18 Aralık 1974 tarihinde birlikte çalışma istek ve kararlarını kamuoyuna duyurmuşlardır. AP, MSP, CGP ve MHP'nin Milliyetçi Cephe Hükümeti çatısı altında bir araya geldiklerini açıkladıkları bildiri Turhan Feyzioğlu tarafından duyurulmuştur. Bildiride Feyzioğlu genel olarak Milliyetçi Cephe Hükümetinin kurulmasında Türk Milliyetçiliğinden ilham alındığını ifade etmiştir bu kapsamda, "Türk milletini kaderde, kıvançta ve tasada bölünmez bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında toplayan milletimizin milli birlik ruhu içinde yüceltilmesini amaç bilen Türk milliyetçiliği, ilham kaynağımızdır" ifadesi önemlidir. Feyzioğlu konuşmasının devamında Milliyetçi Cephe Hükümetinin ülkenin birlik ve bütünlüğüne zarar verecek tüm eylemlerin karşısında olduğundan ve milli ve manevi değerlerin bu hükümet için öneminden bahsetmiştir. Bu kapsamda "Milli bütünlüğünü iç kavgalarla yok etmek isteyen her türlü yıkıcı faaliyetin karşındayız. Milli ve manevi değerlere bağlı ve saygılıyız" sözlerini kullanmıştır. Feyzioğlu, demokratik bir rejimin insan onuruna yakışan tek siste olduğundan ve Milliyetçi Cephe Hükümetinin de demokratik ilkeler

üzerine inşa edildiğini beyan etmiştir. Ayrıca Milliyetçi Cephe Hükümetinde yer alan partilerin yıkıcı ideoloji ve fikirlere karşı mücadele içinde olacağını da dile getirmiştir. “Türkiye Cumhuriyeti’ni komünizmin ve her türlü yıkıcı akımın saldırısına karşı azimle savunmaya kararlıyız. Milletimizi her türlü dikta, istibdat, baskı ve tahakküm tehdidinden de yoksulluk, darlık ve fakirlikten de kurtarmak ortak hedefimizdir” cümlesi yeni hükümetin hem komünizmle, hem baskı rejimiyle hem de halkı yoksulluk ve fakirliğe düşürecek uygulamalarla mücadele içinde olacağını göstermektedir. “Türkiye’nin demokratik bir rejim içinde dengeli bir karma ekonomi sistemi ile kalkınacağı inancındayız. Artan nüfusumuza iş sahaları açılması için hızlı sanayileşmeyi, vazgeçilmez milli hedef sayıyoruz. Yatırım hevesini arttırmak kararındayız” cümleleriyle Feyzioğlu istihdamın ve kalkınmanın da yeni hükümet için oldukça önem arz eden bir konu olduğunu altını çizmiştir. Milliyetçi Cephe Hükümetinin hukuka ve hukukun sağladığı hak ve özgürlüklere ne kadar önem verdiği de “Kanun hâkimiyetine ve vatandaşların anayasada yer alan temel hak ve hürriyetlerin, mülkiyet hakkına, meşru kazanca, sosyal adalet ve güvenliğe saygılı bir görüşle kalkınma hedeflerine ulaşacağı inancındayız” cümlesinden anlaşılmaktadır” (Akıncı, 2010: 19-20).

Feyzioğlu’nun bu açıklamasından sonra AP, MSP, CGP ve MHP’nin içinde yer aldığı Birinci Milliyetçi Cephe (MC) Hükümeti resmen kurulmuştur. Hükümette AP’den 16, MSP’den 8, CGP’den 4 ve MHP’den 2 bakan olmak üzere toplam 30 bakan yer almıştı (Cumhuriyet, 01.04.1975).

31 Mart 1975 tarihinde Milliyetçi Cephe (MC)’de yer alan partiler AP, MSP, CGP ve MHP, yaptıkları çalışmaların neticesinde ortaya çıkan Koalisyon Protokolünü Cumhurbaşkanı’na arz etmişlerdir. Koalisyon Protokolünde genel olarak komünizm başta olmak üzere aşırıya ve anarşizme kaçan tüm ideolojilerle mücadele edileceği, yüksek enflasyon ile mücadele edileceği, TRT’nin devletin tarafsız bir yayın kanalı olacağı, ahlak derslerinin bu alanda eğitim görmüş kişilerce verileceği gibi sosyal, siyasal ve ekonomik hayatın her alanına ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir (Dursun, 2018: 430).

Milliyetçi Cephe (MC) Hükümetinin oluşturduğu koalisyonun esasında iki amacı bulunmaktaydı. İlki CHP’nin iktidara gelmesini engellemek. İkincisi ise Türkiye’de her zaman, ancak o dönemde daha yoğun bir şekilde tehlike olarak görülen sosyalizm ve komünizm gibi ideolojilerle mücadele etmektir. Zaten sağ partilerden oluşan bir hükümet

olması da komünizm ve sosyalizm ile mücadele içinde olunacağıının göstergesi olmuştur. Fakat bu hükümet, ülkede var olan sorunların çözümünde başarılı olamadığı gibi, kaotik ortam ve sağ-sol çatışması gittikçe derinleşmeye ve büyümeye başlamıştır. Sağ-sol arasındaki bu çatışma sokaklar da olduğu gibi Mecliste de sol partiler ile sağ partiler arasında görülmeye başlanmıştır. Farklı ideolojik görüşlere sahip partiler arasındaki gerginlik, partilerin Mecliste hiç bir konuda mutabık olamamaları toplumdaki gerginliği daha fazla körüklemiştir. Birinci Milliyetçi Cephe hükümetinin kuruluşundan sonra muhalefetin sergileyeceği tavır, sonraki yıllarda Türkiye'nin sahip olacağı siyasi atmosfer hakkında ipucu vermesi açısından önemlidir. Nitekim ülkenin günden güne daha gerilmesi ve meclisin çözüm üretmekte zorlanması, 12 Eylül Darbesi'ne giden yolda önemli rol oynamıştır (Coşkun, 2017: 272).

Milliyetçi cephe hükümetleri içindeki ihtilaf, ciddi boyutlara ulaşmış ve anlaşmazlıklar önemli anayasal konuları da içerir hale gelmiştir. Bu dönemdeki gelişmeler şöyle özetlenebilir (Heper, 2015: 199-202):

1. Kıbrıs ve Türkiye'nin Avrupa Ortak Pazarı ile ilişkileri gibi kritik konularda tam bir anlaşmazlık vardı. Adalet Partisi her iki konuda da ılımlı ve uzlaşmacı bir tutumdayken, Milli Selamet Partisi Kıbrıs'taki Türk Federe Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmesini istiyor ve Türkiye'nin Ortak Pazar ile ilişkilerini kesmesinde ısrar ediyordu. Dahası, eğitim politikaları farklı amaçlar taşıyordu. Milliyetçi Hareket Partisi uzak Türkî geçmişin zaferlerini yüceltmeyi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ise Atatürk inkılabları ile Türk Cumhuriyeti'nin laik ilkelerine sadık gençler yetiştirmeyi amaçlıyordu. Siyasal partilerin koalisyon protokollerinin uygulanması konusundaki anlaşmazlıkları, bazı Bakanlar Kurulu toplantıları da dâhil olmak üzere, önemli toplantıların bir kısmının boykot edilmesine neden oldu.
2. Koalisyon ortakları, birbirlerine aşırı şüpheli bir biçimde yaklaşıyordu. Adalet Partisi toplumdaki şiddet ve sokak çatışmaları ile etkin biçimde başa çıkabilmek için sıkıyönetim ilân etmek istediğinde, Milli Selamet Partisi sıkıyönetimin kendisine karşı kullanılabileceği endişesi ile rahatsız oluyordu. Milli Selamet Partisi'nin liderleri, Türk ordusunun partinin laiklik karşıtı eğilimlerine duyduğu antipatinin farkındaydı. Milli Selamet Partisi 1977 bütçe

görüşmelerinde kendi kontrolünde olan bakanlıklar için fazladan fon elde etmeyi başarmıştı fakat bu fonları Haziran 1977 genel seçimlerinden önce serbestçe har-cayabilmeyi garantilemek istiyordu. Bu amaçla, o dönemde Maliye Bakanlığı'nı elinde bulunduran Adalet Partisi'ni, bütçe kanununa kanun yürürlüğe girer girmez fonların, kullanıma açık olacağına dair bir şart eklemesi için zorluyordu.

3. Her bir bakanlık, tek bir siyasal partinin yetki alanına girmiş ve diğer bakanlıklardan özerk kılınmıştı. Sanki her bir bakanlık belirli bir siyasal partiye “tahsis edilmişti” ve hepsi bir diğerinin ne yaptığından habersizdi. O dönemde bir başbakan yardımcısının yurtdışına yaptığı seyahatin oradaki Türk büyükelçisi için sürpriz olduğu ve Dışişleri Bakanlığı'nın da, büyükelçinin neden bu seyahatten kendisine haber verilmediğine dair bir telgraf göndermesi üzerine haberdar olduğu ileri sürülüyordu.
4. Koalisyon üyeleri, hiçbir zaman ortaklarını ağır biçimde eleştirmekten veya bir diğerinin çabalarını sabote etmekten kaçınmıyorlardı. Örneğin, Türkiye ile Yunanistan arasında Ege Denizi konusunda süren kriz esnasında, hükümet Türkiye'nin de Ege'de hakları olduğunu vurgulamak amacıyla sembolik olarak sismik araştırma yapacak Deniz Kuvvetlerine ait bir gemiyi bölgeye gönderdiğinde, Milli Selamet Partisi bu çabadan küçümser bir havada söz ediyordu.
5. Siyasal partiler, her konuya tamamen partizan bir bakış açısıyla yaklaşmak eğilimindeydi. Örneğin, başbakan yardımcılarında biri başbakana, şiddete başvuran belirli gençlik gruplarının gözaltına alınmasının ihmal edilmemesi için bir not gönderdiğinde, barışı ihlal edenlerden sadece resmî polis ve jandarmanın sorumlu olması gerektiğini ekliyor ve işin içine bazı gençlik kollarının karıştırılmamasını istiyordu. Başbakan yardımcısının ima ettiği gençlik grupları, “solcu” gruplara karşı kullanılmak üzere Milliyetçi Hareket Partisi tarafından örgütlendiği düşünülen gruplardı.
6. Daha önce de belirtildiği gibi, koalisyon ortaklarının her biri, taraftarları ile ilgili olarak sınırsız himaye ve kayırma etkinlikleri ile meşguldü. Kamu çalışanları, o zamana kadar, Türkiye'nin siyasal hayatında görülmemiş derecede keyfi bir biçimde görevden alınıyorlar veya başka bir göreve

atanıyorlardı. Milliyetçi Cephe hükümetleri kendilerini, sivil bürokrasinin üst düzeylerine kendi adamlarını getirmek ile sınırlamıyorlardı. Ek olarak, binlerce yeni memuriyet kadrosu yaratılıyordu. Himayeciliğin kapsamını daha da genişletebilmek için başka tür imkânlar da yaratılmaya çalışılıyordu; bu amaçla köylerdeki ve mahallelerdeki muhtarlara maaşlı kadrolar temin ediliyordu. Genellikle atamalarda bir işin ehli olma ilkesi göz ardı edilebiliyordu. O dönemde çok sayıda liyakatsiz kişilerin iş başına getirilmesinin Milliyetçi Cephe hükümetlerinin yaptıkları hatalarda payı olduğu ileri sürülüyordu. İş o dereceye varmıştır ki koalisyon ortağı bir parti dahi durumu açıkça eleştiriyordu.

7. Koalisyon ortakları, her zaman kanunlar ve yönetmelikler, özellikle anayasal hükümler ile sarmalanmalarından huzursuzdular ve zaman zaman açıkça hukuka aykırı hareket etmekten kaçınmıyorlardı. Yüksek mahkemelerin, özellikle Danıştay'ın kararlarına sık sık açıktan uyulmamasına rastlanıyordu. Milliyetçi Cephe hükümetleri, defalarca Danıştay'ın, Anayasa Mahkemesi'nin ve hatta Cumhurbaşkanı'nın kararlarının meşruiyetini sorguluyorlardı. Keyfi davranış eğilimleri, Milliyetçi Cephe hükümeti üyelerinin sıradan kanun ve yönetmelikleri bile ihlal etmelerine yol açıyordu. Örneğin, bir devlet bakanının kendi uçağı rötar yapınca bir başka uçağı belirlenmiş rotasından çıkardığı söylentisi yayılıyordu.

1973 seçimleri sonrası iktidar ortağı olarak hükümete ideolojisini taşıma şansı bulan MSP'nin Milliyetçi Cephe ile örgütlenişinde partinin milliyetçi muhafazakârlığa eklemleme çabasının izlerini görmek mümkündür. Bu noktada partiyi 1970'lerin ideolojik çizgilerinin belirginleştiği atmosferde Milliyetçi Cephe'ye eklemleyen popülizm temelleri etkili olmuştur. Şüphesiz bu temellerin başında düşünsel, ideolojik görüşünü siyasal yaşama taşıyan Erbakan'ın yeri yadsınamaz. Erbakan'ın parti kurma fikrini ortaya attıktan sonra Milli Görüşün liderliğini üstlenmesinde cemaat ve tarikatların desteğini alması ve bu destek ile kendisine görevin verildiğini ifade etmesi partinin ideolojik yapısında lider vasfını ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Erbakan, Nakşibendi Tarikatı, Süleymancılar ve Nur Cemaati gibi Hanefi mezhebinin ülkedeki önde gelen cemaat ve tarikat üyelerinden oluşan bir şura da alınan karar ile görevi üzerine almıştır (Çalmuk, 2005: 562-563). Bu durum diğer sağ partilerde olduğu gibi parti içerisinde

lidere bağıllığın meşruiyetini oluşturmuştur. Partililer ve milletvekilleri Erbakan'ın elini öpmeyi lidere bağıllığın dolayısıyla davanın gereği olarak görmüştür. Erbakan'ın parti üyelerini inananlar olarak gören söyleminin temelinde de davaya olan bu bağıllık yatmaktadır (Yavuz, 2005: 292-593).

Milliyetçi Cephe Hükümeti'nde yer alan sağ partilerin milliyetçi-muhafazakâr nitelikteki, söylemleri başta sol kesim olmak üzere ülkede bazı çevrelerde rahatsızlık yaratarak tepkiye yol açmıştır. Örneğin sol kimliği ile bilinen Cumhuriyet Gazetesi 19 Mayıs kutlamalarını haber yapmış ve kutlamaların ülke çapında sönük geçtiğini iddia etmiştir. Ayrıca gazete TRT'nin de naklen yayın yapmamasına tepki göstermiştir. Aynı gazete, hükümetin politikalarının ülkedeki gerici unsurları harekete geçirdiği şeklinde de haberler yapmıştır. Bu habere dayanak olarak ise Cuma günü dükkânını kapalı tutan bir esnafın resmi gösterilmiştir (Cumhuriyet, 20.05.1975). Gazetenin bu şekilde haberler yapmasında hükümet ortaklarından birinin MSP olması etken olmuştur. Çünkü MSP gericilikle suçlanan bir parti olmuştur. Dolayısıyla İslam'a yönelik olarak hayata geçirmeye çalıştığı ya da dini hükümlere aykırı olduğu için karşı çıktığı her uygulama sol kesimler tarafından MSP'nin ağır bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur.

CHP'nin MC hükümetine olan muhalefeti karşısında hükümetinin diğer bir ortağı olan MSP, CHP'yi suçlayıcı bir tavır içine girmiştir. Bu suçlama daha çok CHP'nin 1973 seçimleri sonrası takip ettiği politikaya yönelik olmuştur. MSP'li vekil Süleyman Arif Emre, CHP ile 1974 yılında kurmuş oldukları koalisyon hükümetini kendilerinin "hizmet hükümeti" şeklinde düşündüklerini, ancak CHP'nin erken seçimi dayatması üzerine hükümetin yıkıldığını ve bu durumun da ülke için çok ağır sonuçlar doğurduğunu söylemiştir. Emre, CHP-MSP koalisyon hükümeti zamanında, MSP'nin iyi niyetle ülkeye yönelik önemli hizmetler yaptığını ifade etmiştir. Bu koalisyon hükümeti zamanında Kıbrıs Barış Harekâtından sonra devlet-millet kaynaşması meydana gelmesi ve bu süreçte 40 milyon insanın her türlü fikir ayrılıklarını bir tarafa bırakarak tek vücut olması, MSP açısından bu koalisyon hükümetinin bir başarısı olarak algılanmıştır. MSP, böyle büyük bir birlikteliğin sağlanmış olduğu ortamda hiç vakit kaybetmeden büyük sanayi hamlelerine girişilmesi ve Kıbrıs'ta elde edilen zaferi, ekonomik alanda da elde etmek için girişim başlatılması gerektiğine inanmıştır. Emre, CHP Genel Başkanı ve aynı zamanda dönemin başbakanı olan Ecevit'in acele bir seçim için baskı yaptığını ve ülkeyi,

zor günler geçirdiği bir dönemde hükümete bırakıldığını söyleyerek tenkitte bulunmuştur. Emre'ye göre CHP, umduğu gibi ülkeyi bir erken seçime götürememenin yanı sıra MC hükümetinin kuruluşunu da önleyemeyerek, MSP'nin takip etmiş olduğu "hizmet politikası" karşısında yenilgi almıştır (MMTD, 09.04.1975: 389).

MSP, CHP'nin mezhepçilik üzerinde siyaset yaptığını ve etnik kimlikleri siyasette koz olarak kullandığını iddia etmiştir. MSP bu iddiasına dayanak olarak ise CHP'nin "Türkiye halkları" ifadesini kullandığını, bununla açıkça ayrımcılık amacı güdüldüğünü ve Doğu ve Güneydoğu'nun oylarının hedeflendiğini belirtmiştir. MSP ayrıca MC hükümetine karşı olanların ve hükümetin güvenoyu almasını istemeyenlerin solcular ve sol kesimler olduğunu savunmuştur. Fakat bu durumun MSP tarafından iyi bir gelişme olarak değerlendirildiğini, çünkü solun karşı olduğu her şeyin hayırlı ve iyi olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla bu durum CHP ve MSP arasındaki fikir ve düşünce ayrılığının ulaştığı boyutu göstermesi açısından önemlidir (MMTD, 09.04.1975: 424-425).

Mecliste sadece CHP ile MC partileri arasında görüş ayrılıkları yaşanmamıştır. Milliyetçi Cephe Hükümetini meydana getiren partiler arasında da görüş ayrılıkları ve anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Örneğin Erbakan, Temmuz 1975'te Kayseri'de bir miting yapmıştır. Burada hükümet ortağı olarak jandarma gibi AP'nin başında beklediklerini, aksi halde AP'nin, ya davulcuya ya da zurnacıya varacağını düşündüklerini dile getirmiştir. Hükümetin bir başka ortağı olan MHP'nin genel başkanı Alparslan Türkeş ise bir konuşmasında "AP, Türkiye'yi Amerika'ya satmak istiyor" ifadeleriyle AP'ye olan tepkisini açıkça ortaya koymuştur. Hükümeti oluşturan partilerin birbirlerine karşı olan bu söylemleri ve aralarındaki görüş farklılıkları MC hükümetinin çokta sağlam temeller üzerine inşa edilmediğini göstermiştir (Cumhuriyet, 09.10.1975). Sonuç olarak MC'nin kendi içinde bir bunalım durumunda olduğu anlaşılmıştır.

Erbakan'ın hükümete ilişkin talepleri hükümetin içinde bulunduğu bunalımı ve krizi daha da arttırarak içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Erbakan ve MSP özellikle koalisyon kurulma sürecinde diğer partilerden talep ettiği 12 ilke şartının henüz yerine getirilmemiş olmasından dolayı sürekli hükümeti eleştirmek durumunda kalmıştır (Milliyet, 05.04.1976).

Erbakan'ın ve MSP'nin 12 şartı şunlardı (Tokatlı, 2004: 60) :

1. Okul kitaplarının ve müfredat programlarının değiştirilmesi (MSP, milli eğitimde, okul kitaplarının materyalist temele dayalı olarak hazırlandığını örneğin insanın maymundan doğduğunun çocuklara öğretildiğini, milli kültürümüze aykırı kısımlar bulunduğunu öne sürüyor ve bunların ahlaki ve manevi değerlere göre değiştirilmesi istemektedir)
2. Kanun Hükmünde Kararnameler ile kurulan Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası'na işlerlik kazandırılması
3. Türkiye'de motor sanayi, takım tezgâhları sanayi gibi ağır sanayilerin MSP'ye ait Sanayi Bakanlığına bağlanması
4. Bayındırlık ve Çalışma bakanlıklarına yüksek dereceli kadrolar verilmesi
5. AP'lilere ait KİT'lere kadrolar verildiği gibi MSP'li bakanlıklara bağlı KİT kuruluşlarına da kadro verilmesi
6. SEKA ve PETKİM genel müdürleri başta olmak üzere Sanayi Bakanlığına bağlı kuruluşların genel müdürlerini değiştiren kararnamelerin Cumhurbaşkanlığı'nda ve Başbakanlık'ta bekletilmemesi.
7. Milli Harp Sanayi için Sanayi Bakanlığı emrine sermaye ve kadro verilmesi.
8. Asgari geçim indirimi ve katma değer vergisi kanun tasarılarının bir an önce TBMM'ye sevk edilmesi.
9. Turizm Bakanlığı'na bağlı Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'nün Başbakanlık'a bağlanması ve MSP'li devlet bakanı tarafından tedvir edilmesi.
10. Diyanet İşleri Genel Müdürlüğü'ne MSP'nin önerdiği üç isimden birinin tayin edilmesi.
11. İmam Hatip Okullarının öğretime açılması,
12. Suudi Arabistan ve Mısır gibi İslam ülkelerinde yüksek din eğitimi gören kişilere muadelet tanınması.

Erbakan'ın hükümetten talep ettiği bu şartların yerine getirilmemesi MC hükümetinde zamanla çatlakların oluşmasına sebep olmuştur. Başlangıçta basit bir düşünce ve fikir ayrılığı olarak başlayan bu durum bir süre sonra hükümeti kuran partiler arasında çatışmaya yol açmıştır. Sonuç olarak hükümet ortağı olan partilerin birbirleri ile ilgili söylemleri birbirlerine muhalefet edecek seviyeye ulaşmıştır (Dursun, 2018: 432).

I. MC Hükümeti beklenildiği gibi kısa süreli olmuştur. Özellikle CHP ve CHP'ye yakınlığı ile bilinen sivil toplum kuruluşlarından hükümete yönelen muhalefet, bunun yanında üstesinden gelinemeyen ekonomik sorunlar, anarşi ve terörün etkisini azaltmadan devam etmesi hükümetin ömrünün kısa olmasında etkili olan başlıca faktörler olmuştur. Ayrıca hükümetteki her partinin, kendi kadrolarını oluşturması ve bu sebeple adam kayırma ile liyakatsizliğin baş göstermesinden kaynaklı yozlaşma da hükümetin sonunu getiren etkenler arasında sayılabilir. İç politikadaki bu sorunların yanı sıra dış politikada problemler ortaya çıkmıştır. O dönemde dış politika var olan kutuplaşmadan ve cepheleşmeden Türkiye'de olumsuz etkilenmiştir. MC Hükümetleri, dış politikada çok taraflılığı sürdürmesine rağmen, oldukça sancılı bir dönemde hükümeti kurmasından kaynaklı olarak Türkiye'nin milli çıkarları ile ilgili konularda kesinlikle taviz vermeyen bununla birlikte müzakereler vasıtasıyla krizlerin kolayca çözüleceğine olan inancını koruyan bir çizgide dış politika tercih etmiştir. Bununla birlikte I. Milliyetçi Cephe döneminde iç politikada birçok sorun ve karmaşa; dış politikada da ağır sorunlar bulunmasına rağmen "uzlaş" siyasetinden vazgeçilmemiştir. Muhalefet cephesi başta olmak üzere kamuoyunun belirli kesimlerince I. MC Hükümetinin her an yıkılacağı beklentisi bulunmaktaydı. Bu beklentilere uyum olarak I.MC, 2 yıl 2 ay 21 günlük süre ile kısa görünmesine karşın, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa "cephe" ismiyle ve o tarihe kadar kurulan koalisyonlar içerisinde en uzun süren koalisyon hükümeti olabilmeyi başararak tarihe geçmiştir (Kasalak ve Uçar, 2014: 50).

4.3.1.2.3. İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi

II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'ne giden süreç, ülkede toplumsal ve ekonomik sorunların yükselişe geçtiği bir döneme denk gelmiştir. 1960'lı yılların ortalarından itibaren özellikle Avrupa'da gelişen gençlik hareketlerinin etkisi ülkemizde de yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Karşıt görüşteki üniversite öğrencileri arasında yaşanan çatışmaların, yaygın şiddet hareketlerine dönüşmesi 12 Mart 1971 Muhtırasına giden ortamı hazırlamıştır. Muhtıra sonrasında karşıt görüşlere sahip gençlik içerisinde tırmanan gerilimin etkisiyle yaygınlaşan şiddet hareketlerinin ortadan kalkmamıştır. Hatta gençlik içerisinde yaygınlaşan şiddet hareketleri ve kutuplaşmalar siyasi alana sıçramıştır. 13 Mayıs 1975 tarihinde Bakanlar Kurulu toplantısı sonrasında Süleyman Demirel'e CHP'li Vural Önsel tarafından yumruk atılması, 1977 seçimleri öncesinde

Bülent Ecevit'in Niksar Olayı olarak ifade edilen hadisede, açık hava toplantısı esnasında bir grubun saldırısına maruz kalması ve sonrasında seçim otobüsünün kurşunlanması olayları, 1 Mayıs 1977'de DİSK tarafından düzenlenen İstanbul Mitinginde, kalabalığın üzerine açılan ateşin kargaşa yaratması sebebiyle ortaya çıkan panikte 33 kişinin ezilerek hayatını kaybetmesi tırmanan gerilimin siyasi alana da yansımaları olarak değerlendirilmektedir (Kaya ve Şahin, 2018: 529) .

II. Milliyetçi Cephe Hükümeti, siyasal şiddetin yaşandığı bir dönem olarak değerlendirilen 31 Mart 1975 tarihinde AP, MSP, MHP ve CGP'nin bir araya gelmesiyle oluşan I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin (Genç Yılmaz, 2015: 221) benzeri bir bakış açısıyla Türk siyasal hayatında mücadelesine başlamıştır. İşsiz sayısının 2,5 milyonu aştığı, hem iç ve hem de dış politikada çatışmanın hız kesmeden devam ettiği bir kriz ve siyasi istikrarsızlık ortamında 1977 yılında erken seçime gidilerek tüm sorunların çözülmesi hedeflenmiştir.

Kargaşayla geçen 1973–1977 döneminde, yaşanan kriz ve karışıklık ortamına son verecek siyasal iradenin ortaya çıkması için bütün beklentiler 1977 genel seçimlerine kalmıştı (Ataay, 2007: 69). I. MC Hükümeti ortakları arasında cepheciliğin yerini partililik almış (Kabacalı, 1977: 27-28), bunlara devalüasyon ve artan anarşi olayları da eklenince genel seçimler tek çare olarak gündeme gelmiştir (Bila, 1999: 314).

Bu gelişmelerin ardından Ecevit'in erken seçim isteğini AP'de benimsemiş, MSP grubu ise seçimi engelleme kararı almıştır. AP erken seçimin 5 Haziran günü yapılmasını kararlaştırmıştır. Ecevit de, "Rejimin tehlikeden kurtarılmasını isteriz" diyerek erken seçimi kabul etmiştir (Emre, 2017: 37). Meclis içtüzüğüne göre erken seçim kararının alınabilmesi için Meclis Danışma Kurulu'nda konunun görüşülerek kabul edilmesi gerekmektedir. Ancak MSP bu kurula üye vermeyerek seçim kararını bir süre engellemiştir. 4 Nisan 1977'de içtüzük değiştirilerek erken seçimin önü açılmasının ardından CHP bir seçim hükümeti kurulmasını istemiş ve AP ile koalisyonda bulunmayı da kabul etmiştir. Ancak MC Hükümeti partileri bunu kabul etmemişlerdir (MMTD, 1977: 335-369).

Erken seçim kararı ve seçimlerin 5 Haziran 1977'de yapılacak olması halkta bir umut havası yaratmıştır. Ayrıca seçim sürecinin oldukça canlı ve renkli geçmesi halktaki

umutlu havayı daha da perçinlemiştir. Seçim sürecinde özellikle Ecevit'in mitingleri oldukça coşkulu geçmiştir. Beklenildiği gibi olmuş ve bu coşku sandıkta da karşılığını bulmuştur. Seçimlerin galibi CHP olsa da yine tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa erişememiştir (Dursun, 2018: 436).

CHP'nin seçimde başarılı olacağı zaten tahmin edilen ve beklenen bir sonuçtu. Çünkü MC ile birçok parti denenmiş ve başarısız oldukları anlaşılmıştır. Bu sebeple hem ekonomik açıdan istikrar isteyen sermaye kesimi tarafından hem de sokakta yaşanan çatışmaların son bulmasını isteyen vatandaşlar tarafından tek bir partinin iktidar olması istenmiş. Bu istek ise CHP'ye başarıyı getirmiştir. "Umudumuz Ecevit" sloganı bu seçimlerin temel sloganı haline gelmiştir. Çünkü sorunları çözebilecek tek irade olarak CHP görülmüştür. 5 Haziran 1977'de yapılan genel seçimlerde devletteki milliyetçi kadrolaşmaya rağmen tepki olarak solda bir blok ortaya çıkmış ve CHP'yi desteklemişlerdir. Böylece CHP seçimlerde en fazla oy alan parti olmuştur (Aydın ve Taşkın, 2015: 282).

5 Haziran 1977 günü yapılan milletvekili genel seçiminin en belirgin özelliği, geçen yasama döneminin hükümet formüllerine bir tepki olarak, seçmenlerin çok geniş bir çoğunluğu oylarını tek parti iktidarı oluşturacak şekilde kullanmaları olmuştur. Ancak en fazla milletvekilini CHP çıkarmasına rağmen, seçimlerinin asıl galibi yine Meclisteki çoğunluğu oluşturan Milliyetçi Cephe olmuştur (İlman ve Dönmez, 2015: 185).

Seçimlerde, CHP 213, AP 180, MSP 24, MHP 16, CGP 3, DP 1 sandalye kazanmıştır. CHP seçimlerde %41'in üzerinde oy alarak birinci parti olmasına rağmen salt çoğunluğa ulaşamamıştır. AP, %36'nın üzerinde oy almayı başarmış ve bir önceki seçimlere göre oy oranını arttırabilmiştir. MSP ise bir önceki seçimlere göre büyük oranda oy kaybına maruz kalmıştır. 1973 yılında yapılan seçimlerde %11,80 oranında oy almayı başaran MSP, 1977 seçimlerinde %8'lere kadar düşmüştür.

Geçmişte MSP'nin CHP ile ortak olarak koalisyon kurması MSP tabanında büyük tepki çekmiştir. Çünkü taban İslami çizgideki bir parti ile sol bir partinin ortaklık kurarak işbirliği içinde olmasını kabul edememiştir. Ayrıca I. Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde de MSP iktidar ortağı olarak oldukça yıpranmıştır (Dursun, 2018: 436). Bunlarla bağlantılı olarak 1977 seçimlerinde MSP hem CHP ile ortaklık yaparak kurduğu

koalisyon hükümetinden hem de I.MC'deki yıpranmasından kaynaklı oy kaybına uğramıştır. Bu defa da parti içi sorunlar çıkmaya başlamıştır. Genel başkan Erbakan ile partinin içindeki bir grup sorun yaşamış ve grup partiden ayrılmaya karar vermiştir. MSP böylece yavaş yavaş güç kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca MSP, AP'den gelen oyların yeniden AP'ye geri gitmesinden endişe duymuştur. AP'nin yanında MSP, MHP'ye de oylarını kaptırmaktan korkmuştur. Çünkü MHP söylem değişikliğine gitmiş ve MSP'nin oylarına talip olmuştur. Bu sebeple MSP yeni bir söylem geliştirmiş ve kendisinden başka hiçbir partinin yerli ve milli olmadığını iddia etmiştir. Hem AP'ye hem de MHP'ye karşı muhalif bir dil geliştirmiştir. Aynı zamanda MSP, CHP'ye yönelik eleştirilerde bulunmaktan da geri durmamıştır. Bunlara rağmen MSP de yaşanan çekişme ve sorunların bir neticesi olarak partiden ayrılan grup, seçimde AP ve MHP'ye destek verme kararını almışlardır (Sarıbay, 1985: 165-167).

1977 seçimlerinde MSP “Doğru Yol Haklı Yol MSP”, “İnananlara Müjde”, “Zafer İnananlarıdır” ve “Zafer Yakındır” sloganlarını kullanmıştır. Propaganda sürecinde daha çok maneviyat ve kalkınma üzerinden bir siyaset geliştirilmiştir. Maneviyatı göz ardı eden bir kalkınmanın başarısızlığa da mahkûm olduğu belirtilmiştir. Ayrıca anarşinin engellenmesi ve iç barışın tesis edilmesinin yolu “maneviyatçılık”tan geçmektedir. MSP Seçim Beyannamesinde ülkedeki tüm vatandaşların hiçbir ayırım gözetmeksizin eşit ve bir bütün olduğunu, tüm vatandaşların aynı inanç ve tarihi köklerden geldiğini ifade ederek İslam'ın kapsayıcılığından faydalanmak istenmiştir (MSP Seçim Beyannamesi, 1977: 25). Eğitim sisteminin millileştirilmesi, 43 milyonun “Yeniden Büyük Türkiye” hedefinde bir araya gelmesi, insan haklarının korunması, devlet-millet kaynaşması, kolluk kuvvetlerine alımların yapılarak sayılarının arttırılması, adaletin hızlı tecellisi, rüşvetin engellenmesi ve “tetik çeken elle, teşbih çeken eli bir tutan renksiz ve kozmopolit zihniyete bir daha dönülmemesi” MSP'nin komünizm ve anarşiyi önlemek amacıyla atacağı adımlar olarak sayılmıştır (MSP Seçim Beyannamesi, 1977: 27-29).

5 Haziran seçimleri sonrası Cumhurbaşkanı Korutürk 14 Haziran'da hükümeti kurma görevini seçimlerde en yüksek oyu alan parti lideri Ecevit'e vermiştir. Ancak yeni bir hükümet kurulana kadar geçen sürede Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin görevde kalmasını istemiştir. Ecevit, AP, MSP, MHP ve DP liderleriyle görüşmüş fakat koalisyon için hepsinden istediği cevabı alamamıştır. Bunun üzerine bir CHP azınlık hükümeti

kurmak zorunda kalmıştır. Fakat azınlık hükümeti için gerekli milletvekiline sahip değildi. Fazladan 13 oya daha ihtiyacı vardı. Demirel, sağ partilerden birinin CHP'ye destek olmasını engellemek amacıyla "Milletin sola teslim etmediği iktidarı kim sola teslim ederse, iki cihanda vebal altındadır" şeklinde sert açıklamalar yapmıştır. Demirel'in çağrısı işe yararmış ve azınlık hükümetine CHP dışından hiçbir parti destek vermemiştir (Dursun, 2018: 436).

CHP'nin tek başına hükümet kurmak istemesine karşılık AP ve MHP, CHP ile bir koalisyonu reddetmiştir. Ecevit daha sonra AP ve MHP dışındaki partilerle görüşme gerçekleştirmiş ancak yine bir sonuç alamamıştır. Kurulacak olan hükümette partisini kilit parti olarak gören Erbakan ise Ecevit ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında CHP-AP koalisyonunu önermiştir (Cumhuriyet, 18.06.1977). CHP, partilerle gerçekleştirdiği görüşmelerden sonuç alamazken tek başına hükümeti kurması için gerekli olan milletvekili sayısına ulaşması için de girişimlerde bulunmuş, ancak karşılık bulamamıştır. Ecevit partilerle gerçekleştirdiği görüşmelerden bir sonuç alamayınca CHP Azınlık Hükümeti Cumhurbaşkanı tarafından 21 Haziran'da onaylanmıştır (Cumhuriyet, 21.06.1977). Ancak CHP'nin güvenoyu alabilecek parlamento çoğunluğuna sahip olmaması hükümetin kısa süreli olacağını göstermiştir. Hükümet programının mecliste okunmasının üzerinden çok geçmeden AP-MSP-MHP liderleri tarafından hazırlanan bir bildiriye CHP'nin hukuksuz bir şekilde hükümeti kurduğunu ve güvenoyu almasının imkânsız olduğunu, AP-MSP-MHP'nin hükümeti kurmak için hazır olduğunu ilan etmiştir (Cumhuriyet, 01.07.1977). Gerçekten de 3 Temmuz'da yapılan güven oylamasında CHP Azınlık Hükümeti güvenoyu alamamıştır.

Cumhurbaşkanı Korumak bu kez hükümeti kurma görevini 4 Temmuz'da AP lideri Demirel'e vermiştir (Milliyet, 05.07.1977). Hükümeti kurma çalışmalarına başlayan Demirel, teamül gereği Ecevit ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Ecevit, Demirel'e iki parti arasında bir "büyük koalisyon" kurulması teklifini sunmuş ancak Demirel bu teklifi kabul etmemiştir. Esasen büyük koalisyon düşüncesi 1973 seçimlerinden beri başta Cumhurbaşkanı Korumak olmak üzere iş çevrelerinin dile getirdiği bir öneriydi (Yalansız, 2002: 252). Ancak siyasi konjonktür ve AP'nin Milliyetçi Cephe'yi devam ettirme uğraşı buna engel olmuştur. Demirel, 7 Temmuz'da MSP ve MHP liderleri ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında üç partinin koalisyon konusunda ilke olarak antlaşmaya vardıklarını

açıklamıştır (Milliyet, 08.07.1977). Böylece Türk siyasal hayatının İkinci Milliyetçi Cephe (II. MC) Hükümeti kurulmuştur.

Demirel II. MC Hükümeti'nin kurulması sürecinde anahtar konumdaki MSP'ye iktidar paylaşımında önemli ayrıcalıklar tanımak zorunda kalmıştır. İktidarın başka bir ortağı olarak MHP ise bu paylaşım sürecinde oldukça zor ikna edilmişti (Kaya ve Şahin, 2018: 532).

Parti liderleri Koalisyon protokolünde anlaşmış olsalar da bakanlıklardan bazılarının verileceği parti konusu anlaşmazlığa sebep olmuştur. MHP talep ettiği bakanlıkların kendisine verilmesini, aksi durumda MSP'ye verilmesini kabul etmeyeceğini açıklamıştır. Böyle bir durumda, talep edilen bakanlıkların yalnızca AP'de kalması durumunda koalisyona devam edeceğini de ifade etmiştir. MSP ise MHP'nin tam tersi bir tavırla, MHP'nin şartının uygulanması durumunda hükümette yer alamayacaklarını, fakat hükümete dışarıdan destek vereceklerini açıklamıştır. AP ise Maliye Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Gençlik Bakanlığı ve Köy İşleri Bakanlığı olmak üzere 5 icracı bakanlığa talip olmuştur. Koalisyonun öteki ortaklarından MSP'nin 7, MHP'nin ise 5 bakanlığa razı olmasını istemiştir. MHP'nin de hemen hemen aynı bakanlıklara talip olması, MSP ile MHP arasındaki gerilimi arttırmıştır. Nihayetinde çekişmelerin yaşandığı bakanlıklardan biri olan Milli Savunma Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı için AP'de karar kılınmıştır. Bakanlık sayısında da MHP ve MSP arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. MSP bakanlıkların, partilerin milletvekili sayısı ile orantılı bir şekilde dağıtılmasını talep etmişti. MSP'nin 24, MHP'nin 16 milletvekili bulunmaktaydı. MSP bu milletvekili sayılarına bakılarak MHP'nin 5 bakanlığa sahip olması durumunda, kendilerinin 8, MHP'ye 6 bakanlık verilmesi halinde ise kendilerine 9 bakanlık verilmesi gerektiğini savunmuştur. Böylece bakanlık ve milletvekili sayılarında 2/3'lük oransallığın sağlanacağını düşünmüşlerdir (Milliyet, 13.07.1977).

MSP özellikle İçişleri ve Milli Eğitim Bakanlıklarını ısrarla istemiştir. AP'nin de iki bakanlık için talebi bulunmaktaydı. İçişleri Bakanlığı I. MC Hükümeti'nde MSP'nin elindeydi. Bu bakanlığı bu defa da AP'nin istemesi sorun teşkil etmiştir. Çünkü MSP ülkeyi, içinde bulunduğu anarşi ve terörden yalnızca kendilerinin kurtarabileceğini iddia etmiştir. Bunu da kolluk kuvvetlerinin bağlı olduğu İç İşleri Bakanlığı'nın destekleri ile tapabileceğini açıklamıştır. Ne AP ne de MHP mevcut kutuplaşmada tarafsız kalamazdı.

Bu da olayları daha da içinden çıkılmaz hale getirebilirdi. Dolayısıyla İçişleri Bakanlığı MSP'ye verilmeliydi (Emre, 2017b: 20). Özellikle iki parti arasındaki sorunlar artarak devam etmiştir. MSP ve MHP'nin bakanlıkları paylaşımı konusundaki çekişmeleri Demirel'e "...direnirseniz Cuma günü Cumhurbaşkanına görevi iade ederim" cümlesini kurduracak derecede ileri gitmiştir (Milliyet, 13.07.1977).

Demirel'in bu iddialı söyleminin ardından Erbakan ile Mecliste bir araya gelmiş ve toplantı yapmıştır. Bu toplantıda kurulacak koalisyon hükümetinin Bakanlar Kurulunun oluşumu konusu müzakere edilmiştir. Ayrıca ülkedeki anarşinin yok edilmesi ile ilgili çözüm önerileri de bu toplantı da değerlendirilmiştir. Toplantı gayet olumlu geçmiştir. Ancak toplantıdan sonra yine bakanlıkların partilere dağılımında bir sonuca ulaşılamamıştır. Bu sebeple partiler arası ikili görüşmeler devam etmiştir. MSP talep ettiği bakanlıklar konusunda oldukça kararlıydı. İç İşleri ve Milli Eğitim Bakanlıklarına talip olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Fakat bir süre sonra bu iki bakanlıktan yalnızca birinden, AP'ye verilmesi şartıyla vazgeçebileceğinin sinyallerini vermiştir. Ancak burada da AP'nin bakanlığa atayacağı isim üzerinde söz hakkı olmasını şart koşmuştur. MHP ise bu tartışmaya sesiz kalmayı tercih etmiştir. Sonuç itibarıyla MSP'nin önerisi ve şartı kabul edilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı'nı MSP, AP'ye bırakmıştır. Bunun karşılığında ise İçişler Bakanlığı İmar ve İskân Bakanlığı olmak üzere 8 bakanlığı da kendisinde toplamayı başarmıştır. MHP ile yaşanan Köy İşleri Bakanlığı krizi ise, MSP'nin Orman Bakanlığı'nı alması ile sonlanmıştır (Milliyet, 20.07.1977). Sonuç itibarıyla her ne kadar aynı hükümet içinde bulunsalar da her üç partinin de birbirine bariz bir muhalefeti söz konusu olmuştur. Muhalefet olunan konular müzakere ve istişare yoluyla çözüme kavuşturulmuştur.

Demirel seçim sonuçlarının açıklandığı tarih olan 4 Temmuz'dan itibaren hükümeti kurmak için yoğun bir çaba harcamıştır. Nihayetinde Demirel 20 Temmuz 1977 tarihinde "Hükümetin çatısı üzerinde anlaşmış bulunuyoruz. Çatı çatılmıştır. Bundan sonra yapılacak iş kişilendirilmedir" (Sanal, 2000: 13) açıklamalarıyla partilerin aralarında anlaşıklarını ilan etmiştir. Hangi bakanlığın hangi partiye verileceğinin netleşmesinin hemen ardından Demirel Çankaya Köşkü'ne çıkarak Cumhurbaşkanı'na bilgi vermiştir.

Cumhurbaşkanı Korutürk, partilerin bakanlık için verdiği isimlerin de belirlenmesiyle, Süleyman Demirel tarafından 21 Temmuz 1977 günü kendisine sunulan

bakanlar listesini onaylamış ve Anayasa'nın 102. maddesi gereğince hükümeti atamıştır. Böylece Demirel'in 5. Hükümeti siyasi tarihe de II. Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak bilinen hükümet kurulmuştur (Milliyet, 29.07.1977). 23 Temmuz'da Koalisyon Protokolü açıklanmış ardından da 25 Temmuz'da Hükümet Programı Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek kabul edilmiştir. Senato'da ve Mecliste 27 Temmuz'da görüşülmeye başlayan protokol, anayasa gereği iki tam gün geçmesinin ardından, 30 Temmuz günü Mecliste görüşülmüş ve 1 Ağustos'ta da güven oylaması yapılmıştır. Aynı gün hükümet görevine başlamıştır.

Koalisyon Protokolü ve içeriği genel olarak şöyledir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015:1326-1337):

- Koalisyon hükümeti ile herhangi bir rejim değişikliğine gidilmeyeceği gibi, Türk Milletinin yüzyıllardır benimsediği hayat tarzında da herhangi bir farklılık yapılmayacaktır.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın temel nitelikleri savunulacak ve korunacaktır.
- Tehdit unsuru olarak görülen komünizm, faşizm, materyalizme ve bu ideolojilere bağlı zihniyetlerle mücadele edilecek, milletin maddi-manevi değerlerini yok eden tüm baskı ve zulüm ve tahakküm idarelerine son verilecektir.
- Ülkenin ve milletin birlik ve beraberliği, huzuru ve iç barışı korunacak, bu amaçla gerekli tüm önlemler alınacaktır. Bunlara ilişkin herhangi bir sorun yaşanması durumunda hukuk yoluna başvurulacaktır.
- Çeşitli düzenlemeler ile devlet, vatandaşa hizmet sunan, adaleti ve emniyeti tesis eden, aynı zamanda vatandaşta güven duygusunu oluşturan bu sebeple de saygı gösterilmesi gereken bir oluşum durumuna getirilecektir.
- Kamu yönetiminde kırtasiyecilik gereksiz bürokratik engeller ortadan kaldırılacak ve hizmetler hızlı bir şekilde sunulacaktır.
- Vatandaşların din ve vicdan hürriyetlerine ilişkin uygulamada var olan eksiklikleri gidermek amacıyla yeniden yasal düzenlemeler yapılacaktır.

- Toplumun ahlakının korunması ve geliştirilmesi amacıyla tedbirler alınacak, vatandaşların milli ve manevi değerlerine aykırı olan ahlak dışı tüm yazılı ve görsel basınla mücadele edilecektir.
- Sağlıklı ve sağlam bir milli irade kurmak için, seçim zamanlarında işbirliği yapmak isteyen partilere hukuki altyapı sunmak amacıyla “Seçim İşbirliği Kanunu” çıkarılacaktır.
- Oy kullanmanın kapsamı genişletilecek, özellikle yurtdışında yaşayan Türk seçmenlerin ve 18 yaşını dolduran tüm geçlerin oy kullanması teşvik edilecektir.
- Eğitimin millileştirilmesine imkân sağlanacaktır. Bu kapsamda tarihi şahsiyetler, çocuklara ve gençlere örnek olması için tanıtılacaktır. Eğitimde fırsat eşitliği yaratılacak, gençler üzerinde yabancı etkisi önlenecektir.
- Üniversite ve yüksekokullar yurt çapında yaygınlaştırılacaktır. Eğitim ve öğretimin her kademesindeki görevlilerin ücret, sigorta ve emeklilik gibi özlük haklarında iyileştirmeler yapılacaktır.
- İslam Enstitüleri Akademiye dönüştürülecektir. Buradan mezun olanlar ise okullarda, ahlâk, sosyoloji, psikoloji derslerinde istihdam edilecektir.
- Türk tarihine hizmet etmek amacıyla sanat, dil ve ilim akademileri kurulacaktır. Kültür ve sanat alanlarında başarı gösterenler hem maddi hem de manevi açıdan desteklenecektir.
- İmam Hatip Lisesi ve diğer meslek lisesi mezunlarının üniversite ve yüksek Okul girişlerinde yaşanan sıkıntılar giderilecektir. Bu kapsamda tüm öğrenciler eşit koşullarda sınava tâbi tutulacaktır.
- Ekonomi politikasında milli, güçlü, dengeli gelişme ve büyümeyi sağlanacak, ülkedeki tüm yeraltı ve yerüstü kaynakları, ekonomik kalkınma amaçlı kullanılacaktır.
- Arz ve talep dengesinin korunması enflasyonla mücadelede temel politika olarak devam edecek, Merkez Bankası kaynakları kamusal harcamalarda en az seviyede kullanılacak, tasarruf teşvik edilecek, kamu gelirlerinin artması için tedbirler alınacaktır.
- Adil gelir dağılımını sağlamak amacıyla adil ve gelirle orantılı bir vergilendirme yapılacaktır.

- Bankacılık ve sigortacılık ile ilgili yeni düzenlemeler yapılacak, kredi ve faiz oranları yeniden hesaplanacaktır.
- 4. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kapsadığı yıllar olan 1977-1981 yılları arasında sosyal ve ekonomik sorunların birçoğu çözülecektir.
- Tarım ve Toprak reformunu yeniden düzenlenecektir.
- Bölgeler arasında eşitlik ve denge sağlamak amacıyla, Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu'nun geri kalmış bölgelerinin kalkınması amacıyla bir dizi özel önlemler alınacak, projeler hazırlanacak ve kalkınma planında bu proje ve önlemlere ayrı bir başlık açılacak.
- Kalkınmada köye ve kırsala öncelik verilecek, köy ile şehir arasındaki gelişim farklılığı en aza indirilecektir.
- Özellikle kırsal yaşama yönelik olarak Tarım Sigortası Kanunu çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında Köy Hizmetleri Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması ve bu alana ilişkin yeni bir kanun yapılması ve son olarakta Genel Sağlık Sigortası Kanunu çıkartılması karara bağlanmıştır.. Bağ-Kur'a yönelik düzenlemeler yapılacaktır. Ayrıca esnaf ve sanatkârların dayanışmasını artıracak düzenlemeler hayata geçirilecektir.
- Kalkınma amaçlı yapılan tüm projelere destek verilecek, yeni projelere başlanacaktır. Kalkınmada yurdun her köşesine eşit bir ağırlık verilecektir.
- Sanayileşmeye hız verilecek, sanayileşmenin önündeki tüm hukuki engeller ve mevzuat yoğunluğu kaldırılacaktır.
- Milli Savaş Sanayi ve Ağır Sanayi milli politika kapsamında değerlendirilecek ve bu düşünceyle geliştirilecektir.
- Türkiye'nin savunmasına yönelik ortaya çıkan ihtiyaçlar çeşitli kaynaklardan sağlanacak, ayrıca en kısa zamanda yerli ve milli kaynaklarla savunma sanayinin ihtiyaçları karşılanacaktır.
- Ülkedeki petrol rezervleri keşfedilecek, böylece petrol ihtiyacında dışa bağımlılık sona erecektir.
- Çok yönlü bir dış ticaret politikasına geçilecek ve milli ekonomiye hizmet edecek şekilde dış ödemeler dengesi yeniden düzenlenecektir.
- Dost ve kardeş Müslüman ülkelerle ilişkiler geliştirilecek, bu ülkelerle teknoloji ve sanayi ile ilgili güçlü işbirlikleri kurulacaktır.

- Türkiye dışında yaşayan tüm Türklerin sorunlarına çözüm aranacaktır.
- AET ile ilişkiler milli menfaatlere hizmet edecek şekilde yeniden düzenlenecektir.
- Kıbrıs ve Yunanistan ile müzakere ile sorunlar çözülecektir. Bu kapsamda Kıbrıs'ta federal bir devlet anlamına da gelen iki bölge ve iki toplumlu bir yapı kurulması için her türlü çaba ve iyi niyet gösterilecektir.

II. Milliyetçi Cephe Hükümetinin göreve başlamasının ardından karşılaştığı ilk ciddi sorun Meclis başkanının seçilmesi konusunda olmuştur. Meclisteki partilerden hiçbiri tek başına Meclis Başkanı seçebilecek çoğunluğa sahip değildi. CHP, parlamentodaki sandalyelerin çoğunluğuna sahip olması sebebiyle meclis başkanlığı makamını kendisine “layık” görmüştür. Hükümeti oluşturan Milliyetçi Cephe partileri ise toplamda daha fazla sandalyeye sahip olduğundan Meclis Başkanlığı'na kendi içlerinden bir partinin adayının seçilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir (Cumhuriyet, 06.11.1977).

AP, MSP ve MHP ayrı adaylar çıkarmışlardır. Meclis Başkanlığı seçimi konusunda tutarlı strateji izleyemeyen İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti yalnızca CHP'li bir milletvekilinin Meclis Başkanı olmaması hususunda uzlaşma sağlamışlardır. CHP bu soruna çare bulmak için birden fazla ismi aday olarak ortaya çıkarmıştır. Meclisteki öteki siyasi partilerle kendi adayları üzerine görüşmelere yapan CHP, nihayetinde Cahit Karakaş'ı başkanlık için aday göstermiştir. MSP dışındaki partilerde Karakaş'a destek vermişlerdir. Böylece CHP'nin adayı Cahit Karakaş, hem MHP, hem de AP'nin oylarıyla Meclis Başkanı seçilmiştir (Uyar ve Ertuğrul, 2020: 72).

Meclis başkanın parlamentoda yoğun bir muhalefet ile de olsa seçilmesinin ardından halkın problemlerine dönülmüştür. Zira Türkiye'de millet hayat pahalılığı, yokluklar ve döviz sıkıntısından etkilenince şiddet odakları da bunu fırsat bilerek anarşiyi arttırmışlardır. II. MC Hükümeti kurulur kurulmaz da aynı kavramlar bahane edilerek anarşik olaylar başlamıştır (Ruscuklu, 2008: 179).

İçişleri Bakanı Korkut Özal, Türkiye'deki güvenlikle ilgili bütün sorunların mihraklarının İstanbul'da bulunduğunu düşünmektedir. İstanbul sıkı bir düzene sokulursa, hükümet bütün Türkiye'yi kontrol edebilirdi. Ancak mevcut güvenlik güçleriyle yapılan çalışmalarla bu mümkün görünmemektedir. Özal'ın bu ve buna benzer önlemleri geçici de olsa anarşi de bir azalmaya yol açmıştır. Ancak yerel seçimlerin

yaklaşması, bundan önceki seçimlerde olduğu gibi anarşi olaylarının tırmanmasına neden olmuştur.

11 Aralık'ta gerçekleşecek olan yerel seçim bir önceki seçimde olduğu gibi iktidar ve muhalefet arasındaki kutuplaşma, miting meydanlarına yansımıştır. Şiddet ve protesto olaylarının eksik olmadığı süreçte Ecevit'in iktidarın seçimlerden sonra partisine geçeceğine yönelik söylemi Milliyetçi Cephe'de tepkiyle karşılanmış, iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler de bir kere daha gerilmiştir. Ecevit'in yerel seçim sürecini genel seçim gibi geçirmesi, hükümeti sert bir biçimde eleştirmesi ve kısa bir süre sonra hükümetin devrileceğini iddia etmesi halkta hükümete karşı bir tedirginliğe yol açarak CHP'nin yerel seçimlerden birinci parti olarak çıkmasını sağlamıştır (Gaytancıoğlu, 2014: 192-193).

Yerel seçimlerde CHP %41,8 oy oranı ile 42 ilde belediye başkanlığını kazanarak genel seçimlerdeki başarısını pekiştirmiştir. AP'nin %37,1 oy oranı ile 15 ilde başarı elde etmiştir. MHP ise %6,7 oy oranı ile 5 ili kazanmıştır. MSP %6,9 oy oranı 3 ilde belediyeyi yönetmeye hak kazanmıştır.

Yerel seçimlerin galibinin CHP olması, İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti ortakları arasında huzursuzlukların çıkmasına sebep olmuştur. Ecevit'in seçimlerin ardından da eleştirilerini sürdürmesi ve hükümeti zorlaması İkinci Milliyetçi Cephe Hükümetinin sonunu getirmiştir.

Seçimlerin ardından AP'de ardı ardına yaşanan istifalar hükümetin kurulduğu günden beri süren parti içi anlaşmazlıkların göstergesi olmuştur. Bu anlamda seçim günü 3 AP'li vekilin istifasını 14-15 Aralıkta yaşanan istifalar izlemiştir (Cumhuriyet, 12.12.1977). İstifaların gerekçesi olarak hükümetin sorumluluklarını yerine getiremediğini öne süren vekiller ağırlaşan şartlarda hükümetin ortağı olmak istemediklerini açıklamıştır. Yaşanan istifaların sonucunda AP'den 9 milletvekili ayrılmış ve Milliyetçi Cephe'nin parlamentodaki sandalye sayısı 220'ye kadar düşmüştür. AP içerisindeki bu istifalar hükümetin sona yaklaştığının da bir işareti olmuştur. AP'den istifa eden milletvekilleri 18 Aralık'ta yayınladıkları bir bildiri ile 1977 seçimleri sonrası CHP-AP koalisyonunun kurulmasına engel olanların hatasına atfen örtülü olarak CHP hükümetinin destekleyeceklerini açıklamıştır (Cumhuriyet, 19.12.1977). AP içerisindeki

bu çözüme 20 Aralık'ta 2 milletvekilinin daha istifa etmesi ile iyice derinleşmiştir. Bu istifalar ile birlikte Milliyetçi Cephe'nin sandalye sayısı 218'e düşmüş ve parlamento çoğunluğunu kaybetmiştir (Milliyet, 21.12.1977). Bu gelişmeler üzerine Ecevit'in eli güçlenmiştir ve hükümeti yeniden kurma yetkisinin kendisine verilmesi gerektiğini düşünmüştür.

AP'de devam eden parti içi muhalefet sebebiyle Demirel, istifa etmeye veya hükümetin çekilmesine gerek olmadığını açıklamıştır (Cumhuriyet, 15.12.1977). Ayrıca Demirel, Ecevit'in CHP'nin yeniden iktidar olarak hükümeti kuracağını açıklamasının ardından, 226 milletvekilline ulaşmaları halinde hükümeti düşürebileceklerini açıklamıştır. Fakat Demirel, CHP'nin bu çoğunluğa zaten ulaşamayacağını bilerek bu açıklamayı yapmıştır. Demirel'in böylesine kendine güvenen bir açıklama yapmasının bir sebebi de, daha önce kendisine yöneltilen “şapkasını da aldı gitti” eleştirilerine yeniden maruz kalmamaktır. 1971 muhtırasının ardından istifa eden Demirel, bu hareketinden dolayı 1973 seçimlerinde başarısız olmuş ve AP'nin oyları büyük oranda düşmüştür (Cumhuriyet, 17.12.1977). Dolayısıyla Demirel yeniden halk tarafından bu şekilde bir cezalandırılmamak amacıyla sonuna kadar hükümeti sürdürmek istemiştir.

AP'nin kendi içindeki muhalefetinin dışında, koalisyondaki partilerin de özellikle MSP'nin ciddi bir karşı duruşu vardı. MSP'li Süleyman Arif Emre bir konuşmasında hükümette bazı sıkıntılar olduğunu kabul etmekle birlikte bunun koalisyonun dağılmasına varacak kadar ciddi boyutlarda olmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Emre, Süleyman Demirel'in tavrından dolayı zaman zaman istifa etmeyi bile düşündüğünü de açıklamaktan geri durmamıştır. Demirel'in, MSP'li bakanlıklara yeteri kadar bütçe ve kadro vermemesi, AP dışındaki partilere olan olumsuz tavrını göstermektedir. Süleyman Arif Emre, Demirel'in bu tavrından ötürü istifa etmek istediğini Erbakan'a iletğinde olumsuz yanıt aldığını da sözlerine eklemiştir. Çünkü Erbakan herhangi bir istifa durumunda partisinin halk tarafından istikrasızlıkla ve hükümeti bozmakla suçlanacağından neredeyse emindi (Emre, 2017c: 134-13).

Sarıbay (1985: 203-204)'a göre MSP, hükümet kurmak sürecinde Demirel'den aldığı imtiyazları uygulama alanı bulmakta zorlandığından hükümete karşı muhalefetini devam ettirmiştir. MSP, hükümete karşı ısrarcı bir tutum içinde olmuş, toplumsal ve ekonomik sorunlar karşısında hükümeti zor durumda bırakmıştır. Koalisyon ile MSP'nin

anlaşmazlığa düştüğü konular somut olarak, IMF'nin tavsiyelerine karşı koalisyon ortaklarının farklı bir bakış açısı içinde olması, TSK'ya yapılacak atamalarda farklı isimler ortaya atılması, Kıbrıs meselesinin çözümü için uluslararası görüşmelerdeki tutum farklılığı, 1978 yılı bütçesinden kaynaklı AP'den farklı seslerin yükselmesi, 4. Kalkınma Planı ve bu planda MSP'nin yer vermeyi hedeflediği ancak AP'nin karşı çıktığı “manevi kalkınma” ile ilgili bölümdür.

I. MC Hükümeti'nde Adalet Partisi ile Milli Selamet Partisi arasında yaşanan anlaşmazlıklar, II. MC Hükümeti'nde varlığını korumaya devam etmiştir. Taha Akyol (Hergün, 1977)'a göre iki parti arasındaki anlaşmazlıkların devam edeceği daha hükümetin kurulma aşmasında kendisini göstermiştir. Özellikle MSP'nin istikrar ve uzlaşmaya yanaşmaması, talepleri konusunda hükümeti zor durumda bırakacak kadar ısrarcı olması, hükümetin uyum içinde olamayacağını işaretlemiştir. I. MC Hükümeti'nin kurulma aşamasında da, hükümet kuruluktan sonra da görülen bu anlaşmazlıklar tekerrür etmiş ve II. MC döneminde de aynı şekilde görülmüştür. Fakat Demirel'in, her iki hükümetin de varlığını devam ettirmesi için Erbakan ve MSP ile zorunlu ortaklığın farkında olması, MSP'nin tavrını devam ettirmesinin sebebidir. Ayrıca Demirel hem iktidarını devam ettirmek hem de Ecevit'e hükümet kurma imkânını vermemek için de Erbakan ve MSP ile anlaşmazlık içinde dahi olsa, hükümet kurmaya ve bu hükümeti de olabildiğince devam ettirmeye kendini mecbur hissetmiştir.

MSP'nin hükümet içinde ki uzlaşmadan uzak olan tavrı, sağ ve sol tüm basın kuruluşlarının dikkatini çeken aynı zamanda da sık sık dile getirilen bir durum olmuştur. MSP'nin böylesi bir tavrının sebebi ise savunduğu “tek doğru” ve “hak yolu” olarak benimsediği ilkeleridir. Bunun bir gereği olarak da MSP, parti programı ve seçim beyannamesi başta olmak üzere tüm kaynaklarında kendisinin tek doğru görüş olduğunu ilan etmekten uzak durmamıştır. Bu sebeple de parti programında savunduğu ve benimsediği ilkelerinden taviz vermek istememiştir. Bu ilkelerden taviz vermesi durumunda “hak yol”undan uzaklaşacağını ve bununda başta kendi kitlesi olmak üzere diğer kesimler tarafından da eleştirileceğini düşünmüştür. Buna ek olarak 1973 ve 1977 yılında yapılan genel seçimlerde MSP elde ettiği “anahtar parti” konumu, partinin programından taviz vermemesiyle ilgili olmuştur. Çünkü MSP'nin bu “anahtar parti”

konumu, hem I. MC hem de II. MC Hükümetleri döneminde, partinin önemli bir unsur olmasına katkı sağlamıştır.

Hem II. Milliyetçi Cephe'nin kendi içindeki muhalefeti, hem CHP'nin koalisyona karşı muhalefeti, hem de toplumsal gerginlik II. Milliyetçi Cephe'nin sonunu getirmiştir. 22 Aralık'ta CHP gensoru vermiştir. 31 Aralık günü yapılan oylamada II. MC Hükümeti'ne 228 ret oyu verilmiştir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa gensoruyla bir hükümet düşürülmüştür (MMTD, 1977: 96).

Sol çevreler Milliyetçi Cephe Hükümetlerini, devleti yozlaştırdığı, kutuplaşma ve cepheleşmeye yol açtığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde hem toplumun hem de siyasetin cepheleşmesinde/kutuplaşmasında o dönem Türkiye'nin iki büyük partisi olan AP ve MSP'nin etkisi olmuştur. Çünkü her iki partinin liderleri de siyasette çoğunlukla çatışma içinde olmuş birçok konuda uzlaşmayı sağlayamamıştır. İki parti liderinin, bu barıştan uzak atışmaya sebep olabilecek tavrı kısa sürede topluma da sirayet etmiş ve 1970'li yıllarda toplumda hızlı bir şekilde kaos ve kargaşa yaşanmaya başlamıştır. Toplumdaki kargaşanın sebeplerinden biri olmalarına rağmen iki lider de 1970'li yıllarda birçok kez seçimlerden zaferle çıkmışlardır. Hatta iki liderde hiçbir seçimi tek başına hükümeti kuracak çoğunlukta kazanmamalarına rağmen Demirel beş, Ecevit üç kez kurdukları koalisyon hükümetleri sayesinde başbakan olmayı başarmıştır. Bu kadar kısa sürelerde, tek başına iktidar olamadıkları halde hükümeti kurma yetkisine sahip olmaları o dönem için verimli ve etkili bir kamu politikasının hayata geçirilmesine de engel olmuştur. Özellikle de 1975-1977 yılları arasında kurulan iki Milliyetçi Cephe Hükümeti de, anayasal ve siyasal konularda ortaya çıkan ve çatışmalara sebep olan problemleri çözmede başarılı olamadıkları gibi, kendi içerisinde yaşanan sorunları da ortak bir karara bağlayamamışlardır. Bununla birlikte bu hükümetler yaşanan sorunları topluma da yansıtarak burada da sorunlar çıkmasına neden olmuşlardır. Son olarak 1973-1980 arası dönemde Türk siyasetinin merkezinde yer alan AP ve CHP gibi iki büyük partinin bir uzlaşmayı sağlayamaması, nispeten daha küçük ve daha uçta konumlanan partiler ile koalisyon kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu durum da siyaseti daha da fazla kutuplaşmasına yol açmıştır (Kasalak ve Uçar, 2014: 51).

4.3.1.3. Refah Partisi

12 Eylül 1980 günü, Türk Silahlı Kuvvetleri, Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren'in öncülüğünde, emir komuta zinciri içerisinde devletin idaresine el koymuştur. Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren'in başkanlığında, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ile Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun'dan oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK), 1983 yılının Kasım ayında yapılan seçimlere kadar, Türkiye'yi fiili olarak yönetmiştir. Sınırsız nitelikte pek çok yetkiye sahip olana MGK, TBMM'yi dağıtarak, Anayasayı askıya almıştır. Sonrasında ise siyasi partileri kapatarak faaliyetlerine son vermiş ve liderlerini tutuklatmıştır. 1961 Anayasası ile getirilen sendikal haklar durdurulmuştur (Ahmad, 2014: 214-216). Ayrıca “demokratik düzenin işleminin önündeki engellerin ortadan kaldırılması” amacıyla askeri mahkemelerin yetkileri artırılmıştır. Askerler tüm devlet kurumlarının başına görevlendirilmiştir. Parti genel başkanlarından Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş ile bazı siyasetçiler hakkında tutuklanma kararı verilmiştir.

Toplumsal kurumların yeniden formatlandığı dönemin aktörü olan askeri idare, hazırladığı anayasada laiklik ilkesinin herhangi bir değişikliğe tabi tutulmadan anayasada yer almasını güvence altına almıştır. Evren laikliği “dinin devlet alanındaki sınırının çizilmesi” olarak tanımlamıştır (Evren, 1982: 120). Devletin resmi ideolojisinin yeni versiyonunda İslam, siyaseten araçsal bir konuma taşınmıştır (Mert, 2004: 415). Devletin din üzerinde kontrolünün arttığı bu dönemde “devlet dini” oluşturma çabası söz konusu olmuştur. Bir anlamda devlet, dini laikleştirme politikası izlemiştir (Türköne, 1993: 33). Bu politika çerçevesinde kurulacak tüm partilerin laikliği ön planda tutması beklenmiştir.

Laikliğin ön planda tutuma beklentisi sebebiyle hem müdahale sırasında hem de sonrasında en dikkat çeken lider, kurduğu partiler irticai faaliyet dolayısıyla kapatılan Erbakan olmuştur. Müdahalede tüm siyasi liderler gibi Erbakan da askeri idare tarafından gözetim altından tutulmuştur. Ecevit ve Demirel'in kısa süre içerisinde serbest bırakılmasına karşın Erbakan 21 MSP milletvekili ile birlikte tutuklanmıştır. Partisini illegal bir cemiyete dönüştürmek ve laikliğe aykırı davranmak iddiasıyla yargılanan Erbakan Temmuz 1981'de serbest kalmasına rağmen askeri mahkemede yargılaması 1985 yılına kadar sürmüştür. Bu süre zarfında 1983 yılı itibarıyla Türk siyasetinde partili

düzen yeniden tesis edilmiştir. Milli Görüş, Refah Partisi (RP) üzerinden siyasal alana dâhil olmasına rağmen lideri Erbakan'dan yoksun bir varoluş mücadelesi vermiştir (Aydın ve Taşkın, 2015: 358).

12 Eylül'ün ardından, siyasi partilerin faaliyetlerine yeniden izin verilmesinden sonra Avukat Ali Türkmen'in başkanlığında kurulması planlanan Refah Partisi (RP)'nin, 19 Temmuz 1983 tarihinde kuruluş dilekçesi İçişleri Bakanlığı'na verilmiştir. Ancak RP'nin 33 kurucusundan, Genel Başkan olması planlanan Ahmet Türkmen de dâhil olmak üzere 27 isim Milli Güvenlik Konseyi tarafından reddedilmiştir. Bu sebeple, kurucu başkan Ali Türkmen ile 27 üyenin yerine başka isimlerle Parti kurulmuştur. Partinin yeni kurucu başkanı olarak ise Ahmet Tekdal ismi üzerinde anlaşma sağlanmıştır (Arpacı, 2012: 353). 1987 yılında, yasaklı siyasi liderlerin politikaya dönmesi üzerine yapılan halkoylamasında, %50,16 evet oyu çıkmasıyla, Erbakan RP liderliğini Ahmet Tekdal'dan devralmıştır.

Refah Partisi, 7 Kasım 1983 genel seçimlerine MGK'nın engellemeleri sonucu katılamamıştır. Çünkü isim olarak yenilik arz etse de, tarihsel ve ideolojik açıdan yeni bir siyasal örgütlenme değil, MNP ve MSP'nin devamı niteliğinde anılan bir partidir. Milli Görüş çizgisinin temsilcileri olan MNP ve MSP'ye göre RP, Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasi yapıdaki değişime paralel olarak farklı politikalara yönelmiştir (Çelebi, 2019: 48).

RP'nin ideolojisi, kimliği, söylemi, ekonomi politikası ve kısmen dış politikası, siyasal başarısıyla paralel şekilde dinamik bir görünüm arz etmiştir. Selef MSP'den farklı olarak daha az dinsel kavramlardan oluşan, daha demokrat bir söyleme sahip olan RP'nin ideolojisinin, muhafazakâr-milliyetçi söylemi İslami kavramlarla kurgulayan bir yanı bulunmaktaydı. Dünya görüşünü Milli Görüş şeklinde tanımlayan RP, hem milliyetçi hem de İslamcı bir partiydi. Muhafazakâr-milliyetçi yönü bulunan RP, devletçiliğe vurgu yapan ve "Yeşil Kemalizm" olarak nitelenebilecek düzeyde devlet aşkı içinde olan bir parti görüntüsü çizmesine rağmen, hem düzen hem de diğer siyasi partilerin sistem karşıtı bir parti olduğu iddialarına maruz kalan; ancak bunlara karşı gelmeyen, en sivil yönü İslamcılık olan, çevreyi aşamalı olarak merkeze taşıyarak merkezle çevre arasında adeta lastik görevi gören bir siyasi parti olmuştur (Yavuz, 2005: 596-600).

1980'den sonra Türkiye'deki siyasal partilerde bir liberalleşme politikası görülmeye başlamıştır. Bu sebeple diğer partilerde olduğu gibi Milli Görüş partisi olan Refah Partisi'nde de liberal düzeyde bir değişim meydana gelmiştir. Milli Görüşün yeni partisi Refah Partisi söylem düzeyinde liberal bir nitelik kazandığı gibi, sosyolojik tabanda da önemli değişimler olmuştur. Refah Partisi'nin arkasında bulunan sınıf desteği, önceki partiler olan MNP-MSP'nin siyasi çizgisine oranla daha farklı bir niteliğe sahip olmuştur. Ekonomik olarak da RP hem 1970'li yıllarda egemen olan "İthal İkameci Sanayileşme" modelinden hem de MNP ve MSP'nin küçük ölçekli sermayenin temsilciliğini ve sözcülüğünü yapan modelden farklı bir ekonomik model üzerine oturmuştur. Bu kapsamda 1980'lerde dünyada hâkim olan neo-liberal, "Yeni Sağcı" modele benzer bir şekilde RP, küresel pazar ile ilişki kurmaya karşı çıkmayan bir ekonomik modeli savunmuştur. Kurulduğu ilk yıllarda, MNP ve MSP, ekonomik anlamda "korumacı-devletçi" bir anlayış üzerine kurulmuştur. 1980'li yılların Milli Görüş partisi olan RP ise öncekilerden oldukça farklı bir şekilde, ekonomik anlamda serbest piyasa yanlısı yaklaşımlara ağırlık vermiştir (Akdoğan, 1999: 265). Bu yönelim yeni dönemde Refah Partisi adının seçilmesinde de kendini göstermiştir. Milli Görüş partilerinin isim değişiklikleri üzerinden bir analiz yapıldığında disiplini temel alan nizamdan, ahlaki ve manevi değerlere ağırlık veren selamete geçilmiştir. Son partide ise Türkiye'de serbest piyasa ekonomisi modeline geçildiği yıllara yakışır bir biçimde "refah" adının seçilmesi hiç şüphesiz basit bir rastlantıdan ibaret olmamıştır (Çakır, 2005: 548). Yeni partinin adı ile uygun politikalar üretmesi beklenmiştir.

Refah Partisi ile Milli Görüş için yeni bir yol açılmıştır. Hem önceki Milli Görüş partilerinin kapatılma gerekçeleri, hem 1983 yılında yapılan seçimlere katılamama hem de değişen, gelişen ve sanayileşen dünyaya ayak uydurma çabasını ön plana aldığı için RP, dini kavram ve ilkelere daha az yer veren, bunun yerine daha sivil ve daha demokrat sivil toplum yanlısı bir tavır içinde olmayı tercih etmiştir (Yavuz, 2005: 598). Bu durum dinseliliğin terki olarak da yorumlanmamalıdır. Sadece Milli Görüş partilerinin dilinin yumuşaması ve dünyeviliğin payının artması söz konusu olmuştur. Bu yumuşama ve dünyeviliğin daha görünür hale geldiği olay, partinin lideri Erbakan ile başından beri partinin destekçisi olan İskender Paşa Cemaatinde Mehmet Zahit Kotku'nun yerine gelen Esad Coşan arasındaki çekişmedir. Erbakan, politik olanın, yani kendisinin; dinsel olanı, yani tarikatı belirlemesi gerektiği fikrini savunmuştur. Partinin üstünlüğünü kabul

etmeyen Coşan, desteğini RP'den çekmiştir. Bu, partinin dini otoritenin üstüne çıkararak siyasi bir laiklik içine girmesine işaret etmektedir (Yavuz, 2005: 600). Bu olayla su yüzüne çıkan durum, Milli Görüşün içinde eskiden beri mevcuttu. Partileştikten sonra Milli Görüş her zaman parti odağında faaliyet göstermiştir. Vakıf ve dernekler aracılığıyla birtakım fonksiyonlar yürütülmüştür ancak parti merkezli bir çalışma sistemi bulunmaktadır (Kara, 2013: 16).

RP'nin böylesine dışa dönük politika izlemesi ona başarı getirmiştir. RP bu dönemde izlediği politikayla dışa dönük siyasetini, iktidara giden yolda engelleri ortadan kaldıracı bir çözüm aracı olarak kullanmıştır. Bu bakımdan RP hem sisteme tepkili bütün kesimlere dönük projeler üretmekte, hem sistemle bağ kurmuş sermaye kesimi ve egemen güçlere yeşil ışık yakmakta hem de uluslararası sistemi arkasına almaya dönük politikalar izleyerek iktidara dönük önemli adımlar atmıştır (Türk, 2015: 122).

Refah Partisi birbirine zıt ve birbirleriyle çelişen sınıfları ve kimlikleri aynı anda kapsayabilen bir parti olma özelliğine sahiptir. Farklı kitleleri kapsayabilme özelliğine rağmen RP'nin tabanını oluşturan çekirdek bir grupta bulunmaktadır. Bu grup İslam'ı sadece bir din olarak değil aynı zamanda bir ideoloji olarak yaşayan İslamcı aydınlar ile kendilerini İslamcı olarak tanımlayan kitlelerden oluşmaktadır. Milli Görüşün hiçbir partisinde bu iki grup değişmemiş, Milli Görüşün tabanını oluşturma özelliğini korumuştur. Milli Görüşün bu tabanının dışında RP'yi destekleyen birbirinden farklı kitlelerde söz konusu olmuştur. Büyükşehirlerde ve Doğu illerinde yaşayan Kürt seçmen o dönem RP'yi destekleyen geniş bir kitleyi oluşturmuştur. Bunun yanında şehirlerde yaşayan altsınıflar ve kent yoksulları da RP'ye destek vermişlerdir. Bu grubun RP'ye destek vermesinde, sosyal demokrasi uygulamalarının o dönemde yetersiz kalması ve RP'nin de bu duruma karşı çıkararak ortaya koyduğu Adil Düzen söylemi etkili olmuştur. Çünkü altsınıflar ve kentlerde yaşayan dar gelirli vatandaşlar RP'nin Adil Düzen söylemini bir kurtuluş olarak görmüşlerdir. Altsınıfların ve dar gelirli vatandaşların zıttı bir şekilde, yükselmeye çalışan yeni sanayi sınıfı da RP'ye destek vermekten geri durmamıştır. Bu sınıfın ise RP'ye destek vermesindeki sebepte yine Adil Düzen söylemi sayesinde adil ve rekabetçi piyasa oluşacağına olan inançtır. Çünkü 1970'li yıllara kadar devlet güdümünde bir sanayi bulunmaktaydı. Bu durumda yeni girişimcilerin ortaya

çıkmasını engellemektedir. Ancak Adil Düzen ile herkese eşitlik sağlanacağından yeni bir sanayi sınıfı ortaya çıkacağı düşünülmüştür (Baykal, 2017: 111).

Öteki Milli Görüş partilerinden farklı olarak RP, başta kapsayıcılık niteliği olmak üzere birçok özelliği dolayısıyla klasik bir Milli Görüş Partisi olmamıştır. 1990' yıllardan itibaren seçimlerde oldukça yüksek oy oranları ile kendisini kabul ettirmiştir. 1970'li yıllarda CHP ve MSP arasında bir seçmen analizi yapıldığında, CHP'nin gelişmişlik düzeyi yüksek, başta sahil kentleri olmak üzere büyükşehirlerde açık ara önde olduğu, MSP'nin ise daha küçük ve geri kalmış illerde başarılı olduğu anlaşılmıştır. RP'nin kurulmasıyla bu tablonun kısmen tersine döndüğü görülmüştür. Çünkü RP aşamalı bir şekilde önce büyük şehirlerin çevrelerindeki illerde, ardından da büyükşehirlerde başarı sağlamıştır. Hatta yerel seçimlerde İstanbul ve Ankara başta olmak üzere büyükşehir belediyelerinin birçoğunu RP almıştır. 1995 yılındaki genel seçimlerde ise RP %21,38 oy oranı ile seçimin galibi olmayı başarmıştır (Akdoğan, 1999: 247).

1990'lı yıllarda RP'nin hem yerel hem de genel seçimlerde başarı göstermesi ülkede bazı kesimlerde endişeye sebebiyet vermiştir. Her ne kadar İslam'ı referans alan bir ideoloji olan öteki Milli Görüş partilerinden farklı da olsa RP'nin İslami niteliği devam etmekteydi. Özellikle yerel seçimlerde büyükşehirleri kazanması, İslami niteliği sebebiyle korku yaratmıştır. Korkunun sebebi ise RP'nin İslami ilkeleri hâkim kılacak bir düzen getireceğine olan inançtı. Batı ülkelerinde de din referanslı partiler bulunmakta ve bunlar kolayca sistemle bütünleşebilmekteydi. Özellikle Hristiyan Demokrat partiler Batı ülkelerinde sistemin önemli bir çarkı konumundaydı. Fakat Türkiye'de RP'nin ya da İslami bir partinin sistemle kolay bir şekilde bütünleşemeyeceği, sisteme yönelik bir değişim yaşanacağı endişeleri bazı kesimler tarafından hissedilmiştir. Bunlara rağmen RP seçimlerde başarı göstermiştir. RP'nin başarısında kapsayıcı niteliğiyle birlikte yaşanan ekonomik krize bir çare olacağına olan inançta bulunmaktaydı. Çünkü RP Adil Düzen söylemi ile tüm ekonomik krizlerin üstesinden geleceğini taahhüt etmekteydi. Dolayısıyla RP hem kendi tabanında, hem de öteki partilere kızgın olan seçmenden gelen protesto oyları sayesinde seçimlerden başarı ile çıkmıştır (Timur, 2000: 15).

İslam düşüncesinin temel kavramlarından birisi olan “adalet” üzerine bina edilmiş ve bir düzen değişikliğini imgeleyen çarpıcı ve kolay bir slogan olarak ifade edebileceğimiz Adil Düzen, gelirden Hak'ça paylaşımı hedeflemesi itibariyle iktisadi, bir

düzen arayışını hedeflemesiyle siyasi ve idari, bir kimlik arayışını ortaya koyması itibarıyla ise dini ve ahlaki bir anlayış ortaya koymuştur (Macit, 2017: 82). Erbakan'a göre Adil Düzen "tam ve mütakamil" bir düzendir. Adil Ekonomik Düzen; ekonomik düzenin her noktasında sömürüye müsaade etmeyen, herkese hakkını veren, herkese karşı eşit davranan ve herkese fırsat eşitliği veren, herkesin faydalı, yapıcı faaliyetlerini destekleyen, ekonomik faaliyetleri teşvik eden, ekonomik gelişmenin önündeki lüzumsuz ve haksız engelleri ortadan kaldıran bir ekonomik düzendir (Erbakan, 1991: 17).

Milli Görüş, idealize edilen adil bir ekonomik düzenin tesisi için söylem ve politika geliştirilmesi gerektiğini savunan etkili bir muhalefet kaynağı olmanın ötesine geçmeyi başaran bir hareket olmuştur. İktidar ortağı olduğu koalisyon dönemlerinde, az zamanda çok önemli işler başarmıştır. Özellikle, devletin güç ve imkânının seçilmiş bazı siyasiler ve seçkinci kamu bürokrasi eliyle ülkedeki mutlu bir azınlığa aktarılmasının önüne geçmeyi öncelik kabul etmiş ve bu çerçevede merkezi bütçenin gelir ve giderlerinin halk merkezli bir anlayışla oluşturulması için azami gayret sarf etmiştir. Rant merkezli değil de halk merkezli bir bütçe oluşumu için kalıpların dışına çıkmaya çalışmıştır. Kaynak paketleri aracılığıyla bütçe gelirini artırmak, güçlü bir bütçe için faiz giderinin miktarını azaltmaya, oranını düşürmek için ise havuz sistemini kullanmaya çalışmıştır. Ayrıca, israf ve borç üzerinden yürütülen politikalardan vazgeçilmesiyle de kamu borçlanma gereğinin düşürülmesine (Gediz ve Yalçınkaya, 2001: 65) özel önem vermiştir.

"Adil Düzen" Milli Görüşün lideri Erbakan'ın liderliğinde, siyaset, ekonomi, bilim ve kültür dünyasının başarılı isimleri ile birlikte hazırlanmış, "Yeni Bir Dünya"da olması hayal edilen tüm uygulamaların tamamını kapsayan bir projedir. Bu kapsamda Adil Düzen projesinde siyasetten, kültüre, ekonomiden, bilime, uluslararası ilişkilerden, sanata kadar tüm alanları ilgilendiren çalışmalar bulunmaktadır.

4.3.1.3.1. Refah Partisi'nin Parlamenter Muhalefeti (1991-1995)

Refah Partisi 20 Ekim 1991 yılında yapılan erken genel seçimlerde Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Islahatçı Demokrasi Partisi ile (IDP) ittifak yaparak seçimlere katılmıştır. Geçerli oyların % 16,9'nu almayı başarmıştır (Yavuz, 2005: 596). Bu oy oranı ile sağladığı başarı RP için bir dönüm noktası olmuştur. 62 milletvekili ile temsil hakkı kazanmıştır. Böylece Milli Görüş, parti olarak yıllar sonra ilk defa TBMM'de bulunmayı

başarmıştır. Fakat RP seçimlere ittifakla katıldığı için bir süre sonra 62 milletvekilinden 22'si istifa ederek, MÇP ve IDP'ye geri dönmüşlerdir. RP'nin bu iki parti ile ittifak yapması da rastgele bir seçim değildir. Çünkü RP'nin o dönemde ittifak için iki tercihi bulunmaktaydı. İlki devlete daha yakın durabilmek için sağcılışması, ikincisi ise Türk İslamcılığı ile Kürt İslamcılığı yollarından birine sığınmasıydı. RP bu aşamada, önceki Milli Görüş partilerinden edindiği tecrübe gereği devlete yakın olmayı ve sağcılışmayı seçmiştir. Bu sebeple de sağda yer alan iki parti olan MÇP ve IDP ile ittifak kurmuştur. Diğer taraftan RP, milliyetçi-muhafazakâr rotaya girmekle, sağ ile sol dışında İslamcılığı “üçüncü bir yol” olarak tanımlama çabasından vazgeçmiştir. RP'nin yeniden sağcılışma sürecine girişi, bu partinin geliştirmekte olduğu, dünyada olup bitenlere karşı çıkan, mazlumdan yana söylemini rafa kaldırması anlamına da gelmekteydi. RP'nin yeniden sağcılışması, partinin “İslami hareket” olma yönelimini kestiği gibi, Türkiye’de oluşabilecek bir “İslami hareketin” manevra alanını daraltan, en azından orta vadede marjinalliğe iten bir gelişme olmuştur. RP'nin milliyetçi olmayan ümmetçi bir İslamcı politika ufkunu kapatması, Türk İslamcıları ile Kürt İslamcıları arasındaki ilişki ve iletişim zeminini ortadan kaldırmadıysa da, en azından alabildiğine tahrip etmiştir (Çakır, 2013: 760-761).

RP ilk kez 1991 seçimleriyle parlamentoya girme şansını elde etmiştir. Muhalefet partisi olarak dâhil olduğu parlamentoda hükümete karşı aktif bir muhalefet izlemiştir. Siyasal muhalefetin hükümeti denetleme yollarını etkili bir şekilde kullanmıştır. Zira DYP-SHP hükümetini soru, gensoru, meclis araştırması ve genel görüşme yollarıyla denetim altında tutmaya çalışmıştır. Ayrıca genel başkan Necmettin Erbakan’ın gerek grup toplantılarında yaptığı konuşmalarda gerekse Meclis dışında dönemin hükümeti ve siyasi gelişmeleri ile ilgili yaptığı açıklamalar da RP'nin hükümete karşı etkili bir muhalefeti olduğunun göstergesi olmuştur.

Muhalefet partisi olarak Mecliste bulunduğu dönemde RP pek çok kanun teklifi vermiştir. RP'nin kanun teklifleri daha çok Adil Düzeni sağlamaya ilişkin düzenlemeler içeren tekliflerdir. Ayrıca RP'nin TRT Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi için verdiği kanun teklif de oldukça dikkat çekici olmuştur. Bu teklifin gerekçesinde RP, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de değişim hareketinin temelinde çok seslilik ve demokratikleşme yatmakta olduğu belirtilmiştir (Mecliste İlk 100 Gün, 14). Fakat TRT gibi Türkiye’nin önemli bir kurumu bu demokratikleşmeye ve çok sesliliğe ayak

uydurmakta zorluk çekmektedir. Uygulamada sadece RP değil bütün siyasi partiler ve siyasi makamlar TRT'nin tek yanlı yayın özelliğinden memnun değildirler. Bu sebeple, Meclis içtüzüğüne de uygun bir biçimde, adalet ve eşitlik ilkelerine uygun olarak TRT'nin yeniden tanzim edilmesi teklif edilmiştir. Bu kapsamda tüm siyasi partilere eşit yayın süresi verilmeli ve partilerin görüşlerine de eşit ve tarafsız bir şekilde yer verilmesi teklifte yer almıştır. RP'nin TRT Kanunu ile ilgili teklifinde, TRT Kanunu'nun on maddesinin yeniden düzenlenmesi önerilmiştir. Fakat kanun teklifinin gündeme alınıp görüşülmesi bile mümkün olmamıştır. Çünkü çoğunluğu elinde bulunduran DYP-SHP oyları ile görüşme yapılması reddedilmiştir.

RP'nin, TRT Kanunu ile ilgili kanun teklifinden başka “insan hakları ve başörtüsü” ile ilgili verdiği kanun teklifi de oldukça dikkat çekici olmuştur. Kanun teklifinde insanın insan olarak doğmasından kaynaklı sahip olduğu hakların koruma altına alınması gerekliliği vurgulanmıştır. İnanç, fikir ve ibadet hakları başta olmak üzere temel hak ve özgürlüklerin tamamı güvence altına alınmalıdır. Dil, din, ırk, mezhep, cinsiyet, renk ve benzeri sebeplerle bu hakların ihlal edilmesi önlenmelidir. Hiçbir kurumun veya kişinin, bu hakları yönetmelik, sözlü emir ya da benzeri düzenleme ile ihlâl edemeyeceği belirtilmiştir. Bu kanun teklifinin verilmesindeki gerekçe ise idari düzenlemeler ve tasarruflar aracılığıyla anayasanın eşitlik ilkesine aykırı bir biçimde, tahakkümcü zihniyetli kurumların ve kişilerin keyfi olarak, temel hak ve hürriyetleri ihlal ettiği düşüncesidir. Kanun teklifinin “başörtüsü” ile alakalı kısmında ise, başörtüsünden dolayı öğrencilerin kınanmalarından, cezalandırılmalarından ve öğrenim haklarının ellerinden alınmasından; memurların ise inançlarından ötürü kamudaki görevlerinden çıkartılmasına ve terfilerine engel olunmasına odaklanılmıştır (Mecliste İlk 100 Gün, 18-20). Teklifin gündeme alınması, DYP-SHP oylarıyla reddedilmiştir.

RP'nin kanun tekliflerinden en dikkat çekenini ise “Ayasofya'nın İbadete Açılması” ile alakalı teklif olmuştur. Teklifin gerekçesinde, hem manevi hem de tarihi değeri yüksek bir ibadethane olan Ayasofya Camisinin, 1935 yılında müzeye dönüştürüldüğü belirtilmiştir. 6570 Sayılı Kanununun 1. Maddesine göre ise ibadethaneler ibadet amacının dışında kullanılamazdı. Bu sebeple Ayasofya caminin bir an önce cami haile getirilerek ibadete açılması teklif edilmiştir (Mecliste İlk 100 Gün, 23-24). Konu ile ilgili hükümet görüşü beklenilmiş, ancak teklifin yasalaşma olanağı olmamıştır.

RP Adil Düzen söylemi doğrultusunda “kumarı yasaklanması” ile ilgili de bir kanun teklifi hazırlamıştır. Teklif ile başta oteller olmak üzere turizm işi ile uğraşan işletmelerinin şans oyunları oynatabilmelerine izin veren yasal düzenlemenin yürürlükten kaldırılması amaçlamıştır (Mecliste İlk 100 Gün, 39). Fakat bu kanun teklifi de öncekilerle aynı kaderi yaşamı ve Meclis çoğunluğu tarafından reddedilmiştir.

RP'nin milletvekili sayısı az olduğu için kanun tekliflerinin görüşülmesi için aranan çoğunluğa çoğu zaman ulaşamamıştır. Ayrıca yasama süreci Bakanlar Kurulu eliyle olduğu için, RP yasama faaliyetleri ile ilgili sınırlı bir faaliyette bulunabilmiştir. Fakat buna karşın; hükümeti denetleme yollarından olan gensoru mekanizmasını ise aktif bir biçimde kullanmıştır. Bu kapsamda RP, Adil Düzen söylemine uygun olmayan konularda Bakanlar Kurulu üyelerinin düşürülmesi amacıyla gensorular vermiştir. Ayrıca başta Başbakan Süleyman Demirel ile ilgili olmak üzere, gensoru mekanizması hükümet için aktif bir biçimde kullanılmıştır. Bu kapsamda hükümetin düşürülmesi amaçlı siyasal faaliyetler yürütülmüştür. (Baykal, 2017: 263-264).

Başbakan Süleyman Demirel ve Bakanlar Kurulu hakkında RP'nin verdiği en önemli gensoru önergesi Çekiç Güç Operasyonu ile ilgili olmuştur. 1990'lı yılların başında Irak'ta yaşayan Kürtleri, Saddam Hüseyin'in saldırılarından korumak için ABD tarafından hayata geçirilen Çekiç Güç Operasyonuna RP, TBMM'de destek kararı alınmasına rağmen karşı çıkmıştır. Bu harekâtın TBMM kararına aykırı şekilde, “ABD uçaklarının, bağımsız bir ülkenin topraklarına, füze taşıyan savaş uçaklarıyla girip o ülkenin savunma gücünü tahrip etmeyi meşru nefis müdafaası şeklinde takdim etmek suretiyle meclise ve millete gerçekdışı beyanda bulunmanın, meclisi ve milleti aldatmaya tevessül etmek olduğu” (Tutanak Dergisi, 1993: 313-315) ifade edilmiştir. RP, Çekiç Güç'ün süresini uzatan iktidarın, ABD'nin Türkiye'ye karşı faaliyetlerini de onayladığını iddia etmiştir. Bu kapsamda hükümetin milli menfaatlere aykırı hareket ettiği gerekçesiyle, RP tarafından gensoru verilmiştir.

Çekiç Güç dışında RP'nin uluslararası anlamda siyasi ve ekonomik olarak Avrupa Topluluğu'na ve Gümrük Birliği'ne de muhalif olmuştur. Gümrük Birliği anlaşmasının DYP-SHP hükümeti tarafından imzalanması, RP tarafından oldukça sert bir biçimde eleştirilmiştir. Çünkü RP'ye göre, Gümrük Birliği ile ekonomik ve siyasi bağımsızlık tehlikeye girecekti. RP, Batı projesi olduğunu ve Siyonizme hizmet etme amaçlı kurgulandığını düşündüğü için Gümrük Birliğine karşı olmuştur. Bu sebeple RP hükümet

hakkında bir gensoru önergesi sunmuştur. Önergede tek yanlı tavizlerin verildiği bunun da Türkiye'yi ekonomik olarak zora soktuğu, siyasi açıdan ise bağımsızlığa tehdit oluşturduğu ileri sürülmüştür (Tutanak Dergisi, 1993: 402-404). RP adına konuşan Erbakan, Gümrük Birliğini, Milli Görüşün genel tezleri üzerinden eleştirmiştir. Dolayısıyla hükümetin istifa etmesi gerektiğini savunmuştur. Gümrük Birliği anlaşması Erbakan için, “milli menfaatlere aykırı, onur kırıcı, tek yanlı olarak Batı menfaatlerini gözetken ve Türkiye'yi Batıya pazar yapan bir proje” olarak görülmüştür. Gümrük Birliği anlaşması Erbakan tarafından nispeten şahsi bir uygulama olarak algılanmıştır. Şöyle ki RP halk nezdinde bir ivme kazanmış durumdaydı. Öteki partiler ise bir çöküş dönemi yaşamaktaydı. Bunun farkına varan Batı, RP'nin bu ilerleyişini durdurmak amacıyla Gümrük Birliği anlaşmasını ortaya atmıştır. Böylece Milli Görüşün ilerleyişi ve sonraki süreçte de iktidarı durdurulabilirdi.

XIX. Yasama döneminde RP, muhalefet partisi olarak hükümeti denetlemek amacıyla meclis araştırma önergelerini de kullanmıştır. Yasama dönemi boyunca toplamda verilen 240 meclis araştırma önergesinden 82'sini RP vermiştir. Tıpkı RP'nin bir muhalefet partisi olarak hükümete karşı kullandığı diğer denetleme yolları gibi meclis araştırmalarının çok büyük bir kısmı ya süresi geçinceye kadara gündemde bekletilmiş, ya da DYP-SHP oylarıyla reddedilmiştir. RP'nin yalnızca siyasal içerikli olmayan meclis araştırma önergeleri için komisyon kurulabilmiştir. Ahlaki tahribat, işsizlik sorunu, petrol politikası, öğretmenlerin durumu, israfın önlenmesi, kredi dağılımının adil hale getirilmesi, özürülülerin durumu, tarım ve köylü sorunu, yaşlıların korunması, madenlerin değerlendirilmesi, sanayicilerin sorunları, din görevlilerinin problemleri, tekstil sektörünün sorunları, tüketicinin korunması, emeklilerin sorunları, Erzincan depreminde yıkılan binalar, Zonguldak Kozlu grizu faciası, Sarp sınır kapısı ve sosyal gelişmeler, devalüasyon kararından önce bazı çevrelere çıkar sağlandığı ve devletin zarara uğratıldığı iddiası ve trafik kazalarının önlenmesi (Baykal, 2017: 267) ile ilgili önergeler yelpazenin genişliğini göstermektedir.

RP'nin siyasal alana yönelik olarak Milli Görüş ve Adil Düzen söylemine uygun olarak verilen aşağıdaki meclis araştırma önergeleri de oldukça önemlidir:

1. Milli Görüşün ekonomi politikasının temelini oluşturan sanayileşme ile savunma sanayiye ilişkin, dışa bağımlılığın ne boyutta olduğu ve bu iki alanda

ülkelerin ve firmaların hangi kriterlere göre seçildiğinin araştırılması ile ilgili meclis araştırma önergesi verilmiştir (Tutanak Dergisi, 1992: 426).

2. Kürt sorunu çerçevesinde terör endişesiyle köylerin boşaltılması ve sonrasında boşalan köylerin devlet eliyle terörün uğrak yeri olmaması amacıyla yakılması konusu toplum-devlet arasındaki ilişkinin zayıflamasına sebep olmuştur. RP, başta devlet eliyle köylerin yakıldığı iddiası olmak üzere, Kürt sorununda devletin birçok konuda töhmet altında bırakılmasına yönelik olarak, devlete yöneltilen suçlamaların detaylı bir şekilde araştırılması amacıyla meclis araştırma önergesi vermiştir (Tutanak Dergisi, 1994: 236).
3. RP Lions ve Mason dernekleri ile alakalı bilgi arayışında olmuştur. Bu derneklere benzer bir biçimde Bilderberg toplantıları hakkında da bilgi arayışı devam etmiştir. Bülent Ecevit, Mesut Yılmaz, Erdal İnönü, Hikmet Çetin ve Cem Boyner'in Bilderberg toplantılarına katıldıklarının RP ortaya çıkarmıştır. Fakat bu isimler, toplantının bir ritüeli olduğu için, iştirak etmelerine rağmen, yemin ettikleri için toplantıya ilişkin bilgi vermemişlerdir. Bu sebeple Siyonist bir örgütlenme olduğundan şüphelenilen Bilderberg'in niteliğini öğrenmek amacıyla -özellikle Hikmet Çetin'in de mevcut kabinede başbakan yardımcısı olması sebebiyle- meclis araştırma önergesi sunulmuştur (Tutanak Dergisi, 1995: 115-116).

RP muhalefet partisi kimliği gereği yazılı/sözlü soru denetim araçlarını da hükümete karşı kullanmaktan geri durmamıştır. XIX. Dönem TBMM'de ilgili kişilere yöneltilen 1688 sorudan 292'sini RP vermiştir. RP hemen hemen her konuyla ilgili olarak soru mekanizmasını çalıştırmıştır. Vergi affı gibi milyonlarca kişiyi ilgilendiren çok geniş kapsamlı bir konuda da, az sayıda insanı ilgilendiren daha spesifik konularda da soru mekanizmasını kullanmıştır.

RP, hem Milli Görüş geleneği hem 1990'lı yıllardan itibaren ortaya attığı Adil Düzen söylemi ve hem de yerel yönetimlerde kazandığı başarılar sayesinde hükümet için önemli bir muhalefet odağı haline gelmiştir. Tıpkı soru mekanizmasında olduğu gibi toplumun küçük bir kısmını veya ülkenin küçük bir bölümünü ilgilendiren konulardan, ülkenin egemenliğini ilgilendirecek konulara kadar iktidarı zorlamayı başarmıştı. Böylece muhalefet olarak RP, siyasal aktivizmini kullanmayı becerebilmiştir.

RP, Meclise girdiği andan itibaren bir muhalefet partisi olarak hükümete karşı tüm denetim yollarını en aktif şekilde kullanmıştır. Halkın taleplerine uygun olarak hükümeti denetim altında tutmasıyla kamuoyu inşa etmiş ve sonraki süreçte yeniden ve daha da güçlenerek Mecliste yer alabilmek için çaba sarf etmiştir. Merkez sağda yer alan DYP ile sol bir parti olan SHP'nin iktidarı boyunca RP, iktidarın yok hükmünde olduğunu ifade ederek, iktidara aday olduğunu dile getirmiştir (Baykal, 2017: 271).

24 Aralık 1995'te ülke de yeniden erken seçime gidilmiştir. 1994 yılında yapılan yerel seçimlerden büyük bir başarıyla çıkan Refah Partisi, bir yıl sonra yapılan milletvekili seçimlerinde birinci parti olmuş ve oyların %21'ni almıştır. Bu başarısını 24 Aralık 1995 seçimlerinde de devam ettirmiştir. O zaman da yine birinci parti olmuştur. Elde ettiği bu sonuçlarla RP, bir önceki seçime göre oylarını arttıran tek parti olmuştur. Böylece Milli Görüş tarihinde ilk kez bir parti seçimden birinci olarak çıkmayı başarmıştır.

RP'nin ve Milli Görüşün bu başarısına rağmen 24 Aralık seçimlerine katılan partilerin hiçbiri tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa ulaşamamıştır. Bu nedenle koalisyon hükümeti yeniden tek yol olmuştur. Kurulacak bir koalisyonda ise seçimlerin galibi RP'nin bulunmasına kesin gözüyle bakılmıştır. Fakat RP ile kurulacak bir koalisyona, bazı askerler, medya organlarının bir kısmı ile bazı bürokratlar ve meslek kuruluşları, laiklik ilkesine zarar verileceği gerekçesiyle karşı olmuşlardır.

Seçimlerin hemen ardından koalisyon kurmak için sürdürülen süreçler neticesinde, teamülen seçimden birinci olarak çıkan siyasi parti diğer partiler ile koalisyon kurmaktadır. Bunun tek istisnası, 1995 genel seçiminden birinci parti çıkmış olmasına rağmen, RP'nin seçimin hemen ardından koalisyon hükümetini kuramamasıdır. Zira 1995 genel seçiminden sonra, II. Yılmaz Hükümeti (ANAYOL) parlamentoda koalisyon hükümeti kurmak için aranılan yeterli çoğunluğa sahip olmamasına rağmen kurulmuştur. Söz konusu istisnanın temel sebebi, demokratik yarışa girerek 6 milyonun üzerinde oy almış ve seçimden birinci olarak çıkmış bir siyasi parti olan RP'nin o dönemde rejim için bir tehdit olarak algılanmasıdır (Sobacı, 2015: 4).

Hasan Cemal'in (2010: 209) aktardığına göre, Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı, seçim sonuçlarının belli olmasının akabinde Tansu Çiller'i ziyaret ederek RP'nin ortağı olacağı bir hükümetin asker tarafından hoş karşılanmayacağını açık biçimde dile getirmişti. Cumhurbaşkanı Demirel'den hükümet kurma yetkisini alan

Erbakan'ın koalisyon tekliflerine DYP ve ANAP liderleri olumlu yaklaşmamışlardır. Hükümet kurma yetkisini Erbakan'dan geri alan Cumhurbaşkanı Demirel, usule uygun olarak seçimden ikinci yüksek oyu alan ANAP lideri Yılmaz'a hükümet kurma yetkisini tevdi etmiştir. RP'yi iktidar dışında bırakmanın yolu, iki merkez sağ partisinin kuracağı koalisyonundan geçiyordu.

Seçim öncesi dönemde merkez sağın iki büyük partisi olan ANAP ve DYP liderlerinin birbirine karşı kullandığı sert söz ve ithamlar, merkez sağın lideri olma hırsları ile birleştiğinde, iki lider arasında ancak gergin ve sınırlı bir iletişim kurulabileceğini tahmin etmek zor değildir. Hâlbuki zoraki biçimde varılan koalisyon Meclis'te çoğunluğu sağlamaya yeterli değildi. Ancak 1995 seçimlerinden dördüncü sırada çıkan DSP'nin ANAP-DYP koalisyon hükümetini güvenoyu alması için dışarıdan destekleyeceğini açıklaması, hükümetin kuruluşunu mümkün kılmıştır (Yavaşca, 2018: 129). Böylece Anayol Koalisyon hükümeti kurulmuştur.

Anayol iktidarı boyunca mevcut yasaların ana muhalefet partisine tanıdığı hakları sonuna kadar zorlayarak hükümete aralıksız baskı uygulayan RP'nin bu mücadele yöntemi, bir sempatiden söz edemesek de, sermaye sınıfı ve ordu nezdinde gardların indirilmesine yaramıştır. Çünkü RP'lilerin meclis içtüzüğünü, yasaları ve kanunları merkeze alarak geliştirdiği muhalefet tarzı, ne pahasına olursa olsun iktidara gelmeye çalışan değil, "demokratik mekanizmalar" içerisinde kalmaya özen göstererek meşru yöntemleri kullanan bir parti profili çizmesine yardımcı olmuştur. Üstelik laiklik ve cumhuriyet gibi hassas başlıklarda değil de, halkın da muzdarip olduğu yolsuzluk ve kamu kaynaklarının kötüye kullanımı gibi temalar çevresinde örülen muhalefet biçimi, iktidara uygulanan tazyikin çok daha meşru ve sarsıcı hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla 1994 yerel seçimlerinde aldığı yetkiyi genel seçimlerde oya tahvil etmeyi başaran RP, 1995 sonrasında da ana muhalefet olarak iktidarı sınırlandıran ancak düzenin sınırlarını da aşmamaya dikkat eden hareket tarzıyla beğeni toplamıştır. Nihayetinde RP'nin hükümete karşı agresif ancak yine de kontrollü bu muhalefeti, TÜSİAD ve TSK'daki olumsuz imajının belirli ölçülerde silinmesini sağlamış, iktidara gelirse mutedil bir politika izleyebileceğine dair kanıtlar sunmuştur (İyiekici, 2018: 176).

RP'nin hükümete karşı parlamento içi muhalefeti tıpkı XIX. Dönemde olduğu gibi XX. Dönemde de devam etmiştir. Anayol Hükümetine karşı soru, gensoru, meclis araştırması yollarını aktif bir biçimde kullanmıştır.

RP'nin verdiği onlarca soruşturma önergesi arasında, hükümetin kaderini tayin etmesi bakımından TOFAŞ ile TEDAŞ ihaleleri hakkında verdiği ve Çiller'in malvarlığıyla ilgili gündeme getirdiği önergeler, Anayol'u sarsan başlıca başlıklar olmuştur (Bila, Milliyet, 1996). Buna göre, Başbakanlığı döneminde gerçekteşen ve sayılan ihalelerde usulsüzlük, yolsuzluk ve görevi kötüye kullanma gibi suçlar işlediği iddia edilen Çiller için verilen araştırma komisyonu kurulması ve ardından Yüce Divan'a sevki yolundaki önergeler, ANAP içerisindeki huzursuzluğu da katmerleşmiştir. ANAP grubunun özellikle TOFAŞ ihalesiyle ilgili önergeyi kabul yönünde oy kullanacağını açıklaması (Oral ve Şanlıtürk, Milliyet, 1996) koalisyonun dikişlerini gevşeten bir başka etken olarak kayıtlara geçmiştir. Zaten, söz konusu meclis oylamalarıyla ilgili grup kararı almayan Yılmaz da, ANAP'lı vekillerin vicdanlarıyla baş başa olacağını söyleyerek, komisyon kurulması yönündeki taleplere bir anlamda engel olmayacağını açıklamıştır (Gürel, Milliyet 1996). Böylece muhalefetin de verdiği destekle Çiller hakkındaki önergeler kabul edilerek gerekli araştırma komisyonlarının kurulması sağlanmış ve DYP, RP'nin istekleri yönünde hareket etmeye çok daha açık hale gelmiştir. Önergelerin dışında, RP'nin Anayol'a karşı ilk hamlelerinden hükümetin güvenoyu aldığı oylamayı AYM'ye taşıması aylar sonra sonuç vermiş ve mahkeme, oylamanın geçersiz olduğu hükmüne varmıştır (Milliyet, 15.05.1996).

Başbakan Yılmaz, gerekçeli kararın açıklanmasıyla istifa etmek durumunda kalmış ve Anayol hükümeti, RP'nin aralıksız süren baskısıyla başa çıkamayarak dağılmıştır. Burada Anayol iktidarının bıraktığı bütün boşlukları istisnasız değerlendirerek ana muhalefet görevini fırsata çeviren RP'nin, örneğin bütçe konusunun meclis gündemine gelmesi konusunda bir bariyer örmemesi ve bu tavrını “ülkenin bekası” teziyle gerekçelendirmesi (Milliyet, 16.05.1996) RP'nin sıkı ancak “makul” muhalefet yaptığı göstermiştir. RP'nin Anayol hükümeti aleyhine her imkânı kullanırken ülke aleyhine olduğuna inandığı hususlarda iktidara kolaylık sağlaması, hem sermaye hem de ordu nezdinde pozitif kanaat kazanmasının temel sebeplerindendir (İyiekici, 2017: 177).

4.3.1.3.2. Refahyol Hükümeti

Cumhurbaşkanı Demirel yeni hükümeti kurmak için Erbakan'ı ikinci kez görevlendirmiştir. Erbakan'ın Başbakanlığında 28 Haziran 1996'da RP-DYP tarafından

Refahiyol Koalisyon Hükümeti kurulmuştur (Bağce, 2019: 282). Yeni hükümet 7 Temmuz 1996'da meclisten güvenoyu alarak çalışmalarına başlamıştır.

Anayol Hükümetinin diğer ortağı Tansu Çiller, 24 Aralık 1995 tarihinde yapılan genel seçimlerden önce, RP ile ortaklık yapılmasının “vatan ihanel” olacağını söylemiştir. Fakat Anayol Hükümeti'nin düşmesinin ardından Çiller RP ile kurulacak koalisyonla ortak olmayı kabul etmiştir. Çiller'in koalisyonu kabul etmesinin sebebi yeni hükümette Erbakan'dan sonra başbakan olması ihtimaliydi. Çünkü Refahiyol Hükümeti, dönüşümlü bir başbakanlık modelini uygulamayı planlamıştır. İsrail'de daha önce uygulanan bu modele göre, Erbakan'ın iki yıl boyunca başbakan, Çiller'in ise yardımcısı olması öngörülmüştür. İki yılın sonunda ise Çiller'in başbakan, Erbakan'ın ise yardımcısı olması planlanmıştır. Fakat iki yıl dolmadan herhangi bir sorun yaşanırsa Erbakan'ın ilk yılın sonunda koltuğu Çiller'e devretmesi kararlaştırılmıştır (Tutar, 2006: 350-352).

Refahiyol Hükümeti'nin kurulmasının ardından, RP'ye kaşı muhalefeti ile bilinen kesimler hemen harekete geçmişlerdir. RP'ye ve dolayısıyla hükümete görev yaptırmayacak şekilde muhalefet yapmışlardır. Çünkü amaçları RP'yi bir an önce iktidardan uzaklaştırmaktı. Böylesine bir baskı ortamında ülkeyi yönetmeye çalışan RP, ilk olarak kendisine en sert muhalefeti yapan medya organlarına karşı düzenleme yapmıştır. Medyanın DYP'ye karşı da bariz bir karşı duruşu olsa da RP'ye olan tavrı oldukça sert ve keskin olmuştur. RP basına yönelik olarak derhal uygulamaya koyulacak üç maddelik bir karar almıştır. Bu kararlar, basın organlarının devlet kredilerinden faydalanamayacağı, önceden devletten alınan kredilerin ise ödeme zamanı geldiğinde hemen ödenmesi aksi durumda ertelenmeyeceği ve devletten destek amaçlı alınan promosyon ödemelerinin kesilmesi olmuştur. Alınan bu kararlar medyada “basın özgürlüğüne darbe” olarak yorumlanmış ve sert tepkiler almıştır. RP ayrıca “kartelci medya” olarak tanımladığı bir medya grubuna da, RP'ye yönelik yalan haberler yaptığı, halkın RP'ye tepki duymasına dönük yayınlara yerdiği gerekçeleriyle reklam ve teşviklerini kesmiştir. Hem alınan kararlar hem de belli medya grubuna yönelik bu uygulama, medyanın RP'ye karşı daha da sertleşmesine yol açmıştır. Artık RP'nin ve hükümetin yaptığı her uygulama ve aldığı her karar medyada farklı bir şekilde yorumlanmıştır. Örneğin RP'nin 1230 hakim ve savcının tayin kararnamesi medyada bir tasfiye operasyonu olarak yorumlanmıştır. Medyaya göre RP kendisi ile aynı görüş ve düşüncelerde olmayan hakim ve savcılarını sürgüne göndermiştir (Kocabaş, 1997: 49-50).

Refahiyol Hükümeti döneminde Erbakan, diplomaside büyük bir açılım gerçekleştirerek, 1997’de “D8” Teşkilatını kurmuştur. Gelişmekte olan 7 ülke olan; İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya’yı, Türkiye önderliğinde bir araya getirerek alternatif bir birlik kurmuştur. Kendine özgü yeraltı ve yer üstü zengin kaynaklara ve potansiyele sahip bu ülkeler arasında, çok yönlü işbirliği kurulması hedeflenmiştir. Erbakan’ın dünya liderliğinin bu büyük münasebet ve temasları girişimi, aslında dünya düzenine karşı, alternatif bir söylemle meydan okumaktır. Bir yandan dünyaya diğer yandan da, bu ülkelerin kendi potansiyellerinin farkında olmaları için, yeni bakış açısıyla geleceğin değeri oldukları ve uluslararası sistem içinde edilgen değil etken olabilecekleri mesajını vermiştir

Erbakan ilk yurt dışı gezisini Kıbrıs’a yaparak, Kıbrıs Barış Harekâtı’nın 22. yıldönümü olması sebebiyle Kıbrıs konusundaki, duyarlı ve istikrarlı politikasını ortaya koymuştur. Sonraki resmi gezilerini İran, Pakistan, Malezya ve Endonezya gibi ülkelere yapmıştır. Libya gezisi ve Kaddafi ile yaptığı görüşme oldukça ses getirmiştir. Bütün bu ülkelerle geliştirdiği ticari, sinai ve kültürel işbirlikleri ile Türkiye’nin kalkınmasında ve gelişmesinde önünü açacak büyük fırsatlar içeren potansiyel görmüştür. Batı ittifakı karşısında alternatif ittifaklar teşkil etmenin, uluslararası sistemdeki dengesiz yapıyı özellikle İslam ülkeleri lehine değiştirebileceğine olan inancı ile önemli atılımlarda bulunmuştur. Bosna-Hersek savaşı, Filistin meselesi, Azerbaycan zulmü gibi İslam dünyasının kanayan yaralarına duyarlılık gösterip bu alanlarda çalışmalar yapmıştır. Bütün bu dış politika açılımları, dönemin Türkiye’si için devrim niteliği taşımaktaydı. Vesayetın hakim olduğu bir ülkede asker, derin devlet gibi unsurlara rağmen büyük bir kararlılık ve istikrar ile gerçekleştirilmiştir. Ancak bu önemli gelişmelerin önü 28 Şubat darbesi ile kesilmiştir. Yine de bu gelişmeler toplumsal cihette, özellikle İslam ülkelerinde önemli izler bırakmıştır. Sonuç olarak Erbakan liderliğindeki siyasi hareket mevcut çarpık dünya düzenine, kapitalist ve emperyalist güçlerin üçüncü dünya ülkelerinde kurdukları sömürge sistemlerine ve onların işbirlikçileri olan siyasi mekanizmalara, alternatif bir sistem, kafa tutan bir siyasi hareket olmuştur (Çavuşoğlu ve Çavuşoğlu, 2017: 330).

Akel (1999: 65), Refahiyol Hükümeti ile önceki hükümetler karşılaştırıldığında, Refahiyol Hükümeti’nin, özellikle ekonomi alanında diğer hükümetlere göre daha başarılı olduğunu ifade etmiştir. Refahiyol hükümeti iktidarının çok büyük bir kısmını darbe

endişesiyle geçirmesine rağmen, enflasyonda %6'lık bir düşüş sağlanmıştır. Refahiyol Hükümeti, ekonomik olarak tabiri caizse tam bir enkaz devralmıştır. Ekonomik verilerin ve bütçenin oldukça kötü durumda olması da bunun ispatı olmuştur. Fakat Refahiyol Hükümeti başarılı bir ekonomi politikası ile bu durumu olabildiğince iyileştirilmiştir. Hükümet, karma ekonomik sistem ile ekonomik göstergelerin olumlu yönde seyretmesini sağlamıştır. Ayrıca RP İslami hassasiyetleri gereği de faizle mücadele içinde olmuştur. Milli Görüşün temel söylemi olan Adil Düzen tam anlamıyla ekonomik açıdan uygulanamamış olsa da Adil Düzen söylemine oldukça yakın yeni bir model olarak “Reel Ekonomi” politikaları hayata geçirilmiştir. Sonuç olarak Refahiyol Hükümeti, doğru ekonomi politikası ise ekonomik hayatı kısa sürede canlandırmayı başarmıştır (Ersin ve Yıldırım, 2017: 370).

Sadece bir yıl iktidarda kalan Refahiyol Hükümeti ekonomide ve dış politikada büyük ve cesur adımlar atarken içeride başta sermaye sahipleri ve onların sahibi olduğu medya kuruluşları olmak üzere bir takım çevrelerin baskılarına maruz kalmıştır. Böylece reel ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için yatırım, üretim, gelir ve istihdamı artırmaya yönelik hükümet programına aldığı ve uygulamaya koyduğu iktisadi reformları tam anlamıyla gerçekleştiremeden iktidardan uzaklaştırılmıştır. Her şeye rağmen bu bir yıllık iktidarlık döneminde, reel ekonominin bazı uygulamalarını ülkede gerçekleştirme fırsatı bulmuş ve kalkınma için reel ekonomi savunucularının haklılıklarını açıkça ortaya koymuşlardır. Bu dönemde IMF'den ve diğer ulusal ve uluslararası kuruluşlardan borçlanmaya gidilmemiş, ekonomi kaynak paketleri oluşturulmuş, toplam talebi artırmaya yönelik olarak personel, cari ve faiz dışındaki transfer harcamalarını önemli oranda artırmış, bunun sonucunda memur, işçi, üretici, esnaf ve çiftçinin refah düzeylerinde artış gerçekleştirilmiştir. Enflasyonun artması engellenmiş çünkü talep karşısında arzın da artması sağlanmış, faizler düşürülmüş, havuz sistemi kurularak çok büyük miktarlardaki faizli borçlanmada azalma yaşanmıştır (Sugözü, 2017: 408-409).

Erbakan'ın muhalefet döneminde iktidara karşı göstermiş olduğu mücadeleye ve uluslararası sisteme karşı takındığı tavra rağmen Refahiyol Koalisyonu döneminde Başbakan sıfatıyla takip ettiği siyaset, partinin Adil Düzenin temel ilkelerinden kayda değer oranda uzaklaşmasına neden olmuştur. Çiller hakkında açılan soruşturma komisyonlarının neticesiz bırakılması, Susurluk Kazası üzerinden saçılan hukuk dışı ilişkilerin yeterli düzeyde incelenmemesi, Mercüme davası olarak bilinen Bosna

Hersek'e yardım paralarının parti adına bankaya yatırılıp kazanç sağlandığı iddiası, hukuk ve siyaset düzleminde Erbakan ve partisini zor duruma sokmuştur. Erbakan'ın Batı medyasına verdiği Batı ile Doğu arasında köprü olma söylemi ve Abdullah Gül'ün, dış politikada devamlılığın esas olduğunu belirtmesi, Milli Görüşün ideolojisi ile reel siyaset arasındaki makasın açıklığına işaret etmektedir (Çaha ve Baykal, 2017: 16).

TSK Refahiyol Hükümeti'ne baştan beri karşı olmuştur. Fakat hükümetin ilk altı ayı, herhangi bir müdahalede bulunmamış, "bekle ve gör" siyaseti izlemeyi tercih etmiştir. 26 Aralık 1996'da ordu komutanları bir toplantı yaparak, siyasal İslam'ın öncekine göre daha fazla güçlendiğini ve artık önlem alınmasının zamanı geldiğini kararlaştırmışlardır. Bu kapsamda öncekiler gibi doğrudan hükümete bir müdahale veya uyarı yerine, hükümetin faaliyetlerini izleyecek bir grup oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu amaçla "Batı Çalışma Grubu" oluşturulmuştur. Batı Çalışma Grubu ülkedeki irticai faaliyetlerle ilgili gözlemler yaparak bunlara yönelik raporlar hazırlamıştır (Örmeci, 2008: 107). Bir süre sonra TSK, Batı Çalışma Grubu'ndan aldığı bilgi ve veriler doğrultusunda Cumhurbaşkanı Demirel'in de destekleriyle hükümete politika empoze etmeye başlamıştır. Ordunun hükümete politika empoze etmesinin bir örneği, 23 Şubat 1996'da İsrail ile yapılan Türkiye-İsrail Askeri Eğitim Anlaşması'nın Erbakan'a imzalatılması olmuştur. Böylece asker günlük siyasette inisiyatif alır hale gelmiştir. RP ve Erbakan ise, darbe ve kapatılma endişesiyle, askerleri kışkırtmamak tam aksine hoşnut etmek için, her defasında "alttan almak" zorunda kalmıştır. Fakat bir süre sonra RP'nin ve Erbakan'ın bu taktiğinin işe yaramadığı ortaya çıkmıştır. Çünkü 28 Şubat 1997 tarihli MGK bildiriyle, Refahiyol Hükümeti'ne açıkça bir muhtıra verilmiştir. Bu bildiride TSK, Refahiyol Hükümeti'ne "irticayla mücadele"nin esas konusu olduğu bir programı dayatmıştır. Söz konusu bildirinin ardından Hükümet iyice sıkışmış bir alanda, ordunun gözetimi ve denetimi altında yürütme faaliyetini yerine getirmeye çalışmıştır. 28 Şubat 1997 tarihli MGK bildirisinden bir süre sonra, Mayıs ayında, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş RP hakkında "laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline geldiği" gerekçesiyle kapatma davası açmıştır. Bu dava RP'yi çok zor duruma düşürmüştür. Sonunda Erbakan gelen baskılara dayanamayarak, hükümet kurulurken anlaşıldığı gibi iki yıl dolmadan, Başbakanlığı Tansu Çillere devretmek için Haziran ayında istifa etmek zorunda kalmıştır. Böylece RP hükümetten uzaklaşmaya başlamıştır. Bu durum da "devlet'e Refahiyol Hükümeti'ni uzaklaştırmak için şekli bir gerekçe sunmuştur. Hem

Demirel'in de gönüllü katkılarıyla, hem de TSK'nın doğrudan bir müdahalesi olmadan görünüşte "anayasal" bir operasyonla, fakat esasında uygulanan baskı politikası ile Refahiyol Hükümeti rafa kaldırılmıştır (Erdoğan, 2007: 19). 16 Ocak 1998 tarihinde ise Anayasa Mahkemesi tarafından RP'nin kapatılması için açılan dava karara bağlanmıştır. RP kapatılmış, genel başkan Erbakan ile beş RP'li isim beş yıl süreyle siyasetten yasaklanmışlardır (Cevizoğlu, 2003: 15).

Sonuç olarak Refahiyol Hükümeti'nin siyasi ömrü çok kısa, yaklaşık olarak bir yıl kadar olmuştur. 1996 yılının Temmuz ayında Meclisten güvenoyu alarak göreve başlayan hükümet, 1997 yılının Haziran ayına kadar devam edebilmiştir. Bu tarihten sonra Cumhurbaşkanı Demirel yeni hükümeti kurmak için Mesut Yılmaz'ı görevlendirmiştir. 30 Haziran 1997 tarihinde Mesut Yılmaz'ın Başbakanlığında 55. Cumhuriyet hükümeti kurulmuştur (Baykal, 2017: 317-318).

4.3.1.3.3. Refah Partisinin Kapatılması

28 Şubat süreci sonrası yaşanan tartışmalar ve bu tartışmalara odak teşkil eden RP'lilerin 28 Şubat'a konu olan eylem ve açıklamaları, RP'nin kapatılmasıyla sonuçlanacak hukuksal süreci de başlatmıştır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş 21 Mayıs 1997 tarihinde RP'nin laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği gerekçesiyle kapatılması için Anayasa Mahkemesi'ne dava açmıştır. Başsavcı Vural Savaş, iddianamesinde Necmettin Erbakan ve RP'li bazı milletvekili, yönetici ve belediye başkanlarının eylem ve açıklamalarının da yer aldığı sözlerini ve davranışlarını göstererek "bunların laikliğe aykırı eylemler olduğunu, bu nedenle RP'nin temelli kapatılmasını" talep etmiştir.

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından hazırlanan iddianamede partinin temelli kapatılması talep edilmiştir. Kapatma gerekçesi olarak ileri sürülen nedenlerden bazıları şu şekildedir (Refah Partisi Kapatma Davası, 1998: 30-40):

1. Okullarda ve hatta devlet dairelerinde başörtüsü ile öğrenim görme ve çalışmanın Anayasal bir hak olduğu ısrarla iddia ederek halkı kışkırtma, eylem düzenleme, Genel Başkan Erbakan'ın "iktidar olduklarında rektörlerin başörtüsüne selam duracağını" ileri sürülmesi.

2. 23 Mart 1993 tarihinde TBMM’de, Necmettin Erbakan’ın, “çok hukuklu bir sistem olmalı, vatandaş genel prensiplerin içerisinde kendi istediği hukuku kendisi seçmeli, bu bizim tarihimizde olagelmıştır” diyerek laik devlet düzenimi eylemli olarak ortadan kaldıracak önerilerde bulunmuştur.
3. Necmettin Erbakan’ın, “RP iktidara gelecek, Adil Düzen kurulacak, sorun ne? Geçiş dönemi sert mi olacak, yumuşak mı olacak, kansız mı olacak bu kelimeleri kullanmak bile istemiyorum amma, bunların terörizmi karşısında herkes gerçeği açıkça görsün diye bu kelimeleri kullanma mecburiyetini duyuyorum” ifadesi.
4. Güven Erkaya tarafından 28 Şubat 1997 tarihinde MGK’da toplantısında okunduğu pek çok gazete haberine göre sayın Erbakan’ın sessizce dinlemekle yetindiği iddia edilen, “... sen RP’ye hizmet etmezsen hiçbir ibadetin kabul olmaz... çünkü başka türlü Müslümanlık olmaz. Başka türlü kurtuluş yok. Refah bir ordudur. Bütün gücünle bu ordunun büyümesi için çalışacaksın. Çalışmaz isen patates dinindensin... Bu parti İslami cihad ordusudur. Kendi kendine cihad ediyorum diye faaliyette bulunamazsın. Karargaha bağlı olmak zorundasın...” ifadesi.
5. Necmettin Erbakan’ın, Başbakanlıkta, tarikat liderlerine yemek vermesi.
6. Şevki Yılmaz, Hasan Hüseyin Ceylan, Ahmet Tekdal, Şükrü Karatepe, İbrahim Halil Çelik’in laiklik karşıtı eylem ve sözlerinin parti yöneticileri tarafından da benimsenmesi.
7. RP’li Adalet Bakanının tutuklu Sincan Belediye Başkanını ziyaret etmesi.

4.3.1.4. Fazilet Partisi

8 Şubat 1997 tarihli MGK bildirisinin ve 21 Mayıs 1997’de RP aleyhine açılan kapatma davasının ardından RP’nin kapatılma tehlikesini gören yetkililer (Mert, 2008: 79), geçmişte MSP’nin avukatlığını yaparak Erbakan’ın ve Milli Görüş camiasının takdirini kazanan İsmail Alptekin’in başkanlığında 17 Aralık 1997’de Fazilet Partisi’ni kurmuştur. 16 Ocak 1998’de RP’nin kapatılmasına dair Anayasa Mahkemesi kararının verilmesinin ardından bağımsız kalan siyasi yasaklı isimler dışındaki bütün RP’li milletvekilleri Fazilet Partisi’ne geçmiştir (Karaalioğlu, 2001: 10-11). Böylece Fazilet Partisi (FP) Meclis’teki en büyük grup haline gelmiştir. Partinin kurucusu İsmail Alptekin

milletvekili olmadığından, FP Grup Başkanlığına Ankara Milletvekili Recai Kutan seçilmiştir (Bağce, 2019: 287). Necmettin Erbakan ise yasaklı olduğu için yeni kurulan partide yer alamamıştır.

1999 yılının 18 Nisan günü Türkiye için bir “kader günü”ydü. Çünkü bu günde Türkiye’de aynı anda genel seçimler ile yerel seçimler yapılmıştır. İki seçimde FP’nin ilk önemli sınavı olmuştur. FP tıpkı RP Milli Görüş’ün ilk iki partisi MNP ve MSP’den farklı olduğunu iddia etmiştir. Hatta FP seçim kampanyalarını görünüşte, yıllardır telaffuz etmekten çekindiği, fakat 28 Şubat süreciyle birlikte sahiplendiği “demokrasi, insan hakları, hukuk devleti” üzerine oturtmuştur. Ancak bu kavramların içi çoktan boşaltılmış olduğundan, FP’nin seçim sürecinde ve bundan sonraki süreçte siyasetinde kullanabileceği tek argüman olarak “28 Şubat’ın mağduru” olması kalmıştır. FP’liler “mağduriyet” edebiyatını tırmandırdıkça, başta MHP’liler olmak üzere, rakipleri de “Bunlara seçilseler bile iktidar vermezler,” şeklindeki karşı propagandayı dile getirmeye başlamışlardır. FP karşıtlarının söylemleri, FP’nin söylemlerinden daha fazla etki doğurmuştur. Bu etki de seçim sonuçlarında kendini göstermiştir. Zira seçim sonucuna göre FP, DSP ve MHP’den sonra üçüncü parti olabilmiş ve geçerli oyların %15,4’ünü alabilmiştir (Çakır, 2013: 775).

Seçim sonuçlarının kesinleşmesinin ardından FP Mecliste ilk krizini yemin töreninde yaşamıştır. 2 Mayıs 1999’da TBMM’deki yemin töreninde İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı’nın Genel Kurul’a başörtüsüyle girmesi siyasi partiler arasında anlaşmazlıklara yol açmış ve bu olay bir krize dönüşmüştür. Bu kriz FP’nin selefleri ile aynı kaderi yaşama yani kapatılma tehlikesini doğurmuştur.

7 Mayıs’ta Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş bu kez FP hakkında RP ile benzer gerekçelerle kapatma davası açmıştır. Kapatma davasına FP’nin RP’nin devamı olduğu iddiası da eklenmiştir. Bunun için FP milletvekillerinin Erbakan ile ilişkileri, kendisini ziyaretleri, Erbakan ile ilgili olağan kongrede sloganlar atılması gerekçe gösterilmiştir. Savaş’ın Anayasa Mahkemesi’ne sunduğu iddianame FP ile ilgili ağır itham ve hakaretler içermekteydi (Bağce, 2019: 287-288).

Recai Kutan’ın FP’nin bir grup toplantısında yaptığı konuşma, kapatma davası dışında FP’nin uğraştığı bir konu olmuştur. Kutan bu konuşmasında Hizbullah konusunda orduyu suçlamıştır. Bu suçlama üzerine Genelkurmay Genel Sekreterliği, FP ile ilgili ordunun tüm duygu ve düşüncelerini açıkça ortaya koyan bir bildiri yayınlamıştır. FP, bu

bildirinin ardından, ordu ile buzları eritmek için birçok teşebbüste bulunmuştur. Çünkü FP ordu ile herhangi bir konuda karşı karşıya gelmenin kendisi için tehlikeli bir durum olduğunun bilincinde olmuştur. Bununla birlikte FP, ordu ile gerilim yaşamaya da alışkındı. Çünkü daha önce de FP ile ordu arasında benzer gerilimler yaşanmıştı. Seçimlerin öncesinde Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir'e FP'nin aktif bir politika izleyemediği halde, seçimlerde birinci parti olma ihtimalinin olduğu söylenmiş ve bu konuyla ilgili görüşleri sorulmuştur. Burada Bir, "FP'nin hala birinci parti, irticanın da birinci tehdit olduğu" yanıtını vermiştir. Bu açıklamaya istinaden Kutun, "sandıktan çıkana razı olmak zorunda oldukları, kimsenin Cumhuriyeti kendi emelleri için kullanmaması ve topluma biçtiği elbiseyi giydirmeye çalışmaması gerektiği" şeklinde oldukça sert ve orduyu hedef alan bir açıklama yapmıştır. Ordunun genel olarak siyaset daha özelde ise FP üzerindeki bu baskıcı tutumu devam etmiştir. Bu sebeple FP başta olmak üzere ordunun baskısından ve siyasete müdahil olmasından bıkan kesimler, 28 Şubat'taki komuta kademesinin bir an önce değişmesini istemişlerdir. Nihayet 1998 yılının Ağustos ayında, Yüksek Askeri Şura (YAS) toplantısı yapılmıştır. Toplantı sonunda yeni atanan Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu, toplumda ordunun üst kademesindeki değişimle ordunun siyasi hayata daha az müdahale edileceği yönündeki beklentileri boşa çıkaracak bir açıklama yapmıştır. Kıvrıkoğlu'nun açıklamaları arasında sonradan sloganlaşacak olan "28 Şubat süreci gerekirse bin yıl sürer" sözü ordunun FP'ye bakışının değişmediği göstermiştir (Karaalioğlu, 2001: 38-39, 102).

Ordunun FP'ye karşı değişmeyen tavrına rağmen, Fazilet Partisi ise Milli Görüşün basit bir uzantısı olmadığını ifade etmekte, merkez sağın içinde bulunduğu krizden hareketle, tüm sağı toparlamayı amaçlamaktaydı. Nitekim FP lideri Recai Kutun, "Türkiye'nin vizyonunu demokratikleşme-sivilleşme doğrultusunda değiştirme başarısı gösteren ve her türlü engellemelere rağmen demokratik açılımlara kapı aralayan Turgut Özal'ın misyonunun da FP'de varlığını sürdürdüğünü" söylemekteydi (Çalmuk, 2005: 572).

FP Genel Başkanı Recai Kutun, partisinin RP'den farklı bir parti olduğunu, Milli Görüş'e yakınlığı ile bilinen pro-İslamist televizyon kanalı Kanal 7'de yaptığı bir programda ifade etmiştir. Bu programda genel başkan Kutun; "FP'nin birincil hedefinin Adil Düzen'i kurmak olmadığı, insan hakları, siyasi özgürlük ve Türkiye'de özgürlük"

olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kutan, “geçmiş tecrübelerinden demokrasinin öncelikli olduğu ve onsuz hiçbir şeyin başarılamayacağı” nı da açıklamıştır (Küçükcan, 2003: 497).

Fazilet Partisi'nin Milli Görüşün diğer partilerinden farklı olacağı parti programında da ortaya konulmuştur. Parti Kalkınma Programı (1998:1)'nda, Atatürk ilke devrimlerinin anayasada ifadesini bulduğu demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti anlayışı içinde; gerçek demokrasiye, en geniş anlamda insan hak ve özgürlüklerinin en geniş ve kâmil manada imkân sağlamak, dili din, mezhep, meşrep ve ırk ayrımı gözetmeksizin ulusal birlik ve beraberliği temin ederek barış içinde yaşamak, ülkemizde haksızlığı, adaletsizliği, çifte standardı, yolsuzluğu, insanlara zulmü ve baskıyı kaldırarak, dürüst, temiz, adaletli, güvenilir ve millete hizmeti esas alan bir devlet yönetimi tesis etmek amaçlarına yer vermiştir.

FP politik olarak RP'den daha farklı bir yol izleme çabasında olmuştur. Kendi tabanından gelen talepleri formüle ederken ciddi gerilimler taşıyan zıtlıkları ve çelişkileri yeniden üretme yoluna gitmiştir. Fakat ürettiği karşıtlıkları, sistemin hegemonik söylemi olan Atatürkçülük ve laiklikle bağlantılı şekilde kurmaktan daha çok insan hakları, demokrasi ve özgürlükler gibi dünya siyasetinde de geçerli, evrensel söylemler ile ilişkilendirmek için uğraşmıştır. Böylece RP'nin kapatılma sürecinde ve FP'nin kurulma sürecinde reddettiği AB'nin ahlaki ve siyasi talepleri, kendisini hukuk dışı ilan eden, onlara göre “laikçi” sistemin temsilcileriyle mücadelede kullanılacak önemli bir argüman olarak benimsemiştir (Dursun, 2004: 7). Özetle, RP'den sonra Milli Görüşün temsilcisi olan FP, selefinden farklı bir şekilde, özellikle de varlığını güvence altına almak çabasıyla Batı ile bütünleşme taraftarı, liberal ekonomi yanlısı ve demokratik hukuk devletini savunan bir parti gibi görünmek amacıyla yoğun bir çaba sarf etmiştir (Okutan, 2006: 317).

FP, ekonomik açıdan da RP'den oldukça farklı bir bakış açısı içinde olmuştur. Bu farklılık FP'nin programında da açık bir şekilde görülmektedir. FP'nin Parti Programı'nda, devletin aşamalı bir şekilde, imkânlar ölçüsünde, ekonomik hayattan, ticari ve sınai faaliyetlerden çekilmesi, devletin yerine bu alanlarda özel sektör kuruluşlarının ikame edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Devletin yalnızca asli fonksiyonları olan adalet, güvenlik, sağlık, eğitim ve altyapı gibi tam kamusal ve yarı kamusal mal ve hizmetlerin üretilmesinden sorumlu olması yeterli görülmüştür. Ayrıca devletin düzenleyici, denetleyici ve yol gösterici olarak özel teşebbüsün gelişebilmesi için

serbest piyasa ekonomisine ve tam rekabet ortamına olanak sağlanması beklenmektedir (Fazilet Partisi, 1998: 15-16). Tüm bunlara bakarak FP'nin minimal bir devlet anlayışına sahip olduğu söylenebilir.

FP her ne kadar siyasette RP'den ayrı bir yol izlediğini ortaya koysa da özde İslami çizgide politika üreten bir parti olmaktan vazgeçmemiştir. Bu durum özellikle desteklediği kitlesel eylemlerde net bir şekilde görülmüştür.

FP'nin Milli Görüşün ve RP'nin yolunu takip ettiğini gösteren en önemli hareketi 11 Ekim 1998'te yapılan "özgürlük zinciri" eylemine verdiği büyük destek olmuştur. Bu eylem, 28 Şubat 1997 tarihli MGK kararlarının ardından uygulamaya geçirilen insan haklarına aykırı, başörtüsü yasaklarına karşı, inanç ve düşünce özgürlüğü temelinde ele alınabilecek tepkisel bir sembol eylem biçimidir. "İnanca ve düşünceye özgürlük için el ele" sloganıyla hayat bulan binlerce insanın el ele tutuşmasından başka herhangi bir hakaret veya tutum içermeyen bu eylem biçimi, Fazilet Partisi haricindeki dönemin diğer partilerinden ve hükümetinden destek görememiştir. Parti kapatmalarının olduğu ve siyasi yasaklıların söz konusu olduğu bu süreçte tam anlamıyla demokrasi katliamı yaşanırken ve öğrenciler okullara alınmayıp en temel hakları olan eğitim haklarından mahrum bırakılmışken Milli Görüş dışındaki diğer sivil veya siyasi hareketlerden bir destek bulamamıştır. Yine bu süreçte her Cuma namazından sonra hemen hemen her ilde cami cemaati bu siyasi yasakları, eğitim yasaklarını ve parti kapatmalarını protesto etmiştir. Ancak bu protestolara izin verilmemiş yüzlerce kişi gözaltına alınmıştır (Tecim, 2017: 481). Tüm bu yaşananlar partinin her üyesi tarafından farklı yorumlanmıştır. Bu da parti içinde farklı seslerin çıkmasına sebep olmuştur.

Milli Görüşte, 28 Şubat müdahalesi ile bir çözülme süreci yaşanmıştır. Bu çözülme özellikle FP'nin 14 Mayıs 2000 tarihindeki kongresi yaklaştıkça daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Milli Görüş tarihinde ilk defa bir kongrede aynı anda iki genel başkan adayının çıkması, bu çözülmenin en büyük göstergesi olmuştur. Çünkü o güne kadar yapılan tüm Milli Görüş partileri kongrelerinde genel başkanlık için tek aday çıkmıştır. FP'nin kongresinde ise yenilikçilerin aday gösterdiği Bülent Arınç, Erbakan'ın desteklediği ve kendisinin vekili olarak Milli Görüş camiasına kabul ettirdiği Recai Kutan'ın karşısına genel başkan adayı olarak çıkmıştır. Fakat Bülent Arınç, bir süre sonra, Abdullah Gül'ün de FP genel başkanlığı için adaylığını açıklamasıyla, onun lehine genel başkanlık yarışından çekilmiştir. Kongrenin sonunda Kutan ve listesi 633, Gül ve onu

destekleyen yenilikçiler 521 oy almıştır. Yenilikçilerin ve adayının, iki ay gibi kısa bir sürede Erbakan'ın bütün engellemelerine, genel merkez imkânlarından hiçbir şekilde yararlanamamalarına, haklarında çıkarılan bir dizi karalamaya karşın aldığı bu yüksek oy oldukça şaşırtıcı olmuştur. Dolayısıyla her ne kadar seçimi Erbakan'ın desteklediği Kutan kazansa da, onlara muhalif olanların aldıkları bu yüksek oy, Milli Görüşte hiçbir şeyin artık eskisi gibi olmayacağı gerçeğini ortaya koymuştur. Ne var ki tüzük değişikliğiyle 50 kişilik Genel İdare Kurulu'na sadece gelenekçiler girebildiği için, yenilikçiler parti yönetiminde hiçbir şekilde temsil edilememişlerdir. Uzun süre yok sayılmaya çalışılan iç mücadele böylece meşrulaşmıştır. Yenilikçiler parti kongresinden büyük bir moralle çıkmışlardır. Kongrenin hemen ardından bu moralle yeniden harekete geçmişlerdir. Siyasi yasağı nedeniyle genel başkanlığa aday olamayan, Milli Görüş içinde önemli bir isim olan, Recep Tayyip Erdoğan'ın etrafında yeniden bir araya gelmişlerdir. Recep Tayyip Erdoğan'ı gerçek liderleri olarak gören yenilikçiler, artık Milli Görüşten kopmanın hazırlıkları içine girmişlerdir (Çakır, 2013: 776). Bu durum da parti dışındaki çevrelerce Milli Görüşte “çatlak” olarak yorumlanmıştır. Parti içinde yaşanan bu “çatlak” FP'nin parti içi bir muhalefet söz konusu olduğunda takınacağı tavrı da açık bir şekilde göstermektedir. Zira FP'de Türk siyasal hayatındaki pek çok parti gibi parti içi muhalefete olumlu yaklaşmayarak, muhalif isimleri partinin önemli organlarından dışlama yoluna gitmiştir.

Milli Görüşün meşruiyetinin dayandığı temel ve geleneği göz önünde bulundurulduğunda “yenilikçi” grubun ne kadar cesur bir teşebbüste bulunduğu daha net anlaşılmaktadır. Çünkü “yenilikçi” grubun “serbest iradeye dayalı yarış talebi” yaklaşık olarak otuz yıllık bir tarihi olan Milli Görüşün ne kadar büyük bir kırılmaya uğradığını göstermiştir (Bulaç, 2009: 548). FP'nin kongresinin ardından “yenilikçi”ler, artık yalnızca, kendilerini siyasi sahneden uzaklaştırmaya çalışan “karşı kitlenin” varlığı üzerinden siyaset yaparak bir sonuca veya başarıya ulaşamayacaklarını anlamışlardı. Buna paralel olarak Milli Görüşün, geçmişte siyasi hayata ilişkin yapmış olduğu hatalarında farkında olmuşlardır. Dolayısıyla “yenilikçi” grup Milli Görüşün hatalarının sorgulanması gerektiğini, yaptığı hataların kendileri tarafından da yapılmaması için gereken önlemlerin alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu bağlamda “yenilikçiler” demokratik, liberal, sistemle uyumlu, hukuki ve Batı eksenli politikalara yönelmeyi tercih etmişlerdir (Tekin, 2004: 53).

FP kongresinde ve sonrasında yaşanan olaylar, partiye karşı örgütlü bir muhalefet yürüten “yenilikçiler”in parti içinde istedikleri siyaseti yürütemeyecekleri anlaşılmıştır. Bu sebeple FP’den ayrılarak farklı oluşumlar kurma niyetinde olmuşlardır. Fakat buna gerek kalmadan, Anayasa Mahkemesi tarafından 15 Aralık 2000 tarihinde FP’nin kapatılmasına karar verilmiştir (Akdoğan, 2005: 624). Bu kapatma kararı neticesinde kapatılan FP’nin yerine Milli Görüşten iki yen ve ayrı parti ortaya çıkmıştır. 28 Şubat sürecindeki yenilgiyi mevzi kayıp olarak niteleyen İslamcı kesimler, farklı kurumlar altında örgütlenmeye, FP’nin ardından Saadet Partisi (SP)’ni kurarak Milli Görüşte siyaset yapmaya devam edenler olmuştur. Bir de toplumda, “ne zaman iktidara gelseler engellenecekler” şeklinde yaratılan algıya, yaşanan sorunların İslamcılığın “ideolojik” yenilgisine dayandığı tespitini yapanlar da eklenince, farklı bir çatı altında daha popüler örgütlenmelere gitmeyi tercih edenler ve Milli Görüş içinde sivrilen “Yenilikçiler” Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)’nin kuruluş sürecinde yer almıştır (Yılmaz, 2005: 615).

Kısa siyasi hayatı bu şekilde özetlenebilen FP’nin genel amaçları incelendiğinde, “gerçek demokrasiye, en geniş anlamda insan hak ve özgürlüklerine, millet iradesinin üstünlüğüne inanmak; düşünce ve ifade, din ve vicdan ile hür teşebbüs özgürlüklerinin en geniş ve tam manada kullanımına olanak sağlamak” olarak ifade edilmiştir. Bunun yanında parti programında ayrıca “ülkedeki haksızlığı, adaletsizliği, çifte standardı, yolsuzluğu, insanlara zulmü ve baskıyı kaldırarak, dürüst, temiz, adaletli, güvenilir ve millete hizmeti esas alan bir devlet yönetimini tesis etmek...” (Fazilet Partisi, 1998: 3) şeklinde insan haklarının ve demokrasinin ön planda tutulduğu, liberal değerlerin savunulduğu bir söylemin hâkim olduğu görülmektedir. Liberal değerleri benimsemesinde parti programı kadar, FP’nin üst düzey kurmaylarının bazılarının ANAP’lı yöneticiler olmasının da ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Bu yönüyle de FP liberal değerlere bakış açısından da RP’den ayrılmaktadır (Poyraz, 2010: 326). FP’nin RP’den farklı bir profil çizmesinde genel başkan Recai Kutan’ın da etkisi bulunmaktadır. Zira Kutan, liberal düşünceye sahiptir. Hem ekonomik hem de siyasi olarak liberalizmi savunduğunu dile getirmiştir. Ekonomik olarak kendisinin daima hür teşebbüsü, yabancı sermaye girişini, dışa açılmayı savunduğunu açıklamıştır (Akyol, Milliyet, 12.08.1999).

Recai Kutan, Milli Görüşün muhalefet anlayışına “hak” ölçülerinde bir çerçeve çizmiştir. Ona göre Milli Görüş milletin inancını, tarihini, kültürünü, örf ve adetlerini temsil eden bir düzendir. Dolayısıyla tenkit edilemez (Kişisel Görüşme, 25.08.2022).

Kutan, Erbakan'dan sonra Milli Görüşün muhalefet anlayışında bir değişiklik olmadığını düşünmektedir. Zira Milli Görüş şahıslara bağlı bir düşünce sistemi değildir. Hak ne diyorsa yolunu ona göre belirlediği için, kurulduğu gündeki düşünce ve anlayışlarını aynen devam ettirmektedir (Kişisel Görüşme, 25.08.2022).

FP içinde başlayan “yenilikçiler”in parti içi muhalefetini ise dış güçler tarafından partinin yanlış istikamete çevrilme çabası olarak yorumlamaktadır. Dolayısıyla bunu bir parti içi muhalefetten daha çok dış bir müdahale olarak kabul etmektedir (Kişisel Görüşme, 25.08.2022).

4.3.1.5. Saadet Partisi

Fazilet Partisi 15 Aralık 2000 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Milli Görüş tarihi açısından bu kapatılma ilk değildir. Bu sebeple bir an önce yeni bir parti kurulmalıydı. Fakat öncekilerden farklı olarak bu defa iki yeni parti kurulmuştur. Bunlardan biri Milli Görüşün tek temsilcisi olduğunu iddia eden ve Erbakan tarafından da desteklenen, kapatılan Fazilet Partisi genel başkanı Recai Kutan'ın liderliğinde kurulan Saadet Partisi (SP)'dir. Saadet Partisi 20 Temmuz 2001 tarihinde kurulmuştur. FP'nin devamı olarak kurulan SP'de 135 kurucu üye bulunmaktaydı. Bu üyelere 51'i ise aktif olarak milletvekilliği devam eden isimlerden oluşmaktaydı. Ayrıca yeni partinin kurmaylarından 48'i de önceden milletvekilliği yapmış isimlerdi. Son olarak, 10 kişi de kapatılan FP'nin il başkanlarında oluşmaktaydı. SP'nin kurucular kurulunun bu kadar kalabalık olmasının amacı, yalnızca kendisinin Milli Görüşün devamı ve temsilcisi olduğu izlenimini tabanına ve onu destekleyenlere vermektir. Özellikle FP'den ayrılarak yeni bir parti kurmayı hedefleyen “yenilikçiler”e ve onu destekleyecekleri, Milli Görüşün tek temsilcisinin, SP oluşu imajının verilmesi önemli olmuştur (Şentürk, 2011: 520).

Saadet Partisi'nin Kurucu Genel Başkanlığı'nı üstlenen Kutan, 11 Mayıs 2003'te Genel Başkanlığı Erbakan'a bırakmış, ancak Erbakan Yargıtay Cumhuriyet Savcılığı'nın itirazı üzerine 30 Ocak 2004 tarihinde görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Kutan yeniden görevi üstlenmiş, 26 Ekim 2008'de yapılan kongrede ise Genel Başkanlığı Numan Kurtulmuş'a bırakmıştır. Ancak Numan Kurtulmuş 1 Ekim 2010 tarihinde partiden istifa ederek Halkın Sesi Partisi'ni (Has Parti) kurmuştur. Bunun üzerine, Erbakan hayli ilerlemiş yaşına ve sağlık sorunlarına rağmen parti içi dengeleri

sağlamak ve partiye yön çizmek üzere yeniden Genel Başkanlık görevini üstlenmiş; vefat ettiği 27 Şubat 2011 gününe kadar, kısa bir süre de olsa, bu görevi sürdürmüştür (Bağcı, 2019: 299). Numan Kurtulmuş'un partiden istifası ve yeni bir parti kuması bir hayli olaylı olmuştur.

Numan Kurtulmuş'un parti içi muhalefeti, 11 Temmuz 2010 tarihinde yapılan ve Milli Görüş'te çokta görülmemiş bir şekilde olaylı geçen kongresinde görülmüştür. 26 Ekim 2008 tarihinde Numan Kurtulmuş, SP kongresinde 946 delegenin 924'ünün oyunu almış ve SP'nin yeni genel başkanı olmuştur (Dünya, 27.10.2008). 2 yıl sonra, 2010 yılında yapılan SP kongresinde ise Milli Görüş'ün kurucu lideri Necmettin Erbakan ile Numan Kurtulmuş, kongre sonrası oluşturulacak yeni yönetim kurulu listesi ile ilgili farklı görüş ve düşüncelere sahip olmuşlardır. Çünkü Erbakan'ın hazırladığı yeşil listede Milli Görüş'ün eski ve tecrübeli isimleri yer alırken, Kurtulmuş'un önerdiği beyaz listede ise yeni yüzler ve yeni isimlere yer verilmiştir. Bu durum Numan Kurtulmuş'a delegenin de tepkisini koymasına yol açmıştır. Bu sebeple Kurtulmuş Kongrede, 1250 delegenin yalnızca 310'unu almıştır. Kongrede Erbakan'ın Milli Görüş'ün önemli isimlerine yer verdiği yeşil liste ile Numan Kurtulmuş'un harekete yeni isimleri dâhil ettiği beyaz liste yarışmıştır. Milli Görüş için böylesi büyük bir farklılıktan dolayı kongrede iki liste arasında büyük tartışmalar çıkmıştır. Milli Görüş'ün kurucusu Erbakan'ı destekleyen bir grup kongrede kürsüyü işgal etmiş ve "Hocaya sadakat şerefimizdir!", "Hocayı seven oy kullanmasın!" şeklinde sloganlar atmıştır (Hürriyet, 11.07.2010). Oldukça olaylı geçen kongre sonuçlanamamış ve yeni bir kongre yapılması fikri gündeme gelmiştir. Fakat yeni kongre yapıncaya kadar da olaylar durulmamıştır. Zira 21 Ağustos 2010 tarihinde Erbakan'a muhalif olan İstanbul İl Başkanlığı'nın ramazan ayı dolayısıyla düzenlediği iftar programı, Erbakan destekçisi 50-60 kişilik bir grup tarafından basılmıştır. Burada Erbakan lehine sloganlar atılmıştır. Grubun eylemleri devam ederken okunan Kur'an-ı Kerim yarıda kesilmek zorunda kalmıştır. Grubun asıl hedefi iftar programında bulunan Numan Kurtulmuş'tu. Kurtulmuş olayların daha fazla büyümesini engellemek için programın yapıldığı salondan ayrılmak zorunda kalmıştır (Haber7, 22.08.2010).

Yeni kongre kararının alınması kolay olmamıştır. Özellikle Numan Kurtulmuş ve destekçileri yeni bir kongre yapılması için yoğun çaba harcamışlardır. Bu sebeple delegelerden imza toplamışlardır. Kongrenin yenilenmesi amacıyla toplanan imzalar

genel merkeze sunulsa da olumlu bir cevap alınmamıştır. Bunun üzerine mahkeme süreci başlamıştır. Kongrenin yenilenmesini talep eden partililerin başvurusu neticesinde 22 Eylül 2010 tarihinde Ankara 10. Sulh Hukuk Mahkemesi, Temmuz ayındaki olağan kongrenin geçersiz olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, olağanüstü kongre yapılması amacıyla partiyi bir kayyuma devretmiştir (Cumhuriyet, 22.09.2010). Hem son gelişmeler neticesinde partiye kayyum atanması, hem Erbakan destekçilerinin kendisine fiziki saldırıya varan eylemlerde bulunması Numan Kurtulmuş'un Saadet Partisi'nden istifa etmesine yol açmıştır. İstifa ederken de Erbakan'a eleştirilerini sıralamaktan da geri durmamıştır. Milli Görüşün Erbakan'ı kastederek ilkelere değil, şahıslara bağlı bir hareket haline geldiğini vurgulamış ve bu sebeple de Saadet Partisi'nde siyaset yapmanın imkânsız olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kurtulmuş, siyasi olarak yeni bir yola girdiğini de ilan ederek alternatif yeni bir parti kuracağını ilk sinyallerini de vermiştir (Hürriyet, 01.10.2010). Çok geçmeden de 1 Kasım 2010 tarihinde Numan Kurtulmuş'un liderliğinde Halkın Sesi Partisi (Has Parti) kurulmuştur. Kuruluşunun ardından da ilk yapılan 12 Haziran 2011 tarihinde yapılan genel seçimlerde seçimlerinde %0,77 oranında oy almıştır. Siyasette istediği başarıyı yakalayamayan Has Parti, 19 Eylül 2012 tarihinde olağanüstü bir kongre yaparak fesih kararı almıştır (Takvim, 19.09.2012). Partinin kapatma kararı almasının ardından Numan Kurtulmuş ve birçok Has Partili siyaseti bırakmamıştır. 22 Eylül 2012 tarihinden AK Parti'ye katılma kararı almışlardır (Habertürk, 22.09.2012).

Numan Kurtulmuş Saadet Partisi'ndeki parti içi muhalefetinden sonra, Has Parti'de de AK Parti'ye karşı muhalif söylemlerde bulunmuştur. AK Parti'nin siyaset tarzı, benimsediği ekonomi modeli ve dış politika anlayışı Kurtulmuş'un muhalif olduğu konuların başında gelmiştir.

Numan Kurtulmuş'tan sonra sembolikte olsa genel başkanlık koltuğuna yeniden Necmettin Erbakan oturmuştur. Erbakan'ın vefatından sonra, 5 Mart 2011 tarihinde Mustafa Kamalak Saadet Partisi'nin yeni genel başkanı olmuştur. Mustafa Kamalak 30 Ekim 2016 tarihine kadar genel başkanlık görevini devam ettirmiş, bu tarihten sonra da halen Saadet Partisi'nin genel başkan olan Temel Karamollaoğlu'na görevi bırakmıştır.

Mustafa Kamalak'ın muhalefet anlayışı incelendiğinde, ılımlı ve yol gösterici bir tavrı tercih ettiği görülmektedir. Muhalefetin bilinen "karşı çıkma" tanımının aksine

rehberlik edici bir anlayışı benimsemektedir. Hatta Suriye’de Beşar Esad ile yaptığı bir görüşme esnasında kendisine muhalefetten korkmaması gerektiğini bunun yerine muhalefeti teşvik etmesinin daha doğru olacağını, muhalefetsiz bir iktidarın yanlışlar yapmaya yatkın olduğunu ve bu yapılan yanlışları da görmeyeceğini ifade ettiğini belirtmektedir. Kamalak, Erbakan’dan da referans alarak kendisinin ve Milli Görüşün muhalefet anlayışını vatandaşın huzurunu, refahını ve adil düzeni tesis etmek için doğru yolu gösterici olarak değerlendirmektedir. Kendisinin ve Milli Görüş taraftarlarının kişisel ikballeri için vatandaşın aleyhine davranmayacaklarını belirtmektedir (Kişisel Görüşme, 02.06.2022).

Mustafa Kamalak, Erbakan’ın ardından Milli Görüşün muhalefet anlayışında bir değişiklik olmadığını, tıpkı onun gibi kapsayıcı, yol gösterici ve ılımlı tavrın devam ettirildiğinin de altını çizmektedir (Kişisel Görüşme, 02.06.2022).

Fazilet Partisi’ndeki “yenilikçiler”in parti içi muhalefeti dış güçlerin, Siyonizm’in ve küresel emperyalizmin bir kışkırtması olarak görmektedir. Kamalak böylesi bir parti içi muhalefeti de sert biçimde eleştirmektedir (Kişisel Görüşme, 02.06.2022).

Mustafa Kamalak’ın ardından genel başkan olan Temel Karamollaoğlu’nun muhalefet anlayışı incelendiğinde ise hali hazırda Saadet Partisi’nin genel başkanı olduğu için iktidara karşı aktif bir muhalefet izlediği görülmektedir. Özellikle düzenli olarak yaptığı basın toplantılarında ve katıldığı televizyon programlarında muhalefet anlayışını ortaya koymaktadır. Muhalefeti iktidar ile aynı düşüncelere sahip olmayan kişilerin bir araya gelerek oluşturduğu siyasi bir alan olarak görmektedir. Parlamento dışında da muhalefetin var olabileceğini ancak o zaman da tercihlerin ve son kararların yine siyasiler tarafından verileceğini düşünmektedir (Kişisel Görüşme, 31.03.2022).

Karamollaoğlu’nun yapıcı-yumuşak bir muhalefet anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca muhalefeti sırf iktidara karşı popülist bir söylem geliştirmek için değil, Milli Görüşün temel fikirlerini topluma sunmak ve insanların refahını artırmak için bir araç olarak görmektedir. Ayrıca şiddete başvuran bir muhalefet yolunu hiçbir zaman benimsemeyeceklerini belirtmektedir. Çünkü bunun en başta İslamiyet’te yeri olmadığını ifade etmektedir (Kişisel Görüşme, 31.03.2022).

Son olarak Temel Karamollaoğlu Erbakan'ın vefatından sonra Milli Görüşün muhalefet anlayışında bir değişiklik olmadığını, onun 28 Şubat'tan sonraki politikalarının aynen devam ettirildiğini belirtmektedir (Kişisel Görüşme, 31.03.2022).

Genel hatlarıyla Saadet Partisi AK Parti iktidarlarına yönelik eleştirileri üç başlıkta toplanabilir. Bunlardan ilki AK Parti dış politikasının genel çerçevesine dairdir. ABD, İsrail, AB ile ilişkiler, Suriye, Irak ya da Filistin konusunda AK Parti iktidarının izlediği siyaset mütemadiyen eleştiri yağmuruna tutulmuş ve Milli Görüş çizgisinden uzaklaştıkça Türkiye'deki iktidarın Batı'nın her dediğini yapan bir noktaya geldiği Saadet kadrolarınca defaatle vurgulanmıştır. Saadet tarafından AK Parti hükümetlerine ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın izlediği politikalara yönelik eleştirilerin ikinci odağı ise genel itibarıyla ekonomiye dairdir. Erbakan'ın Adil Düzen vurgusu ve faiz karşıtlığı tüm kesimlerce bilinmektedir. Saadet Partisi de buradan hareketle iktidarın ekonomi politikalarını faiz sistemine bağımlılık üzerinden eleştirerek ülkede gerçek anlamda refahın sadece Adil Düzen yaklaşımıyla sağlanabileceğini iddia etmişlerdir. Erbakan'ın Türk siyasal hayatına rengini katarken üzerinde durduğu en önemli meselelerden birisi de “önce ahlak ve maneviyat” söylemiydi. Milli Görüş geleneğinin tüm partilerinin temel şiarı olan bu vurgu, Saadet mensuplarının da uzun yıllar boyunca AK Parti'nin izlediği politikalara dair eleştirilerde temel başlıklardan bir diğeri idi (Mercan, 2023).

4.4. Yeni Bir Alternatif Olarak Yeniden Refah Partisi

Saadet Partisi'nin 2001'de kuruluşunun ardından parti bünyesinde hareketin siyasi, iktisadi ve toplumsal alana yönelik ana yaklaşımına ek olarak bir de Erbakan'a ve Milli Görüş davasına sadakat zemininde bir okuma biçimi zamanla yerleşik hale gelmiştir. Bu bağlamda Saadet Partisi'nin, AK Parti iktidarının dış politikasına, ekonomideki öncelikli stratejisine ya da toplumsal konulara yönelik çıkarılan kanun ve hayata geçirilen uygulamalara yönelik eleştirilerinde davayı bırakmaktan kaynaklanan bir savrulma söylemi öne çıkmıştır (Mercan, 2022). Bu savrulma Saadet Partisi'nin kendi içinden iki ayrı parti çıkarmıştır. Bunlardan ilki 2010 yılında parti içi muhalefet neticesinde Numan Kurtulmuş tarafından Halkın Sesi Partisi (Has Parti)'dir. Siyasi hayatına iki yıl kadar devam edebilen Has Parti 2012 yılında Ak Parti'ye eklemlenmiştir. Partinin kurucusu Kurtulmuş Ak Parti'de önemli görevler almıştır. İkinci parti ise kuruluşu nispeten olaylı olan ve Has Parti'den daha fazla ses getiren Yeniden Refah Partisi'dir.

Necmettin Erbakan 27 Şubat 2011’de vefat ettikten sonra 2013 yılı Haziran ayında aile fertleri Erbakan Vakfi’nı kurmuşlardır. Vakfin kurucularından Necmettin Erbakan’ın oğlu Fatih Erbakan Saadet Partisi’nin başına geçmeyi denemiş ancak 4 Mayıs 2014’teki Saadet Partisi 5. Olağan Genel Kurulu’nda Mustafa Kamalak karşısında genel başkanlık yarışını kaybetmişti. Bunun üzerine yeni bir oluşum kurma çalışmalarına başlanmıştır. Nihayetinde 23 Kasım 2018’de Fatih Erbakan’ın genel başkanlığında Yeniden Refah Partisi kurulmuştur. Yeniden Refah Partisi kendisini Milli Görüşün tek temsilcisi olarak görmektedir.

Fatih Erbakan, Yeniden Refah Partisi’nin kuruluşuna dair yaptığı bir konuşmada “Artık vakit tamam” diyerek partisinin kurulduğunu beyan etmiştir. Erbakan’ın konuşmasında, babası Necmettin Erbakan’ın aksine AK Parti’ye karşı sert bir muhalif çizgi izlemeyecekleri mesajını vermesi dikkat çekici olmuştur. Erbakan, özetle, “Yeniden Refah Partisi olarak bizler, kavga etmek, çatışmak, cezalandırmak, yıkmak için gelmiyoruz. Bizler, bugüne kadar yapılan bütün hayırlı hizmetlere teşekkür etmek, bu hayırlı hizmetleri yapanları tebrik etmek, yapılan hizmetleri görmek ve takdir etmek için geliyoruz” ifadelerini kullanmıştır. Ayrıca Fatih Erbakan aynı konuşmasında partisinin kuruluşu ve izleyeceği muhalefet yolu ile alakalı olarak “eksikleri tamamlamak, eksik yapılanları sonlandırma için geliyoruz. Yanlışları doğrusunu ortaya koyarak düzeltmek için geliyoruz. Yapılan hizmetlere teşekkür edeceğiz, takdir ve tebrik edeceğiz, eksikleri tamamlayacağız, yanlışları da devamıza, istikametimize uygun doğrularla düzelteceğiz” şeklinde açıklama yapmıştır (Yazıcıoğlu, VOA, 2018).

Yeniden Refah Partisi, 14 Mayıs 2023 tarihinde yapılan genel seçimlere tek başına katılma kararı almakla birlikte, aynı anda yapılacak Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde genel başkan Fatih Erbakan’ı Cumhurbaşkanı adayı olarak göstermiştir. Ancak seçimlerden bir süre önce, Mart ayında, AK Parti ve Recep Tayyip Erdoğan lehine çekilme kararı almış ve Cumhur İttifakına katılmışlardır.

Yeniden Refah Partisi’nin de muhalefet anlayışı ele alındığında Milli Görüşün öteki partilerinden farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Partinin yetkili isimleri ile muhalefet üzerine yapılan kişisel görüşmelerde, her ne kadar diğer partileri Milli Görüşün temsilcisi olarak kabul etmese de muhalefet konusunda, bir bütün olarak Milli Görüşün anlayışının aynı olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira muhalefetin sadece oy kaygısı güderek, gündelik

siyaset malzemesi yapılmayacak kadar önemli bir konu olduğunu, bu sebeple de kim tarafından yapılırsa yapılsın hakka ve Adil Düzene hizmet eden her türlü uygulamayı desteklediklerini, bunun dışındaki uygulamalara ise muhalif olduklarını beyan etmişlerdir (Kişisel Görüşme, 11.08.2023). Yeniden Refah Partisi'nin, iktidardan daha çok, aynı kaynaktan geldiği Saadet Partisi'ne muhalefeti göze çarpmaktadır. Özellikle seçimlerde CHP'nin de içinde yer aldığı Millet İttifakı'nda Saadet Partisi'nin yer alması Yeniden Refah Partisi'nin tepkisini çekmiş ve buna yönelik eleştirilerde bulunmuştur.

4.5. Milli Görüşün Muhalefet Yöntemleri ve Kaynakları

Milli Görüşün önemli referans kaynaklarından biri olan İslamiyet, hayatı ve hayatın içindekilerini, sınanma aracı kabul etmektedir. Gücün, devletin ve dolayısıyla siyasetin amaç değil, araç kabul edildiği bir düşünceye dayanan Milli Görüşte tüm bu argümanların sınırlı ve sorumlu kullanımı esastır. Milli Görüş, siyasetin her aşamasını ülkede ve dünyada adaletin tesis edilmesine aracılık edecek bir fırsat olduğuna inanmıştır. Bu inanç, hareketin her türlü imkânsızlık ve olumsuzluk altında siyaset yapma becerisi kazanmasını ve tarihinin her döneminde muhalefette veya iktidarda etkili bir aktör olmasını sağlamıştır. Milli Görüş, siyasetin halkın yanında ve Hakk'ın emrinde olma gibi iki ulvi amaca hizmet için yapılan bir faaliyet olduğunu savunmuştur (Tuncel ve Yılmaz, 2017: 170).

Milli Görüşün siyasal yaşama eklemleme sürecinin başında partinin dayandığı İslamcı kesim partinin söyleminde açıkça ifadesini bulmuştur. Erbakan'ın 1969 seçimleri öncesinde hilafete ilişkin millet isterse her şeyin olacağına yönelik söylemini partinin birinci kongresinde cemaat ve tarikatlarla olan bağlılığını dile getirmesi izlemiştir. Erbakan'ın bu popülist söylemi cemaatlerin devlete yön verme ve devlet adamına yol göstermesinin önünü açacağı düşüncesi ön plana çıkmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Erbakan liderliğindeki Milli Görüş, aşırıya kaçan bir paradigmayı söylemine eklemlemesine rağmen radikal İslamcı kesimlerden farklı olarak demokratik yollarla iktidara gelmenin uğraşı içerisinde olmuştur. Bu uğraş aynı zamanda İslamcı düşünce ve hareketlerin rejime ve siyasete uyum sağlamasının da önünü açmıştır. Milli Görüş partileri değişe bile hareketin misyonu her şeyin üzerinde tutulmuştur.

Milli Görüşün muhalefet ettiği ve değiştirmek istediği yapı esasen Tanzimat dönemi ile başlayan Batılılaşma sürecidir. Cumhuriyetçi-seçkinlerin Osmanlı'nın geri

kalmışlığını sanayileşememe ve dine bağlı kalma olarak gören yorumuna karşı asıl geri kalmışlığın dini hayattan kopuşla geldiğini savunmaktadır. Oysa asıl ihtiyaç Batılılaşma değil muasırlaşmadır (Çalmuk, 2005: 554). Erbakan'ın itiraz ettiği düzene karşı savunduğu “Adil Düzen” ise bunu karşılayan tek programdır. Bu anlamda sömürü ve düşmanlığını yerini alacak olan Adil Düzen; materyalizmin yerine maneviyatçılığı, çatışmanın yerine diyalogu, çifte standardın yerine adaleti, eşitsizliğin yerine eşitliği ve sömürünün yerine iş birliğini koymaktadır. Adil Düzen Milli Görüşün; toplum, ekonomi ve millet nosyonlarına bütüncül bir anlam katmaktadır. Bu anlamda Batı'nın maneviyat ve değerlerden yoksun sistemine karşı muhtevasında gelenek ve değerleri koruyan dini birliği temel alan alternatif bir sistem adil düzenin bir gerekliliğidir. Batı'nın sistemli bir şekilde dizayn ettiği kapitalist kurumlar bu düzeni sağlayamazdı, bunun için alternatif kuruluşlar ile düzen tesisi Erbakan'ın söyleminde popülist bir yer bulmuştur. Batı'nın Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi kapitalist kuruluşlarına karşılık Adil Düzeni sağlayacak yeni kurumlar insanlığa adil bir şekilde hizmet edebilirdi (Erbakan, 2013: 197-212).

Milli Görüş muhalefet anlamında oldukça aktif bir yol izlemiştir. Zira Türkiye'de ilk kez başkanlık sistemini öneren, Adil Ekonomik Düzen prensibiyle Havuz Sistemi gibi çözüm önerileri geliştiren, Ağır Sanayi hamleleriyle kalkınma perspektifi geliştiren, İslam ülkeleri ve halklarıyla yoğun iletişim kurarak ulus-devlet kurgularının ötesine geçen ve bütün bunları da muhalefetteyken yapan bir hareket (Gündoğmuş, 2021) olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Çalışmada siyaset bilimi boyutuyla ele alınmasına karşın muhalefet, sosyal hayatın vazgeçilmez bir olgusudur. Farklı fikirlerin ve düşüncelerin bir arada olduğu sosyal hayatta hiç şüphe yok ki tek düze bir sistem kurmak imkânsızdır. İster toplumun en küçük ama temel yapı taşı olan ailede olsun isterse en kompleks yapıyı oluşturan devletlerde olsun muhalefet, her toplumsal birliktelikte bulunmaktadır.

Farklı fikirlerin ifade edildiği ve farklı düşüncelerin açıklandığı tüm birlikteliklerde sırf bu farklılıklardan dolayı şiddete varan eylemlerin olması esasında muhalefet açısından olağan kabul edilmektedir. Sosyal hayatta her ne kadar eyleme ya da şiddete varmayan muhalefet makbul olsa da, siyaset bilimi açısından ister şiddetle kendini ifade eden aktif ve sert bir muhalif tavır olsun, isterse ılımlı bir yol seçilsin her türlü karşı koyma durumu muhalefet olarak kabul edilmektedir.

Siyasal muhalefet, siyaset biliminin en köklü kavramlarından biridir. Muhalefetten söz edebilmek için muhalif olunan bir iktidar odağının varlığı şarttır. İktidar ile birlikte anlamını bulan muhalefet, demokrasi için de olmazsa olmazdır. Farklı fikir ve düşüncelerin özgür bir şekilde ifade edilmesine olanak sunan demokrasi kavramının gerçekliği muhalefete ne kadar alan tanıdığı ile ölçülebilir. Zira muhalefete izin veren ve imkan tanıyan rejimlerin demokratik, muhalif fikirlere zemin hazırlamayan ve mesafeli duran rejimlerin ise otoriter ya da totaliter olduğu kabul edilmektedir.

Batı siyasal düşüncesinde muhalefet tedrici bir gelişim izlemiştir. Antik Yunan'dan başlayarak iktidarların sınırlandırılması, demokratik düzenin tesis edilmesi ve özgür bir düşünce ortamının oluşturulması Batı siyasetinin temel uğraşı olmuştur. Muhalif hareketlere Batıda erken dönemde rastlanılmasına rağmen kurumsal anlamda bir muhalefetin varlığı 18.yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkmıştır.

Siyaset biliminin önemli kavramlarından biri olan muhalefet, Türk siyasal hayatında Batı'dakinin aksine genel olarak korkulan, tepki ile yaklaşılan bir kavram olmuştur. Bunda siyasi kültürün etkisi bulunmaktadır. Zira demokratik konsolidasyonunu hala tamamlayamamış bir ülke olan Türkiye, muhalefet gibi iktidarı denetleyen ve kontrol

altında tutan ve meclis için fren-denge mekanizması kuran bir kuruma karşı mesafeli olmuştur.

Çok partili hayatı oldukça geç sayılabilecek bir tarihte deneyimleyen Türkiye’de, muhalefete olan bakış açısının da mesafeli olmasını doğal karşılamak gerekmektedir. Çok partili siyasal hayata bile hükümet güdümünde partiler kurularak başlayan, halkta bunlara karşı teveccüh oluşmasıyla hemen kapatılan bir sistemin muhalefete kolay bir şekilde ortam hazırlamayacağı aşikârdır.

Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyete intikal eden siyasi kültür beraberinde pek çok tabu da getirmiştir. Muhalefete olan mesafeli bakış da bu tabulardan biridir. Muhalif fikirler Türk siyasal hayatında bölücülükle suçlanmıştır. Muhalefete böylesine keskin bir bakış açısında, siyasal kültür kadar dini inancın da etkisi bulunmaktadır. İslam inancını benimseyen ve Müslümanların çoğunlukta olduğu bir olarak Türkiye, siyasi bazı tutumlarını İslam’a dayandırmaktadır.

İslamiyet biat kültürünün olduğu bir inançtır. Bu sebeple ilk bakışta İslamiyet’in muhalefete cevaz vermediği düşünülebilir. Ancak İslamiyet muhalefete bazı sınırlar çizerek onay vermektedir. Bu sınırlardan ilki, yapılan muhalefet Allah’a şirk koşmaya varan bir muhalefet olmayacak; ikinci sınırlama ise, Kur’an’ı Kerim’de yer alan hükümlere aykırı bir tutum geliştirilmeyecektir.

Hz. Peygamber zamanında muhalefet örnekleri ile sıklıkla karşılaşmıştır. O’nun bir karar alırken istişare ile alması, istişareden çıkan karara, kendi kararına ters düşse bile uyması muhalefete olan bakışını ortaya koymaktadır. Özetle İslamiyet’te muhalefete izin verilmediği, iktidarın her uygulamasının sorgusuz, sualsiz kabul edileceği düşüncesi doğru değildir. Bunun yerine sadece Allah’a ve kutsal kitap ile indirdiklerine muhalefete izin verilmemiştir.

Kaynağını İslamiyet’ten alan muhafazakâr bir hareket olan Milli Görüşün muhalefeti incelendiğinde ise, İslam’a uygun bir muhalefet anlayışı takip ettiği görülmektedir. Milli Görüş, İslami ilkeleri esas alan bir oluşum olması sebebiyle Türk siyasal hayatında sıklıkla kapatılmalara maruz kalmıştır. Çünkü Milli Görüş partileri irtica yanlısı olarak görülmüştür. Ancak kurulan her yeni Milli Görüş partisi kapatıldığında yerine halk tarafından daha büyük bir destekle yenisi kurulmuştur.

Siyasi serüvenine 1969 yılında Necmettin Erbakan liderliğinde başlayan Milli Görüş Türk siyaseti için önemli bir yapıtaşdır. İslami değerleri referans alması sebebiyle siyasi konjunktürde farklı bir konuma sahip olan Milli Görüş, muhalefet konusunda da İslami ilkeleri referans almıştır. Muhalefet türleri bakımından ele alındığında Milli Görüş, anayasal, yapısal olmayan ve parlamenter bir muhalefet olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda anayasal muhalefet, kuruluşu ve muhalefet tarzı anayasa ve başka yasalara aykırı olmayan muhalefetin anayasal muhalefet olduğu kabul edilmektedir. Muhalefetin yapısal kriteri oldukça geniş kapsamlı olmakla birlikte temel olarak muhalefet ile neyin amaçlandığı ön plana çıkmaktadır. Muhalefet ile sadece hükümeti ya da hükümetin tasvip edilmeyen bir politika ve ya uygulamasını değiştirmek amaçlanıyorsa yapısal olmayan muhalefet söz konusu olmaktadır. Aksine yapısal muhalefet, hükümet değişikliğinden daha çok gerekirse devrimle bile bir sistem değişikliğini gerektirmektedir.

Milli Görüşün kurumsal bir pratiğe dönüştüğü ve siyasi serüveni boyunca çeşitli partilerle varlığını sürekli olarak devam ettirme çabası içinde olması onun anayasal bir muhalefet olduğunu göstermektedir. Sık sık kapatılmalarla karşı karşıya kalmasına rağmen her defasında yasalara uygun şekilde yeni bir parti kurarak yoluna devam etmiştir. Hiçbir zaman yer altına çekilmemiş, mücadelesini çatışmacı bir yolla sürdürmemiştir.

İktidarı hedefleyen bir oluşum olması sebebiyle Milli Görüşün yapısal olmayan bir muhalefet olduğunu ortaya koymaktadır. Milli Görüş TBMM’de bulunduğu her dönemde iktidarı hedeflemiş ve iktidara karşı aktif bir muhalefet izlemiştir. Özellikle mecliste bulunduğu zamanlarda bazı İslami ilkeleri anayasal güvence altına almak ve İslam ile örtüşmeyen uygulamalara son vermek için ciddi bir muhalefete başvurmuştur.

Milli Görüşün mecliste bulunsun ya da bulunmasın her koşulda siyasi partiler aracılığıyla kendini ifade eden bir ideoloji olması onun parlamenter muhalefet yolunu benimsediğini göstermektedir. Seçimlerden istediği sonucu alamadığında bile parlamento dışında kalmış bir siyasi parti olarak varlığını devam ettirmiş ve meclise gireceği günü beklemiştir.

Milli Görüş muhalefet yapma biçimini özellikle ordunun tepkisini çekmemek ve yeniden kapatılma ile karşı karşıya kalmamak için zamana göre yeniden kurgulamıştır. Ancak İslamiyet ile örtüşmeyen hiçbir siyasi uygulamayı da kabul etmemiştir. Bu

bağlamda adil düzeni ve hakça bir yaşamı kurmayı vadeden hiçbir uygulamaya karşı olmamakla birlikte, bunlarla çelişen her türlü politikaya karşı tavrını net bir biçimde ortaya koymuştur. Maddi kalkınma ve manevi gelişimi hedefleyen tüm Milli Görüş partileri bu istikamette bir politika izlemiştir. Mecliste muhalefet partisi görevini üstlendiği zamanlarda da iktidarı, hem iktisadi hem de sosyal gelişimi İslamiyet ile çelişmeyecek şekilde uygulamaları hayata geçirmeye zorlamıştır.

Milli Görüş partilerinin muhalefet anlayışlarını Necmettin Erbakan'ın bir sözü ile özetleyecek olursak “hayra motor, şerre fren olmak” tam anlamıyla muhalefete olan bakışını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, H., (2018), “Türk Siyasal Hayatında Milliyetçi Cephe Hükûmetleri”, *Türk Siyasal Hayatı Osmanlı Modernleşmesinden Günümüze*, ed. Hasan Acar, Nobel Yayınevi, Ankara.
- Ağaoğlu, A., (2018), Serbest Fırka Hatıraları, (3.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ağaoğlu, S., (1992), Demokrat Parti'nin Kuruluşu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F., (1992), Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F., (2010), Bir Kimlik Peşinde Türkiye, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Ahmad, F., (2014), Modern Türkiye'nin Oluşumu, çev. Yavuz Alogan, (13.baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Akal, E., (2008), “Rusya’da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Türkiye’ye Etkileri ve Yansımaları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Akbal, İ., M., Akıncı, “Türkiye’de Siyasal İktidar-Muhalefet İlişkilerinde Muhalefete Tahammülsüzlüğün Aynası: Basın Ve Tasfiyeler”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9/2013, (18), ss.31-50.
- Akdemir, İhsan, “HEP Olayı DYP’yi İkiye Böldü”, *Milliyet Gazetesi*, (30.12.1991), s. 9
- Akdemir, İhsan, “İlk Formül HEP’siz SHP”, *Milliyet Gazetesi*, (23.10.1991), s. 1.
- Akdoğan, Y., (1999), *İslamcılık Bağlamında Türkiye’de Siyasal İslam’ın Gelişimi ve Refah Partisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiye).
- Akdoğan, Y., (2004), AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Akdoğan, Y., (2005), “Adalet ve Kalkınma Partisi”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: İslamcılık*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Akel, A., (1999), Erbakan ve Generaller, Şura Yayınları, İstanbul.

- Akgül, A., (1993), *Yeni Bir Dünya*, Risale Yayınları, İstanbul.
- Akgül, A.,(1997), *Dünyanın Değişimi ve Erbakan Devrimi*, Burak Yayınları, İstanbul.
- Akın, K., (2000), *Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam Erbakan*, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Akın, M.H., “Türkiye Siyasi Tarihinde ve Sosyolojisinde Necmettin Erbakan ve Milli Görüş Hareketinin Konumu”, *Doğumunun 90. yılında Necmettin Erbakan Sempozyumu*, Konya, 2016, ss. 101-118.
- Akıncı, T., (2010), *Birinci Milliyetçi Cephe Hükûmeti ve İzmir Basını*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir (Türkiye).
- Akkiraz, İsmail Hakkı, “Erbakan ve Teşkilatlanma Şuuru”, *Milli Gazete*, 05.03.2013.
- Akman, K.,(2018), *Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Seçimleri*, <https://www.akademik kaynak.com/wp-content/uploads/2018/04/OSMANLIDAN-GUNUMUZE-SECIMLER-2.pdf>, Erişim Tarihi: 08.04.2022.
- Akşin S., (2008), *Kısa Türkiye Tarihi*, (2. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S., (1980), *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Akşin, S., (2014), “Siyasal Tarih (1995-2003)”, *Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-2003*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Akşin, S., “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 29/1974, (1), ss. 125-136.
- Akşin, S., “Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 16/1992 (27), ss.115-123.
- Akşin, S.,(1997), “Siyasal Tarih (1908-1923)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi 1908-1980*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Akşin, S.,(2004), *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj Yayınevi, Ankara.

- Aktay, Y., “İslâmcı Siyasetin Yeni Halleri ve Söylemleri”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, 2013, ss.801-838.
- Akyıldız, A., (1989), “Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akyıldız, A., “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni”, *TDV İslam Araştırmaları Dergisi*, 1998/2, ss. 209-222.
- Akyol, Taha, “Fazilet ve Liberalizm”, *Milliyet Gazetesi*, (12.08.1999), s.1.
- Akyol, Taha. “Yeni Hükümet”, *Hergün*, (23.07.1977), s.1.
- Akyüz, Turgut, “Milli Görüş Nedir?”, *Mili Gazete*, (20.09.2016), s.1.
- Albayrak, S., (1989), Türk Siyasi Hayatında MSP Olayı, Araştırma Yayınları İstanbul.
- Aldıkaçtı, O., (1978), Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası, (3.baskı), İstanbul
- Algan, B., (2015), Muhalefet Hakkı ve Türkiye’deki Görünümü, Adalet Yayınevi, Ankara.
- Alkan, H., (1994), *İslam Siyasi Düşüncesinde Otorite Kavramı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiye).
- Altaş, S., (2011), Çarıklı Demokrasi, İkinci Adam Yayınları, İstanbul.
- Altınkaş, E., “Cumhuriyetin İlk Yıllarında İki Demokrasi Deneyimi: TPCF ve SCF”, *Akademik Bakış Dergisi*, 29/2012, (1), ss.1-16.
- Altınkök, S., “Müzakereci Demokrasi Ve Uygulama Yöntemi Olarak Vatandaş Jürileri Yaklaşımı”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 2015, (6), ss.1-39.
- Altuğ, Kurtul, “Niçin CHP – MSP Koalisyonu”, *7 Gün Dergisi*, 7 Kasım 1973/62, ss.1-12
- Anayasa Mahkemesi, (1991), Kararlar Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Ardoğan, R., “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2004, (2), ss.171-189.
- Aron, R., (1968), *La Révolution Introuvable*, Librairie Artheme Fayard, Paris.

- Aron, R., (2011), *Demokrasi ve Totalitarizm*, çev. Vahdi Hatay, Kadim Yayınları, Ankara.
- Arpacı, I., (2012), *Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslamcılık ve Necmettin Erbakan*. (Yayımlanmış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya (Türkiye).
- Arpacı, I., (2017), *Türk Siyasetinde Erbakan*, Kopernik Yayınları, İstanbul.
- Arpacı, I., “Söylemden İdeolojiye Erbakan ve Milli Görüş”, *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 2020/3, (1), ss.16-37.
- Arpacı, I., A., Karadağ, “Türkiye’de Yahudi Milliyetçiliğinin Siyasal Bir Mesele Olarak Ele Alınışı: Necmettin Erbakan Örneğinde Bir Analiz”, *Adam Akademi*, 8/2018, (1), ss. 119-145.
- Arslan E. Ş., (2005), *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, (1.baskı), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Arslan, D. A., “12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi Sonrası Türkiye’nin Siyasi Yapısı”, *Akademik Bakış Dergisi*, 11/2007 (1), ss. 1-29.
- Arslan, İ., “Hz. Peygamber Döneminde Düşünce Özgürlüğü ve Muhalefet”, *Milel ve Nihal*, 15/2018, (2), ss.108-133.
- Arslan, R., “Parlamentar Yönetim Sisteminde Gölge Kabine’li Muhalefet”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11/2009, (2), ss.1 – 16
- Arslan, Z., (2008), *Anayasa Teorisi*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Asiltürk, O. (2016), *Hakka Sahip Çıkmak*, MGV Yayınları, Ankara.
- Ataay, F., (2007), *12 Mart’tan 12 Eylül’e Kriz Kıskaçındaki Türk Siyaseti ve 1978–1979 CHP Hükûmeti*, De Ki Basım Yayım, Ankara.
- Atılğan, G., (2008), “Yön-Devrim Hareketi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, ed. Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Avşar, Z., B. Emre, vd. “Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13/2012 (2), ss. 113-133.

- Aydın, M. A., (2001), “Kanun-i Esasi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, ss.328-330.
- Aydın, M., (2010), Gensoru, Orient Yayınları, Ankara.
- Aydın, M., “Türkiye’de Millîlik Söylemi ve Erbakan’ın Milli Görüşü: Bir Dünya Lideri Necmettin Erbakan”, *Doğumunun 90. yılında Necmettin Erbakan Sempozyumu*, Konya, 2016, ss. 33-42.
- Aydın, S., Taşkın, Y., (2015), 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi, (3.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydoğan, E., Mahmutoğlu, T. B., “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/2013 (1), ss. 113-142.
- Aykol, H., (2009), Türkiye’de Siyasi Parti Kapatmanın Tarihi, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Aysal, N., “Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 35-36/2005, ss.267-282.
- Babaoğlu, R., “Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11/2012 (22), ss.63-108.
- Bağce, H. E.,(2019), “İktidar-Muhalefet Ekseninde Milli görüş Hareketi”, der. A. Çelik ve A. C. Çiçek, *Tarihsel Süreçte Türkiye’de Din ve Siyaset*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul.
- Bağcı, Kemal, “Camiyi Batı’ya Götürelim”, *Milliyet Gazetesi*, (16.06.1996), s.1.
- Bakan, S., H. Özdemir, “Türkiye’de 1946-1960 Dönemi İktidar-Muhalefet İlişkileri: Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Demokrat Parti (DP)’ye Karşı”, *Cunhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14/2013, (1), ss.373-397.
- Balcı, Ş., Bal, E., “22 Temmuz 2007 Genel Seçimlerinde AKP ve CHP Reklamları: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 33/2008, ss.5-28.
- Barker R., (1971), *Studies in Opposition*, Macmillan St. Martins’s Press.
- Baskın, O., (1989), Kenan Evren’in Yazılmamış Anıları, (8. baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara.

- Bayar, C., (2010), Başvekilim Adnan Menderes, Haz. İsmet Bozdağ, Truva Yayınları, İstanbul.
- Baydur, M., “Üniformalı Demokrasi”, *Yeni Türkiye*, 3/1997, (17), ss.306-322
- Baykal, Ö., (2017), *Türk Siyasetinde Refah Partisi Deneyimi: Gelenek, İdeoloji Ve Politika*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiye).
- Bayramoğlu, A., (2004), “Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu’nda Sunulan Tebliğ”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, AK Parti Yayınları, İstanbul, s. 253-255.
- Bayramoğlu, A., (2007), 28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bayri, H., (2015), Baskıcı İktidar-Yıkıcı Muhalefet, A Kitap, Ankara.
- BCA, (22.08.1956), 490.01/436.1809.1
- Bekiroğlu, O., E. Bal, (2014), Siyasal Reklamcılık, Libera Türk Academia. Konya.
- Belli, M., (1970), Yazılar, Sol Yayınları, Ankara.
- Belovacıklı, Mete, ve Öymen, Örsan, “CHP’de Baykal Kazandı”, *Milliyet Gazetesi*, (10.09.1992), s.7.
- Benhabib, S., (1999), Müzakereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru: Demokrasi ve Farklılık-Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması, çev: Zeynep Gürata ve Cem Gürsel, Wald Yayınları, İstanbul.
- Berkes, N., (2014), Türkiye’de Çağdaşlaşma, (20.baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Beyme, K., V., Daniels, R., V., “Muhalefet”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, çev. Mehmet Turhan, 1979, (36), ss.1-49.
- Biçkes, D. M, Yılmaz, C., vd. “Lider Bir Kişilik Ve Sembol Bir Şahsiyet Olarak Necmettin Erbakan”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/2017, (8), ss.51-70.
- Bila, Fikret., “Başbakanlığı Vermem”, *Milliyet Gazetesi*, (14.06.1996).
- Bila, Fikret., “Erbakan ANAYOL’u Sallıyor”, *Milliyet Gazetesi*, (11.04.1996).
- Bila, H., (1999), CHP 1919-1999, (2.baskı), Doğan Kitapçılık, İstanbul.

- Bilbil E. K., N. Çelikkol, "Siyasette Markalaşmak: 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimi Adaylarının Siyasal Marka Olarak Konumlandırılmasının Analizi" *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11/2015 (43), ss.231-250.
- Bildirici, F., (2003), *Yemin Gecesi*, Leyla Zana'nın Yaşam Öyküsü, Doğan Kitap, İstanbul.
- Bilge, M., (2015), *Dinî, Tarihî, İdeolojik Boyutlarıyla İslamcılık*, Binyıl Yayınevi, Ankara.
- Bilgiç, A. U., (2008), "Doktor Hikmet Kıvılcımlı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol*, ed. Murat Gültekinçil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bingöl, Y., Ş. Akgün, "Demokratlıktan Muhafazakâr Demokratlığa: Demokrat Parti ile Adalet ve Kalkınma Partisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/2005 (1), ss:1-33.
- Birişik, A., "Mevdûdî İslamcılığının Türkiye'ye Giriş Biçimi ve Türkiye İslamcılığına Etkisi", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul, 2013, ss. 379-403.
- Birinci, A., (1990), *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Biröl A., "28 Mart Yerel Seçimleri ve Türkiye'de Siyasetin Geleceği", *Liberal Düşünce*, Bahar 9/2004, (34), ss. 243
- Boray, F.E. (2010c), *Öncesiyle ve Sonrasıyla Cumhuriyet Tarihi. 7. Cilt: 1990- 2009 Kum Saati Yayınları*, İstanbul.
- Boray, F.E., (2010a), *Öncesiyle ve Sonrasıyla Cumhuriyet Tarihi. 5. Cilt: 1950- 1973, Kum Saati Yayınları*, İstanbul.
- Boray, F.E., (2010b), *Öncesiyle ve Sonrasıyla Cumhuriyet Tarihi. 6. Cilt: 1974- 1990, Kum Saati Yayınları*, İstanbul.
- Bozkurt, C., (1969), *Bütün Delilleriyle CHP'nin İçyüzü: Siyaset Tarihimizde CHP*, İstanbul.
- Bulaç, A., (2009), *Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP'den SP'ye Milli görüş Partileri)*, Çıra Yayınları, İstanbul.

- Bulut, S., “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyon”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 2/2009, (4), ss.125-145
- Buran, H., (2005), Seçim Sistemleri ve Türkiye için Yeni Bir Seçim Sistemi Önerisi, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Burçak, R.S., (1998), On Yılın Anıları (1950-1960), Nurol Matbaacılık, Ankara.
- Büyükkara, M. A. (2017), Çağdaş İslami Akımlar, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Can, K., C.Erdinç, (1995), “Sistem Dışı Sol Muhalefet”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Can, Osman., “Sürecin Adı Burjuva Devrimi”, *Radikal* 2, (06.05.2007), s.1.
- Cemal, H., (1986), Demokrasi Korkusu, (4.baskı), Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Cemal, H., (2010), Türkiye'nin Asker Sorunu, Doğan Kitap, İstanbul.
- Cevizoğlu, H., (2003), 28 Şubat Bir Hükümet Nasıl Devrildi, Ceviz Kabuğu Yayınları, Ankara.
- Coşkun, V., (2018), “24 Haziran (2) Erdoğan ve AK Parti.” *Serbestiyet*. Ağustos 2018/7. <https://serbestiyet.com/yazarlar/24-haziran-2-erdogan-ve-ak-parti-8721/> erişim tarihi: 23.11.2021.
- Coşkun, Y., “I. Milliyetçi Cephe Hükümetinin İlk Üç Ayında Türk Siyasal Hayatı Ve Mecliste İktidar-Muhalefet İlişkisi”, *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute* 20/2017, (38), ss. 271-297.
- Cumhuriyet Gazetesi, “30 Kişilik Kabinede 15 Eski Bakan Yer Alıyor, (01.04.1975), s. 1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Aday Yoklamaları Bugün Yapılıyor” (06.11.1977), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “ANAP'ta Test Şoku”, (11.10.1989), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “AP Lideri Demirel: Bu İş Bitti”, (15.12.1977), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “AP'den 3 Milletvekili İstifa Etti”, (12.12.1977), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Belediye Seçimleri Yapıldı”, (31.05.1946), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Belediye Seçimlerinin Umumi Neticeleri”, (05.09.1950), s.1.

- Cumhuriyet Gazetesi, “Bu Arkadaşlar İle Görüşmeden Kendilerini İstifa Etmiş Saymam” (17.12.1977), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Cephe Liderleri Ortak Bir Bildiri Yayınladılar”, (18.06.1977) s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Çiller Anayasayla Savaşıyor”, (23.06.1997), s. 4.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Erbakan, Ecevit’in Önerilerini Reddetti”, (01.07.1977), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Grup Oluşturan 10’lar MC’ye Karşı Olduklarını Açıkladılar”, (19.12.1977), s.1
- Cumhuriyet Gazetesi, “Halkın Emek Partisi Kuruldu”, (08.06.1990),s. 11.
- Cumhuriyet Gazetesi, “İktidarın İşbirliğine Karşı Beş Tedbiri”, (11.09.1957), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “İsmet İnönü, Muhalefet Lideri Sıfatı İle Şimdiden Hararetli Bir Çalışmaya Girişti”, (18.05.1950), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Koalisyon Ortakları AP’ye Çattı”, (09.10.1975), s.10.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Korutürk Ecevit Kabinesini Onayladı”, (21.06.1977), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Korutürk: İç Tehlikeler İçerisinde Yürüyoruz”, (20.05.1975), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Kürtçe Krizi”, (07.11.1991), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Milli Eğitim Bakanı Hakkında Gensoru Açılmasını İsteyen Muhalefetin Ortak Önergesi Meclis’e Verildi”, (07.06.1974), s.1.
- Cumhuriyet Gazetesi, “SP Kayyuma Devredildi”, (22.09.2010), s.1.
- Cumhuriyet Halk Partisi, (2012), “CHP Tarihi”, http://www.chp.org.tr/?page_id=67
Erişim Tarihi: 14.07.2022.
- Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Tüzüğü, (1964), TBMM Kütüphanesi.
- Çağhan U., Esen E., “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Siyasal Modernleşmesi Açısından Milliyetçi Cephe Hükümetleri (1975-1978)”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 2020/2 (1), ss.48-85.
- Çaha, Ö., (2010), Sivil Kadın, Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum, Savaş Yayınevi, Ankara.

- Çaha, Ö., “Türkiye’de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 13/2000, (2), ss.163-170.
- Çaha, Ö., ve Baykal, Ö., “Politik Aktör Olarak Necmettin Erbakan’ın Türk Siyasetindeki Yeri”, *Akademik Hassasiyetler*, 4/2017, (8), ss.1-18
- Çakan, I., (1999), *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- Çakır, R., (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Çakır, R., (1995), *Ayet ve Slogan Türkiye’de İslâmi Oluşumlar*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Çakır, R., (2000), *Fazilet Kongresi: Demokrasi Virüsü FP'ye de Sızdı*. <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3956/fazilet-kongresidemokrasi-virusu-fp-ye-de-sizdi> .W5ey9c4zaJA Erişim Tarihi: 07.01.2021.
- Çakır, R., (2005), “Millî Görüş Hareketi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Ansiklopedisi-İslamcılık*, ed. Yasin Aktay, (2.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss.544-575.
- Çakır, R., “Millî Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul, 2013, ss.765-776.
- Çakmakçioğlu, S., (2007), *Koçibey Risaleleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Çalmuk, F., (2000), *Selamûn Aleyküm Komutanım*, Kim Yayınları, Ankara.
- Çalmuk, F.,(2005), “Necmettin Erbakan”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Ansiklopedisi-İslamcılık*, ed. Yasin Aktay, (2.Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss.550- 567.
- Çandar, Cengiz, “CHP- Kürt Siyasi Hareketi Diyalektiği”, *Hürriyet Gazetesi*, (24.11.2010).
- Çarkoğlu A., “The March 2009 Local Elections in Turkey: A Signal for Takers or the Inevitable Beginning of the End for AKP?” *South European Society and Politics*, 2010/14 (3), ss.295-316.

- Çarkoğlu, A., “A New Electoral Victory for the ‘Pro-Islamists’ or the ‘New Centre-Right’ The Justice and Development Party Phenomenon in the July 2007 Parliamentary Elections in Turkey.” *South European Society and Politics*, 2007/ 12 (4), ss.501–19.
- Çavdar, T., (2004), *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, (3.baskı), İmge Kitabevi, Ankara.
- Çavuşoğlu, H., “TOBB-Siyaset İlişkisi Açısından Erbakan’ın TOBB Başkanlığı Sürecinin Değerlendirilmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/2009, ss.44-55.
- Çavuşoğlu, Y., Çavuşoğlu, E., “Bir Dünya Lideri Necmettin Erbakan”, *Doğumunun 90. Yılında Necmettin Erbakan Sempozyumu* Konya, 2017, ss. 321-331.
- Çaylak A., Dinç G., Güngör M., (2018), “Ak Parti Döneminde Türkiye’de Siyaset Ve Muhafazakâr Siyasetin Serencamı”, *2002’den Günümüze, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, ed. Adem Çaylak ve Seyit Ali Avcu, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Çaylak, A., (2014), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de İktidar-Muhalefet İlişkileri”, *Türkiye’nin Politik Tarihi*, ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe, Hüsnü Kapu, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Çaylak, A., “Türkiye’de Siyasal Muhalefet Kültürü”, *Türkiye Günlüğü*, 89/2007, ss.140-153.
- Çelebi, M.B., “Sosyal Bölünmeler Sonucu Ortaya Çıkan Siyasal Partiler ve Milli Görüş Hareketi: MSP ve RP Örneği”, *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 1/2019, s. 34-53.
- Çelik, N.B., “Türkiye’de Darbeler ve Siyaset İmkânı”, *Mülkiye* 2010/XXXIV (268), ss.209-224.
- Çemrek, M., (2009), “1980- 2000’de Türkiye’nin Ekonomi Politikası: Çalkantılı Bir Ekonomide İslamcı Siyasetin Yükselişi ve Düşüşü”, *Osmanlı’dan İki binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi: İç ve Dış Politika*, ed. Adem Çaylak, Cihat Göktepe vd., Savaş Yayınevi, Ankara.

- Çınar, M., (2000), Fazilet Kongresi: Milli görüş Hareketi Kurumsallaşabilecek mi?, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-134-135-haziran-temmuz-2000/2327/fazilet-kongresi-milli-gorus-hareketi-kurumsallasabilecek-mi/3955>, Erişim Tarihi: 07.01.2021
- Çufalı, M., (2004), Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945-1950), Babil Yayıncılık, Ankara.
- Dahl, R., (1969), “Political Opposition in Western Democracies”, *Comparative Government*, ed. Jean Blondel, Macmillian Education.
- Demir, N., “Demokrasinin Temel İlkeleri Ve Modern Demokrasi Kuramları”, *Ege Akademik Bakış*, 10/2010 (2), ss.597-611.
- Demir, Ş., (2010), Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes, Paraf Yayınları, İstanbul.
- Demir, Ş., (2012), “Bir Liderin Doğuşu”, *Başbakan Adnan Menderes’in Yaşamı ve Siyasal Mücadelesi*, ed. Talip Kabadayı, Dilşen İnce Erdoğan, Başkar Ofset, Aydın.
- Demir, Y., “Albay Talat Aydemir’in Darbe Girişimleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006/12. ss. 155-177.
- Demirel, A., (2003), Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Demirel, A., (2014), Tek Partinin İktidarı, Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923- 1946), (2.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dervişoğlu, F., (2011), M. Nuri Demirağ. Türkiye’nin Havacılık Efsanesi, (4.basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Dikici Bilgin, H., “Foreign Policy Orientation of Turkey’s Pro-Islamist Parties: A Comparative Study of the AKP and Refah”, *Turkish Studies* , 9/2008, (3), ss.407-421.
- Dilipak, A., (1990), Menderes Dönemi, Beyan Yayınları, İstanbul.

- Doğanay, T. C., (2014), *Devlet ve Toplum İlişkinde Siyasal İktidar Dengeleri: Yeni Merkez Yeni Çevre*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde (Türkiye).
- Donat, Y., (1987), *Özal'lı Yıllar (1983-1987)*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Duman, D., (1997), *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir.
- Dumont, P. (1995). "Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*. ed. Mete Tunçay ve Erik Zan Zürcher. çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dursun, Ç. "Televizyon Haberlerinde Siyasal İslamcı Partinin Temsili: 1999 Seçimlerinde Fazilet Partisi", *Selçuk İletişim*, 3/2004, (3), ss.5-20.
- Dursun, Ç., "Türkiye'de Askeri Darbelerin Simgesel Ekonomisi", *Doğru Batı*, 2002, (21), s.123-147
- Dursun, D., (1999), *Demokratikleşemeyen Türkiye*, (1.baskı), İşaret Yayınları, İstanbul.
- Dursun, D., (2005), *12 Eylül Darbesi*, Şehir Yayınları, İstanbul
- Dursun, S., "Türk Siyasal Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri (1975-1977)", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum / Education And Society In The 21st Century* 7/2018, (20), ss. 425-440.
- Dursunoğlu, İ., (2019), "Dünden Bugüne Türkiye'de Siyasal Hayat", *Modernleşme Bağlamında Türkiye'nin Sosyo-Politik Yapısı*, ed. İsmail Dursunoğlu, Hayriye Şengün, Mehmet Kapusuzoğlu, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Duverger, M., (1995), *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Ekincikli, M., "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu", *Akademik Bakış Dergisi*, 6/2012, (11), ss.151-163.
- Emre, S.A., (2017c), *Siyasette 35 Yıl. 3. Cilt. (4.Baskı)*, MG V Yayınları, Ankara.
- Emre, S.A., (2017a), *Siyasette 35 Yıl. 1. Cilt. (4.Baskı)*, MG V Yayınları, Ankara.
- Emre, S.A., (2017a), *Siyasette 35 Yıl. 2. Cilt. (4.Baskı)*, MG V Yayınları, Ankara.

- Engelhardt, E.P., (1999), *Tanzimat ve Türkiye* (1 Baskı.), çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Eraslan, C., (2005), “Atatürk’ten Sonra Türkiye’nin İç Politikası”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarih II*, ed. Durmuş Yalçın, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Erbakan, N., (1991), *Adil Ekonomik Düzen*, Semih Ofset, Ankara
- Erbakan, N., (2007), *Türkiye ve Ekonomi*, Yeni Neşriyat, İstanbul.
- Erbakan, N., (2010), *Yeni Bir Dünya ve Adil Düzen*, ESAM Yayını, Ankara
- Erbakan, N., (2013), *Davam*, MG V Yayınları, Ankara.
- Erbakan, N., (2016), *Arkasındakilerle ve Türkiye’nin Kayıplarıyla Darbe*, haz. Tacettin Çetinkaya, MG V Yayınları, Ankara.
- Erbakan, N., (2016), *Millî Görüş İktidarı Niçin ve Nasıl*, MG V Yayınları, Ankara.
- Erdem, Ç., “Tek Parti Döneminde Muhalefet Algısı: Serbest Cumhuriyet Fırkası Hareketi Üzerinden Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15/2013, (1), ss.1-22
- Erdoğan, M., (2006), “*Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Türkiye).
- Erdoğan, M., (2007). “28 Şubat Darbesi”, *28 Şubat Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi*, ed, Mustafa Erdoğan, Birey Yayıncılık, İstanbul.
- Ergin, M., (2015), *Asrın Lideri Erbakan* (2.baskı), Ravza Yayınları, İstanbul.
- Eroğlu, H., (2016), *Osmanlı’da Muhalefet*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Eroğul, C., (1990), *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, (2.baskı), İmge Kitabevi, Ankara.
- Ersin, İ., Yıldırım, C., “Necmettin Erbakan’ın Faiz İle Mücadelesi ve Alternatif Sistem Önerileri”, *Doğumunun 90. yılında Necmettin Erbakan Sempozyumu*, Konya, 2016, ss.349-373.
- Ertan, T. F., “Osmanlı Devleti’nde Anayasalı Rejime Geçiş (1876 Kanuni Esasi’si)”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1995, (1-2), ss.98-120.

- Eryılmaz, H. G., (2019), *Zoraki bir koalisyon: 37. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti (CHP – MSP)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara (Türkiye).
- Ete, H. “Yeni Cumhurbaşkanlığı Modeli ve Muhtemel Yansımaları”, *TÜSİAD Görüş Dergisi*, Temmuz 2014, <https://tusiad.org/tr/yayinlar/gorus-dergisi/item/7881-tusiad-gorus-dergisi-no-84>, Erişim Tarihi: 28.06.2021.
- Ete, H., “24 Haziran Seçimleri: Yeni Sistemin Siyaseti Ve Sosyoloji”, *Muhafazakâr Düşünce*, 54/2018, ss.293-321.
- Evkuran, M., (2012), *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Evkuran, M., “İslam Düşüncesinde Otoritenin Tarihsel ve Teolojik Kurulumu: Allah’ın ve Sultân’ın Mutlaklığı Üzerine Tartışma”, *Milel ve Nihal*, 14/2017, (1), ss.36-62.
- Evren, K., (1982), “T. C. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Söylev ve Demeçleri”, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Faroqhi, S., “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.II, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul.
- Fazilet Partisi (1998), “Fazilet Partisi “Öncü Türkiye İçen Elele” Demokrasi İnsan Hak ve Özgürlükleri, Barış, Adalet ve Öncü Bir Türkiye İçin Kalkınma Programı”, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/698/199801418.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, Erişim Tarihi: 06.11.2022
- Fendoğlu, H.T., (2015), *Türkiye’de Başkanlık Sistemi*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Fenmen, N., (2005), *Kurtuluşun 12 Eylül’e Yakın Tarihimize Kısa Bir Bakış*, ODTÜ Mezunlar Derneği Yayınları, Ankara.
- Findley, C.V., (2006), “Political Culture And The Great Households”, ed.S. Faroqhi, *The Cambridge History of Turkey*, Cambridge University.
- Findley, C.V., (2011), “Tanzimat”, *Modern Dünyada Türkiye*, Cilt 4, ed. Reşat Kasaba, çev: Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Fortna, B. C., (2011), “II. Abdülhamid’in Saltanatı”, *Modern Dünyada Türkiye*, Cilt 4, ed. Reşat Kasaba, çev: Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul.

- Gaytancıoğlu, K., (2014), Politik Liderlik ve Bülent Ecevit, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne.
- Gediz, B., Yalçınkaya, H., “Nasıl Bir Bütçe Politikası”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 7/2001, (1), ss.53- 72.
- Genç Yılmaz. A., “I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti: Siyasal Şiddet ve Devlet”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3/2015, (2), ss. 221-246.
- Gökmen, Y., “Askeri Demokrasi”, *Yeni Türkiye*, 1997/3, (17), ss.332-339.
- Göksu, O., “2014 Cumhurbaşkanlığı Seçim Sürecinde Medyanın Adayların Seçim Kampanyalarındaki Stratejik Konumu”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi- Bildiriler Kitabı*, 5/2015, ss.319- 336.
- Göle, N., (1994), “80 Sonrası Politik Kültür”, *Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, der. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Der Yayınları, İstanbul.
- Göz, A. C., (2005), *Cumhuriyetin Kurumsallaşması Sürecinde Muhalefet Olgusu (1920-1945)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta (Türkiye).
- Gözler, K., (2000), Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Gözübüyük, A. Ş., (2010), Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Guida, M., Ömer Ç., (2013), “İslamcılık”, *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, der. Ömer Çaha, Bican Şahin, Orion Kitabevi, Ankara.
- Gündoğmuş, Bekir, “Türkiye’de muhalefet ihtiyacı ve Millî Görüş”, *Milli Gazete*, 15.11.2021, <https://www.milligazete.com.tr/makale/8236084/bekir-gundogmus/turkiyede-muhalefet-ihiyaci-ve-milli-gorus>, erişim tarihi: 02.01.2022.
- Gündüz, Ş., “Muhalefet, Kime ve Neye: Dinsel Söylemde Muhalefet”, *Milel ve Nihal*, 2018/15 (2), ss.8-33.
- Güner, E., (2014), Başdanışman Engin Güner Anlatıyor, Özal’lı Yıllarım, (Genişletilmiş 1. Baskı), Doğan Kitap, İstanbul.
- Gürel, Hasan., “RP’den İkinci Soruşturma”, *Milliyet Gazetesi*, (12.04.1996), s.1.
- Gürsoy, S., (2013), Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları, İstanbul, İletişim Yayınları.

- Hanioğlu, M. Ş. (2000), “Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeri”, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, der. Ersin Kalaycıoğlu, ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Hasan Aydın, “Güreş: Subayları Tutamam”, *Milliyet Gazetesi*, 15.06.1996.
- Haytaoğlu, E., “Türkiye’de Demokratikleşme Süreci Ve 1945'te Çok Partili Siyasî Hayata Geçişin Nedenleri (1908-1945)”, *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*. 1997/3, ss.46-56.
- Heper M., (2015), Türkiye’de Devlet Geleneği, çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Heper, M. (1974), Bürokratik Yönetim Geleneği, ODTÜ Yayınları, Ankara.
- Heywood, A., (2016), Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları, (3.baskı), BB101 Yayıncılık, Ankara.
- Hübner, E., (2000), Das Politische System Der USA. (5.Auflage), C.H. Beck Verlag, München.
- Hürriyet Gazetesi, “Kurtulmuş Yeniden Başkan”, (11.07.2010), s.1.
- Hürriyet Gazetesi, “Kurtulmuş, SP’den İstifa Etti”, (01.10.2010), s.1.
- İlman A., C. Dönmez, “12 Mart 1971 Muhtırası Sonrasında Kurulan Koalisyonlara Örnek: Birinci Ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükûmetleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11/2015, (21), ss.163-198.
- İnalçık, H., (2003), “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum Ve Tarikatlar”, *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, ed. Nahit Kayabaşı, Bursa Kültür Sanat Ve Turizm Vakfı Yayınları, Bursa.
- İnan, S., (2007), “Demokrat Parti Dönemi (1950- 1960)”, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, ed. Süleyman İnan, Ercan Haytoğlu, Anı Yayıncılık, Ankara..
- İslamoğlu, M., (1974), Erbakan Ecevit’e Karşı, Tuba Yayınları, İstanbul.
- İsmail K., “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul, 2013, ss.15-43.

- İyiekici, B., (2018), *Milli görüş Hareketi'nin Siyasal Dönüşümü: Kuruluş Döneminden 28 Şubat Sürecine*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Türkiye).
- Kaan, O., “Türk Siyasi Tarihi’nde Jön Türk Kongreleri”, *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3/2019/ (4), ss.1-19.
- Kabacalı, A., (1977), 1977 Yılında Sağ Basın Ne Dedi, Derinlik Yayınları, İstanbul.
- Kalaycıoğlu, E., (2007), “Türkiye’de Politik Rejimin Evrim ve Yasama Sistemi”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (3.baskı) der. Ersin Kalaycıoğlu; Ali Yaşar Sarıbay, Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Kalaycıoğlu, E., (2014), “1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, *Türk Siyasal Hayatı, Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (5.baskı), ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Sentez Yayıncılık, Ankara.
- Kalaycıoğlu, E., Sarıbay, A. Y., (2000), “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, der. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Kaplan, Yusuf, “Erbakan: Dalgakıran ve Dalgakuran”, *Yeni Şafak*, 28.02.2016. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yusufkaplan/erbakan-dalgakıran-ve-dalgakuran-2027135>, Erişim Tarihi: 05.18.2022.
- Kara M. A., (2007), *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- Kara, İ., (2014), *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Kara, M. A., (2015), *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon*, BigBang Yayınları, Ankara.
- Kara, Y., (2013), *Millî Görüş Hareketinin Partileşme Süreci ve Refah Partisi (1970-1998)*, https://www.academia.edu/27313335/Mill%C3%AE_G%C3%B6r%C3%BC_C5%9F_Hareketinin_Partile%C5%9Fme_S%C3%BCreci_ve_Refah_Partisi_1970_1998, Erişim Tarihi: 21.11.2021.
- Karaalioğlu, M., (2001), *Hilal ve Ampul Fazilet’ten Saadet ve AK Parti’ye Bir Hareketin Öyküsü*, Bakış Yayınları, İstanbul.

- Karahasanoğlu, H., (1974), Masona, Komüniste, Renksize Karşı Tek Adam Erbakan, Nizam Yayınevi, İstanbul.
- Karakaya, S., (2017), *Türkiye’de İktidar Muhalefet İlişkileri: 1983-2002*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay (Türkiye).
- Karakuş, R., (2003), Felsefe Tasavvurumuz, Değişim Yayınları, İstanbul.
- Karaman, L., (2009), “Siyonizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul.
- Karatepe, Ş., (2001), Tek Parti Dönemi, (3.baskı), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Karpat, K. H., (1996), Türk Demokrasi Tarihi, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
- Karpat, K.H., (2009), Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, (2.baskı), çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karpat, K.H., (2010), Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karpat, K.H., (2014), Türk Siyasi Tarihi, Siyasal Sistemin Evrimi, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kasalak, K., F. Uçar, “Türk Siyasetinde Cepheleşme/Kutuplaşma Olgusunun Dinamikleri ve Milliyetçi Cephe Hükümetleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33/2014, (1), ss.41-54.
- Kaştan, Y., “Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP’nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/2006 (1), ss. 123-140.
- Kaya, Y., H. Şahin, “Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19/2018, ss.515-540.
- Kayalı, H., (1998), Jön Türkler ve Araplar, Osmanlı Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908–1918), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Kayalı, K., (1985), “Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Kerimoğlu, H. T., “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 23/2005, (137), ss.1-28.
- Keyder Ç., (1989), Türkiye’de Devlet ve Sınıflar (1.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Ç., (1998), “Türkiye Demokrasisinin Ekonomik Politikası”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick ve Ahmet Ertuğrul Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.
- Keyman, E.F., (2014). “Ak Parti: Egemen Parti ve Yeni Türkiye”, *İletişim ve Diplomasi Dergisi* Özel Sayı. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iletisimvediplomasi/issue/66838/1045436#article_cit. erişim tarihi: 28. 03. 2021.
- Kılıç, A.Z., (2006), *1980’den Sonra Türkiye’de Sosyalist Partilerin Siyaset Anlayışı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Türkiye).
- Kırkpınar, L., “Demokrat Parti ve Muhalefet Stratejisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2002 (1), ss.85-98
- Kızıldaş, E., (2016), Herkesin Hocası Erbakan, Hayat Yayınları, İstanbul.
- Kili, S., (1998), Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Kili, S.,(2001), Türk Devrim Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kişisel Görüşme, (Elif Erbakan Altınöz, Mehmet Altınöz), 11.08.2023.
- Kişisel Görüşme, (Mustafa Kamalak), 02.06.2022.
- Kişisel Görüşme, (Recai Kutan), 25.08.2022.
- Kişisel Görüşme, (Temel Karamaollaoğlu), 31.03.2022.
- Kocabaş, S., (1997), Refahyol Hükümeti Sonunun Perde Arkası, Vatan Yayınları, İstanbul.
- Koçak, C. (1990), “Siyasal Tarih (1923-1950)”, der. Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Koçak, S.Y., (2009), “Ankara Antlaşmasından Müzakerelere Avrupa Birliği Mali Yardımlar”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 16/ 2009, (2), s. 130-148.

- Kodaman, B., (2002) “II. Meşrutiyet Dönemi (1908- 1014)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt.13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Komsuoğlu, A., (2008), Türkiye’de Siyasal Muhalefet, Bengi Yayınları, İstanbul.
- Kongar, E., (1981), Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kongar, E., (1993), İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kongar, E., (2006), 21. Yüzyılda Türkiye 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kotan, C., “Türkiye’de Siyasi Muhalefet ve Demokrasi: Tarihsel Bir Okuma”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2022/8 (1), ss. 19-33.
- Köker,L., (2003), “Liberal Muhafazakârlık Ve Türkiye”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Muhafazakârlık*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul
- Köksal, İ., “Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi”, *İlim ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2/1999, ss.83-104.
- Köktaş, M.E., (1997), Din ve Siyaset, Vadi Yayınları, Ankara.
- Kuran, A. B., (2000), İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, (2.baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kurtcepe, İ., Beden, A. (2006), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Alp Yayınevi, Ankara.
- Kutlu, Ali Nur, “Erbakan Hoca”, *Yeni Şafak*, 30.10.2016. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ali-nur-kutlu/erbakan-hoca-2033820>, Erişim Tarihi: 11.18.2021.
- Küçük, A., (2005), Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar (Tarihi Gelişim, AİHS, AİHM İçtihatları, Bazı Ülkeler Teorik Çerçeve, 1982 Anayasası ve Türk AYM İçtihatları), BRC Matbaacılık, Ankara.
- Küçükcan, T.,“State, Islam, and Religious Liberty in Modern Turkey: Reconfiguration of Religion in the Public Sphere”, *Brigham Young University Law Review*, 2/2003, ss. 475-506.
- Lellik, A., (1974), Erbakan mı Ecevit mi, Gerçek Yayınları, Ankara.
- Lewis, B. (2009), “Modern Türkiye’nin Doğuşu”, (2.baskı), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

- Lewis, B., (2013), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (6.baskı), çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Lipson, L., (2005), *Siyasetin Temel Sorunları*, çev. Fügen Yavuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Macit, A., "Milli Görüş ve Çağdaş İslam Düşüncesindeki Yeri", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2/2017, (8), ss. 133-148.
- Manddk, F., Smuk, P., "Rights and Functions of Opposition A Comparative Analysis", *SSRN Electronic Journal*, 2013, ss.185-215, https://www.researchgate.net/publication/314507788_Rights_and_Functions_of_Opposition_A_Comparative_Analysis, erişim tarihi: 02.16.2022.
- Mango, A., (2000), *Atatürk*, çev. Füsun Doruker, Sabah Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş., (1991), *Türk modernleşmesi*, Makaleler IV, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş., (1992), "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler*, (3.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş., (2017), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (23.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Memiş, M., "İmâmet Teorisi Bağlamında Mu'tezililerin Hz. Ali Anlayışı", *Kelâm Araştırmaları*, 2010/8, (2), ss.117-145.
- Mercan, M.H., "Milli Görüş'ün Siyasal Çizgisi ile İttifakın Muğlaklığı Arasında Saadet Partisi", *Kriter*, 7/20230, (78), <https://kriterdergi.com/dosya-siyaset-ve-secimler/milli-gorusun-siyasal-cizgisi-ile-ittifakin-muglakligi-arasinda-saadet-partisi> erişim tarihi: 12.08.2023.
- Mercan, M.H., "Seçim Sürecine Doğru İlerlerken Milli Görüş Partileri: Saadet ve Yeniden Refah", *Kriter*, 7/2022, (72), <https://kriterdergi.com/dosya-siyasi-partiler/secim-surecine-dogru-ilerlerken-milli-gorus-partileri-saadet-ve-yeniden-refah> erişim tarihi: 07.07.2023.
- Mert, N., (2004), "Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Mert, Y.L., (2008), Cumhuriyet Döneminde Kapatılan Siyasi Partiler Kapatma Davaları, Gereççeleri ve Sonuçları, İlkim Basın Yayın Dağıtım, Ankara.
- Milli Nizam Partisi (MNP), (1970), Program ve Tüzük, Haktanır Matbaası, İstanbul.
- Milli Nizam Partisi, 1. Büyük Kongresi, 1971, As Matbaası, Ankara.
- Milli Selamet Partisi, Seçim Beyannamesi, 1977, Ankara.
- Milliyet Gazetesi, “AP, Gensoruyu Bekleme Kararı Aldı”, (22.12.1977), s. 1.
- Milliyet Gazetesi, “AP’den Dün iki İstifa Daha Oldu”, (21.12.1977), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “Bir Bu Eksikti”, (15.05.1996), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “CHP 21 Milletvekiline Ulaştı”, (18.09.1992), s.7.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel: Çatı Çatılmıştır”, (20.07.1977), s.1
- Milliyet Gazetesi, “Erbakan Çiller Farkı”, (01.07.1997), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “Erbakan ve Türkeş Demirel’e İlke Olarak ‘Evet’ Dedi”, (08.07.1977), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “İnönü Özal’ı Layık Görmüyor”, (20.10.1989), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “Ordu RP’ye Yumuşuyor”, (09.06.1996), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “RP’nin Golleri”, (16.05.1996), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “RP’ye Geçiş Kanlı Mı Olacak?”, (14.04.1996), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “Sıra Demirel’de”, (05.04.1976), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “Sıra Demirel’de”, (05.07.1977), s.1.
- Milliyet Gazetesi, “Türkiye’nin 49. Demirel’in 7. Hükümeti Kuruldu”, (21.11.1991), s.1.
- Miş, N., “AK Parti’nin Dünü, Bugünü ve Geleceği”, *Kriter*, 7/2022, (70),
<https://kriterdergi.com/dosya-ak-parti/ak-partinin-dunu-bugunu-ve-gelecegi>
Erişim Tarihi: 10.09.2022.
- Miş, N., Duran H., (2018), 24 Haziran Seçim Sonuçları Analizi, Seta, İstanbul.
- Mizancı Murat, (1997), Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdat, Nehir Yayınları, İstanbul.

- Mumcu, A., (1963), Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Mumcu, U.,(1977), Sakıncalı Piyade, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Mustafa, N. A., (2001), İslam Düşüncesinde Muhalefet, çev. Vecdi Akyüz, İz Yayınları, İstanbul.
- Müftüoğlu, A., (1998), Ümmet Bilinci, Denge Yayınları, İstanbul.
- Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hüseyin (1992), El-Câmi'u's-Sahîh, 3.Cilt. Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Nassmacher, H., (1994), Politikwissenschaft, München, Wien, Oldenburg.
- Ocak, A.Y., "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi Din, İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi", *İslami Araştırmalar*, 1990/ 4 (3), ss.190-194.
- Oktay, A., (1998), "Türk Solu ve Kültür", *Toplum ve Bilim Dergisi*, 2008/78, ss.38-58.
- Okutan, M.Ç., (2006), "Adalet ve Kalkınma Partisi: Muhafazakâr Demokrat mı, Hıristiyan Demokrasinin Müslüman Versiyonu mu?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2006, (1), ss.307-324.
- Okyar, O., Seyitdanlıoğlu, M., (2017), Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları, (7.baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Onar, E., (1977), Meclis Araştırması, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Onat, H., "Şii İmâmet Nazariyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992/32 ss.89-110.
- Oral, R., Şanlıtürk, H., "Yolsuzluk Satrancı", *Milliyet Gazetesi*, 17.04.1996.
- Ortaylı, İ., (2003), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (16.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ozan, E.D., (2016), "1971-1980 İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı", *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, Yordam Kitap, İstanbul.

- Öner, Ş., Tan, M., “Türkiye’de Siyasi Partilerin Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşlarına Kavramsal-Kuramsal Yaklaşımları”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 2000/1(1), ss.151-171.
- Öniş, Z., “The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Parti in Perspective”, *Third World Quarterly*, 1997/18(4) ss.743-766.
- Örmeci, Ö., (2008), *İttihat ve Terakki’den AKP’ye Türk Siyasal Hayatı*, Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- Öymen, Altan, “Devrim Gibi”, *Milliyet Gazetesi*, (10.12.1991), s.1.
- Öz, E., (1992), *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Özalper M., “Bir Muhalefet Partisinin İlgası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014/2 (1), ss.117-136.
- Özbudun, E., (1962), *Parlamentar Rejimde Parlatonun Hükümeti Murakabe Vasıtaları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Özbudun, E., Hale, W., (2010), *Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi, Liberalizm ve AKP Olayı*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Özcan, A., (2018), *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*, Bakış Kitaplığı, İstanbul.
- Özçelik, P. K., (2010), “Demokrat Partinin Demokrasi Söylemi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 65/2010 (3), ss.163-187.
- Özdalga, E., (2006), *İslamcılığın Türkiye Seyri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özdalga, E., (2015), *İslamcılığın Türkiye Seyri-Sosyolojik Bir Perspektif*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, G., (2000), *Tanzimat Döneminde Muhalefet Düşüncesi ve Yeni Osmanlılar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya (Türkiye).
- Özdemir, H., (1989), “Siyasal Tarih” (1960-1980), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Özdemir, H., (2014), *Turgut Özal Biyografisi*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Özgür, S., (2014), *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*, İlke Yayıncılık, İstanbul.

- Özipek, B.B., (2005), “28 Şubat ve İslâmcılar”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslâmcılık*, Cilt.6, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özipek, B.B., (2017), “AK Parti’nin İlk Yıllarında Türkiye’de Siyaset (2002-2007)”, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, ed.Adem Çaylak, Seyit Ali Avcu , Savaş Yayınevi, Ankara.
- Öztürk, Y., (2003), “İş Adamlığı, Sanayiciliği ve Politikacılığıyla Örnek Bir Yurtsever: Nuri Demirağ”, *Bütün Dünya*, <http://www.nuridemirag.com/belgeler.html>, Erişim Tarihi: 09.11.2021.
- Özüçetin, Y., (2004), “Egemenliğin, Demokratik-Millî Hakimiyete Dayanması ve Yeni Türk Devleti’nde Görünümü”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2004/1, ss.1-7.
- Özyön, A., “Halide Edip Adıvar’ın Türk’ün Ateşle İmtihani’nda Muhalefet Teması”, *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, 3/2014, (8), ss.115-124.
- Pamukoğlu, A. H., (1961), *Türkiye’de Demokrasi*, Tuncer Kitabevi, İstanbul.
- Paşa, Ş., (1990), *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihat ve Terakkiye Muhalefet*, Nehir Yayınları, İstanbul.
- Peköz, M., (2009), *İslamcı Cumhuriyete Doğru*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Pelizzo, R., Staphenurst, F., (2011), *Parliamentary Oversight Tools: A Comparative Analysis*, Routledge, NewYork.
- Pınar, M., (2018), “Çok Partili Hayatta Siyasal İslam’a Bir Örnek: İslam Demokrat Partisi”, *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İslam Kongresi Özel Sayı*.
- Poyraz, F., (2006), *Türk Siyasal Yaşamında Milli görüş Hareketi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Ankara (Türkiye).
- Poyraz, F., (2010), “Milli Nizam Partisinden AK Parti’ye İslami Hareketin Partileri ve Değişim”, *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*, ed. Turgay Uzun, Orion Kitabevi, Ankara.

- Prens Sabahattin, (1999), Türkiye Nasıl Kurtarılabılır ve İzahlar, çev. Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Przeworski, A., (1992), Democracy and the Market, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rabasa, A., Larrabee, F.S., (2008), The Rise of Political Islam in Turkey, Rand Corporation, Pittsburgh.
- Refah Partisi Kapatma Davası*, 1998, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Refah Partisi, Mecliste İlk 100 Gün, 1992, Semih Ofset, Ankara.
- Resmi Gazete (1950), 5665 sayılı Türk Ceza Kanununun 526ıncı Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, Sayı, 7535.
- Resmi Gazete (1950), 5677 Sayılı Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun, Sayı, 7559.
- Resmi Gazete (1983), 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu, Sayı, 18027.
- Resmi Gazete (1983), 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu, Sayı, 18076
- Resmi Gazete (1985), 1984/1 Nolu Doğru Yol Partisinin Kapatılması İsteminin Reddine Dair Karar. E. No: 1984/1. Sayı, 18666.
- Resmi Gazete (1991), 3757 sayılı, 2839 Sayılı Milletvekili Seçimi Kanununda Değişiklik Yapılması ve XIX Uncu Dönem Milletvekili Genel Seçiminde Uygulanacak Hükümler Hakkında Kanun, Sayı, 20972.
- Resmi Gazete (2007), 5678 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Sayı, 26554.
- Resmi Gazete (2011), 61. Hükümet Programı, Sayı: 27997.
- Resul T., “Türkiye’de Siyasal İslam’ın Örgütlenme Faaliyetleri”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2005/2, (3), ss 99-131.
- Robins, P., (1997), “Turkish Foreign Policy under Erbakan”, *Survival: Global Politics and Strategy*, 1997/39, (2) ss.82-100.
- Ruscuklu, B., (2008), Demokrat Partiden 12 Eylül’e, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Saadet Partisi Programı, (2010), Ankara.

- Sabah Gazetesi, “Hadi Bakalım Kolay Gelsin”, (21.11.1991), s.1.
- Sakal, F., (2008), Çok Partili Döneme Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı, Etüt Yayınları, Samsun.
- Sala, B., (2021), “Türkiye Sosyalist Hareketinin Tarihsel Seyri: Dönemler, Gündemler ve Konjonktürel Yönelimler”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17/2021, (61), ss.12-33.
- Sanal T., (2000), Demirel Hükümetleri, Sim Matbaacılık, Ankara.
- Saraçoğlu, C., Yeşilbağ, M., (2015), “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat”, *AKP Döneminde Türkiye: Minare ile İnşaat Gölgesinde*, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu vd., Yordam Kitap, İstanbul.
- Sarıbay, A.Y. (2005), “Millî Nizam Partisi’nin Kuruluşu ve Programının İçeriği”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Ansiklopedisi: İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sarıbay, A.Y., (1985), Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası MSP Örneği, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Sarıcaoğlu, F., “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasî Bildiriler”, *Bellekten*, 6/2000, (241), ss.901-920.
- Sartori, G., (1971), “Opposition and Control: Problems and Prospects”, *Studies in Opposition*, Ed. R. Barker, Macmillan St.Martin’s Press,
- Savut, E., (2020), “Geçmişten Bugüne Türkiye Siyasetinde Seçim İttifakları: Tercih Mi? Zorunluluk Mu?”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39/2020, ss.33-48.
- Saybaşılı, K., (1985), Devletin Ekonomiye Müdahalesi (1963-1985), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Sayılgan, A., (1970), Soldaki Bitmeyen Kavga, Kardeş Matbaası, Ankara.
- Sencer, M., (1971), Türkiye’de Siyasal Partilerin Siyasal Temelleri, Geçiş Yayınları, İstanbul.
- Sencer, M., (1974), Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, May Yayınları, İstanbul.

- Sevilgen, M.G., (1979), MSP’de Dört Yıl (1973-1977), İstiklal Matbaası, Ankara.
- Sobacı M.Z., “Türkiye’nin Koalisyon Tecrübesi: Modeller ve Siyasal Gerçeklikler”, *Seta Perspektif*, 2015/109.
- Soysal, M., Sağlam, F., (1983), “Türkiye’de Anayasalar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Stammen, T., (1978), Parteien in Europa, Nationale Parteiensysteme, München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit.
- Stepan, A., (1995), “Demokratik Muhalefetin Görevleri”, *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, çev.Levent Köker, ss.91- 100, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Sugözü, H.İ., “Erbakan’ın Adil Ekonomik Düzen Düşüncesi ve Refahiyol Hükümeti Uygulamaları”, *Doğumunun 90. yılında Necmettin Erbakan Sempozyumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya, 2017, ss. 399-428
- Sunay, C., (2009), *12 Eylül Dönemi Türk Siyasetinde Asker-Sivil İlişkileri (1980-1987)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Bölümü, İstanbul (Türkiye).
- Süt, A., (2018), “İslam Düşüncesinde Muhalefet”, *Milel ve Nihal*, 15/2018, (2), ss. 60-83.
- Şahintürk, Ş. A., (2014), “1960-1971 Arası Türkiye’de Sol Akımlar ve Bir Aydın Hareketi Olarak Sosyalist Kültür Derneği”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiye).
- Şakir, Z., (1947), Nuri Demirağ Kimdir?, Kenan Matbaası, Ankara.
- Şen, S., (2004), AKP Milli Görüşçü Mü? (Parti Programlarında Milli Görüş), *Nokta Kitap*, İstanbul
- Şener M., (2006), TODAİE Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1989 Yılı Raporu.
- Şener, M., (2008), “Türkiye İşçi Partisi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, ed. Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şentürk, H., (2011), İslamcılık, Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset, Çıra Yayınları, İstanbul.

- Şeyhanlıoğlu, H., (2011), Türk Siyasal Muhafazakârılığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti, Kadim Yayınları, Ankara.
- Şeyhanlıoğlu, H., (2012), “Adnan Menderes ve Demokrat Parti”, *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, C.I, ed. Dilşen İnce Erdoğan, Talip Kabadayı vd., Adnan Menderes Üniversitesi Yayını, Aydın.
- Takvim Gazetesi, “Bir Parti Daha Kapandı”, (19.09.2012), s.1.
- Tan, M., “Geçmişten Günümüze Şiilik”, *Eskiyeini*, İlbahar 25/2012, ss. 66-78
- Taner T., (2000), Küreselleşme ve Demokrasi Krizi, (2.baskı), İmge Yayınları, Ankara
- Tanıl, B., “Sol-Sağ Şemasında İslâmcılık: Üçüncü Yol, Orta Yol, Milli Sağ”, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Ve Harekâtı Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, ss.514-537
- Tank Z. T.,(2003), Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), İBÜ Yayınları, İstanbul.
- Tanör B.,(1997), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (9.baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tanör, B. (2005), “Siyasal Tarih (1980- 1995)”, *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye Tarihi 1980- 2003*, ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Tanör, B., (2015), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (25.baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Taşkın, Y., (2015), Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya, (3.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Taşyürek, M., (2009), Adnan Menderes, Anonim Yayıncılık, İstanbul.
- Tayyar, Şamil, “Kürt Tartışması”, *Milliyet Gazetesi*, (12.12.1991), s.1
- Tayyar, Şamil, “Özal’dan Koalisyon Destek”, *Milliyet Gazetesi*, (22.11. 1991), s. 15.
- TBMM Tutanak Dergisi, D.20, C.66, B.24, (25 Kasım 1998).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.19, C.28, B.62, (02 Şubat 1993).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.19, C.3, B.33, (06 Şubat 1992).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.19, C.54, B.78, (02 Mart 1994).

- TBMM Tutanak Dergisi, D.19, C.70, B.20, (01 Kasım 1994).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.19, C.85 B.107, (02 Mayıs 1995).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.19, C.90, B.131, (28 Haziran 1995).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.21, C.69, B.44, (17 Ocak 1999).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.4, C.11, B.63, (09 Nisan 1975).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.4, C.26, B.75, (04 Nisan 1977).
- TBMM Tutanak Dergisi, D.5, C.12, B.85, (31 Aralık 1977).
- TBMM, (2015), Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri C.1, haz.Neziroğlu İ., Yılmaz, T., TBMM Basımevi, Ankara.
- TBMM, (2015), Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri C.2, haz.Neziroğlu İ., Yılmaz, T., TBMM Basımevi, Ankara.
- Tecim, E., “Bir Sosyal Hareket Olarak Milli Görüş”, *Doğumunun 90. yılında Necmettin Erbakan Sempozyumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya, 2017, ss.471-482.
- Tekeli, İ., İlkin, S., (2008), “Kadro ve Kadrocuların Öyküsü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tekin, U., (1975), Ecevit’in Günah Galerisi, Umur Kitapçılık, İstanbul.
- Tekin, Y., (2004), AKP’nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği, Orient Yayınları, Ankara.
- Tekin, Y., Okutan, Ç., (2011), Türk Siyasal Hayatı, Orion Kitabevi, Ankara.
- Tekin, Y., “Türkiye’de İlk Sosyalist Hareket: İştirak Çevresinin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57/2002 (4), ss.171-184.
- Tepekaya, M., (2012), “Türk Basınında Demokrat Partinin Genel Seçimleri”, *Başbakan Adnan Menderes’in Yaşamı ve Siyasal Mücadelesi*, ed. Talip Kabadayı, Dilşen İnce Erdoğan, Hüseyin Üreten, Gülay Gündeay, Başkar Ofset, Aydın.

- Tetik, G., “Uluslararası Avrupa Birliği Şurası”, *Diyanet Aylık Dergi*, 2000/(114), ss.25-26.
- Timur, T., (2000), *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi*, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Tokatlı, O., (2004), *Güvercinli Yıllar*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul
- Toku, N., (2019), *Siyasi Muhalefet Üzerine*, <http://www.nesettoku.com.tr/?p=1277>, erişim tarihi: 03.04.2021.
- Toprak, B., (1983), “Milli Selamet Partisi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt.8, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Toroğlu, C., (2007), “DP ve Demokrasi Yalanı (8)! Son”, *Milliyet*, 29.09.2007, <http://blog.milliyet.com.tr/dp-ve-demokrasi-yalani--8---son/Blog/?BlogNo=66682>, Erişim Tarihi: 16.07.2021.
- Toruk, İ., “Türkiye’de Başörtüsü Sorunu ve Yazılı Medyada Sunumu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011/ (30), ss.483-514
- Tosun, T., Tosun, G. E., “Kazananı ve Kaybedenleriyle 1 Kasım Seçimleri”, *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 9/2015, (19- 20), ss.1- 2
- Touraine, A., (1997), *Demokrasi Nedir?*, çev. Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Toy, H., Elmacı, D., (2007), *Kronolojik Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Karma Kitaplar, İstanbul.
- TUGİAD (Türkiye Genç İş adamları Derneği), (1996), “2000’li Yıllara Doğru Türkiye’nin Önde Gelen Sorunlarına Yaklaşımlar”, Simge Ofis Yayıncılık, İstanbul.
- Tuğrul, T., “Millî Görüş Mefkûresinde İslâm Birliği ve D-8 -Teori ve Pratik”, *Din ve Bilim, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/2019a, (2), ss. 23-49.
- Tuğrul, T., (2017), “Milli Görüş Hareketinin Temel Karakterleri”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 22/2017, ss.617-657.
- Tuğrul, T., (2019b), *Milli Görüş Hareketinin Temel Karakterleri*, MGV Yayınları, Ankara.

- Tuna, I.,(2012), *Necmettin Erbakan'ın Siyasi Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri Ve Önemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Türkiye).
- Tunaya T. Z., (1960a), *Türkiye'nin Siyasi Yaşamında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul.
- Tunaya, T. Z., (1960b). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul.
- Tunaya, T.Z., (2000), “Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi”, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T.Z.,(1995), *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Arba Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, G., Bakan S., “Türkiye Demokrasisinin Aksak Ayağı: Muhalefet”, *Journal of Yasar University*, 2013/8 (31), ss. 5341-5370.
- Tuncel, G.,Yılmaz, H., “Türkiye’de Devlet (!) Toplum Gerilimini Azaltıcı Bir Aktör: Milli Görüş”, *Birey ve Toplum*, 2/2017,(13), ss.151-182.
- Tunç, H., (1997), *Parlamento İç Muhalefet*, Cemre Yayınları, Konya.
- Tunçay, M. (1995). “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’a kadar)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, haz. Murat Belge ve Bülent Özüakın, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunçay, M., (1999), *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçay, M., (2000), “Siyasal Tarih (1959-1960)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, ed. Mete Tunçay vd., Cem Yayınevi, İstanbul.
- Tunçay, M., (2012), *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931 (6.baskı)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Turan, Ş., (2002), *Türk Devrim Tarihi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Turan, Yaşar., “Sofu ve Çalışkan Kuş“, *Hürriyet Gazetesi*, (18 Ocak 1998).

- Turgay, A. İ., (1961), Abdülhamit'e Verilen Journaller ve Journalciler, Okat Yayınevi, İstanbul.
- Turgut, H.,(1986), 12 Eylül Partileri, (2. baskı), ABC Ajansı, İstanbul.
- Turhan, M., (1997), Anayasal Devlet, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Tutar, H., (2006), Türk Siyasetinde Sancılı Yıllar, Bizim Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Türk, B., (2014), Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türker A.,(2010), “Birinci Milliyetçi Hükümeti ve İzmir Basını” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, (Türkiye).
- Türköne M., (2001), “İslâmcılık,” *İslâm Ansiklopedisi*, C.23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Türköne, M., (1991), Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Türköne, M., “Faşizmin Son Tangosu”, *Yeni Türkiye*, 3/1997, (17), ss.302-305.
- Türköne, M.,(1993), Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi, Ark Yayınları, Ankara.
- Uçar, S., (2000), Savunan Adam, Yasin Yayınevi, İstanbul.
- Uran, H., (2008), Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Uyar, Ç., Ertuğrul E., “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Siyasal Modernleşmesi Açısından Milliyetçi Cephe Hükümetleri (1975-1978)”, *Akademik ve Tarihi Araştırmalar Dergisi*, 2/2020, ss.48-85.
- Uzun, H., “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2005/6 (2), ss.145-162.
- Uzun, M. M.,(2014), Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyesi, C.1, (5.baskı), MGV Yayınları, Ankara.

- Üste, R.B., (1998), *Türkiye’de Seçim Sistemi Arayışları –Bir Alternatif Model*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir (Türkiye).
- Weber, M., (1962), *Basic Concepts In Sociology*, Peter Owen, London.
- Whaley, J., (2000), “Strengthening Legislative Capacity In Legislative-Executive Relation”, *Legislative Research Series*, National Democratic Institute For International Affairs, Washington.
- Wheare, K. C.,(1968), *Legislatures*, Oxford University Press., London.
- Yalansız, N., (2002), *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükümetleri (1961-1980)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, (Türkiye).
- Yamamoto, H., (2007), *Tools For Legislative Oversight: A Comparative Study Of National Parliaments*, IPU, Switzerland.
- Yasin, M., (2011), *İdarenin Yasama Tarafından Denetlenmesi*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- Yaşar Ö., “Türkçülük”, *Türk Yurdu*, 2002/22 (173), ss.6-13.
- Yavaşca, K., (2018), *Demokratik Rejimlerin Çöküşünde Siyasî Aktörlerin Rolü: 28 Şubat Sürecinde Refahyol Koalisyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Türkiye).
- Yavuz D.,(1987), *Buyruklu Demokrasi (1980-1983)*, (2. baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Yavuz, H., (2005), *Modernleşen Müslümanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Yavuz, M. H. (2011), *Erbakan’dan Erdoğan’a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam*, çev. Leman Adalı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Yavuz, M. H., (1997), “Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey”, *Comparative Politics*, 1997/ 30(1), ss.63-82.
- Yavuz, M. H.,(2005), “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (2. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Yayla, A., (2016), Siyaset Bilimi, (4.baskı), Adres Yayınları, Ankara.
- Yazıcı, S., (2009), Demokratikleşme Sürecinde Türkiye (2.baskı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yazıcıoğlu, Y., VOA, “Erbakan’ın Oğlu Yeniden Refah Partisi’yle Siyaset Sahnesinde”, 23.11.2018.
- Yeşil, A., (2002), Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Yetkin, Ç., (1983), Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Yılmaz Turgut, N., (2014), Siyasal Muhalefet, (2.baskı), İmaj Yayınevi, Ankara.
- Yılmaz, H.S., “İdris Küçükömer’in Siyasal Tezleri Bağlamında AKP ve CHP Parti Programlarının Analizi”, *Selçuk İletişim*, 5/2007, (1), ss.156-173
- Yılmaz, N. (2005). “İslamcılık, AKP, Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık C.6*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, S., Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016/5, (4), ss.1164-1185.
- Yorgancılar, S., (2012), Millî Görüş, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Yorgancılar, S., (2016), “Milli Görüş Hareketinin İlk Göz Ağrısı Milli Nizam Partisi’nin Kuruluşu, Söylemleri ve Politikaları”, *Doğumunun 90. yılında Necmettin Erbakan Sempozyumu*, Konya, 2016, ss.163-199.
- YSK, 1 Kasım 2015 Genel Seçimleri Sonuçları. (<http://www.ysk.gov.tr>) Erişim Tarihi: 01.04.2018.
- Yüksel M., “Siyasal Muhalefetin Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinde Korunması”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11/2007, (3-4), ss.64-104.
- Zahir, İ., (1985), Şia’nın İmâmet ve Takiyye Anlayışı, çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, Afşaroğlu Matbaası, Ankara.
- Zürcher, E. J., (2000), Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, (7.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Zürcher, E. J., (2005), Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul.

Zürcher, E. J., (2016), Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925), (5.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

